Y. DOĞAN ÇETİNKAYA - MEHMET Ö. ALKAN

TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI TARİHİ 1839-2014

TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE

TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI TARİHİ 1839-2014

YENİ YAKLAŞIMLAR
YENİ ALANLAR
YENİ SORUNLAR

HAZIRLAYANLAR
Y. DOĞAN ÇETİNKAYA
MEHMET Ö. ALKAN

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE

TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI TARİHİ

1839-2014

YENİ YAKLAŞIMLAR

YENİ ALANLAR

YENİ SORUNLAR

TARİH VAKFI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015

Derleyenler ve yazarlar bu çalışmadan doğan
telif haklarını Tarih Vakfı'na bağışlamışlardır.

Kapak Resmi
Saraçhane mitingi, 1961.

Yayıma Hazırlayan
Merve Erol

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Grafik Uygulama
Özlem Kelebek

Baskı
Doğa Basım İleri Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
İ.O.S.B. Turgut Özal Cad. Çelik Yenal End. Merkezi
No: 60 2A-B İkitelli/İstanbul
Tel: 0212 407 09 00 PBX - Fax: 0212 407 09 02

Yayıncı Sertifika Numarası: 12102
Matbaacı Sertifika Numarası: 25642

Birinci Basım: Temmuz 2015

ISBN 978-975-333-328-3

TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE

TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI TARİHİ 1839-2014

YENİ YAKLAŞIMLAR
YENİ ALANLAR
YENİ SORUNLAR

HAZIRLAYANLAR
Y. DOĞAN ÇETİNKAYA
MEHMET Ö. ALKAN

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

vii Türkiye İşçi Sınıfı Tarihyazımında Bahar
Y. Doğan Çetinkaya - Mehmet Ö. Alkan

1 "Sefaletten İhyaya:" Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, E.P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar
Y. Doğan Çetinkaya

29 1 Mayıs Tarihinin İzinde... Chicago'dan İstanbul'a, Haymarket'ten Taksim'e
Mehmet Ö. Alkan

56 Kapitalizmin Victoria Çağı'nda Bursa'da Hukuksuzluk, Mülksüzleştirme ve Bir Şehir Ayaklanması
Elçin Arabacı

120 İstanbul Gurbetinde Çalışmak ve Yaşamak
Can Nacar

132 Türkiye'de İşçi Sınıfı, Tarihyazımı ve Sınıf Bilinci
Y. Doğan Çetinkaya

145 Kısa Bir Tashihin Uzun Hikâyesi: Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi
Mehmet Ö. Alkan

174 O Ergatis Gazetesi ve Türkiye Sosyalist Merkezi
Stefo Benlisoy

206 Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi, İşgal Makamları ve Radikaller
Erol Ülker

231 İşçi Sınıfı Tarihyazımında İşyeri ve Çalışma Deneyiminin Yeri: Erken Cumhuriyet Dönemi Fabrikalarının Kapısından Girmek
Görkem Akgöz

254 Küçük Sanayide İşçi Olmak: Mahmutpaşa Dokumacıları ve "Davaları"
Barış Alp Özden

271 Köylüler, İşçiler ve Köylü-İşçiler
Sinan Yıldırmaz

284 İki Savaş Arası Türkiye'de Sanayi, İthalat ve Ekonomik Kriz Kıskacında Zanaatkârlar
Murat Metinsoy

322 Türkiye'nin İlk Sendikalar Yasası Döneminde Grev Hakkı Tartışmaları
M. Görkem Doğan

335 Salonlardan Meydanlara Doğru: 50'lerden 60'lara İşçi Hareketi Grev Hakkının Peşinde
M. Hakan Koçak

355 Türkiye Sendikal Hareketinde Solla İlişkiye Geçiş Yılları: Sendikadan Siyasete, Siyasetten Sendikaya
Süreyya Algül

386 1980 Sonrası Sendikal Hareket: Türkiye'de Sendikacılığın Kuğu Şarkısı
M. Görkem Doğan

407 Yazarlar

413 Dizin

TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI TARİHYAZIMINDA BAHAR

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA
MEHMET ÖZNUR ALKAN

"Türkiye işçi sınıfı tarihine
emeği geçmiş tarihçilere
saygıyla"

Artık büyük iktisadi krizler ve toplumsal altüstler eşliğinde de olsa hâlâ neoliberal bir çağda yaşıyoruz. Neredeyse bir yarım yüzyıla yakın zamandır sınıfların artık bir önem arz etmediği vaaz edildi. Tarihyazımında, toplumsal tarih çalışmalarında dahi bir geri çekilme gözlendi. Hatta işçi sınıfına vedalar edildi. Orta sınıfların toplumun genelini temsil eden temel gerçeklik olduğu iddia edildi. Sendikaların çözüldüğü, işçi sınıfı siyasetinin prestij ve güç kaybettiği bir yarım yüzyıl tecrübe edildi. Ancak durum böyleyken, sosyal politikalar geri çekilirken, eğitim paralı bir hal alırken, bu süreç içinde büyüyenler neoliberal söylemin ötesinde farklı bir deneyim yaşamaya başladılar. Eğitim hızla paralı hale gelirken, akademik hayat bu alana meslek olarak yeni girenler için güvencesiz bir hal almışken, öğrenci hareketi ve araştırma görevlilerinin örgütlediği hareketler de yükselişe geçiyordu. Orta sınıf olarak tarif edilen birçok kesim kendisinin aslında prekarya'yı oluşturduğunu keşfediyordu. Bunlardan bahsetmemizin sebebi, sınıfların öldüğünün ilan edildiği bir çağda neden toplumsal sınıflar ve özellikle işçi sınıfı tarihi üzerine yapılan çalışmalarda ciddi bir uyanış olduğunu vurgulamak ve hatta açıklamak.

Türkiye'de işçi sınıfı tarihi, üzerinde en az kalem oynatılan alanların başında geliyor tarihyazımında. Bu alanda ilk eserleri verenler de aslında işçi sınıfı hareketi içinden gelenler veya onunla ilişkilenmiş kişiler olmuş-

tu genelde: Hüseyin Avni Şanda, Lütfi Erişçi ve Kemal Sülker gibi... Aslında bu alanın neden akademi dışında kaldığını Oya Sencer [Baydar] ve Zafer Toprak'ın deneyimleri biraz açıklıyordu. Oya Sencer'e bu alanda o güne kadar yapılan çalışmaların en iyilerinden bir tanesini doktora tezi olarak yazmış olmasına rağmen doktora verilmemişti. Yazar bu dereceyi daha sonra başka bir şehir ve başka bir üniversiteden almak zorunda kalacaktı. Toprak ise ancak "Hakkı Onur" gibi müstear isimlerle yazabilecekti. Bundan dolayı alan, Y. Rozaliyev, A. Şnurov ve D. Şişmanov gibi "Sovyetik" olarak tanımlayacağımız bir tarihyazımı ekolü çerçevesinde yazmış komünist Türkologların eserlerinin çevirilerine terk edilmişti. 1970'li yıllarda sosyo-ekonomik tarihte yaşanan uyanış ise haddinden fazla yapısalcıydı ve işçi sınıfı gibi toplumsal aktörlere gözlerini kapamıştı.

Bu gelenek ve bakiye içerisinde özellikle 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye işçi sınıfı tarihi araştırmalarında nicelik ve niteliksel olarak çok önemli bir uyanışın yaşanması aslında tarihyazımındaki genel eğilimin devam ettiğini gösteriyor. Yani toplumsal hareketliliğin artması bunun içinde eyleyen insanların kendi tarihlerine ilgi duymaya başlamasını da provoke ediyordu. Ancak bu ilgi bu kez akademi içinde de kendine bir yer edinecekti. Zira ilk paragrafta değindiğimiz neoliberal sistem içinde yetişmiş genç kuşak tarihçiler içinden emek tarihiyle ilgilenen çok sayıda kişi çıktı. Hatta 2000'li yıllarda bu alanda bir patlama yaşandığı bile iddia edilebilir. Elinizde tuttuğunuz kitap, Tanzimat'tan günümüze modern Türkiye tarihinin farklı dönemleri üzerine yeni kuşak çalışmalardan bir seçme sunuyor. Amacımız sadece yeniden filizlenmeye başlayan ve Tanzimat, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Mütareke, Tek Parti, Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş Süreci, Demokrat Parti, 1960'lı ve 1970'li yıllar ve 12 Eylül 1980 darbesinden günümüz Türkiye'sine uzanan literatürden bir seçki sunmak. Bu seçkiyi ilk defa *Toplumsal Tarih* dergisinin Mayıs 2014 tarihli 245. sayısında bir dosya olarak yayınladık. Ancak hem derginin boyutlarının sınırlılığı hem de zaman kısıtlılığı dolayısıyla oluşturmaya çalıştığımızdan çok daha eksik bir sonuç ortaya çıkarabildik. Yine de çok olumlu geri dönüşler aldık ve Tarih Vakfı'nın İstanbul Perşembe Konuşmaları'nda üç oturumda dosyanın beş yazarını okuyucuları ile buluşturma fırsatını yakaladık. Okuyucular bu buluşmaların video ka-

yıtlarına Tarih Vakfi'nın internet sitesi üzerinden ulaşabilirler. Özellikle bu kitapta okudukları kimi yazarların konuşmalarını dinlemek, ama asıl olarak da konuşmalar sonrası tartışmaları görebilmek için.

Dosyanın yayınlanmasından sonra yeni yazar arkadaşlarımızın boşlukları dolduran katkıları ve mevcut yazarların da yazılarını elden geçirmeleri ve genişletmeleri ile birlikte elinizdeki kitap ortaya çıktı. Ancak bu kitapta sergilemeye çalıştığımız işçi sınıfı tarihi çalışmalarında yaşanan canlanmada payı olan çok nitelikli çalışmaların birçoğunun araştırmacısı ve yazarını bu kitaba dahil etme imkânını bulamadık. Bununla birlikte bu önsözde bazılarının adını zikrederek bu eksikliği biraz giderebilir ve hissettiğimiz sıkıntıyı bir nebze de olsa dindirebiliriz.

Aziz Çelik, Zafer Aydın ve Can Şafak'ın sendika ve önemli grevlerin tarihi üzerine yazdıkları literatüre çok önemli katkılardı. E. Attila Aytekin'in Osmanlı'da, Nurşen Gürboğa'nın Tek Parti döneminde Zonguldak-Ereğli kömür havzası işçileri üzerine yaptığı çalışmalar; Yiğit Akın'ın Erken Cumhuriyet işçileri üzerine yazdıkları; Kadir Yıldırım'ın Osmanlı'nın son dönemi işçi örgütlenmeleri, hareketleri ve bu alandaki mevzuatı toparladığı çalışması; Gülhan Balsoy'un Osmanlı işçilerine toplumsal cinsiyet gözlüğünden baktığı araştırmaları; Alpkan Birelma'nın son dönem üç işçi hareketi üzerine olan incelemesi; Aslı Odman'ın Tophane Rıhtımı Serbest Mıntıkası'ndaki Ford otomotiv fabrikasından güncel vakalara dair yazdıkları; Yasin Durak'ın Konya'da işçi ve işveren ilişkilerine dindarlık ve muhafazakârlık bağlamında bakan araştırması; Nuray Türkmen'in Tekel Direnişi üzerinden yaptığı sınıf bilinci tartışması; M. Erdem Kabadayı'nın geç dönem Osmanlı'da fabrikadaki etnik-dinsel ve toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine yaptığı çalışması; Hasan Güler'in Çanakkale Seramik Fabrikası üzerinden paternalizm tartışması yürüttüğü kitabı; F. Serkan Öngel'in Gebze bölgesi otomotiv sanayii üzerine yaptığı çalışma; elinizdeki kitaba dahil etmek için çabaladığımız ama yetiştiremediğimiz Tutku Vardağlı'nın tütün işçileri üzerine olan çalışması ve Demet Ş. Dinler'in etnografik analizleri son dönemde ilk akla gelen, gün yüzü görme fırsatı bulmuş ürünler. Elbette daha başkaları da var unuttuğumuz. Vurgulamak istediğimiz, bu alanda özellikle genç bir kuşağın çalışmalarının bir bahar yaratmış durumda olması...

Bu nedenle kitabımızı Y. Doğan Çetinkaya'nın özellikle 2000'li yıllarda filizlenen bu yeni kuşak çalışmaları bağlamına oturtmaya çalıştığı makalesiyle açıyoruz. Çetinkaya, Türkiye işçi sınıfı tarihine ilişkin literatürü değerlendirdiği yazısında bir zamanlar "sefalet"inden bahsedilen mevcut birikimin hangi koşul ve şartlarda bir nevi "ihya"ya dönüştüğünü analiz ediyor. Yeni bir tarihçiler kuşağı için bir ilham kaynağı teşkil ettiğini iddia ettiği E.P. Thompson ile bu kuşağı buluşturan konjonktürü tahlil ediyor.

Derlemenin ikinci yazısında ise Mehmet Öznur Alkan işçi sınıfı tarihinde müstesna bir yeri olan 1 Mayıs'ın tarihini, ABD'de ve Türkiye'de ne şekilde ortaya çıktığını ve geliştiğini anlatıyor. Önce 1 Mayıs'ın Chicago'da nasıl ortaya çıktığı ve devletle işçi sınıfı arasında 100 yıldan fazla süren çekişmenin seyrini ve izlerini yerinde sürüyor ve fotoğraflıyor. Öte yandan 1 Mayıs'ın II. Meşrutiyet döneminden başlayarak günümüze kadar Türkiye'deki tarihçesi üzerinde duruyor. Taksim'in Türkiye işçi sınıfı tarihi ve 1 Mayıs kutlamaları açısından öneminin altını çizerek Taksim'e 1 Mayıs anıtı yapılması önerisini dile getiriyor.

Elçin Arabacı, Tanzimat döneminde, 1862 Temmuz'unda Bursa'da yaşanan bir kent isyanından yola çıkarak, özellikle 1838 Baltalimanı Antlaşması sonrasında kapitalist dünyaya dahil olmaya başlayan Osmanlı şehirlerinde şekillenen yeni mülkiyet ilişkileri, mülksüzleştirme, hukuksuzluk ve müşterek alanların özelleştirilmesi gibi toplumsal sorunlara yol açan gelişmeleri, kendi ifadesiyle "postmodern polisiye romanı" üslûbuyla aktarıyor.

Can Nacar, 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'da göçmen işçi olarak çalışanların hikâyesini renkli bir şekilde resmediyor. Nacar özellikle II. Abdülhamid döneminde göçmen işçilerin şehir hayatına seyyar satıcı ve zanaatkâr olarak nasıl uyum sağladıklarını, nerelerde ikamet ettiklerini, nasıl iş tuttuklarını, siyasal tavırlarını ve geliştirdikleri hemşerilik ilişkilerini anlatıyor, işliyor.

Nacar'dan sonra II. Meşrutiyet Dönemi üzerine üç makalemiz var. Bu çerçevede Y. Doğan Çetinkaya teorik ve kavramsal ön kabullerin tarihyazımında oynadığı önemli rolün altını II. Meşrutiyet ve sonrasında Mütareke döneminde liman işçileri üzerinden verdiği örneklerle çiziyor. Çetinkaya yakın zamanlara kadar hâkim paradigmayı oluşturan ve Os-

manlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde kapitalist üretim ilişkilerinin ve dolayısıyla modern bir işçi sınıfının ortaya çıkmadığını iddia eden görüşü eleştirerek kavramsal bir tartışma yürütüyor. Çetinkaya daha sonra bu tartışmasını proleterleşmeye direnen liman işçilerinin deneyim ve mücadeleleri üzerinden somutluyor.

Mehmet Öznur Alkan, II. Meşrutiyet dönemindeki ilk işçi örgütlenmesi olarak kabul edilen ve ilk grevi örgütlemiş olan "Anadolu Osmanlı Şimendiferleri/Demiryolları Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi" adlı örgüt hakkında hem yeni bilgiler ve belgeler veriyor hem de bir tashih yapıyor. Verdiği belgeler sendikanın şirketle ve devletle olan ilişkisinin içeriği ve sendikanın işçi hareketine yaptığı katkılar açısından önemli.

Stefo Benlisoy, genelde Türkiye, özelde ise işçi sınıfı tarihyazımının önündeki iki büyük engeli aşacak tarzda bir çalışmayla kitabımıza katkıda bulunuyor. Osmanlı işçi sınıfının çok etnili, dinli ve dilli yapısını yansıtacak tarzda gayrimüslim, Rum işçilerin örgütlenme çabasını yürüten Türkiye Sosyalist Merkezi adlı örgütü Haziran 1910'da yayınlanmaya başlanan *O Ergatis* (Irgat) gazetesinin koleksiyonundan yola çıkarak inceliyor.

Erol Ülker, Mütareke Dönemi'nde Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) ile tramvay işçilerinin hareketi arasındaki ilişkiyi değerlendiriyor. Bu bağlamda TSF ve liderliğinin işçi örgütlenmelerinin ortaya çıkmasında nasıl bir rol oynadığı, parti şubeleri olarak faaliyet gösteren işçi birlikleriyle TSF'nin merkez örgütlenmesi arasındaki ilişkinin nasıl geliştiği, Hüseyin Hilmi'nin grevlerin örgütlenmesindeki rolü, işgal koşullarının İstanbul'da işçi hareketlerini nasıl etkilediği ve son olarak işgal kuvvetleriyle TSF ve buna bağlı işçi birlikleri arasındaki ilişki ve işgal kuvvetlerinin grev hareketleri karşısındaki tutumunu ele alıyor.

Görkem Akgöz, her şeyden önce işçi sınıfı tarihyazımının Türkiye'de ne kadar cinsiyet körü olduğunun altını çizerek başlıyor. Bu alandaki bahar ile birlikte umarız bu konuda da önemli çalışmalar ortaya çıkmaya başlayacaktır. Akgöz makalesinde Tek Parti Dönemi'nde temelde Bakırköy Bez Fabrikası'nda çalışan Mustafa adlı bir işçinin sicil dosyasından yola çıkarak işçilerin fabrikadaki çalışma deneyimlerinin ve emek süreçlerinin tarihyazımı için ortaya çıkardığı yeni kaynak ve olanakların altını

çiziyor. Konunun duayeni E.P. Thompson'a atıf yaparak işçilerin deneyimlerine ve çalışma mekânlarına odaklanmanın sınıfın oluşumunda nesnel ve öznel süreç ayrımını aşan ve içeren bir analiz için getirdiği imkânları gösteriyor.

Barış Alp Özden, 1940'lı ve 1950'li yıllarda İstanbul Mahmutpaşa'daki küçük dokuma sanayiinde çalışan işçilerin deneyimini yazıyor. Özden'in yazısı, II. Dünya Savaşı döneminin iktisadi koşullarında gelişen, Tek Parti Dönemi'nden Demokrat Parti Dönemi'ne kadar uzanan süreçte ve İstanbul'daki giyim sektörünün kalbinin attığı Mahmutpaşa semtindeki küçük sanayi üretimi işçilerini konu alıyor. Özden, küçük sanayi üretiminin oldukça önemli olduğu dokumacılık sektöründe çalışan işçilerin emek süreçlerinde meydana gelen dönüşüm, çalışma şartları, örgütlenme, grev gibi mücadele deneyimlerini ele almaktadır.

Sinan Yıldırmaz, işçi sınıfı tarihinde sıklıkla gündeme gelen köylülük ve işçilik mevzusunu yeniden gözden geçiriyor. Köylülüğün geçirdiği dönüşümün sınıfsal yapının şekillenişini anlamak açısından analiz edilmesi gereken bir mesele olduğunun altını çizen Yıldırmaz, bu hususun özellikle Türkiye gibi geç kapitalistleşen bir ülke için daha fazla önem arz ettiğini vurguluyor. Yıldırmaz'ın yazısı, işçi sınıfının olgusal düzeyde oluşumuna odaklanmayan ve mekanik bir "köylüden işçiye" dönüşüm hikâyesi nakleden anlatıları sorgulaması noktasında önemli bir uyarı niteliğinde.

Murat Metinsoy, modern Türkiye'nin yeniden şekillendiği iki savaş arası dönemde, özellikle de Tek Parti Dönemi'nin 1930'lu yıllarında köylülerden sonra en büyük emekçi grubunu oluşturduğunu ve hatta emekçi denilince ilk akla gelmesi gerektiğini söylediği zanaatkârlar üzerinde durarak emek tarihimizin dar çerçevesinin genişletilmesine değerli bir katkı yapıyor. Modernleşme ve sanayileşmeden olumsuz etkilenen el tezgâhı dokumacıları, ayakkabıcılar, tabaklar, saraçlar, keçeciler, terziler ve arabacılar gibi geleneksel zanaatkâr gruplarını ele alarak, onları emek tarihçiliğinin odağına yerleştiriyor. Ayrıca Batılılaşma ile değişen tüketim kalıpları ve kırsal ekonomiden kentsel ekonomiye geçiş sürecinde, devletçi sanayileşmenin, ekonomik krizin ve ithal sanayi mamûllerinin zanaatkârlar üzerinde yarattığı etki ile bu süreçlere zanaatkârların tepkisini inceliyor.

M. Görkem Doğan ve M. Hakan Koçak'ın grev hakkı üzerine yazdıkları yazılar 1950'li ve 1960'lı yılların Türkiye'sine bir kapı aralıyor. M. Görkem Doğan, 1947 yılında yayınlanan 5018 sayılı Sendikalar Kanunu ile işçilere sendika kurma hakkının verildiğini, ancak grev yapmanın yasadışı sayıldığı bir siyasal iklimde grev hakkı tartışmalarının ne şekilde ortaya çıktığını ve sürdürüldüğünü anlatıyor. Doğan, değişen siyasal koşullara ve seçimlerde takınılan farklara karşın zamanın iki temel partisi olan CHP ve DP'nin bu dönemde grev hakkına ilişkin tartışmalarda niteliksel bir tavır farklılıklarının olmadığını gösteriyor.

M. Hakan Koçak da grev hakkı üzerinden kaleme aldığı yazısında Türkiye tarihyazımında yaygın olarak kabul edilmiş grev ve benzeri sosyal hakların ancak uygun bir siyasi ortamda ve seçkinlerin inayetiyle bahşedildiğini savunan görüşü sorguluyor. 1950'li yıllarda grev hakkı için verilen mücadeleyi analiz ettiği yazısında Koçak, sendikal hareketin grev hakkı konusunda mücadele vermediğini iddia eden ve 1961 Anayasası ile tepeden verilen özgürlükler üzerinde duran anlayışı eleştirerek bu dönemi anlamak açısından önemli bir katkı sunuyor.

Süreyya Algül'ün makalesi 1960'ların ve 1970'lerin Türkiye'sindeki sendikal hareketin sol siyasetle ilişkisi üzerinde duruyor. Türkiye sendikal hareketinin kurumlaşmasında oldukça önemli bir yere sahip olan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kuran sendikacılar grubunun yine kurucusu oldukları Türkiye İşçi Partisi ile olan ilişkisini konu ediyor. Bilindiği gibi DİSK, kuruluşundan kısa süre sonra Türkiye işçi tarihini olduğu kadar siyasi tarihini de derinden etkileyecek izler bırakacaktı. Algül yazısında sendikacıların TİP'e girişleri, sonra DİSK'in kuruluşu ve nihayet TİP'ten kopuşun yaşanması ile 15-16 Haziran işçi direnişinin etkilerini değerlendiriyor.

Son yazımız yine M. Görkem Doğan'ın kaleminden. Doğan, Türkiye tarihinde haklı olarak önemli bir kırılma noktası olarak kabul edilen 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrası sendika ve işçi hareketliliği üzerinde duruyor. Bunu yaparken de bu alt dönemi günümüze bağlayacak bir şekilde kendi içinde de bir alt dönemleştirmeye tabi tutuyor. Bu bağlamda çok sıkça tekrar edilenin aksine aslında 1980'li yılların sonunda işçi sınıfı içinde ve sendikal harekette önemli bir hareketliliğin olduğunu bizlere hatırlatıyor. Sendikal harekette gerçek bir çürümenin ve geri çekilme-

nin ise 1990'lı yıllarda gerçekleştiğini vurguluyor. M. Görkem Doğan'ın analizinin mevcut sendikal durumu ve güncel işçi sınıfı hareketlerini anlamak açısından önemli bir kapı açtığına inanıyoruz.

Başta da vurguladığımız gibi bu kitap Tanzimat döneminden günümüze kadar Türkiye işçi sınıfı tarihinin farklı dönemlerinden bir seçki sunuyor. Bu yeni çalışmalar ile yakın gelecekte yeniden yazılacak genel bir Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi'nin de temelleri atılmış oluyor. Okuyucunun kitaptaki yazılarda göreceği gibi, uluslararası işçi sınıfı ve emek tarihi literatüründe yıllardır ortaya çıkan birçok akım ve eğilimin vurguladığı noktalar bu yeni kuşak çalışmalar tarafından bir şekilde içerilmekte ve kullanılmaktadır. Önümüzdeki dönemde bu çalışmalardan yola çıkarak kaleme alınmış yeni sentezlerin, yeni anlatıların ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Derlememiz bu amaca hizmette küçük bir katkı sunabilmişse, amacını yerine getirmiş olacaktır.

Gülhane-Karaköy
Nisan 2015

"SEFALETTEN İHYAYA": TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI TARİHİ, E.P. THOMPSON VE YENİ KUŞAK ÇALIŞMALAR*

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

I. Giriş

Günümüzden on yıl öncesine kadar çok da haksız olmayacak bir şekilde Türkiye işçi sınıfı tarihine ilişkin literatürün "sefalet"inden bahsedilirdi.[1] Kendisini çokça tekrar eden bu literatürün belli bir seviyenin üstünde kalan eserleri ne yazık ki 2000'lere kadar iki elin parmaklarını geçemiyordu. Bunun temel sebepleri olarak da daha çok iki temel neden üzerinde durulurdu. Birincisi, arşiv kaynaklarının yetersizliğiydi. Gerek devlet arşivlerinin gerek süreli yayınların toplumun aşağısındaki sınıfların ve toplumsal kesimlerin sesini duymaya elverişli kaynaklar olmadığı vurgulanıyordu. Zira bu kaynaklar büyük ölçüde seçkinler tarafından tutulmuştu. Ayrıca toplumun madunları kendi seslerini günümüze duyuracak kaynaklar da bırakmamışlardı.[2]

---

* Bu makale 3-5 Ekim 2013 tarihlerinde Harvard Üniversitesi'nde E.P. Thompson'ın abidevi eseri *The Making of the English Working Class (The Making)*'in yayınlanmasının 50. yıldönümü münasebetiyle gerçekleştirilen "The Global E.P. Thompson: Reflections on the *Making of the English Working Class after Fifty Years*" adlı konferansta sunduğum tebliğin geliştirilmiş halidir ve ilk versiyonu 2014 yılında *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* dergisinin 17. sayısında yayınlanmıştır. Bu makaleyi yazarken benimle konu hakkındaki görüşlerini paylaşan Sinan Yıldırmaz, M. Görkem Doğan, Barış Alp Özden, Yiğit Akın, E. Atilla Aytekin ve yazılma sürecinde olduğu kadar ilk versiyon yayınlanırken yaptığı katkılar dolayısıyla da Kerem Ünüvar'a teşekkürü bir borç bilirim.

1 Yüksel Akkaya, "Türkiye'de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar," *Toplum ve Bilim*, no. 91, Kış 2001/2002, s. 285-294.

2 Bu iddialar genç kuşaktan emek tarihi çalışanlarca eleştirilmekte ve

Üzerinde durulan diğer bir önemli sebep de işçi sınıfına yönelik kuramsal ve kavramsal yaklaşımların sınırlılığıydı.[3] Zira birçok konuda ayrışan, hatta çatışan tarih okulları konu işçi sınıfına, ezilenlere geldiğinde ortaklaşıyordu. Aralarında çok ciddi farklar olan geleneksel, milliyetçi, Kemalist, liberal, İslamcı dünya görüşleri genelde aşağıdakilerin, özelde de işçi sınıfının Türkiye tarihinde önemli bir rol oynadığını inkâr ediyordu. Hatta tarihte bir özne olarak oynadıkları rolün ötesinde işçi sınıfının bizatihi varlığı da literatürün büyük bir bölümü tarafından sorgulanıyordu. Olmayan bir şey üzerine tarihsel çalışma yapılmaması da doğal bir sonuç olarak görülüyordu. Bu durumda elbette işçinin kim olduğu, nasıl tanımlanması gerektiği gibi teorik ve kavramsal ön kabuller başat rol oynuyordu. Birbirinden çok farklı dünya görüşleri ve ekoller bu konuda ortaklaşıyordu.

Ancak tarihyazımındaki bu güçlü tutuma rağmen özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren işçi sınıfı ve tarihi üzerine yapılan araştırmalarda ve çalışmalarda bir uyanış gerçekleşmeye başladı. Bunun çok farklı nedenleri olsa da, bir işçi sınıfı tarihçisi ve sol teorisyen olarak E.P. Thompson'ın yeni bir nesil için kesişme kümesi olduğu, bugünden geriye bakıldığında rahatlıkla iddia edilebilir. Aslında E.P. Thompson Türkiye dışında asıl etkisini çok daha uzun bir süre önce gerçekleştirmiş ve işçi sınıfı tarihi çalışmalarında önemli bir uyanışa sebep olmuştu.[4] 1960'lı

---

reddedilmektedir: Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 2, Güz 2005, s. 75. Yeni yayınlanmış bir çalışma da özellikle Osmanlı arşivlerinin işçi tarihi açısından öneminin altını çiziyor: Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) —Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

3 İşçi sınıfı tarihinin güdük kalmasını tarihçilerin zihniyetleri ile ilişkilendiren önemli bir giriş yazısı için bkz. Donald Quataert, "Giriş," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler (1839-1950)*, Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (ed.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 14.

4 Daha da doğrusu, Türkiye'nin bu konuda çok da yalnız olmadığıdır. Zira E.P. Thompson'ın etkisinin benzer bir süreç içerisinde ortaya çıktığı ülkeler de vardır, ancak biz bu makalede kendimizi Türkiye ile sınırlayacağız ve uluslararası karşılaştırmaları bir başka yazıya bırakacağız. Meraklılar için sadece şu yazıyı tavsiye edip geçelim: Rajnarayan Chandavarkar, "The Making of the Working

yıllardan sonra dünya çapında bir kuşak onun tarzı, soruları, teorik sorgulamaları ile derinden etkilenmiş ve işçi sınıfı tarihi alanında muazzam bir üretim ortaya çıkmıştı.

Bu yazı hem [biraz abartılı da olsa] "ihya" olarak tanımladığım yeni nesil çalışmaları tarihyazımı içinde bağlamına oturtmaya hem de E.P. Thompson'ın bu gecikmiş etkisinin bir değerlendirmesini yapmaya çalışacak.

II. Geleneksel Tarihyazımı ve İşçi Sınıfı[5]

Türkiye'de aydınların ve akademisyenlerin Batı olarak kodlanan dünyada fırtınalar koparan böyle bir kişiden etkilenmemeleri, üzerinde önemle durmayı hak eden bir hususdur. Zira Türkiye üzerine olan tarihyazımı genelde uluslararası modaları hızla iktibas eden, hegemonik düşünce sistemlerinden hızlı etkilenen kişi ve grupları her zaman içinde barındırmıştır. Tarih dışında da etkili olmuş E.P. Thompson elbette bilinmeyen bir şahsiyet değildi. Geçen sene yayınlanışının 50. yılının kutlandığı *The Making* kendi alanında bir *bestseller* olmuştu. Sınırlı da olsa elbette Thompson'ın çalışmaları birçok kişi için malûmdu. Ancak onun yazıp çizdiklerinin, yaptığı tartışmaların Türkiye üzerine yapılan çalışmaları hemen hemen hiç etkilememiş olması, araştırmacıların onun yaptığı tartışmanın ve kullandığı kavramların Türkiye ve "Şark" toplumları ile ilgisiz olduğunu düşünmelerinden kaynaklanıyordu.

Zira Türkiye üzerine olan literatür büyük ölçüde ikili bir karaktere sahipti. Tarih çalışmalarının büyük bir kısmı tarihte "büyük adamlar"ın oynadığı rolün altını çizmek için yapılıyordu: devlet adamları, kahramanlar, komutanlar, liderler vs. Milliyetçi ve Kemalist tarihyazımı milli kahramanların parlatılmasını merkezine alan bir tarihsel kurgu yapıyordu. Ulusal devletin ortaya çıkışının meşrulaştırılması ana kaygı olunca, onu kuranlar, ihya edenler ve bizatihi devletin kendisi ana aktör oluyordu.

Class: E.P. Thompson and Indian History," *History Workshop*, no. 43, İlkbahar 1997, s. 177-196.

5 Kuşkusuz burada ele aldığım ve değindiğim çalışmalardan çok daha fazla eser mevcuttur literatürde. Ben bunların hepsine değinme iddiasında değilim. Özellikle Cumhuriyet dönemi işçi sınıfı tarihi üzerine, E.P. Thompson etkisinin kendisini hissettirmeye başlamasından önce daha birçok eser kaleme alınmıştır.

Büyük bir kısmı hamaset içeren bu anlatılar zamanla sert eleştirilere uğradı. Ancak bu milliyetçi ve muhafazakâr tarih ekolünü eleştiren özellikle liberal ekol de büyük ölçüde anlatısını devlet/toplum karşıtlığı üzerine kurduğu için o da toplumu susturulmuş, mağdur ve hareketsiz bir toplam olarak resmediyordu. Bu durumda elimizde artık parlatılmayan, hatta kötülenen, ancak yine anlatının devletin, seçkinlerin, ordunun ve muktedirlerin üzerine inşa edildiği bir söylem kalıyordu. Revizyonist liberal tarih yorumunda da yine devlet ve "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir toplum" söylemiyle baş başa kalıyorduk.[6] Bundan dolayı çalışmaların büyük bir bölümünde konu daha çok Büyük Güçler, yani Düvel-i Muazzama, devlet adamları, devlet kurumlarının dönüşümü, büyük reformlar ve projeler etrafında kurgulanıyordu. Bu husus elbette Türkiye'ye has bir özellik değildi, oryantalist çalışmaların ekseriyetinde görülen bir durumdu.[7] Nitekim oryantalist literatürün en fazla geliştiği alan da siyasi veya entelektüel tarih alanı oluyordu.

Bunun yanında özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişme gösteren ve Türkiye'de geleneksel tarihyazımının bir eleştirisi şeklinde de ortaya çıkan sosyal tarih veya iktisadi tarih çalışmaları farklı bir tür olarak gelişti. Ancak konumuz itibariyle çok önemli katkılar barındırsa da bu sosyo-ekonomik tarih çalışmaları daha çok büyük yapılar üzerine odaklandılar. Büyük siyasi hikâyeler yerlerini büyük yapısal dönüşümlerin anlatısına bıraktı.[8] Bu noktada işçi sınıfı gibi sıradan insanlara ve dahi

---

6 Bu konuya daha önce başka bir bağlamda değindiğim için daha fazla ayrıntıya girmiyorum: Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik," *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, Ferdan Ergut (ed.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), s. 13-27.

7 Bu söylediklerimin Ortadoğu ve Kuzey Afrika bağlamında da geçerli olduğunu söyleyen yeni bir çalışma için bkz. Stephanie Cronin, "Introduction," *Subalterns and Social Protest: History from Below in the Middle East and North Africa*, (Londra: Routledge, 2011), s. 1.

8 Milliyetçi tarihyazımının etkili eleştirilerinden bir tanesi yayınlandığı dönem açısından aynı zamanda çığır açıcı bir nitelik de arz ediyordu: Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Review*, Vol. I, no. 1, 1977. Özellikle Çağlar Keyder'in çalışmalarını gerek liberal ekolün, gerekse de yapısal çalışmaların en önemli sentezi olarak görebiliriz: Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, (Ankara: Dost, 1983) ve Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve*

öznelere yine yer kalmamıştı. Özellikle liberal dünya görüşü içerisinde daha da etkisini artıran bu ekol E.P. Thompson'ın adına aşina da olsa, uzun dönemli dönüşümler, iktisadi yapılar, demografik değişimler, sistemsel analizler E.P. Thompson'ın sorduğu sorulara, aradığı cevaplara çok uzaktı.[9]

Sınıflar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989). Tarihyazımındaki bu dönüşümün bir değerlendirmesi için bkz. Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi," *Toplum ve Bilim*, no. 91, Kış 2001-2002, s. 8-38.

9 Ancak elbette çok önemli ve değerli istisnalar da yok değildi. Toplumsal aktörleri çizdikleri resme dâhil etme çabasında olan tarihçiler de vardı. Ancak ne yazık ki bu çalışmaların sayısı literatür içerisinde marjinal düzeyde kalıyor ve genel temayüle etkide bulunamıyordu. Özellikle Türkiye'deki zihniyet iklimine olan etkileri son derece sınırlıydı. Bu öncü çalışmaların etkileri daha genç kuşaklar üzerinde daha derin etkiler bırakacaktı. Bu noktada genç nesil üzerinde çok önemli etkilerde bulunmuş Donald Quataert'i anmamak bir haksızlık olur: Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, (New York: New York University Press, 1983) / *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Sosyal Direniş, 1881-1908* (Ankara: Yurt Yayınları, 1987). Yine bu bağlamda Quataert'in askeri ve siyasi tarihin sınırlarını aşmaya çalışanların yeni yönelimlerini değerlendirdiği makalesi yukarıda anlattıklarımı tartmak için çok değerli analizler içeriyor: Donald Quataert, "Ottoman History Writing at Crossroads," *Turkish Studies in the United States*, Donald Quataert ve Sabri Sayarı (ed.), (Bloomington: Indiana University Press, 2003), s. 15-30. Aslında Quataert'in bu çalışmalarını daha geniş bir bağlamda Ortadoğu çalışmalarında emek tarihi ve "aşağıdan tarih"e karşı 1980'lerde uyanmaya başlayan ilginin bir parçası olarak da okumak mümkün. Quataert'in toplumsal tarih çalışmalarının 1990'larda tarihe ilgi duyan bir kuşak üzerinde çok derin etkileri oldu. Ancak bu, daha önceleri toplumsal direniş örnekleri üzerine hiçbir çalışmanın olmadığı anlamına da gelmiyor. Örneğin şu sözü edilenler alanlarının en iyi çalışmaları arasında yer almıştı: Çağatay Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, (İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955) ve Halil İnalcık, "Application of the Tanzimat and Its Social Effects," *Belleten*, no. 28, 1964, s. 623-649. Aslında toplumsal cinsiyet üzerine yapılan çalışmalar da bahsettiğim kuşak üzerinde önemli etkiler bıraktı. Ancak bu konuda üretilen çalışmalar da sınırlı miktardaydı. Dahası, patriyarka ve cinsiyet ilişkilerinden ziyade, öne çıkmış kadınlar ve onların hareketleri üzerine yapılan çalışmalarla sınırlı kaldı.

III. Türkiye Tarihinde İşçi Sınıfı

Akademide emek tarihi ve işçi sınıfı üzerine olan merak daha çok toplumsal hareketlerin ve sol siyasal hareketlerin yükselişe geçtiği bir dönemde uyandı. 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapılan çalışmalar daha çok işçi hareketleri ve onların kurduğu örgütler üzerinde yoğunlaşıyordu. Bu tarihten önce ise işçi sınıfı tarihine ilişkin çalışmalar daha çok amatör tarihçi, gazeteci ve sendikacılarca yapılıyordu. Bu çalışmalar her ne kadar amatörce yapılıyor ve diğer alanlarda herhangi bir etki bırakmıyor olsa da, işçi sınıfı tarihi açısından çok önemli bilgiler olan ilk örgütlenme teşebbüslerini, örgütleri, önemli şahsiyetleri kayıt altına alıyorlardı.

Örneğin Hüseyin Avni [Şanda] 1935 yılında Ortadoğu ve Balkan tarihinin en önemli işçi hareketlerinden olan 1908 grev dalgası üzerine yazmıştı.[10] Hüseyin Avni bu eserinde 1908 grevlerinin çok değişik veçheleri üzerinde durmuştu: sanayi ve hizmet sektöründeki eylemler, kadın ve çocuk emeği, yabancı sermayenin rolü, devlet baskısı, işçilere ilişkin siyasi seçkinlerin tutumu, işçilerin kurdukları örgütler vs. Daha sonra Lütfi Erişçi 1951 yılında Türkiye işçi sınıfı tarihi üzerine bir kitapçık yayınladı.[11] Bu kitapçık da Hüseyin Avni'nin çalışması gibi emek mücadeleleri çerçevesinde ortaya çıkan mesleki örgütlere ve siyasal yapılara odaklanmıştı. Aslında her iki yazar da işçi mücadelelerini Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin yarı-sömürge olması bağlamında ele almışlardı. Bu iki çalışmaya ek olarak Kemal Sülker, sendikalar üzerine olan çalışmasında işçi sınıfı tarihine ve işçilerin mücadelesine değiniyordu.[12] Bu öncü çalışmalar aslında sınıf mevzusunun öneminin altını çizerken işçi sınıfının Türkiye tarihindeki yerini de tekrar hatırlatıyor ve modern Türkiye tarihinde oynadığı rolü vurguluyordu.

Her ne kadar bu öncü çalışmaları yapan kişilerin yazıları gündelik gazetelerde yayınlanmış da olsa, tarihyazımı üzerinde önemli bir etkileri olmadı. Ancak politik ve toplumsal hareketliliğin artması ile birlikte

---

10 Hüseyin Avni [Şanda], *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, (İstanbul: Akşam Matbaası, 1935).

11 Lütfi Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)*, (İstanbul: Kutulmuş Basımevi, 1951).

12 Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, (İstanbul: 1955).

E.P. Thompson bir protesto mitinginde, 1980.

aktivist ve genç akademisyenlerde bu konuda da bir ıyanışın ortaya çıkmaya başladığı görülüyordu. Bu koşullarda iki önemli çalışmanın sivrildiği söylenebilir. Bunlardan bir tanesi Kemal Sülker'in eski çalışmasının geliştirilmiş halidir.[13] İkincisi ise daha önce bir örneğine rastlanmayacak detay ve derinlikte işçi hareketini ve örgütlerini ele alan Oya Sencer'in [Baydar] çalışmasıydı. Sencer'e zamanın politik baskı ortamından dolayı doktora derecesi kazandırmasa da bu eser çok geniş bir birincil el kaynak taramasına dayanıyordu.[14] Milliyetçi ve muhafazakâr çevreler Sencer'in doktora derecesini almasını engellemişti. Bu durum aslında bir yanıyla akademisyenlerin neden bu alanda çalışmaktan imtina ettiklerinin bir sebebini de ayan ediyordu.

İşçi sınıfı tarihi ve tarihyazımı söz konusu olduğunda sosyalistlerin konumu da önemli bir girdi oluşturuyordu. Örneğin Rozaliyev, Şnurov

13 Kemal Sülker, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1968).

14 Oya Sencer [Baydar], *Türkiye'de İşçi Sınıfı –Doğuşu ve Yapısı*, (İstanbul: Habora Kitabevi, 1969).

ve Şişmanov gibi sosyalist Türkologların çalışmaları 1970'li yıllar boyunca Türkçeye çevrildi. Bu çalışmalar işçi sınıfı hareketini daha çok tarihsel ilerlemenin zorunlu bir aşaması olarak ele alıyorlardı. Yani kabaca Türkiye'de sosyalizmin kurulmasına öncülük edecek toplumsal bir sınıfın sanayileşme sonucu ortaya çıkışının bir hikâyesiydi anlatılan. Aslına bakılırsa bu kitaplar Sovyet tarihyazımı ve uluslararası emek tarihi literatürünün Türkiye versiyonundan başka bir şey değildi. Bundan dolayı bu çalışmalar ne ayrıntılı bir araştırmaya dayanıyor ne de detaylı bir bilgi ihtiva ediyordu.[15] Ancak var olan literatürün alt sınıfları ve işçi sınıfı hareketlerini tamamen görmezden geldiği ve anlatıdan dışladığı bir dönemde tarihe farklı bir bakış açısının imkânlarını göstermeleri dahi önemli bir katkıydı. 1970'ler boyunca sol dergiler de bu çeviri yazınının genel iddia ve bulgularını basitleştirerek yayınladılar. Her ne kadar bu literatür akademinin emek tarihi çalışmalarını indirgemeci olarak yaftalamasına yol açtıysa da, önemli miktarda bilgi birikiminin de dolaşıma girdiğini teslim etmek gerekir.[16] Tabii çok değerli istisnalar da vardı bu eğilimin dışına çıkan. Zafer Toprak'ın sosyalist bir dergide müstearla yazdığı makale 1930'lardan beri üzerinde kalem oynatılan 1908 grevleri tarihine çok önemli katkılarda bulunuyordu.[17]

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de işçi sınıfı tarihi üzerine yapılan çalışmaların çoğu sendikalar, örgütlü hareketler, siyasal mücadeleler, işçi liderlerinin yapıp ettikleri ve grevler üzerinedir. Ancak işçi sınıfı tarihini bu alan ve konularla sınırlandırmak da Türkiye tarihine has

---

15 A. Şnurov ve Y. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*, (İstanbul: Ant Yayınları, 1970); A. Şnurov, *Türkiye Proletaryası*, (İstanbul: Yar Yayınları, 1973); Y. N. Rozaliyev, *Türkiye Sanayi Proletaryası*, (İstanbul: Yar Yayınları, 1974); Y. N. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, (İstanbul: Onur Yayınları, 1978); Dimitır Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarihi (1908-1965)*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1978).

16 Bu birikimin iki önemli çalışmada billurlaştığını da tespit edebiliriz: Tüm İktisatçılar Birliği, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, (Ankara: TİB, 1976) ve Türkiye işçi sınıfının resimli tarihi: *Resimli Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, Cilt I-II-III-IV, Süleyman Üstün ve Yücel Yaman (ed.), çizimler: Tan Oral, (İstanbul: Vardiya Yayınları, 1975).

17 Hakkı Onur [Zafer Toprak], "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler," *Yurt ve Dünya*, no. 2, Mart 1977, s. 277-295.

bir özellik değildir. Bu, emek tarihyazımının evrensel bir eğilimidir.[18] İşçi sınıfı tarihinin farklı yönlerinin –gündelik hayat, toplumsal cinsiyet, etnisite ve ırk, kültür, din, kimlikler vb.– tarihyazımına bir yenilik olarak girmesi daha çok 1960'lardan sonra olmuştur. Yukarıda değindiğimiz ilk kuşak daha çok emek tarihyazımının klasik eğiliminin bir devamcısı niteliğindeydi.

Akademi dışında gelişen bu literatür dışında işçi sınıfından bahseden eserler daha çok sol düşüncenin Türkiye'de gelişmesi üzerinde duran çalışmalardır. Bu çalışmalar seçkinlerin seçkinler üzerine yaptıkları çalışmalar olarak tanımlanabilir. Zaten kültürel ve toplumsal tarih ile karşılaştırıldığında düşünce tarihi Türkiye üzerine olan tarihyazımında daha gelişmiş bir araştırma alanıdır. Tarihçi ve siyaset bilimciler işçi sınıfından sosyalist düşüncenin ortaya çıkışı ve gelişmesi bağlamında söz ederler. Sol düşünce üzerine olan yazın da Türkiye'de sol düşüncenin birkaç aydın ile sınırlı olduğunun ve gelişmediğinin altını çizer. Hatta bu literatüre göre Hüseyin Hilmi (İştirakçi) gibi bazı sosyalist şahsiyetler de sosyalizmin ne olduğundan bihaberdi. İşte bütün bu tespitlerin çıkış noktası işçi sınıfına ilişkin ön kabullerdi. Zira sol ve sosyalist düşünce Osmanlı İmparatorluğu'nda ve erken dönem cumhuriyet Türkiye'sinde toplumsal bir tabana sahip değildi.[19] Aslında söylenmek istenen, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir sanayi devrimi gerçekleşmemiş olduğu için önemsenebilecek cesamete sahip bir işçi sınıfının ortaya çıkmamış ve sosyalist ideolojinin temayüz edebileceği bir ortamın yaratılamamış olduğudur. Yani kısacası bu literatür, Türkiye tarihinde çok geç tarihlere kadar emek-sermaye çelişkisinin yaşanmadığını iddia etmiştir.[20]

---

18 Emek tarihyazımının farklı eğilimlerinin ikna edici bir sınıflandırması için bkz. Marcel van der Linden, "Labour History: The Old, the New and the Global," *African Studies*, Cilt 66, no. 2-3, Ağustos-Aralık 2007, s. 169.

19 Bu literatürün bir değerlendirmesi için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Sosyalizmi İdrak Etmek: Bir Mütareke Dönemi Gazetesi," *Mete Tunçay'a Armağan*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 499-536; Y. Doğan Çetinkaya ve Foti Benlisoy, "İştirakçi Hilmi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol*, Cilt 8, Murat Gültekingil (ed.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).

20 Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, (İstanbul: 1972), s. 70-72; İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Komünist Hareketler*, (İstanbul: 1973), s. 16-17, 34; Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri*,

Aslında modern Türkiye tarihinde bir işçi sınıfı tarihinden bahsedilemeyeceğini ileri süren görüşlerin ortak paydası kullandıkları tanım ve tespitlerdir. Bu literatürün hemen hemen tamamı uzunca bir dönem işçi sınıfını sanayi devriminin bir sonucu olarak ortaya çıkan fabrika tipi sanayi tesislerinde çalışan ücretli, erkek, mavi yakalı kol emekçileri olarak ele aldılar. Taşıma sektöründe çalışan işçiler gibi hizmet sektöründe çalışanlar bile işçi sınıfının "gerçek" temsilcileri olarak kabul edilmiyorlardı. Bu tespit de aslında Türkiye tarihyazımına has bir özellik değildi. İşçi sınıfı tarihi üzerine biriken külliyatın büyük bir kısmı uzun süre işçiyi "özgür" ücretli emekçi olarak kabul etti. Ancak Linden'in de ayrıntılı olarak belirttiği gibi işçi sınıfı farklı tür emek biçimlerini içeriyor. Hatta dikkat çekici bir şekilde altını çizdiği gibi, kapitalist üretim ilişkileri tarihin birçok evresinde özgür olmayan emeği de bağrında değişik biçimlerde barındırabilmiş, onunla eklemlenebilmiştir. Linden'in de belirttiği gibi aslolan emeğin metalaşmasıdır ve bu metalaşma da çok değişik biçimlerde zuhur edebilir.[21] Nitekim benzer bir şekilde Hanagan ve Linden işçi sınıfı tanımının "özgür olmayan kısıtlı emekçileri, yani çırakları, bağımlı ve baskı altında çalıştırılan emekçileri, askerleri, serfleri, senet ve borçla köleleştirilmiş işçileri, mahpusları ve köleleri, yani yeteri kadar çalıştırılmayan ve part-time işçiler dünyasını içeren engin emek dünyasını da kapsayacak şekilde yapılması" gerektiğini belirtmişlerdir.[22]

Dahası aynı düşünce ekolü içinde yer alan tarihçiler dahi farklı işçi tanımlarını ve sınıflandırmalarını kullanabiliyorlar. Örneğin Britanyalı Marksist Tarihçiler grubundan ünlü tarihçi E.J. Hobsbawm işçi sınıfının oluştuğu dönemi 19. yüzyılın sonu olarak tespit etmiştir.[23] O da

---

(İstanbul: 1974), s. 55-58; Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Erik J. Zürcher ve Mete Tunçay (ed.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 16-17; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: 1992), s. 206-207.

21 Marcel van der Linden, "Labour History as the History of Multitudes," *Labour/Le Travail*, no. 53, Sonbahar 2003, s. 235-43."

22 Michael Hanagan ve Marcel van der Linden, "New Approaches to Global Labor History," *International Labor and Working-Class History*, no. 66, Sonbahar 2004, s. 1.

23 Türkiyeli okuyucu E.P. Thompson'ın da bir parçası olduğu Britanyalı Marksist

kendisinden önceki literatür gibi belli bir hayat tarzı ve kültüre sahip mavi yakalı modern sanayi işçi sınıfını temel alıyordu.[24] Ancak aynı ekolün diğer bir önemli ismi E.P. Thompson sınıf tanımını sanayi işçisi ile sınırlandırmamıştı. Thompson'ın abidevi eseri *The Making*, yani *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, İngiltere'de sınıf oluşumunu analiz etmek için asıl olarak 19. yüzyılın hemen başına kadar yaşanmış deneyime odaklanıyordu.[25] Thompson işçi sınıfının oluşumuna odaklanırken kaybolmakta olan zanaatkârların deneyimleri ve sınıf bilinçleri ile ilgileniyordu. Yapısal tanımlamaları ve tahlilleri reddeden Thompson sınıfı daha çok bir tarihsel görüngü olarak ele alıyordu. Bu yüzden işçilerin kendi oluşum süreçlerinin etkin ve bilinçli birer öznesi olduğunun altını çiziyordu. Yani, işçiler sadece birtakım büyük iktisadi ve toplumsal süreçlerin nesnesi ve basit birer sonucu değil, aynı zamanda o sürecin aktif birer parçasıydılar. Bundan dolayı Thompson işçilerin gerçek deneyimleri üzerinde duruyor ve tarihsel süreç içerisinde nasıl tekil ve sınıf olarak "Tarih"in faili olduklarını ortaya koyuyordu. Hatta yine çığır açıcı bir başka çalışmasında işçilerin eylemlerinin ve mücadelesinin sınıfın kendisini dahi önceleğini göstermeye çalışıyordu. Ona göre sınıfı oluşturacak sınıf mücadelesi "kendinde sınıfı" ortaya çıkaran sınıf oluşumunu ve daha sonra da "kendi için sınıf"ın önemli bir bileşeni olan sınıf bilincini ortaya çıkarmıştı.[26]

E.P. Thompson her ne kadar vasıfsız, geçici, gündelikçi emekçilere, fakirlere, tarım işçilerine atıfta bulunsa da, kitabında daha çok vasıflı zanaatkârlar üzerinde durmakla itham edildi.[27] Yani aslında işçi sınıfı üzerine değil de, ortadan kaybolmakta olan zanaatkâr ve esnaf üzerine yazdığı söylendi. Bu nokta ve bu tartışma konumuz açısından olduk-

---

tarihçiler ekolü için şu kitaptan ayrıntılı bilgi sahibi olabilir: Harvey J. Kaye, *İngiliz Marksist Tarihçiler*, çev. Arife Köse, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009).

24 Eric J. Hobsbawm, "The Making of the Working Class, 1870-1914," *Worlds of Labour*, (London: 1984).

25 E.P. Thompson, *The Making of the English Working-Class*, (Londra: 1963).

26 E.P. Thompson, "Eighteenth-century English Society: Class Struggle without Class?" *Social History*, no. 3, Mayıs 1978, s. 133-165.

27 Geoff Eley, "Edward Thompson, Social History and Political Culture: The Making of a Working-class Public, 1780-1850," *E.P. Thompson Critical Perspectives*, Harvey J. Kaye ve Keith McClelland, (Philadelphia: Temple, 1990), s. 24.

ça mühimdir. Zira yukarıda da değinildiği gibi, Türkiye'de de işçi sınıfı tarihi üzerinde kalem oynatanlar sanayi işçileriyle zanaatkârlar ve lonca işçileri arasında aşılmaz bir duvar örüyorlardı.[28] Aslında bu tespitin altında yatan varsayım kapitalizmin Sanayi Devrimi olduğudur. Nitekim Türkiye üzerine olan tarihyazımı da Türkiye'de bir sanayi devrimi yaşanmadığı için yakın dönemlere kadar kapitalizmden, burjuvaziden ve işçi sınıfından bahsetmenin bu ülke için mânâsız, hatta saçma olacağını vaaz ediyordu. Bu yazın için Türkiye tarihi, sınıf ve toplumsal failliğin olmadığı biricik örneği teşkil ediyordu. Aslında açıkça ifade edilmese de genel geçer milliyetçi "biz bize benzerizci" tezin temel akide olduğu bir tarihyazımı geleneğinden bahsetmek mümkündür.

Ancak bu noktada yine hatırlatalım, bu da Türkiye'ye has bir durum değildir. Bu tür iddialar, belli bir ülkenin, "ideal model" olarak kerteriz alınan bir başka "normal" ülke ile karşılaştırılmasına dayanır. Modernleşme sürecinin olması gereken tüm aşamalarını mükemmelen ve harfiyen yerine getirdiği düşünülen bir ülke ile bu normdan sapmış ülke karşılaştırılarak o ülkenin biricik ve kimseye benzemez bir hikâyesi olduğuna inanılır. Bu ülke de çoğu kez İngiltere'dir. Örneğin Alman tarihyazımı da buna çok güzel bir örnek teşkil eder. Alman burjuvazisinin nev-i şahsına münhasır özellikleri üzerinde önemle duran *Sonderweg* (Özelyol - istisnacılık) görüşü Almanya'nın kendine ait bir gelişmesi olduğunu iddia eder. Buna göre, Alman burjuvazisi İngiliz muadilinin aksine toprak aristokrasisi (*junker*'ler) karşısında utangaç ve güçsüz kalmıştır, ona karşı mücadele edeceği yerde. Bu görüş Blackbourn ve Eley tarafından yerden yere vurulmuştur.[29] Çünkü bu bakış açısı kapitalizmin doğuşu esnasında İngiltere'de toprak aristokrasisi ile yükselmekte olan burjuvazi arasında bir çatışmanın gerçekleştiğini varsayıyordu. Ancak birçok çalışma, bıra-

---

28 Thompson'ı Türkiye üzerine olan tarihyazımı ile çok benzer bir şekilde eleştiren klasik bir çalışma için bkz. Craig Calhoun, *The Question of Class Struggle: Social Foundation of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*, (Chicago: University of Chicago Press, 1982). Calhoun artık aşina olduğumuz, Thompson'ın bahsettiği insanların işçi değil, zanaatkâr olduğu tezini işliyor.

29 David Blackbourn ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-century Germany*, (Oxford: Oxford University Press, 1984).

kalım böyle bir çatışmayı, İngiltere'de kapitalist üretim ilişkilerinin kırsal alanda ve toprak üzerinde gerçekleştiğini ikna edici bir şekilde ortaya koydu. Yani İngiltere'de aristokrasi içinde önemli miktarda kapitalist ortaya çıkmıştı.[30] Dahası ticaret burjuvazisinin önemli bir kısmı burjuva devrimi olarak kabul edilen İngiliz Devrimi'nde monarşist saflara destek vermişti. Yani Türkiye üzerine olan tarihyazımının birçok ekolünün genel iddiaları hem Türkiye'ye has değildir hem de birçok örnekte yapılan çalışmalarla reddedilmiştir.

Dahası, işçi sınıfı tarihinin önemli isimlerinden bir tanesi olan Sewell'in dikkat çektiği gibi, sınıf bilincine sahip işçi sınıfı hareketi ve mücadelesi 1871 Paris Komünü'ne kadar hiçbir şekilde ortaya çıkmakta olan sanayinin ve fabrikaların bir ürünü değildi. Bu işçiler büyük oranda proleterleşmekte olan zanaatkârlardı. Bundan dolayı bunlar artık geleneksel kentli lonca üyeleri olarak da ele alınamazlardı. Kapitalizm ve onun yeni sömürücü pratikleri zanaatları makinelerin icadından çok önce dönüştürmüştü bile.[31] Sonuç itibarıyla lafın özü, herhangi bir araştırmacının işçi sınıfı tarihini yazmak için ilk bakacağı olgu Osmanlı İmparatorluğu'nda, modern Türkiye'de, Ortadoğu'da ve birçok yerde olduğu gibi sanayinin gelişmişlik seviyesi değil, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi olmalıdır. Eğer toplumsal sınıflar değerlendirilmek ve tahlil edilmek isteniyorsa.

Proleterleşme yukarıda belirtildiği gibi teknolojik gelişmelerin bir sonucu değildi. İşbölümü, emeğin ihtisaslaşması ve uzmanlaşması, üretim araçları ve bilgisi üzerindeki mülkiyet ve kontrolün yitirilmesi, emeğin disiplin altına alınması, yedek işgücü ordusu olan işsizlerin ortaya çık-

---

30 Robert Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism," *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, H. Aston ve C.H.E Philpin, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 213-327 veya Ellen Meiksins Wood, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern State*, (Londra: Verso, 1991).

31 William H. Sewell, Jr. "Artisans and Factory Workers and the Formation of the French Working Class 1789-1848," *Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg (ed.), (Princeton: Princeton University Press, 1986), s. 50-51.

ması, modern sanayinin temayüzünden çok önce ortaya çıkmıştı bile.[32] Yani Sanayi Devrimi'nden daha önce kapitalizm birçok zanaatkârı, kalfayı, çırağı proleterleştirmişti. Üreticiler üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini ve kontrollerini kaybetmişlerdi. Onların üretim araçlarına ve emeklerine yabancılaştıkları bu süreç onları ücretli işçilere dönüştürmüştü.[33] Loncalarda zanaatkârlar eğer kapitalist olamıyorlarsa sahibi oldukları üretim araçları üzerindeki kontrollerini hızla yitiriyorlardı. "Kapitalizm ve proleterleşme aynı tarihsel görüngünün iki yüzüydüler" ve işçi sınıfının oluşması sürecinde bu sonuca giden çok farklı patikalar mevcuttu.[34] Bunun yanında yine akılda tutulması gereken bir başka gelişme de ünlü tarihçi Raphael Samuel'in dikkat çektiği hususlu. Kapitalizm ile birlikte ortaya çıkan tek olgu büyüyen devasa sanayi kompleksleri, fabrikalar değil, aynı zamanda küçük ve orta boy üreticilerin de yaygınlaşmasıydı. Samuel'in dediği gibi bu, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin bir sonucuydu ve Viktorya çağında buhar gücü, el işçiliği ile yan yana yaşamaya devam ediyordu.[35] Uzun lafın kısası, büyük sanayi komplekslerinin, fabrikaların yokluğu bir işçi sınıfı oluşumunun ve işçi sınıfı hareketinin yokluğu anlamına gelmiyor.

Türkiye'de tarihyazımının emek ve alt sınıflar ve farklı toplumsal kesimlerin iradeleri ve tarihte oynadıkları rollere atıfta bulunmaktan imtina

---

32 Christopher H. Johnson, "Patterns of Proletarianization: Parisian Tailors and Lodéve Woolens Workers," *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-century Europe*, John M. Merriman (ed.), (Londra: Holmes and Meier, 1979), s. 67.

33 Roland Aminzade, "The Transformation of Social Solidarities in Nineteenth-Century Toulouse," *Consciousness and Class Experience in Nineteeht-Century Europe*, s. 102.

34 "Introduction," *The Workplace before the Factory: Artisans and Proletarians 1500-1800*, Thomas Max Safley ve Leonard N. Rosenband, (Ithaca: Cornell University Press, 1993), s. 6-10.

35 Raphael Samuel, "Workshop of the World: Steam Power and hand Technology in mid-Victorian Britain," *History Workshop*, no. 3, Bahar 1977, s. 8, 39. Samuel'e göre kapitalizm 19. yüzyılda farklı şekillerde gelişme göstermişti. Üretimin belli sektöründeki mekanizasyon diğer bir sektörde bunun azalmasına yol açıyor, büyük firmaların ortaya çıkışı küçük üretim birimlerinin yaygınlaşması ile eş zamanlı oluyor ve üretimin fabrikalarda yoğunlaşması eve iş vermelerle el ele yürüyordu. (s. 17)

etmesi yukarıda özetlenmeye çalışıldığı gibi siyasi tarih veya yapısal analizlerden neşet eden teorik varsayımlardan kaynaklanıyor. Ancak farklı kuramsal yaklaşımlar ve arayışlar Osmanlı ve modern Türkiye tarihinde farklı toplumsal sınıfların tarihteki yerine ışık tutacak açılımlarda bulunabilirler. Burada adını anmamız gereken kişilerden bir tanesi de Sherry Vatter'dir. Şam'daki kalfaların mücadelelerini araştırmış olan Vatter varlığını sürdürmeye devam eden lonca yapısının ve zanaatkârlığa dayanan üretimin bir işçi mücadelesinin ve daha sonrasında hareketinin oluşmasına engel teşkil etmediğini göstermiştir. Hatta bu geleneksel yapı ve söylemlerin var olan mücadeleyi meşrulaştırdığını ve böylece kolaylaştırdığını da iddia etmiştir.[36]

Sonuç itibarıyla işçi sınıfı tarihinin yok sayılması ve işçi hareketlerinin görmezden gelinmesi aslında bir noktaya kadar evrensel tarihyazımı geleneğinin bir parçası olarak zuhur etmişti. Ancak birçok entelektüel modadan, farklı disiplinlerden, düşünce geleneklerinden az ya da çok etkilenmiş olan Türkiye'deki tarihyazımı 1990'lara kadar "aşağıdan tarih" ve daha da özelde Britanyalı Marksist tarihçiler grubundan marjinal düzeyde etkilenmiştir.[37] 1990'lardan itibaren ise bu alanda sonuçlarını bugün daha açık bir şekilde müşahede ettiğimiz ciddi bir uyanıştan bahsetmek mümkündür. Bu noktada bu uyanış ile 1990'lar ve sonrasının politik, toplumsal ve kültürel iklimi ve E.P. Thompson'a gösterilen teveccüh arasında bir bağlantı kurulabilir. Milliyetçi ve muhafazakâr tarihyazımı, Kemalist dünya görüşü ve tarih algısı, yükselmekte olan muhafazakârlıktan ve politik İslam'dan duyulan rahatsızlık, mevcut resmi devlet kurumlarına ve düşünce kuruluşlarına karşı tepki ve geleneksel

36 Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler 1839-1950*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 55-9; "Millitant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda," *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, (Albany: State University of New York Press, 1994), s. 1-20.

37 Bu konuda Serdar Turgut'un erken bir tarihte yazdığı, ancak Türkiye'nin entelektüel semalarında çok önemli bir yankı bırakmayan yazısı hatırlanması gereken güzel bir örnektir: Serdar Turgut: " 'Karşı Koyma'cı Geleneğin Aydını: E.P. Thompson," *Toplum ve Bilim*, no. 24, Kış 1984, s. 83-111.

sol anlayışın yarattığı hayal kırıklığı çok farklı politik mecralarda bulunan bir genç kuşağı Britanyalı Marksistlerin çalışmaları ile buluşturdu. Şimdi bu kuşağın içinde geliştiği çağ ile yeniden işçi sınıfı tarihinin ilgi odağı olması olgusunu birlikte değerlendirmek gerekiyor.

IV. Küllerinden Doğan İşçi Sınıfı Tarihi Çalışmaları ve Yeni Bir Tarihçiler Kuşağı

Tarihçi asıl olarak kendi çağının insanıdır. Ünlü tarihçi E.H. Carr'ın çok önceleri altını çizdiği gibi tarihçi de bir toplumsal görüngüdür, yani ait olduğu toplumun, çağın bir ürünü ve bilinçli ya da bilinçsiz sözcüsüdür. Geçmişin olgularını bu çerçeve içinde değerlendirebilir ancak.[38]

1990'ların en önemli olgusu, Türkiye'de devletin ve siyasal rejimin derin bir kriz yaşıyor olmasıydı. Siyasal sistem ciddi bir hegemonya krizi içindeydi ve toplumun rızasını sağlamakta çok büyük güçlükler yaşıyordu.[39] Gerek siyasal İslam'ın gerekse de Kürt Özgürlük Hareketi'nin yükselişi Kemalist milliyetçi söylemi derinden sarsmış ve itibarsızlaştırmıştı. Bu ortamda işçi sınıfı tarihi üzerine olan literatür de milliyetçi tarihyazımının eleştirisinden derinden etkilendi. Ortaya çıkan ve üzerinde daha ayrıntılı durmayı hak eden bu revizyonist eğilim birçok düşünce geleneğini ve araştırma alanını olduğu gibi işçi sınıfı çalışmalarını da dönüştürdü. Yakınlarda yayınlanan *International Review of Social History*'nin Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi emek tarihi üzerine olan özel sayısının editörlerinin de altını çizdiği gibi, emek tarihi alanının bizatihi kendisi dahi geleneksel milliyetçi tarihyazımının altını oyan özellikleri haizdi.[40]

---

38 E.H. Carr, *What is History*, (Londra: Penguin, 1990 [ilk baskı 1961]), s. 35 [*Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002)].

39 İsmet Akça, "Hegemonic Projects in post-1980 Turkey and the Changing Forms of Authoritarianism," *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony*, İsmet Akça, Ahmet Bekmen ve Barış Alp Özden (der.), (Londra: Pluto Press, 2013), s. 23.

40 Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, "Ottoman and Republican Turkish Labour History: An Introduction," *International Review of Social History*, Volume 54, Supplement 17, 2009, s. 1-17. Ayrıca bkz. Gavin D. Brockett, "Social History and the Historiography of Modern Turkey," Gavin D. Brockett

1990'ların ortasında ortaya çıkan ikinci dalga kitlesel öğrenci hareketi de bu siyasal rejimin yaşadığı meşruiyet krizine ve neoliberal iktisadi politikalara karşı bir karşı çıkıştı. Bu, 1980 askeri darbesi ile yeniden can verilen Kemalist rejimin derinden sarsılmasına işaret ediyordu. 1990'larda yaşanan siyasal cinayetler, "derin devlet"in dahil olduğu siyasal çatışmalar, güç mücadeleleri siyasal seçkinlerin bir yönetememe krizi ile karşı karşıya olduğunu gösteriyordu. E.P. Thompson'dan etkilenen çalışmaların, bu ortamda fikir dünyası oluşmuş ve bahsedilen öğrenci hareketi ile de ilişkilenmiş bir kuşaktan çıkması bir rastlantının eseri değildi.[41]

1990'lı yıllar aslında askeri darbe sonrasının önemli toplumsal olaylarından bir tanesi olan 1989 öğrenci hareketi ile açılmış, 1991'de Büyük Madenci Yürüyüşü ile sarsılmıştı.[42] Yine kamu çalışanlarının yasadışı gelişen fiili ve meşru sendikal hak mücadeleleri de 1995 yılında Kamu Emekçileri Sendikası KESK'in kurulması ile sonuçlanmıştı.[43] Bu toplumsal eylemlilik hali 1990'lar ortasında yükselecek ikinci dalga öğrenci hareketini derinden etkilemiştir. Siyasal sistemin meşruiyet krizi ve ortaya çıkan toplumsal seferberlik halleri sol çevrelerde de önemli tartışmalar ve etkinliklerin artmasına ortam sağlamıştır. Ortodoks olmayan sol fikriyat, sol parti ve hareketlerde taban bulmuştur. E.P. Thompson'ın Ortodoks Marksizm ve yapısalcılık eleştirisi, iradeye yaptığı vurgu, nükleer karşıtı hareket içindeki yeri ve anti-Stalinist vurgusu, bir alternatif arayışı içerisinde olan ve kendisini üniversitelerde entelektüel olarak da ifade

---

(ed.), *Towards a Social History of Modern Turkey: Essays in Theory and Practice*, (İstanbul: Libra, 2011).

41 Bu dönemin genel özellikleri için *Birikim* dergisinin özel sayısına bakılabilir: "Alacakaranlık Yılları: 80'ler, 90'lar," *Birikim*, no. 152-153, Aralık 2001-Ocak 2002.

42 Turgut Üzüm, *KESK Tarihi*, (İstanbul: Kalkedon, 2011); Yıldırım Koç - Canan Koç, *KESK Tarihi I*, (Ankara: Epos Yayınları, 2009); *Eylem Günlüğü: Zonguldak Maden Grevi ve Yürüyüşü*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1992). Burada hemen belirtmek gerekir ki, bu kaynaklar değindiğim gelişmelere dair bilgi edinmek için başvurulacak eserlerdir. Yoksa tarihyazımında bu makalede bahsedilen değişimi kesinlikle temsil etmezler.

43 M. Görkem Doğan, "The Deradicalisation of Organised Labour," *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony*, İsmet Akça, Ahmet Bekmen ve Barış Alp Özden (der.), (Londra: Pluto Press, 2013), ss. 188-202.

etmeye çalışan genç kuşak üzerinde etkili oldu. Nitekim böyle bir ortamda Thompson'dan yapılan ilk çevirinin onun teorik çalışması *Teorinin Sefaleti* olması bir tesadüfün eseri değildi. Kitap Türkçede 1994'te yayımlandı.[44] Yine benzer bir arayışın sonucu olarak farklı sol siyasal geleneklerden gelen hareket ve partiler 1996 yılında Özgürlük ve Dayanışma Partisi'ni kurdular. Parti programatik olarak milliyetçilik ve militarizm karşıtı özgürlükçü bir sosyalizmi savunuyor ve klasik anlayışın dışında "parti gibi olmayan bir parti" olduğunu iddia ediyordu. Bir entelektüel ve ideolojik arayışa işaret etmesi açısından bu dönemde anarşist ve Troçkist ideolojinin de toplumsal hareketler içinde güç kazandığı tespit edilebilir.[45]

Yukarıda bahsedilen öğrenci hareketi içerisinde yer almış önemli sayıda gencin 1990'lar sonundan itibaren tarih alanında çalışmalarını yoğunlaştırdıklarını ve özellikle ana akım tarih anlatısını farklı açılardan sorgulamaya çalıştıklarını da kişisel bir gözlem ve deneyim sonucu söyleyebilirim.[46] Elbette daha sağlıklı bir analiz yapabilmek için bunun üzerine daha ilmi çalışmalar yapılmalıdır. Yine bu dönemde üniversitede farklı bir bakış açısı geliştirmek isteyenler arasında "aşağıdan tarih" anlayışının popülerlik kazandığının da altını çizmek gerekir. Bu konuda da çok farklı isim ve çalışma mevcutken, E.P. Thompson'ın kült eseri *The Making*'in önemli bir ilham kaynağı olduğunun tespiti önemlidir. Bu kuşak içinden çıkmış önemli sayıda tarihçi, geleneksel milliyetçi tarihçilerin çalışma alanı olan Osmanlı arşivlerini evleri bellemekle kalmamışlar, aynı zamanda bunların çalışmaktan içtinap ettikleri işçi sınıfı, köylüler, zanaatkârlar üzerine araştırmaya, kaynakları kazmaya başlamışlardır. Bu konuda ikili bir gündeme sahip oldukları söylenebilir. Bunlardan birincisi alt sınıfların tarihsel süreç içerisindeki varlıklarının ortaya çıkarılması

---

44 E.P. Thompson, *Teorinin Sefaleti*, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1994).

45 Barış Soydan, *Türkiye'de Anarşizm: Yüz Yıllık Gecikme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

46 Bu dönem öğrenci hareketi üzerine de ne yazık ki çok fazla çalışma ve değerlendirme yapılmış durumda değil. Bu konuda önemli bir katkı için bkz. Kerem Ünüvar, "Kısa ama Etkili 'Bir Aydınlanma Anı': Koordinasyon," *Birikim*, no. 264-265, Nisan-Mayıs 2011, s. 10-17.

ve önemlerinin altının çizilmesi, ikincisi de seçkinci ve yapısalcı düşünce okullarına karşı mücadele etmekti.

Nitekim 1990'lardan itibaren ve 2000'ler boyunca yapılan çalışmalar emekçi sınıfların modern Türkiye tarihindeki varlıklarını ve önemli yerlerini göstermeyi amaçlamıştır. Aslında bu çalışmaları işçi sınıfı üzerine daha önceki senelerde yapılmış klasik çalışmalarla 2000'li yılların sonundan itibaren ortaya çıkacak çalışmalar arasında bir bağlantı olarak değerlendirebiliriz.[47] Bu çalışmalar sadece bir boşluk doldurmak peşinde değil, aynı zamanda alana teorik bir tartışmayı da taşımak arzusundaydılar.[48] İşçi sınıfı tarihine karşı uyanan bu ilgi ile birlikte E.P. Thompson'ın kült tarihsel çalışmaları da 2000'li yıllarda çevrilerek Türkçeye kazandırıldı. 1990'lı yıllardaki teorik arayış *Teorinin Sefaleti*'nin çevrilmesine yol açmışken, 2000'li yıllarda tarih çalışmalarına yöneliş *The Making* ve *Customs in Common*'ın çevrilmesine vesile oldu.[49]

E. Atilla Aytekin'in kitabı bu yeni uyanan tarihsel ilgi için güzel bir örnek teşkil eder. Kitap E.P. Thompson'ın öneminin ayrı bir altbaşlıkta vurgulandığı teorik bir bölüm ile açılır.[50] Bu çalışma Aytekin'in yüksek lisans tezine dayanmaktaydı ve 2002 senesinde Genç Sosyal Bilimciler ödülüne layık görüldü. Kendi hikâyem de benzer bir özellik arz ediyordu. 1998 yılında başladığım yüksek lisans maceram 1990'lı yıllardaki

---

47 Bu bir tür geçiş dönemi olarak değerlendirilebilecek çalışmalara örnek olarak şunlara bakılabilir: *Kebikeç* dergisinin işçi tarihi özel sayısı; *Kebikeç*, no. 5, 1997 ve Metin Özuğurlu, "Toplumsal Tarih ve İşçi Sınıfı ya da 'Vardı da Biz mi Yazmadık'," *Mürekkep*, no. 6, 1996.

48 Bu kaygı ayrıntılı belge kullanan ve dönem analizi yapan birçok çalışmanın başında kendini ister istemez ortaya koyar. Bu tarz teorik bir motivasyon örneği için bkz. Yiğit Akın, "The Dynamics of Working-Class Politics in Early Republican Turkey: Language, Identity and Experience," *International Review of Social History*, Vol. 54, Supplement 17, 2009, s. 168; Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 2, Güz 2005, s. 73-75; E. Atilla Aytekin, *Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri 1848-1922*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2007).

49 E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004) ve E.P. Thompson, *Avam ve Görenek*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Birikim Yayınları, 2006).

50 E. Atilla Aytekin, *a.g.e.*

politik hareketlilikten derinden etkilenmiş, bu da beni ezilen sınıfların mücadelesinin tarihine yöneltmişti. Thompson'ın Ortodoks Marksizm eleştirisi, yapısalcılığa yaptığı politik saldırı kuşağımız üzerinde derin etkilerde bulunmuştu. 1999 yılında bir toplumsal hareket olarak 1908 Devrimi'nden sonra ortaya çıkan boykot hareketi üzerinde çalışmaya başladığımda alt sınıfların eylemlerini açığa çıkartmak gibi bir hevesim vardı. Zaten tez çalışmam ve daha sonra basılan kitap hali de Aytekin'in çalışması gibi teorik bir bölüm ve tartışma ile açılıyordu ve burada E.P. Thompson'ın adını anmak özel bir gurur kaynağıydı. Toplumun tüccarlar, işçiler, bürokrasinin farklı kademelerindeki memurlar gibi farklı kesimleriyle genel kamuoyunun oluşumunun, kitlesel gösterilerin, eylemlerin oynadıkları roller üzerinde durmaya çalıştığım tez 2002'de bitmiş, 2003 yılında *Tarih ve Toplum* dergisinin ulusal yüksek lisans yarışmasını kazanmış ve 2004'te de kitap olarak yayınlanmıştı.[51] Aslında bu ödül de bu alana ve bu yaklaşım tarzına ilişkin uyanmış ilginin bir ürünüydü ve yukarıda özetlemeye çalıştığım eğilime işaret ediyordu.

Yine işçi sınıfı tarihi üzerine yazdığı doktora tezi ile Boğaziçi Üniversitesi bünyesinde ödüle layık görülen ve radikal öğrenci hareketinin bir parçası olmuş diğer bir isim Barış Alp Özden'dir.[52] Özden sadece daha önce kullanılmayan kaynak türleri ve konular üzerinde durmakla kalmamış, aynı zamanda E.P. Thompson'ın önemli bir parçası olduğu teorik bir tartışma yürütmüş ve işçi sınıfı kültürünün izlerini sürmeye çalışmıştır. Hatta Tarih Vakfı, DİSK ve TÜSTAV'ın 2013 yılında ortak düzenledikleri Türkiye işçi sınıfı tarihi üzerine yapılan bir sempozyumda ifade ettiği gibi bu tartışma asıl amaçlarından bir tanesini teşkil etmiştir.

---

51 Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004). Daha sonra bu kitaptaki hikâyenin devamı olarak yazdığım doktora tezimde de aynı perspektif ve anlayışı korumak temel amacım olmaya devam etti: Y. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey*, (Londra: IB Tauris, 2014), Türkçesi için bkz. *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

52 Barış Alp Özden, "Working Class Formation In Turkey, 1946-1962" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi ATA, 2011.

Özden, Thompson'ın özellikle manifaktür üretime geçişin erken dönemlerinde iş ve zaman disiplininin oluşturulması üzerine yazdığı makaleden etkilendiğinin altını çizmiştir.[53]

E.P. Thompson'ın sınıf tanımı ve işçi sınıfı deneyimi üzerine yaptığı vurgu bu kuşak üzerinde büyülü bir etkiye sahipti, aynen Avrupa ve ABD'de özellikle 1960'ların sonunda bıraktığı etki gibi. Bu durum sınıf çalışmalarının modası geçmiş bir olgu olarak değerlendirildiği bir çağda yetişmiş bir kuşak söz konusu olduğunda oldukça ilginçti. Yeniden canlanan sınıf üzerine tartışmalar artık E.P. Thompson'ın adı geçmeksizin yapılamaz olmuştu.[54] Hatta doğrudan çalışmanın özü ve ruhuna katkısı olmadığı çok belli daha klasik çalışmalar dahi onun ismini anmak zorunda kalıyordu.[55] Günümüzde artık işçi sınıfı çalışmaları işçi sınıfı hareketliliğinde yaşanan hareketlenme ile birlikte niceliksel ve niteliksel olarak artmaktadır. Bu çerçevede sayıları hızla artan bu çalışmalarda artık E.P. Thompson'ın zikredilmediği, tartışılmadığı bir kitap bulmak hemen hemen imkânsızdır. Bu noktada zikredilmesi gereken iki yeni çalışma Can Nacar ve Tutku Vardağlı'nın tezleridir.[56] Mete Çetik de işçi sınıfı tarihi literatürünü ve özellikle sınıf bilinci mevzusunu ele aldığı makale-

---

53 E.P. Thompson, "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism," *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*, (New York: The New Press, 1993), s. 352-403.

54 Burada sınıf bahsi açıldığında ismi zikredilmesi gereken Bourdieu'nün, sınıf konusunda tarih çalışmalarına etkisi E.P. Thompson'a kıyasla daha marjinaldi. Bourdieu etkisini daha çok sosyoloji alanında bırakacaktı. İki isme birden göndermede bulunan bir çalışma için bkz. Vefa Saygın Öğütle ve Güney Çeğin, *Sosyo-Tarihsel Teorinin 'Sınıf'la İmtihanı: İlişkisel Sosyolojik Perspektiften Yeni Bir Sınıf Kavrayışı Denemesi*, (İzmir: Duvar Yayınları, 2007).

55 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 34. Makal bu genç kuşağın ortaya çıkmasından önce bu alana emek vermiş önemli isimlerden bir tanesidir, ancak uzun bir süre önce ortaya çıkmış sosyal tarih anlayışının çeşitli biçimlerinden etkilenmemiştir.

56 Can Nacar, "Working Class in Turkey during the World War II Period: Between Social Policies and Everyday Experiences," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004) ve E. Tutku Vardağlı, "Tobacco Labor Politics in the Province of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.

sinde her ne kadar birçok düşünür ve tarihçiye göndermede bulunsa da Thompson'ın çalışmalarını tahlili için kalkış noktası olarak kullanıyordu.[57] Hatta tarih araştırması olmayan işçi sınıfı çalışmaları da artık onu anmadan yayımlanmamaktadır.[58]

Ancak bunlar kadar önemli bir diğer husus, doğrudan tarih çalışması olmamakla beraber politik tartışmalarda da Thompson'ın tarih ve sınıf anlayışının gündeme gelmeye başlamasıdır. Örneğin 1 Mayıs'ın 100. Yılı kutlamaları ve Taksim Meydanı'nda 1 Mayıs kutlama tartışmaları/çatışmaları sırasında kaleme alınan bir yazıda Thompson referansıyla şöyle deniyordu: "Tarih yazmanın politik niteliğini öne çıkaran bakış açısıyla tarihçi, tarih yazarken seçtiği konu ile öne çıkardığı tarihsel özne ile bir politik seçim yapmaktadır."[59] Yine bu yıllarda işçi mücadelelerini koordine etmek ve kamuoyunun gündemine getirmek için kurulmuş Emek Koordinasyon Dayanışma Ağı da kendisini Thompson'ın sözleri ile kamuoyuna duyuruyordu.[60] Kimlik üzerine yazılmış bir yazıda kimlik inşa sürecinin önemi vurgulanırken İngiliz işçi sınıfı örneğinden hareketle kolektif mücadelenin ve direniş deneyiminin değerinin altı çizilmişti.[61]

Yeni kuşak içinde yer alan ve emek tarihi üzerine çalışmış M. Görkem Doğan, bir tartışmada, kuşağın E.P. Thompson ile olan ilişkisini "kelebeklerin ışığa uçması" olarak tanımlamıştı. Thompson'ın çalışmalarının yukarıda belirttiğim temel tartışmaları bir kuşağın politik, akademik ve teorik ihtiyaçlarına verimli bir cevap üretmişti. Nitekim işçi sınıfı tarihi çalışmalarında, ahlâki ekonomi ve deneyim kavramlarının kullanımında

---

57 Mete Çetik, "Emek Tarihi Literatüründe Sınıf Bilinci Sorunu," *Mete Tunçay'a Armağan*, Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (ed.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 253-276.

58 Arif Geniş, *İşçi Sınıfının Kıyısında: Küçük Sanayi İşçileri Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: Dipnot, 2006).

59 Bilge Seçkin Çetinkaya, "Tarih, Gelenek ve 1 Mayıs," *Mesele*, no. 29, Mayıs 2009, s. 4.

60 https://www.facebook.com/notes/emekkoordinasyon-dayanismaagi/emek-koordinasyon-dayanisma-agi/264082900716

61 Foti Benlisoy, "Mağduriyetten Failliğe Kimlikler: "Sarı Yıldızı Gururla Taşı!" ," *Granta*, no. 1, 2013. Foti Benlisoy'un bir de şu yazısına bakılabilir Thompson etkisi için: Foti Benlisoy, "Tarihin Zafer Alayı ve Cumhuriyet," http://fotibenlisoy.tumblr.com/post/65419297176/tarihin-zafer-alay-ve-cumhuriyet

gözle görünür bir artış ortaya çıkıyordu. Yine Türkiye'de hakemli akademik süreli yayınlar arasında radikal politik çizgisi olan *Praksis* dergisinin 2001 yılında çıkan birinci sayısı da çıkış yazısının ilk cümlelerine E.P. Thompson'a atıfta bulunarak giriyordu.[62]

Bu noktada 2000'li yılların bir başka özelliği, E.P. Thompson'ı Türkiye üzerine olan tarihyazımına dâhil etmiş kuşak ile ilişkisi noktasında önemlidir. Daha çok üniversitelerde araştırma görevlisi olarak çalışmış olan bu genç tarihçiler işçi sınıfı tarihi üzerine çalışmakla ve tarihte öznenin, failliğin, iradenin izlerini sürmekle kalmıyor, kendileri de neoliberal iktisadi politikalar ve yapısal uyum politikaları gereği proleterleşme sürecini de bizatihi tecrübe ediyorlardı. Yani E.P. Thompson'ın 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başında resmettiği ve analiz ettiği proleterleşme sürecini bu kuşak kendi deneyimliyordu. Kamusal hizmetlerin ticarileşmesi ve metalaşması ile birlikte daha önceleri "orta sınıf" olarak kodlanan mühendisler, doktorlar, öğretmenler, avukatlar vb. birçok kesimin yaptıkları işin biçimi, içeriği ve süreci yapısal bir dönüşüm geçiriyordu. Neoliberal iktisadi ve siyasal sistem üretim ilişkilerinde önemli bir değişime yol açmıştı. 1990'larda yukarıda değindiğim siyasal rejimin krizini, meşruiyet problemini sistem 2000'lerin hemen başında AKP'nin güçlü tek parti iktidarı ile aştı. Bu güçlü tek parti iktidarı 2002'den sonra günümüze kadar Türkiye'de neoliberal otoritarizmin önemli bir örneğini hayata geçirdi.

1980'li ve 1990'lı yıllarda ağır aksak uygulanmaya çalışılan neoliberal iktisadi politikalar bu tek parti döneminde daha önce örneğine rastlanmadık bir radikallikte uygulandı. Eğitim alanı özelleştirmeler, parasallaşma, norm kadrolar, performans kriterleri, Bologna süreci gibi değişikliklerle yapısal dönüşüme uğradı.[63] Bu dönem boyunca tez yazmak zorunda kalan birçok genç akademisyen daha önce görülmemiş miktar-

---

62 "Çıkarken," *Praksis*, no. 1, Kış 2001, s. 1. Benzer bir bağlamda benzer bir saik ile yazılan bir başka yazı için bkz. Y. Doğan Çetinkaya ve Foti Benlisoy, "İştirakçi Hilmi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 8 *Sol*, Murat Gültekingil (ed.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).

63 Bu dönemin temel özellikleri için bkz. Ahmet Bekmen, "State and Capital in Turkey during the Neoliberal Era," *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony*, İsmet Akça, Ahmet Bekmen ve Barış Alp Özden (ed.), (Londra: Pluto Press, 2013), s. 58-73.

larda harçlar ödemek zorunda kalmıştı ve eğer üniversitelerde çalışıyorlarsa, çalışma şartlarındaki çok ciddi kötüleşmeyi tecrübe de etmek zorundaydılar. Özel üniversitelerde daha çok *ofisboy* derekesine indirilmiş araştırma görevliliği kamu üniversitelerinde de güvencesiz esnek çalışma biçimine dönüştürülmeye çalışılmıştı. Daha önce "orta sınıf" olarak kodlanan kesimler radikal bir proleterleşme süreci içerisinden geçiyordu.[64] Bunlar yetmiyormuş gibi bir de güvencesizlik, yani araştırma görevlilerinin tezlerini bitirdikten sonra işlerine son verilme olgusu bu kesimleri derinden sarsmış ve 2007'den sonra Türkiye'de radikal bir asistan hareketinin doğmasına yol açmıştı.[65] 2010'lu yılların ilk yarısı da halihazırda güçlü bir asistan hareketi deneyiminin birikimi ile geçti.[66] E.P. Thompson'ın çalışmalarına meraklı ve ondan derinden etkilenerek emek tarihi üzerine çalışma yapmakta olan bir kuşak aynı zamanda yakından deneyimledikleri güvencesizlik üzerine de yakıcı bir tartışma yürütüyordu.[67] Bu çerçevede E.P. Thompson ve onun radikalleşen zanaatkârların eylemleri ve proleterleşme süreci üzerine yaptığı tahlil bu kuşak için daha

---

64 Bu süreçte İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde sendikalaşma mücadelesi verenlerden Aslı Odman işten çıkarıldı. Aslı Odman tarih alanında çalışan ve aynı zamanda işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda aktivist olan bir akademisyen. Özel üniversiteler de bu dönem içerisinde ciddi bir örgütlenme inisiyatifine sahne oldu.

65 Bu makalenin yazarı bu yıllarda hem bir asistan hem de iki dönem Eğitim-Sen İstanbul 6 no'lu Üniversiteler Şubesi yönetim kurulu üyesi olarak bu dönüşümü ve oluşan tepkiyi bizatihi tecrübe etmiştir.

66 Yukarıda bahsettiğim M. Görkem Doğan bu hareketin önemli bir figürü iken yazdığı emek tarihine ilişkin doktora tezi doğrudan E.P. Thompson'ın "moral economy" kavramını 1980 sonrası sendikal hareket üzerinden test ediyordu. M. Görkem Doğan, "Labor Resistance against Neoliberal Challenges to the Traditional Trade Unionism in Turkey: 1986-1991," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010.

67 Örneğin İTÜ'de güvencesiz bir şekilde çalışan araştırma görevlilerinden bir tanesi olan Kılıç doktora tezini yazarken işsiz kalmıştır. Onun yazdığı yüksek lisans tezinin girişindeki Thompson tartışması bu kuşak için çok tipiktir. Aykut Tunç Kılıç, "Populism, Sources of Rural Domination and Resistance in Turkey in the 1970's," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi ATA, 2005, s. 14-15.

bir anlamlı oluyordu.[68] Nitekim onun artık bir kült haline gelmiş eseri *The Making*'in Türkiye'de sosyal bilim araştırmalarındaki tekrar baskı frekansı düşünüldüğünde, sekiz sene içerisinde üç baskı yapması da bu bağlamda bir tesadüfün eseri değildi.

Çalışmaları çok yeni yayınlanan iki isim de bu noktada hem bahsettiğim kuşak ile temasları hem de işçi sınıfı hareketiyle olan ilişkileri babında önemli bir örneği teşkil ediyorlar. Bu iki genç tarihçiden bir tanesi tezini yazarken bir işçi sendikasında uzman olarak çalışmış M. Hakan Koçak, diğeri ise grev yapan işçilerle yakın bir bağ kurmuş olan Alpkan Birelma'dır. Koçak, Paşabahçe işçilerinin sınıf olma öyküsünü anlattığı çalışmasında başka birçok ismi ansa da, sınıfın oluşumundan işçilerin failliğine ve deneyimine kadar Thompson'dan derinden etkilendiği kitabın hemen başında ifade ediliyor.[69] Birelma da üç işçi direnişinin etnografisini yaptığı kitabına doğrudan "Thompson'ın teorik kıymeti"ni özel bir başlık yaptığı bir bölüm ile giriş yapıyor: "Sınıf meselesine yaklaşımı beni heyecanlandıran, umutlandıran ve bu kitabın yazımına vesile olan düşünsel yolculuğumu başlatan kişi E.P. Thompson'dır."[70]

Dönemin yani neoliberalizmin diğer bir özelliği de entelektüelleri E.P. Thompson'ın başka çalışmalarıyla tanıştırıyordu. Neoliberalizm özellikle Ortadoğu'da sosyal yardımların ve devlet sübvansiyonlarının kaldırılmasına yol açarken, birçok ekmek ayaklanmasına sebep olmuştu.[71] Bu ayaklanmalar 18. yüzyılda meydana gelen ekmek ayaklanmaları ile karşılaştırılabilecek ortaklıklar içeriyordu. Neoliberalizm yeni normları dayatırken 2001 Arjantin İsyanı'nda olduğu gibi ekmek ayaklanmaları yaygınlaşıyor ve bu çerçevede de Thompson'ın "ahlâk ekonomisi"

68 Zira bu kuşak hâlâ üniversitede usta-çırak hissiyatını deneyimlemiş son kuşak sayılabilir. Bundan dolayı aslında zanaatkârlara benzer bir şekilde bu sürece tepki verdiler. Aynı tepkiyi ve örgütlülük düzeyini yeni koşullarda bu işe girecek yeni kuşağın verip veremeyeceğini ise zaman gösterecek.

69 M. Hakan Koçak, *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 33-55.

70 Alpkan Birelma, *Ekmek ve Haysiyet Mücadelesi: Günümüz Türkiyesi'nde Üç İşçi Hareketinin Etnografisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 15.

71 Y. Doğan Çetinkaya, "Kalın Çizgilerle Ortadoğu Tarihinde Direniş ve Toplumsal/Siyasal Aktörler (1798-2011)," *Ortadoğu: Direniş, Devrim ve Emperyalizm*, Y. Doğan Çetinkaya (der.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

tahlili yeniden sosyal analizlerde popülerlik kazanıyordu. Özelleştirme dalgasına yani serbest piyasa mekanizmalarının sosyal hakları, dayanışma ilişkilerini ve eski düzeni dağıtması ile birlikte 18. yüzyılda olduğu gibi geleneksel haklara, düzene, "ahlâki ekonomiye" referansla kitlelerin, kalabalıkların aslında disiplinli olduklarının ve net hedeflere sahip olduklarının altını çiziyordu bu yeni literatür.[72] Aslında bunlar, kendi gündelik hayatlarını, iktisadi ilişkilerini, toplumsal düzenlerini altüst etmeye başlayan piyasa ilişkilerine karşı ortaya çıkan direnişin kendiliğinden bulduğu bir savunmaydı.[73]

Yine neoliberal dönemin önemli bir özelliği, hukukun ve idarenin demokratik ve müzakere yoluyla oluşturulması ve yürütülmesi gereken olgularken, teknik süreçler olarak tanımlanarak siyasetin alanından çıkarılmalarıydı. Yaşanan ekonominin, hukukun ve idarenin yavaş yavaş halk iradesinden şekilsel olarak da soyutlandığı, "uzman" teknokrat kurullara bırakıldığı, siyaseten sorumsuz profesyonel kişi ve kuruluşların yükselişine şahit olunan bir süreçti. Yani kısaca neoliberalizm aynı zamanda yeni yasalar ve hukuki düzenlemeler ile de inşa ediliyordu.[74] Bu ortamda E.P. Thompson'ın sınıf çalışmalarına ve tartışmasına dikkat kesilenlerin onun 18. yüzyıldaki hukuk düzeninin inşasına, sınıf ilişkilerinin gayrişahsileşmesine, yeni sınıfsal kontrol mekanizmaları ve disiplin metodlarına dikkat çektiği eserine ilgisiz kalması beklenemezdi.[75] 2000'li yıllarda çok sıklıkla güdeme gelen yasalar ve küresel ekonomi arasındaki ilişki ile

---

72 Bu konuda yapılan ilk çalışmalardan bir tanesini de bu noktada zikretmek önemlidir: Ayşe Buğra, "Bir Krize ve Bir Ahlâki Ekonominin Çöküşüne Dair," *Birikim*, no. 145, Mayıs 2001 ve Ayşe Buğra, "Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye'de E.P. Thompson'ı Okumak," *Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav'a Armağan*, Ahmet H. Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan (der.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

73 E.P. Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century," *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*, (New York: The New Press, 1993), s. 188.

74 Huricihan İslamoğlu, "Yeni Düzenlemeler ve Ekonomi Politik: IMF Kaynaklı Kurumsal Reformlar ve Tütün Yasası," *Birikim*, no. 158, Haziran 2002, s. 20-27.

75 E.P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*, (New York: Pantheon Books, 1975).

tarihsel çalışmalar arasında elbette bir belirlenim yoktur. Ancak ortaya çıkan çalışmalar ile bu ortamın arasındaki bağı iki örnek çok net bir biçimde ortaya koymaktadır. Her şeyden önce çağdaş hukuksal ve yasal düzenlemeler ile ilgilenen tarihçi Huricihan İslamoğlu'nun yazdığı yazılarda E.P. Thompson'ın önemli bir yeri vardır. Dahası bu dönemlerde neoliberalizm üzerine verdiği derslerinde bir öğrencinin okuyamıyorsa bile en azından kütüphaneye gidip Thompson'ın *Whigs and Hunters* kitabının sırtına dokunmasını tavsiye ediyordu. Benzer bir şekilde tarihçi Alp Yücel Kaya gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi yapı, mülkiyet ilişkileri ve hukuk düzeni üzerine yaptığı çalışmalarında, gerek çağdaş neoliberal düzen üzerine yazdığı yazılarındaki ortak atıf noktalarından bir tanesi E.P. Thompson ve bahsettiğim kitabı oluyordu.[76] Bu bağlamda Nadir Özbek de derslerinde ve yayınladığı tarihsel çalışmalarında E.P. Thompson'ın *Whigs and Hunters* kitabını sıklıkla gündeme getiriyordu.[77]

V. Sonuç

İşçi sınıfının Türk tarihyazımında ve Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda yok sayılması yukarıda değindiğim gibi aslında evrensel bir eğilimin Türkiye'deki görüngüsüydü. Ancak Türkiye dışında 1960'lı yıllardan sonra sosyal tarih araştırmaları ve "aşağıdan tarih" gibi yaklaşımlar literatürde çığır açıcı etkilerde bulunmuştu. Bu yıllarda işçi sınıfı tarihinde ve emek çalışmaları alanında çok büyük bir canlanma yaşanmıştı. Bu zaman diliminde genelde birçok farklı ekolden etkilenme temayülü yüksek Türkiye entelektüellerinin E.P. Thompson'dan etkilenmemeleri gerçekten ilginç bir husustur. Bunun sebeplerini yukarıda tahlil etmeye çalıştım. E.P. Thompson'ın 1960'lı yıllarda ve sonrasında Batı olarak bilinen dün-

76 Alp Yücel Kaya, "Neo-liberal Mülkiyet ya da 'Acele Kamulaştırma' Nedir?" *Toplum ve Bilim*, no. 122, 2011, s. 197; Alp Yücel Kaya, "19. Yüzyıl Ortasında İzmir'de Mülkiyet, Emniyet ve Zaptiyeler," *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, Noémi Lévy, Nadir Özbek ve Alexandre Toumarkine (ed.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), s. 6, 20.

77 Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet 1876-1909," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, No. 16, Güz 2004, s. 61.

yada yarattığı etkiyi Türkiye'de 1990'lı yıllardan sonra bıraktığını müşahede ediyoruz bugün. 1990'lı ve 2000'li yıllarda politik, toplumsal, iktisadi ve kültürel bir dönüşümü deneyimleyen yeni bir kuşak, ilk önce tarih çalışmalarına yöneldi. Kendi tecrübeleri onları işçi sınıfı tarihi ve E.P. Thompson'ın sorduğu sorularla karşılaştırdı. Bu da ironik olarak en genel düzeyden sınıfların öldüğünün, tarihin sonuna gelindiğinin, işçi sınıfının önemli bir özne olarak tarih sahnesinden silindiğinin vaaz edildiği bir zaman diliminde gerçekleşti. Aslına bakılırsa bu kuşağın yaşadığı deneyim Türkiye'ye has değildi. Neoliberalizm altında yaşanan bu dönüşüm E.P. Thompson'ı ve daha genel anlamda sosyal tarihi dünyanın farklı ülkelerinde de popüler bir hale getiriyordu. Burada anlatılan hikâye aslında bu büyük resmin bir parçasıdır. E.P. Thompson'ın hem yazdığı eserler hem de yönteme dair söyledikleri, tercih ettiği kavramlar bugün çok yaygın olarak Türkiye üzerine yapılan araştırmalarda kullanılmaya başlandı. Özellikle alternatif bir bakışa sahip olmaya çalışan yeni kuşak çalışmalar artık onun teorik önermeleri doğrultusunda ayrıntılı ampirik çalışmaları yayınlamaya başladılar. Yakın gelecekte (bir miktar abartı da içerse) "ihya" olarak tanımladığım bu durumunun daha bariz bir hal arz edeceğini şimdiye kadar yapılmış olan bu verimli üretime bakarak rahatlıkla iddia edebiliriz.

1 MAYIS TARİHİNİN İZİNDE... CHICAGO'DAN İSTANBUL'A, HAYMARKET'TEN TAKSİM'E*

MEHMET Ö. ALKAN

1 Mayıs, işçi ve emek tarihinin olduğu kadar, dünya tarihinin de en önemli günlerinden biridir. İlk kez, 1 Mayıs 1886'da başlayan kapsamlı bir genel grev ve mitingle dünya tarihine dâhil olmuştur. Gösterilerin devam ettiği 4 Mayıs'ta bir provokasyonla yaşanan trajedi, "Haymarket Vakası" adıyla tartışmaları günümüze kadar uzayacak bir heykeller/anıtlar mücadelesini başlatmıştır. 1 Mayıs, 1889'da toplanan II. Enternasyonal'de resmen "Uluslararası Emekçiler Günü" olarak kabul edilmiş ve ilk kez 1890 yılında kutlanmıştır. 1 Mayıs'ın ortaya çıktığı, 4 Mayıs Olayları'nın yaşandığı ve ardından heykeller/anıtlar mücadelesinin başladığı bu yerleri Chicago'da bizzat arayıp bularak, resimleyerek anlatmaya çalıştım.

Türkiye'de ise ilk kez II. Meşrutiyet'in ardından Üsküp, Selânik ve İstanbul'da başlayan kutlamalara yasak gelmekte gecikmemiş, İstanbul'da Taksim ve Pangaltı civarları kutlamaların merkezlerinden biri olmuştur. Milli Mücadele döneminde İstanbul'da kutlanan 1 Mayıs işgalcileri protesto etmek için yapılan gösterilere dönüşürken, son kutlama 1927'de yapılacak ve sonrasında yasaklanacaktır. İzleyen yıllarda "illegal" bir halde kutlanan 1 Mayıslar, yasaklanışının neredeyse 50. yılında fiili olarak

* Bu makalenin ilk hali *Toplumsal Tarih*'in 209. sayısında (Mayıs 2011) yayınlanmıştır. Bu yazıyı, Chicago'da 1 Mayıs ve 4 Mayıs 1886 alanlarını ve heykellerini/anıtlarını 7 Ağustos 2010 tarihinde birlikte heyecanla arayıp bulduğumuz, hayatımdaki iki muhteşem kadına, Kafiye Alkan ve Şiir Alkan'a ithaf ediyorum.

açıkça kutlanmaya başlanacaktır. Ancak 1 Mayıs 1977'de sahneye konan bir provokasyonla Taksim Meydanı Haymarket Vakası'ndan çok daha vahim bir trajediye sahne olacaktır.

1 Mayıs, darbe dönemiyle yeniden yasaklı kutlamalar listesine alınacak ve Taksim Meydanı her yıl 1 Mayıs'ta yeni bir mücadeleye tanık olacaktır. Nihayet 2008'de "Emek ve Dayanışma Günü" olarak kabul edilmiş ve sonunda 22 Nisan 2009'da kabul edilen yasa ile 1 Mayıs, resmi tatil günü olarak ilan edilmiştir. Bu son cümlenin ardında bile Türkiye için henüz yeterince araştırılmamış tamı tamına 100 yıllık bir mücadele yatar.

1 Mayıs'ın Doğuşu

1 Mayıs'ın "işçi günü" olarak tarihi 1886 yılında, Amerika'nın Chicago kentinde başlar. 1 Mayıs 1886 günü Chicago'da genel bir grev düzenlenmiştir. Grevin amacı, 1867'de kabul edilmesine rağmen henüz hayata geçirilmeyen günlük 8 saatlik çalışma süresiyle ilgili yasanın uygulanması için ülke genelinde bir uyarı yapmaktır. Hatta bu amaçla "Sekiz Saatlik Gün" şarkısı bile yazılmıştır. Her yerde şu slogan duyulmaktadır: "İş için sekiz saat, uyku için sekiz saat, yapacağımız şeyler için sekiz saat!" Bu dönemde kullanılan bir başka slogan "Azalan saatler, artan ücretler" şeklindedir. Günlük 12-14 saatlik çalışma süreleri yerine günlük 8 saatlik çalışma süresinin kabul edilmesiyle hem kısmen işsizliğin önüne geçileceği, hem düşük ücrete bir parça çare bulunmuş olacağı hem de özellikle çocuk işçilerin insanca gelişiminin sağlanması açısından üzerinde önemle durulmuştur.

Sonunda, bu konuda ülke genelinde yapılan çağrı karşılık bulur ve örneğin işçi hareketi geleneğinin güçlü olduğu Chicago'da 1 Mayıs 1886 Cumartesi günü büyük bir yürüyüş düzenlenir. Yaklaşık 80 bin işçi kol kola girmiş, bir yandan şarkılar söyleyerek, bir yandan da sendikalarının afişlerini taşıyarak Michigan Caddesi'nden yürüyüşe başlamışlardır. Bu dayanışmanın işçi devriminden korkan bazı işverenleri şoke ettiği ve hemen işçilerle ve işçi sendikalarıyla aynı ücrete 8 saatlik iş gününü kabul eden anlaşmaları imzaladıkları bilinmektedir. Günümüzde kutlanan 1 Mayıs'ın atası, işte bu günümüzde kanıksanmış günlük 8 saatlik çalışma süresinin kabul ettirilmesi için yapılan grev, görkemli yürüyüş ve mitinglerdir. New York, Detroit, Wisconsin gibi eyaletlerde on binlerce

Polis Anıtı da dikilerek uzun yıllar devlete ait bir mekân olarak gösterilmek suretiyle adeta tarihi unutturulmak istenen Haymarket Vakası anısına Chicago'lu sanatçı Mary Brogger tarafından yapılan ve sendika başkanlarıyla polis şeflerinin bulunduğu bir törenle 14 Eylül 2004 tarihinde açılan Haymarket Anıtı (Haymarket Memorial). *Fotoğraf: Mehmet Ö. Alkan (Foto Memo)*

işçi eylemlere katılır. Hareketin merkezi olan Chicago'da greve giden işçi sayısının 40 bin civarında olduğu, ülke genelinde ise 300 ila 500 bin kişinin greve çıktığı tahmin edilmektedir.

1 Mayıs 1886 günü, ABD genelinde yaklaşık 1 milyon işçinin genel greve ve gösterilere katıldığı söylenir. İlk kez siyah işçilerle beyaz işçilerin birlikte yürüdüğü, kamusal parklara siyah işçilerin de girebildiği büyük bir gösteri yapılır. Barışçıl ve olaysız başlayan gösteriler izleyen günlerde de devam edecek ve fakat bir provokasyon, etkisi ve kavgası günümüze kadar gelen bir trajedinin yaşanmasına sebep olacaktır.

Haymarket Vakası ya da Haymarket Katliamı

Günlük 8 saatlik çalışma süresi uygulamasının hayata geçirilmesi konusunda düzenlenen 1 Mayıs'taki bu görkemli gösteri ve grevin ardından, 2 Mayıs Pazar günü de hem ABD'de hem de Chicago'da barışçıl yürüyüşler devam eder. Ancak 3 Mayıs'ta barışçıl hava bozulmaya başlar,

greve katılan işçilerin bazıları işten atılır. Grevci işçilerle grev kırıcı işçiler arasında başlayan gerilim kavgaya dönüşür ve bu sırada polisin grevci işçilerin üzerine ateş açmasıyla bazı işçiler ölür.

1 Mayıs'ı düzenleyen işçiler, polisin bu ölçüsüz saldırısını kınamak ve protesto etmek için, 4 Mayıs Salı günü akşamı Chicago'da Haymarket denen meydanda bir miting yapma kararı alırlar. Bu mitingin, dönemin işçi yanlısı belediye başkanı Carter Harrison'un izin verdiği yasal bir miting olduğu ne yazık ki birçok kaynakta zikredilmez bile.

Akşam 7.30'da başlaması gereken miting bir saat gecikmeli başlar. Beklenen 20 bin işçi yerine 2.500'den az gösterici gelir. Miting sonuna doğru, vaiz Fielden konuşmasını tamamlamak üzereyken meydanda 200 civarında gösterici kalmıştır. Tam bu sırada 176 silahlı polis kalabalığa saldırır. Derken, kimliği günümüzde de hâlâ bilinmeyen biri(leri) Amerika tarihinde ilk kez polise doğru bir dinamit (boru bomba) fırlatır. Bombanın etkisi ile bir polis ölürken (Mathias J. Degan), panikleyen polislerin sağa sola ateş etmesi nedeniyle ayrıca yedi polis ve dört gösterici ölür, onlarcası yaralanır.

Ertesi gün yalnızca Chicago'da değil, ülke genelinde sıkıyönetim ilan edilir. Bundan sonraki süreç yine yalnızca Chicago'da değil, dünyada işçi karşıtı bir dizi eylemin başlamasına neden olur. Yerel sendikalar kapatılır, işçi liderleri tutuklanır, evler izinsiz bir şekilde aranır, sendika gazeteleri süresiz kapatılır.

Sosyalizm, Anarşizm ve Emek Tarihinde Bir Dönüm Noktası

Haymarket Vakası sonrasında ölen toplam sekiz polise karşılık, adeta misilleme yapılarak sekiz miting düzenleyicisi tutuklanır: August Spies (1855-1887), Albert Richard Parsons (1848-1887), Adolph Fischer (1858-1887), George Engel (1836-1887), Louis Lingg (1870-1887), Oscar Neebe (1850-1915), Samuel Fielden (1846-?) ve Michael Schwab (1853-?).

Hem "1 Mayıs" hem de 4 Mayıs'ta yaşanan Haymarket Vakası, emek tarihi açısından olduğu kadar sosyalizm ve anarşizmin tarihinde de bir dönüm noktası olmuştur. Anarşistler 1 Mayıs'ın anarşist bir eylem olduğunu, tutuklanan ve bir kısmı idam edilen sekiz kişinin de anarşist ideolojiye bağlı olduğunu vurgularlar.

Tutuklamalar sonrasında iki ay sürecek olan Amerikan tarihinin en ünlü davalarından biri başlar. Adalet açısından dava o kadar gayriciddi bir hal alır ki, *Chicago Tribune* gibi saygın bir gazete bile jürinin bu sekiz kişiyi suçlu bulması için jüriye para ödemeyi önermiştir. Dolayısıyla daha başından itibaren adil ve dürüst bir şekilde ilerlemeyen yargılama safhasının planlı bir idam kararı alma süreci olduğu konusunda tartışma yoktur. Bu nedenle 21 Haziran 1886'da başlayan ve tarafsızlığını yitirdiği herkesin malûmu olan jürinin de hazır bulunduğu davanın 20 Ağustos 1886'da idam kararlarıyla son bulması kimseyi şaşırtmaz. Duruşma sonunda yapılan "yargılananların yargılamaları" başlıklı meşhur konuşma, anarşizmin tarihinde bir manifesto olarak kabul edilmiştir.

Jüri sekiz kişiyi de suçlu bulmuş, yedi kişinin asılarak idam edilmesine ve Oscar Neebe'nin de 15 yıl ağır hapisle cezalandırılmasına karar vermiştir. İdamdan bir gün önce gelen temyiz baskısıyla da Samuel Fielden ve Michael Schwab'ın ölüm cezaları ömür boyu hapse çevrilir. Aynı günün sabahı Louis Lingg hücresinde kafasının bir bölümü bir dinamit kapsülüyle parçalanmış olarak bulunur. Adolph Fischer, George Engel, Albert Parsons ve August Spies 11 Kasım 1887 günü asılarak idam edilirler.[1]

İdamların üzerinden altı yıl bile geçmeden, adaletin tecelli etmediği ve haksız yere idam edildikleri anlaşılacaktır. Haziran 1893'te Illinois eyaletinin valisi bu adaletsizliğe izin veren bütün bir yargı sistemini kınar ve devlet adına özür diler. Hapis yatmakta olanlar serbest bırakılır.

1 Mayıs'ın Uluslararası Emek Günü olarak Kabul Edilmesi

Haymarket Vakası davasının sonuçlanmasından ve idamların infaz edilmesinden iki yıl sonra, 14-21 Temmuz 1889 tarihinde Paris'te toplanan II. Enternasyonal'in birinci kongresinde verilen bir teklifle, 1 Mayıs günü, hem Haymarket Vakası'nın ve yargılamaların adaletsizliği hem de Haymarket Şehitleri anısına "Uluslararası İşçi Günü" olarak kabul edilir. İlk 1 Mayıs ertesi sene, yani 1890 yılında Paris, Viyana gibi şe-

1 Haymarket Vakası'yla ilgili gayet güzel bir makale için bkz. Barış Uygur, "1 Mayıs'ta 1886 Haymarket Olayını Hatırlamak: Haymarket Trajedisi ve Günümüzdeki Temsili", *Tarih ve Toplum*, no: 185 (Mayıs 2009) s. 39-47.

hirlerde kutlanır. Bu süreçte 1 Mayıs Avrupa'ya taşınacak, Amerika'da etkisini kaybetmeye başlayacaktır. Uzun süre Amerikan işçi hareketinin yarısı 1 Mayıs'ı Emek Günü olarak beklerken, diğer yarısı eylülün ilk pazartesi gününü emek günü olarak kutlamıştır. Sovyetler Birliği'ndeki Ekim Devrimi'nden sonra 1 Mayıs "komünizm" ile ilişkilendirilir ve kutlanmaktan vazgeçilir! Tuhaftır, dünyada 1 Mayıs'ın kutlanmasına neden olan olay Amerika'da yaşanmıştır, ancak Amerika'da hâlâ resmen tanınmamaktadır. Günümüzde Amerika'da eylülün ilk pazartesi günü "Emek Günü" (Labour Day) olarak kutlanan tatil günüdür.[2] Aslında 1 Mayıs'ın İşçi Günü olarak ilan edilmesine giden süreçte etkili olan olaylardan biri, devletin, Haymarket Vakası'nda yalnızca polisin rolünü öne çıkartan bir heykel yaptırmasının yarattığı tepkidir. Heykelin dikilmesinden iki ay sonra 1 Mayıs Uluslararası İşçi Günü olarak kabul edilmiştir. Bu tartışmalı heykel, Haymarket Anıtı olarak adlandırılan Chicago Polis Heykeli'dir.

Heykeller Mücadelesi: Polis Korumasındaki Polis Heykeli (Haymarket Anıtı) - 1889

Büyük bir ihtimalle dünyanın en garip heykellerinden biri Chicago'da bulunan Polis Heykeli/Anıtıdır. Heykel, 4 Mayıs 1886'da yaşanan Haymarket Vakası nedeniyle, orada ölen işçi ve göstericiler yok sayılarak, yalnızca ölen polisleri "anmak" için devlet tarafından yaptırılmıştır. Heykel, Chicago polisinin haklılığını psikolojik olarak öne çıkarmak amacıyla, Johannes Gelert adlı bir heykeltıraşa sipariş edilmiştir. Daha vahimi, nispet yaparcasına, idamlardan iki yıl sonra, 30 Mayıs 1889'da düzenlenen mutantan törenle, Haymarket Vakası'nda bomba ile ölen polis memuru Mathias J. Degan'ın oğluna açtırılmıştır. Heykel, dur işareti yapan bir polis memuru şeklindedir. Chicago Kent Müzesi'nde de bulunan,

---

2 Bu hikâye konuyu en iyi şekilde özetlediğini düşündüğümüz Illinois Emek Tarihi Derneği (Illinois Labor History Society) tarafından yayınlanan şu eserden alınmıştır: "William J. Adelman, "The Haymarket Affair" Joe Powers, Mark Rogovin, Mark Almberg, Franklin Rosemont, William J. Adelman, Mike Giocondo, Michelle Melin, Ted Pearson, Jim Williams Tim Yeager, *The Wday Will Come... Stories of the Haymarket Martyrs and the Men and Women Buried Alongside the Monument* içinde (Chicago: Salsedo Press, 1997), ikinci baskı.

Heykel, 4 Mayıs 1886'da yaşanan Haymarket Vakası nedeniyle, orada ölen işçi ve göstericiler yok sayılarak yalnızca ölen polisleri "anmak" için Haymarket Memorial adıyla devlet tarafından Johannes Gelert adlı bir heykeltıraşa sipariş edilmiştir. Daha vahimi, nispet yaparcasına, idamlardan iki yıl sonra, 30 Mayıs 1889'da açılmıştır. Heykel kaidesine konduğu günden itibaren rahat bırakılmayacak, özellikle anarşistlerin hedefi haline gelecektir.

Haymarket Vakası'nda görevli Başkomiser William Ward'ın göstericilere hitaben söylediği varsayılan şu cümleler heykele yakıştırılmıştır: "Illinois Eyaleti halkı adına, size emrediyorum, çabuk ve sakin bir şekilde dağılın!" Aslında bu cümle bile suçluyu işaret etmektedir!

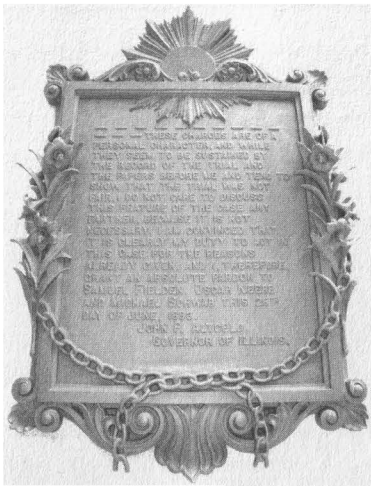
Tahmin edilebileceği üzere Polis Heykeli açıldığı andan itibaren rahat bırakılmayacak, küçük saldırılara uğrayacaktır. Ancak heykele yönelik ilk büyük kaza/saldırı 1927 yılında yaşanır. Haymarket Vakası'nın 41. yıldönümü olan 4 Mayıs 1927'de bir tramvay kazayla yoldan çıkarak anıta çarpmıştır! Heykel tamir ettirilir ve Haymarket Meydanı'ndan alınarak 1928'de The Union Park'a dikilir. 1950'lerde yine yer değiştirirse de, saldırılar eksik olmaz. Beklenebileceği üzere 1968 olaylarından Chicago polisi de, Polis Heykeli de fazlasıyla nasibini alır. Örneğin 4 Mayıs 1968'de, Haymarket Vakası'nın 82. yıldönümünde, Vietnam Savaşı karşıtlarının protestosu sırasında polislerle göstericiler arasında kalan heykel oldukça zarar görür. Ertesi yıl, 1969'da yaşanan "Öfke Günleri"nden kısa süre önce, 6 Ekim 1969'da radikal solcu Weatherman grubu ta-

Şehitler Anıtı afişi. 1990'lardan itibaren "May Day" ve ona dair tarih yeniden hatırlanacak ve mezarlıktaki Haymarket Şehitleri (Haymarket Martyrs) Anıtı etrafında etkinlikler düzenlenecektir.

rafından heykelin bacakları arasına konan bir bomba ile heykel havaya uçurulur. Ancak heykel kısa sürede tekrar inşa edilip 4 Mayıs 1970'te, Haymarket Vakası'nın yıldönümüne yetiştirilerek törenle açılır. Saldırılar durmayacak, 6 Ekim 1970'te heykel tekrar bombalanacaktır. Heykel kısa sürede tekrar yapılacak, ancak bu kez 24 saat polis koruması tahsis edilecektir. Dünyanın ilk gerçek polisler tarafından 24 saat korunan Polis Heykeli, nihayet Ocak 1972'de Chicago Polis Müdürlüğü bahçesinde doğal, sürekli ve kapsamlı bir polis korumasına kavuşacaktır. Heykelin sondan bir önceki durağı, 1976'da götürüldüğü Chicago Polis Akademisi'nin kapalı bahçesidir. Ancak izleyen otuz yıl boyunca Haymarket Meydanı'nda kalan heykelin boş kaidesi, polis aleyhtarı birçok yazı ve çizime ev sahipliği yapar.

Polis Heykeli son durağına 2007'de taşınır. Bu kez hassasiyetler göz önüne alınarak Haymarket Vakası'nın 4 Mayıs'taki yıldönümünde açılmak yerine, 1 Haziran 2007'de açılır. Yeni yeri Polis Merkezi önündeki yüksek kaidenin üzeridir. Bir tören düzenlenerek Haymarket Vakası'nda

Haymarket Şehitleri Anıtı, 1 Mayıs 1886 grevini örgütleyen ve 4 Mayıs'ta yaşanan Haymarket Vakası'nın sorumluluğu üzerlerine yıkılmış ve düzmece bir mahkeme ile idam edilmiş olanların anısına yaptırılmıştır. Lucy Parsons'un öncülüğünde Waldheim Mezarlığı'nda yaptırılan anıt, 25 Haziran 1893 günü büyük bir törenle açılır. Anıtın üstünde eyalet valisinin de düzmece mahkeme nedeniyle resmi özür yazısı yer alır.

ölen ilk polis Mathias J. Degan'ın büyük torunu tarafından açılışı yapılmıştır. Heykel Chicago Polis Müdürlüğü önündeki bahçede 24 saat 7 gün koruma altında. Heykelin ön yüzündeki yazı "Illinois halkı adına size sükûneti emrediyorum" şeklinde yumuşatılmış ve değiştirilmiştir. Anıtın arka tarafında Haymarket Vakası'nda ölen sekiz polisin adları yazılmış ve 59 polisin de yaralandığı belirtilmiştir. Heykelin sol yanında ise şu yazı yer alır: "Haymarket Anıtı, 1 Haziran 2007'de Chicago Polis Merkezi Karargâhında, 4 Mayıs 1886'da Haymarket çatışmasının bir sonucu olarak ölen sekiz Chicago polisinin ve bu büyük şehrin vatandaşlarına hizmet etmek ve onları korumak için canlarını feda eden bütün diğer polislerin cesaretinin mirasına ithaf edilmiştir."

Haymarket Şehitleri Anıtı - 1893

Polis Heykeli'nin (Haymarket Anıtı) devlet tarafından dikilmesi, muhaliflerin karşı bir anıt yapma kararını pekiştirmiştir. Bu anıt, Haymarket Vakası sonrasında düzmece bir mahkeme ile idam edilen ve "Haymarket Şehitleri" olarak adlandırılan mağdurları anmak için, gömülü oldukları mezarlıkta bir anıt yapılmasına vesile olur.

Bu yeni anıt, bir kadının olağanüstü gayretleriyle dikilmiştir. Yukarıda değindiğimiz Chicago'daki tarihin ilk 1 Mayıs (1886) yürüyüşünün ardında Lucy ve Albert Parsons adında bir karı-kocanın hüzünlü ve kararlı hikâyesi vardır. Lucy 1853'te Teksas'ta bir köle olarak doğmuş, Amerikan İç Savaşı sonrasında bir büroda çalışmış, eşi Albert'le evlendikten sonra Chicago'ya taşınmıştır. Taşınmasının ardından ilgisini yazmaya ve dikiş işçisi kadınların sorunlarına ve örgütlenmesine vermiştir. Bir mürettip olan Albert, dönemin etkili işçi derneği Emek Şövalyeleri'nin bir üyesidir ve *Alarm* adlı işçi gazetesinin de editörlüğünü yapmaktadır. Her ikisi de ilk 1 Mayıs'ta (1886) genel grevin örgütlenmesi için oldukça etkin bir şekilde çalışmışlardır. 4 Mayıs'taki Haymarket Vakası'ndan sonra Albert Parsons idam edilmiş, ancak Lucy Parsons'un hikâyesi orada bitmemiştir.

İdamların ardından Lucy Parsons mücadelesine yeni amaçlar katarak devam etmiştir. Lucy, Pioneer Aid and Support Association adlı derneği kurmuş, 1887 ile 1893 yılları arasında ve başta idam edilenler olmak üzere ölenlerin geride bıraktığı dul ve yetimlere, bakmakla yükümlü ol-

dukları yakınlarına yardım etmek için çabalamıştır. Ayrıca Haymarket Vakası üzerine yayınlar yapmış ve o sırada hapishanede yatmakta olan Haymarket Vakası'nın üç mahkûmunun davalarını temyiz etmek için gayret göstermiştir.

Ayrıca Lucy Parsons ve kurduğu dernek, Haymarket Meydanı'na polisin şiddetini ve sonrasındaki idamları meşru gösterecek tarzda Polis Anıtı dikilmesinin ardından, gerçek Haymarket mağdurları anısına bir anıt dikilmesi için yoğun bir çaba harcamıştır. Lucy, "Haymarket Şehitleri" (Haymarket Martyrs) olarak adlandırılan idam edilenler anısına bir anıt yapılması için hemen harekete geçer. Waldheim Mezarlığı'nda, idam edilenlerin yakınında inşa edilen anıtın açılması için 25 Haziran 1893 Pazar günü büyük bir tören düzenlenir. Chicago'nun merkezinden başlayan yürüyüş bir süre sonra trenlerle mezarlığa kadar sürer. Yürüyüşe sendika, dernek, müzik grupları ve korolarla işçi, sosyalist ve anarşistler katılır. 3 bin kişi ile başlayan yürüyüş mezarlıkta 8 bin kişiye ulaşmıştır.

Binlerce insan mezarlığa geldiğinde ilginç bir program ile karşılaşırlar. İngilizce, Almanca, Lehçe ve Bohemyan dillerinde konuşmalar yapılır. İngiltere, Fransa ve Belçika'dan sendikalar çiçek demetleri yollamışlardır. Anıt kırmızı bir bezle sarılmıştır ve üzerinde çeşitli sendikaların gönderdiği bayrak, flama ve afişler bulunmaktadır. Program, heykeltıraş Albert Weinert'in yaptığı anıtı Pioneer Aid and Support Association başkanına sunmasıyla başlar. Tam o sırada Fetzner Orkestrası "Marseillaise"i çalmaya başlar ve anıt idam edilen Albert Parsons'un 14 yaşındaki oğlu Albert Parsons tarafından açılır. (Adeta Polis Heykelinin açılışına karşılık verilmiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi Polis Anıtı da bomba ile ölen polisin oğlu tarafından açılmıştı.) Ardından Humboldt Şan Derneği "Uyan" adlı eski bir Luteren ilahiyi okur.

Anıt önünde yapılan bu tören, 78 yıl sonra 1971'de, 78 yıl önceki sırasıyla tekrarlanacaktır. Törene o sırada hayatta olan son Pioneer Aid and Support Association üyesi Oscar Neebe'nin büyük torunu da katılacaktır. Sonrasında her 4 Mayıs'a en yakın pazar günü Illinois Emek Tarihi Derneği ve diğer dernekler anıtın etrafında toplanmaya başlar.[3]

---

3 Bilgiler "The Haymarket Monument At Waldheim" [resmî tanıtım broşüründen] alınmıştır.

O zamanki adıyla Waldheim, şimdiki adıyla Forest Home Mezarlığı'nda dikilmiş Haymarket Şehitler Anıtı, 1893 yılında yapılmakla birlikte, anıtın üzerinde idamların infaz edildiği 1887 yılı yazar. Anıtın önündeki kadın heykeli adaleti simgelemektedir. Adaleti temsil eden kadın, yere düşmüş bir işçinin önünde ayakta durmaktadır. Kadının bir elinde, ölen işçinin başının üzerinde tuttuğu defne çelengi bulunmaktadır. Kadın geleceğe doğru yürümektedir, gelen kuşakların daha iyi yaşaması için gerekirse adeta kılıcını çekmeye hazırdır.

Haymarket Vakası sırasında göstericilerin Fransız millî marşı "Marseillaise"i hep bir ağızdan söylediği biliniyor. Ayrıca heykeltıraş Albert Weinert'in de o sıralarda 100. yılı kutlanmakta olan Fransız Devrimi'nden ve özelikle Fransız Milli Marşı "Marseillaise"den etkilendiği çok açık.[4] Aslında heykel bir başka açıdan Michelangelo'nun Pieta'sını, İsa'nın çarmıhtan indirildiği ânı canlandıran ve kollarında ölü İsa'yı taşıyan Meryem Ana heykelini çağrıştırıyor.

Haymarket Şehitlerinden August Spies'in 11 Kasım 1887'de asılarak idam edilmeden önce darağacından haykırdığı son sözler, anıtın ön tarafındaki kaidenin altına aynen yazılmıştır: "The day will come when our silence will be more powerful than the voices you are throttling today." (O gün gelecek, sessizliğimiz bugün kıstığınız sesten çok daha güçlü olacak.)

Anıtın arka tarafında dördü idam edilen, biri de intihar eden beş kişinin isimleri yazmaktadır. Ayrıca Illinois eyaleti valisi John P. Altgeld'in idamların üzerinden altı yıl geçmeden, 1893'te, gayri adil yargılamayı kınayan ve haksız idamlar nedeniyle özür dileyen uzun cümlesi okunmaktadır.[5]

---

4 Bilgiler "The Haymarket Monument At Waldheim" [resmî tanıtım broşüründen] alınmıştır.

5 "These charges are of personal character, and while they seem to be sustained by the record of the trial and the papers before me and tend to show that the trial was not fair, I do not care to discuss this feature of the case any farther, because it is not necessary. I am convinced that it is clearly my duty to act in this case for the reasons already given, and I therefore grant an absolute pardon to Samuel Fielden, Oscar Neebe and Michael Schwab this 26th day of June, 1893. - John P. Altgeld, Governor of Illinois."

Haymarket Vakası Plaketi - 1992 ve Haymarket Vakası Anıtı - 2004

Biraz yukarıda anlattığımız gibi, Polis Anıtı, Haymarket Vakası olarak adlandırılan olayın geçtiği Haymarket Meydanı'na dikilmiş ve birçok saldırıya maruz kalınca Chicago Polis Merkezi'ne taşınmak zorunda kalmıştı. Bu heykel, polisi öne çıkaran ve göstericileri suçlu olarak gösteren bir tarzda yapıldığı için uzun yıllar sendikalardan, sosyalist ve anarşistlerden tepki almıştı. Heykelin polis müdüriyetine taşınması ve soğuk savaşın bitmesinin yarattığı uygun ortamdan sonra, Haymarket Vakası'nın yaşandığı yerde, 25 Mart 1992'de buradaki kaldırıma nihayet bir bronz plaket konmuştur. Haymarket'te yaşanan olaylar ilk kez "polisin/devletin" bakışı dışında bir başka açıdan ifade edilebilmiştir. Ayrıca bu meydana, Haymarket Vakası'nı anacak bir anıt yapılması konusunda çabalar başlamıştır. Nihayet, Chicago'lu sanatçı Mary Brogger'in yaptığı ve sendika başkanlarıyla polis şeflerinin bulunduğu bir törenle bu anıt/heykel (Haymarket Memorial), 14 Eylül 2004 tarihinde açılmıştır. Anıt, Chicago Şehri, Illinois Emek Tarihi Federasyonu'nun da katkılarıyla günlük 8 saatlik çalışma süresi mücadelesinin anısına, Haymarket Vakası'nı ve saldırılarını anmak amacıyla dikilmiştir. Anıtın sol yanındaki açıklamalarda olayın anarşist aktivistler tarafından organize edildiği belirtilerek yaşananlar özetlenmiştir.

Haymarket Vakası'nı tasvir eden ve Chicago Kent Müzesi'nde de bulunan gravürde 4 Mayıs günü Haymarket Meydanı'nda bir at arabasının arkasında yapılan konuşma ve bombanın patlaması tasvir edilmektedir. Bu gravürün yıllar sona dikilecek anıta da ilham kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. (Gravür için bkz. *The Haymarket Riots*, Chicago: 1886. Photo credit: Library of Congress)

Türkiye'de II. Meşrutiyet'in 1 Mayıs'ları

Türkiye'de işçi hareketleri 1860'lı yıllara kadar geri gitmekle birlikte, 1 Mayıs'ların kutlanması için II. Meşrutiyet dönemini beklemek gerekecektir. II. Meşrutiyet, işçi ve sosyalist hareketin geliştiği bir dönemdir. Grevler hayatın bir parçası durumuna gelir. Grevlerin konularından biri,

günlük mesailerin 10 saate indirilmesidir.[6] Osmanlı'da 1 Mayıs'ın ilk kez nerede ve ne zaman kutlandığı konusunda muhtelif rivayetler var. Ancak daha önemlisi kutlanmış olması ve kutlamanın bir arada yaşamı vurgulayan bir eksende yapılmış olması.[7] Rivayetlere göre ilk kutlamalardan biri 1905'te İzmir'de veya yeri belirtilmemekle birlikte 1906 yılındadır.[8] Örneğin *Aydınlık* 1925 yılında çıkardığı 1 Mayıs ile ilgili risalede şu bilgiyi veriyor: "Daha evvel 1906-1909-1910 tarihlerinde 1 Mayısın Rum, Ermeni, hatta bir miktar Türk işçileri tarafından bu bayram tarzında tes'id edildiğini görüyoruz. Fakat bunlar nihayet, kuzu pişirilen, helva yapılan Kâğıthane âlemlerinden başka bir şey değildi."[9]

1 Mayıs'ın 1908'den önce kutlanıp kutlanmadığı konusunda bir bilgi olmamasına rağmen II. Meşrutiyet sonrasında 1 Mayıs, dönemin şartlarına göre kalabalık bir şekilde kutlanır. Gerçekten, Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun (SİF) kendi belgelerinden de anlaşıldığı kadarıyla II. Meşrutiyet sonrasında ilk 1 Mayıs kutlaması, 1909 yılında Üsküp ve Selânik'te yapılmıştır. SİF'in Sosyalist Enternasyonal'e gönderdiği "Avrupa Türkiyesinde Sosyalist Hareket" başlıklı rapora göre Üsküp'te kutlanan 1 Mayıs'a birden fazla örgüt katılmıştır.[10] Osmanlı sosyalisti ve bir dönem İttihat ve Terakki listesinden parlamentoya girmiş olan Makedon (Dimitar) Vlahof Efendi'nin anılarında yazdığına göre, İşçi Kulübü öncülüğünde yapılan Selânik'teki kutlamalara Yahudi, Türk, Makedon, Bulgar ve diğer milletlerden işçiler katılır.[11] Sosyalist hareketin bir başka

---

6 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925 Cilt:1*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009) s. 41, 4. Baskı

7 Bu bağlamda değerli bir makale için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Tarih-yazımı, Gelenek İcadı ve Türkiye'de 1 Mayıs'ın 100. Yılı," *Birikim*, no. 241, (Mayıs 2009), s. 70-74.

8 Herhangi bir kaynak zikretmeksizin kutlamaları 1906'dan başlatan bir çalışma için Ahmet Seren, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Tarihte 1 Mayıslar (1906-1926)" *Yurt ve Dünya* 3 (1977) s. 393 vd.

9 *Mayıs 1 Nedir?* (İstanbul: Amedi Matbaası, 1341) s. 10, Aydınlık Kütübhanesi.

10 Paul Dumont, "Bir Osmanlı Sosyalist Örgütü: Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu", George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977) Belge 7, s. 97

11 "Vlahof Efendi'nin Anıları: "Makedonya'da Sosyalist İşçi Hareketi" iç. George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977) s. 274

önemli ismi Abraam Benaroya da anılarında 1909'da Selânik'te kutlanan bu ilk 1 Mayıs'ın üzerinde önemle durur. Türk, Bulgar, Musevi işçilerin bando eşliğinde ve ellerinde kızıl bayraklarla, herkesin şaşkın bakışları altında gösteri yürüyüşü yaptıklarını anlatır. İşçiler ellerinde kızıl sosyalist bayraklar, hilalli Türk bayrağı, Yunan bayrağı ve dövizlerle yürümüşlerdir. Konuşmacılar arasında Ermeni, Türk, Sırp, Yunanlı işçiler bulunmaktadır. Yürüyüş rıhtımdan başlayıp, Egnatia'dan devam edip federasyon merkezinde son bulmuş ve mitingin görkemi ülke genelinde yankılanmıştır.[12]

SİF'in hazırladığı bir başka rapora göre 1 Mayıs, 1910 yılında da Selânik'te serbestçe kutlanmıştır. Gösteri yürüyüşü ve Balkan İttihadı'ndan söz eden konuşmalar yapılmıştır. Bulgar Sosyalist Grubu da SİF ile birlikte yürüyüşe katılmıştır.[13] Kırmızı mürekkeple basılan Ladinoca ve Fransızca makalelerin yer aldığı *1 Mayıs Gazetesi* hazırlanmış ve dağıtılmıştır.[14]

SİF ile İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) arasında artan gerilim, İTC'nin sendikalar üstünde artan baskısı ve sosyalist harekete dönük bastırma girişimleri, 1911 yılında Selânik'te kutlanan 1 Mayıs'ın İTC'yi protestoya dönüşmesine neden olur. 1 Mayıs yürüyüşüne 7 bin civarında emekçinin katıldığı tahmin edilmektedir. Katılanlar arasında 14 sendika ve ayrıca sendikasız işçiler de bulunmaktadır. Öğleden sonra büyük yürüyüş başlamıştır. En önde bando-mızıka, onların arkasında bin civarında yedi-sekiz yaşında işçi çocuk, onların arkasında da sendikalı, sendikasız işçiler yürüyüş yapmışlardır. Sonra da Mebus Vlahof Hürriyet Meydanı'nda büyük kalabalığa hitaben konuşma yapmıştır. Dört ayrı dilde konuşmalar yapılmıştır. Yürüyüş ve gösteriler bir şenlik havasın-

---

12 Abraam Benoraya'nın Anıları: George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977) s. 290 ve "1909 Yılının 1 Mayıs Bayramı" s. 296-301.

13 Paul Dumont, "Bir Osmanlı Sosyalist Örgütü: Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu" George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977) Belge 6, s. 85-86.

14 Abraam Benaroya'nın Anıları: "1909 Yılının 1 Mayıs Bayramı", George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977), s. 300.

Türkiye sosyalistlerinin ilk 1 Mayıs fotoğrafı. İştirak dergisinin no: 2-20. sayısında (21 Haziran 1328 Perşembe [Temmuz 1912]) 24. sayfada yayınlanan bu resmin altında "Pangaltı'daki Belvü Bahçesinde Efrenci 1912 senesinde mayısın birinci günü Osmanlı sosyalistleri tarafından idare edilen Bir Mayıs Bayramı" cümlesi okunmaktadır. Bu fotoğraf, bildiğimiz kadarıyla, Türkiye 1 Mayıs tarihinin ilk fotoğraflarından biri, belki de ilkidir. Bu fotoğrafa ilk kez Mete Tunçay dikkat çekmiştir. *(Mehmet Ö. Alkan Arşivi)*

da geçmiş ve sona ermiştir.[15] Benaroya da anılarında bu mitingi anlatır. Musevi Bulgar, Yunan ve Türklerin de katıldığı mitingde Enternasyonal marşı birçok farklı dilde söylenir.[16]

Daha önceki yıllarda kutlanıp kutlanmadığı kesin olmamakla birlikte, en azından 1911 yılında 1 Mayıs'ın İstanbul'da kutlandığı bilinmektedir.[17]

15 Paul Dumont, "Bir Osmanlı Sosyalist Örgütü: Selanik sosyalist İşçi Federasyonu", George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977), s. 53 ve 64 ve Belge: 18, 114-115.

16 Abraam Benaroya'nın Anıları: "1911 Yılının 1 Mayıs Bayramı", George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977) s. 305-306.

17 Orhan Silier, "Dersaadet Amele Cemiyetleri İttihadı", *Tarih ve Toplum*, no:79 (Temmuz 1990) s. 24-30.

Türkiye Sosyalistlerinin İlk 1 Mayıs Fotoğrafı!

İTC hükümeti genelde muhalefet, özelde ise sosyalist hareket üzerinde baskı kurmaya devam etmiştir. Bu nedenle 1909'dan beri kutlanmakta olan 1 Mayıs, 1912 yılında ne Selânik'te ne de İstanbul'da kutlanmıştır. 1912 yılının 1 Mayıs'ında yürüyüş ve toplantı izni verilmeyince, Selânik'te SİF işçilere işbaşı yapmama çağrısında bulunur, ki 7 bine yakın işçinin bu çağrıya uyduğu yazılmaktadır. Ayrıca federasyon lokalinde de 1200 kişinin katılımıyla bir toplantı düzenlendiği belirtilmektedir. Kutlama için dans gibi gösteriler yapılırken polisin kalabalığı ve toplantıyı dağıttığı rapor edilmiştir.[18]

İstanbul'da ise Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti'nin öncülüğünde Pangaltı'da Belvü Bahçesi'nde kutlanır.[19] *İştirak* dergisinin No: 2-20. sayısında (21 Haziran 1328 Perşembe [Temmuz 1912]) 24. sayfada yayınlanan "Pangaltı'daki Belvü Bahçesinde Efrenci 1912 Senesinde Mayısın Birinci Günü Osmanlı Sosyalistleri Tarafından İdare Edilen Bir Mayıs Bayramı" cümlesi okunmaktadır. Bu fotoğraf bildiğimiz kadarıyla Türkiye 1 Mayıs tarihinin ilk fotoğraflarından biri, belki de ilkidir. Fotoğrafın ortasına doğru iki pankart dikkat çekmekte, muhtemelen birinde Yunanca, diğerinde Latin harfli bir yazı bulunmaktadır.

1913 ve 1914 yıllarında 1 Mayıs kutlanmamış, İTC tam anlamıyla bir baskı kurmuştur. Konu federasyonun raporuna şu cümlelerle yansır: "1 Mayıs 1914 günü yürüyüş yapamadık, bu keyfi yönetimi protesto ediyor ve sizlerle birlikte bir kez daha haykırıyoruz: Kahrolsun burjuvazi! Yaşasın Özgürlük! Yaşasın Toplumsal Devrim!"[20]

---

18 Paul Dumont, "Bir Osmanlı Sosyalist Örgütü: Selanik sosyalist İşçi Federasyonu", George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977) Belge: :50, s. 162-163

19 Keskinoğlu, İrvem, "1 Mayıs'lar", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996), C.1 s.180.

20 Paul Dumont, "Bir Osmanlı Sosyalist Örgütü: Selanik sosyalist İşçi Federasyonu", George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977) Belge: 68, s.190

Solda: *Aydınlık* dergisinin 1 Mayıs 1923 nüshasının kapağı. Üstte "Bütün Dünya İşçileri, Birleşiniz" yazmaktadır. Resimdeki işçinin elinde tuttuğu pankartta "İşçi Günü 1 Mayıs" yazısı okunuyor. *(Mehmet Ö. Alkan Arşivi)*
Sağda: "Bütün Dünya İşçileri, Birleşiniz." *Aydınlık* dergisinin 1 Mayıs 1924 tarihli kapağı.

Mütareke ve Cumhuriyetin İlk Yılları

Mütareke döneminde 1919 yılından itibaren kutlama haberleri yayınlanmaya başlanır.[21] 1920'de kutlanmayan 1 Mayıs, 1921'deki kutla-

21 Elbette Mete Hocanın kitabı bu konuda birincil kaynaktır. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925 Cilt:1* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009) 4. Baskı, örneğin s. 79, 731, 776, 814, 836. Ayrıca Mütareke ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki 1 Mayıs kutlamaları için hâlâ en iyi kaynak Zafer Toprak'ın (bir kısmını Ahmet Seren ve Hakkı Onur gibi takma isimlerle kaleme aldığı) makaleleridir. Aksi belirtilmedikçe Cumhuriyet'in başlarındaki 1 Mayıs'larla ilgili bilgiler birbirini tekrarlayan ve tamamlayan bilgilerle şu kaynaklardan derlenmiştir: Ahmet Seren, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Tarihte 1 Mayıslar (1906-1926)" *Yurt ve Dünya* 3 (1977), s. 388 ve Zafer Toprak, "Memleketimizde Amele Bayramları I: Cumhuriyet Öncesi", *Tarih ve Toplum*, no: 41 (Mayıs 1987), s. 35-42 ve "Memleketimizde Amele Bayramları I:

1927 1 Mayıs Kutlaması ve Türkiye Amele Teali Cemiyeti, *Milliyet* (1 Mayıs 1927). 1927'de yayınlanan *Milliyet* gazetesi haberi birinci sayfadan şu başlıkla vermiştir: "İşçiler dün bayramlarını tes'id ettiler." Altbaşlıkta şunlar yazılıdır: "Dünyanın her tarafında olduğu gibi şehrimizde de işçiler Bir Mayıs münasebetiyle birbirlerini tebrik ettiler!" Haberin altına bir fotoğraf eklenmiş ve şunlar yazılmıştır: "Amele murahhasları Türkiye Amele Teali Cemiyeti binası önünde." *(Mehmet Ö. Alkan Arşivi)*

malarda bir yandan İstanbul hükümetini, diğer yanda da Milli Mücadeleyi destekleyen işçi örgütleri arasında bir zıtlaşma yaratmıştır. 1 Mayıs'ın İstanbul'da 1921'den itibaren kutlanmaya başlandığı görülmektedir. Polisin kutlamaları yasaklamasıyla ve katılanların cezalandırılacağı açıkça belirtilmekle birlikte, gösterilere hükümete sempati duyan Türkiye Sosyalist Fırkası ve Hüseyin Hilmi'nin öncülük etmesi müdahale edilmemesinin nedenlerinden biri olmuştur. Kutlamaların Kâğıthane'de yapıldığı, bando eşliğinde marşlar söylendiği, İştirakçi Hilmi ve bazı işçilerin mavi gömlek, kırmızı kravat taktıkları, bu halleriyle Sadrazam Tevfik Paşa'yı ziyaret ettikleri ve "Bilumum İstanbul Amelesine" başlıklı bildiri yayınladıkları anlatılır.

1922 yılındaki kutlama aynı zamanda işgale karşı kapsamlı bir tepki olarak örgütlenmiş, Ankara hükümeti ve Milli Mücadeleye destek ve-

---

Cumhuriyet Öncesi", *Tarih ve Toplum*, no: 43 (Temmuz 1987), s. 44-47 ve "Bir Mayıs Kutlamaları", s. 236-239 ve [İstanbul Ansiklopedisi] "1970'lerden Günümüze 1 Mayıslar", s. 238-239, *İstanbul Ansiklopedisi* Cilt: 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994).

rilmiştir. İstanbul dışında Ankara ve İzmir'de de kutlamalar yapılmıştır. İşçiler aileleriyle birlikte kutlamalara katılmışlardır. Kutlamaların Sultanahmet'te başladığı ve uzun bir yürüyüşle Kâğıthane'ye dek sürdüğü belirtilir.

1923 yılındaki 1 Mayıs'a, İzmir İktisad Kongresi'nin de etki ve katkısı olur. İzmir İktisad Kongresi'ne katılan işçi gruplarının oluşturdukları Türkiye Umum Emekçi Grubu 39 maddelik bir temel esaslar bülteni kaleme almıştır. Buna göre ilk maddede "amele kelimesiyle hitap edilmekte olan kadın ve erkek erbab-ı say ve amelin ba'de-mâ (emekçi) unvanıyla tevsimi" ve 14. maddesinde de "Bir Mayıs gününün Türkiye Emekçiler bayramı olarak kanunen kabulü" isteği dile getirilmiştir.[22] Bu isteğin 2008 yılına kadar kabul edilmemesi hazindir.

1924'te yasak olmasına rağmen yine kutlanır, 1925'teki Kürt İsyanı ve ardından çıkan Takrir-i Sükûn Kanunu, muhalefeti tam anlamıyla baskı altına alır. Ancak Amele Teali Cemiyeti'nin kutlamalarına izin verilir. 1926'da sınırlı kutlanırken 1927'de son kez kutlanır. 1927'de yayınlanan *Milliyet* gazetesi haberi birinci sayfadan şu başlıkla vermiştir. "İşçiler dün bayramlarını tes'id ettiler." Altbaşlıkta şunlar yazılıdır: "Dünyanın Her Tarafında Olduğu Gibi Şehrimizde de İşçiler Bir Mayıs Münasebetiyle Birbirlerini Tebrik Ettiler!" Haberin altına bir fotoğraf eklenmiş ve şunlar yazılmıştır: "Amele Murahhasları Türkiye Amele Teali Cemiyeti Binası Önünde."[23]

1927 yılında da son kez kutlandıktan sonra yaklaşık elli yıllık yasak hüküm sürmeye başlayacaktı.

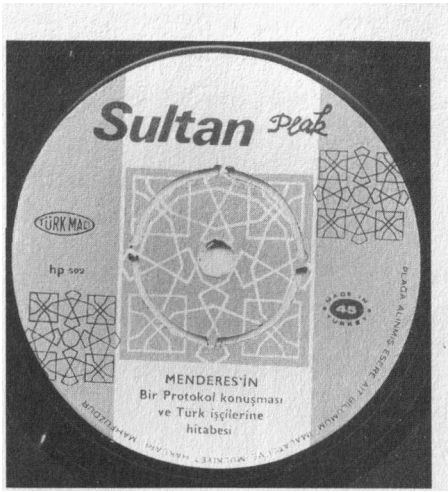
"Bahar Bayramı" ve Adnan Menderes'in "Türk İşçilerine Hitabı"

1935 yılında yayınlanan "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun"un 2. maddesinin B fıkrası ile 1 Mayıs, "Bahar Bayramı" olarak

---

22 Mehmet Ö. Alkan, "1923 - İzmir İktisat Kongresi'ne Katkı-I: Türkiye Umum Emekçi Grubu Tarafından Tespit Edilen Esasat-ı Umumiye", *Birikim*, no: 21 (Ocak 1991) s. 30-40.

23 *Milliyet*, (2 Mayıs 1927) s.1.

Menderes Plağı: "Menderes'in Bir Protokol Konuşması ve Türk İşçilerine Hitabesi" (Sultan Plak: HP-502). *(Mehmet Ö. Alkan Arşivi)*

kabul ve ücretsiz tatil günü ilan edilmiştir.[24] 1 Mayıs'ın ücretli tatil günü olması için 1951 yılını beklemek gerekecektir.

Resmî olarak ilk defa 27 Mayıs 1960 darbesinden 27 gün önce, 1 Mayıs 1960'ta, Başbakan Adnan Menderes, radyodan yayınlanan konuşmasında işçilerin 1 Mayıs Bayramı'nı kutlamıştı. Anlaşılan o ki DP ve Menderes, yükselmekte olan sol ve işçi hareketine sempatik görünmeye çalışmaktadır. Bu kutlama Menderes ile ilgili bir plağa da alınmıştır. (Sultan Plak: HP-502). Plağın bir yüzünde "Menderes'in London Clinic'ten Türk Milletine Mesajı" adlı konuşması vardır. (Sultan Plak: HP-501), diğer yüzünde ise "Menderes'in Bir Protokol Konuşması ve Türk İşçilerine Hitabesi" (Sultan Plak: HP-502) bulunmaktadır.

Plakta önce bir kadın sesi duyulur ve şunları söyler: "Rahmetli Menderes vatanını ve milletini çok severdi. Köylü ve işçinin refahı en büyük emeliydi. Onlara hitap ettiği zaman sesi alev alev ruhundan kopmuş gibiydi. Şimdi Türk işçilerine hitabını kendi sesiyle dinleyeceksiniz." Ardından Adnan Menderes'in 1 Mayıs İşçi Bayramı'nı kutlayan sesi duyulur.

---

24 "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun", *Resmî Gazete* (1 Haziran 1935) no: 3017, s .5265. Kanunun kabul tarihi 29 Mayıs 1935.

"Bugün 1 Mayıs İşçi Bayramı. İşçi kardaşlarımıza elemsiz, kedersiz birçok bayramlar idrak etmelerini ve onların da şu anda saadetini temenni ederken, bu gayede kendilerine her zaman yardımcı olmanın en aziz emelim olduğunu ifade etmek isterim."

1961 Anayasası Sonrası 1 Mayıs İşçi Bayramı ve Taksim

27 Mayıs darbesi sonrasında yasaklar devam eder. Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu'nun TBMM'de kabul tarihi olan 24 Temmuz günü 1 Mayıs'ın yerine bayram olarak kabul ettirilmek istenir, işe yaramaz.

Son kez 1927 yılında kutlanan 1 Mayıs, yıllar sonra ilk kez kapalı alanda 1 Mayıs 1975'te İstanbul Tepebaşı'nda kutlanır.[25] İlk kez açık olarak 1976'da DİSK'in öncülüğünde kitleselleşmiş, ama asıl 1977 1 Mayıs'ı hafızalarda kalmıştır. 1977'deki kutlama, provokasyonlar nedeniyle, 37 kişinin ölümü ve yüzlerce kişinin yaralanmasıyla sonuçlanır. 1979'da sıkıyönetim komutanlığı izin vermeyip sokağa çıkma yasağı ilan etse de, büyük bir kesim yasağa uymayarak korsan gösterilere katılır. 12 Eylül darbesinden sonra da uzun süre yasaklanır.

1981'de darbeciler Bahar Bayramı'nı da kaldırırlar. Ancak 1 Mayıs her sene merakla beklenir. 1989'da bir trafik polisinin hedef gözeterek yaptığı bir atışla öldürülen Mehmet Akif Dalcı hâlâ hafızalardadır. 1996'da polisin açtığı ateşle ölen üç kişinin yarattığı öfkenin önünde kimse duramadı. O olayı Kadıköy'de yaşamış biri olarak öfkenin tarifini yapmak imkânsızdı. 1996, yılların birikiminin acımasızca taştığı ve kutlamanın öfkeye dönüştüğü 1 Mayıs oldu. 2005 yılına kadar yasaklı kaldı. 2006 1 Mayıs'ı ise Kadıköy'de çok geniş katılımla kutlandı. 2007'de Taksim'de kutlanmak istenmesi kanlı, dayaklı bitti.

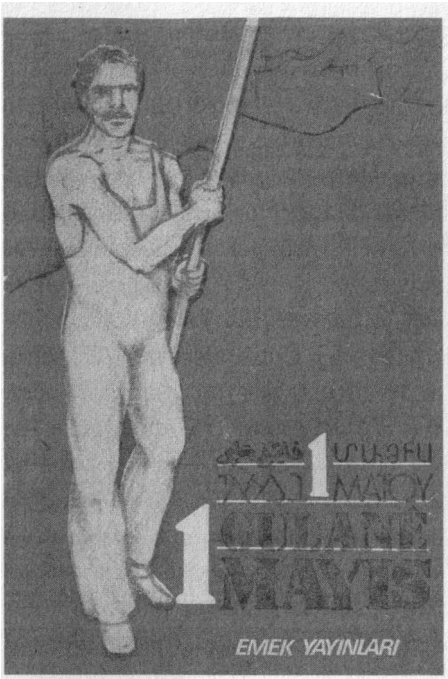
2008 ise Taksim'in zorlandığı bir yıldı. 2009'da 1 Mayıs resmen bayram olarak kabul edilmekle birlikte, Taksim'de kutlanamadı.

Nihayet 2010 1 Mayıs'ı yıllardan sonra büyük bir coşku ve mahşeri bir kalabalıkla Taksim'de kutlandı.

1 Mayıs'ın "Emek ve Dayanışma Günü" olarak kutlanması konusunda ilk girişim 21 Nisan 2008 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun Çalışma

---

25 Keskinoğlu, İrvem, "1 Mayıs'lar", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996), C.1 s.181.

1 Mayıs broşürü: Türkçe, Kürtçe, Arapça, Ermenice, Süryanice ve Japonca olarak "1 Mayıs"ın yazıldığı ve Emek Yayınları tarafından 30 Nisan 1977'de yayınlanan kitabın kapağı.
(Mehmet Ö. Alkan Arşivi)

ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nı görevlendirilmesiyle başlar [*Resmî Gazete* no: 26857 (25 Nisan 2008)]. Yapılan çalışmalar sonucu 22 Nisan 2009'da Ulusal Bayram ve Tatil Günleri Hakkında Kanun'a eklenen bir madde ile "1 Mayıs" "Emek ve Dayanışma Günü" olarak tatil günü ilan edilir [*Resmi Gazete* no: 27212 (27 Nisan 2009)].

Türkiye'de kutlanmaya başlanan 1 Mayıs'ların 100. yılında 1 Mayıs, resmi bayram olabilmiştir.

Sonuç yerine: Taksim'e "1 Mayıs Anıtı"

1 Mayıs yalnızca sol, sosyalist, anarşist veya emek tarihi açısından değil, dünya tarihi açısından çok önemli bir olaydır. Çalışanların günlük ortalama 12-14 saat olan çalışma sürelerinin yerine 8 saatlik çalışma süresinin hayata geçirilmesi ve insanca yaşam koşullarının sağlanması için yapılan 1 Mayıs 1886'daki ilk greve çok şey borçlu olduğumuzu ha-

tırlamamız gerekir. 1 Mayıs'ın ABD'de ortaya çıktığı halde orada hâlâ kutlanmıyor olması da yeterince tuhaf bir durum. Öte yandan 1 Mayıs'ın yaşandığı alanların ve 4 Mayıs Haymarket Vakası'nın geçtiği yerlerin işçiler, çalışanlar için değil de, Polis Heykeli dikilerek yaklaşık yüz yıl boyunca "devlet" için önemli olduğunun vurgulanması da oldukça ilginçtir. Lâkin önce Polis Anıtı'nın bu meydandan kaldırılmak zorunda kalınması, 1990'lardan itibaren de bu alanların yeniden gerçek sahiplerine verilmesi önemlidir. Bu amaçla bir plaket konulması, ardından da bir heykel/anıt yapılması, Haymarket Meydanı'nın işçi ve emekçilerin tarihini hatırlatacak şekilde düzenlenmesi uzun bir mücadelenin ürünüdür. Türkiye'de ise 1 Mayıs'ın tarihinin sanıldığından eskiye gittiğini bilmek gerekiyor. Türkiye'de 1 Mayıs'la özdeşleşen ve Osmanlı döneminden itibaren yıllarca kutlamanın ana mücadele alanı olmuş Taksim Meydanı'na da 1977 olaylarının anısına bir plaket koymanın ve bir anıt/heykel yapmanın zamanı çoktan gelmiş de geçmekte...

"1 Mayıs / Durduramayacaklar Halkın Coşkın Akan Selini" 45'liğinin kapağı. 1970'li yıllarda düzenlenen toplantılarda, yürüyüşlerde ve mitinglerde sıkça söylenen "1 Mayıs" Marşı, aslında Bertolt Brecht'in Gorki'den sahneye uyguladığı "Ana" adlı tiyatro oyunu için 1974'te bestelenmişti. Söz ve müziği Sarper Özsan'a ait olan marş, Cem Karaca ve Dervişan tarafından seslendirilmiş (Gönül Plak: 525), kısa sürede yayılmıştı. *(Mehmet Ö. Alkan Arşivi)*

1 Mayıs

Günlerin bugün getirdiği baskı, zulüm ve kandır.
Ancak bu böyle gitmez, sömürü devam etmez.
Yepyeni bir hayat gelir, bizde ve her yerde.

1 Mayıs, 1 Mayıs, işçinin, emekçinin bayramı!
Devrimin şanlı yolunda ilerleyen halkın bayramı!

Yepyeni bir güneş doğar, dağların doruklarından,
Mutlu bir hayat filizlenir, kavganın ufuklarından,
Yurdumun mutlu günleri, mutlak gelen gündedir.

1 Mayıs, 1 Mayıs, işçinin, emekçinin Bayramı!
Devrimin şanlı yolunda ilerleyen halkın bayramı!

Ulusların gürleyen sesi, yeri göğü sarsıyor,
Halkların nasırlı yumruğu, balyoz gibi patlıyor,
Devrimin şanlı dalgası dünyamızı kaplıyor.

Gün gelir, gün gelir, zorbalar kalmaz gider,
Devrimin şanlı yolunda, kül gibi savrulur gider.

Osmanlıca Erternasyonal

Kalk ey lanetle damgalanmış
Aç ve çıplak mazlum dünya!
Zulme karşı yürekler yanmış,
Alevlenmiş bu dava!
Yıkalım bu köhne cihanı
Kuralım bir yeni âlem:
Arzın sefil ve mahkûm insanı
Arza hâkim olur o dem..

Bu kavga son en kat'i
Şanlı bir harb olur,
Enternasyonalle
İnsanlık can bulur.

Yok bize hiç kimsenin imdadı
Sultanlardan,vezirlerden!
Bizi bunlardan kurtaracak
Kuvvetimizdir ancak.
Parçalayıp köhne zinciri
Hükmü ele almak için,
Kızgın iken döğün demiri,
Ocakları körükleyin!

Bu kavga son en kat'i
Şanlı bir harb olur,
Ertenasyonalle
İnsanlık can bulur.

Demir kollu zahmet ordusu
Dünyada bizleriz ancak;
Zahmetkeşin fabrika, toprak;
Tenbellere ölüm! Korku!
Celladların başında bir gün
Şimşek çakar, ölüm gürler!
Al bayrakla doğan parlak gün
Bize kurtuluş getirir!

Bu kavga son en kat'i
Şanlı bir harb olur,
Enternasyonalle
İnsanlık can bulur.

[*Aydınlık*, sayı: 15 (Mayıs 1339/1923) s. 378]

1927'deki 1 Mayıs Marşı

Hoş geldin! Bir Mayıs işçinin günü
Dağıt rüzgâr gibi gönülden gâmı
Karakış günleri yansın kül olsun!
Kırmızı çiçekli bahar uyansın.

Hoş geldin! Bir Mayıs, ey ulu münci
Kurtuluş yolunun ilk dönemeci
Bir Mayıs bize şiar getirmiş
Yaşasın yaşasın sekiz saat iş
İş sekiz saat, uyku sekiz saat
Sonra sekiz saat ders ve istirahat

Bir Mayıs, Bir Mayıs ilk dileğimiz
Yaşatacak seni tunç bileğimiz.

[Zafer Toprak, "İstanbul'da Amele Bayramları: II Cumhuriyet'in İlk Yılları", *Tarih ve Toplum*, no: 43 (Temmuz 1987), s. 47'den alınmıştır.]

KAPİTALİZMİN VICTORIA ÇAĞI'NDA BURSA'DA HUKUKSUZLUK, MÜLKSÜZLEŞTİRME VE BİR ŞEHİR AYAKLANMASI

ELÇİN ARABACI

24 Temmuz 1862 Perşembe günü öğle saatlerinde Bursa'da, Fransa viskonsülü Monsieur Séon telaş içerisinde İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği'ne bir mektup kaleme almaktaydı. Viskonsül, mektubunda büyükelçiliğin acilen Bâbıâli ile görüşmesini, şehre derhal en az bin askerden oluşan bir tabur asker gönderilmesini istiyordu: "Burada 15 Fransız aile, toplam 60 kişilik bir grup endişe içindeyiz... Çıkan olaylarda bizim de payımız olduğu düşünülüyor..." Viskonsül, ilaveten, Fransa'nın "bu şehirdeki çıkarlarının büyük olduğunun" da altını çiziyordu. Hayatlarından endişe duyan Fransızlar, Fransa'nın tekstil başkenti Lyon'a ipek iplik (filatür)[1] sağlanmasında büyük katkılarda bulunmaktaydılar.[2] Dolayısıyla başlarına bir iş gelmesi Fransa'nın ipekli tekstil sektörünü zora sokacaktı. Peki Viskonsül Séon'u bu kadar endişelendiren "olaylar" neydi?

24 Temmuz sabahı, sabah namazını müteakip, tellallarla Ulucami önünde toplanmaya çağrılan Müslüman halk, viskonsülün ifadesine göre 5-6 bin kişi, Osmanlı belgelerindeki resmi rakama göre birkaç bin kişiden[3] oluşan bir kalabalıkla önce şehrin merkezindeki Ulucami önünde toplandı. Buradan, önce Hükûmet Konağı'na giderek Hüdâvendigâr

1 Fransızca kökenli "filature" kelimesi, konuyla ilgili kaynaklarda hem ipek iplik hem de ipek iplik çeken fabrika anlamında kullanılmaktadır.

2 CADN (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864), Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektubu, Bursa, 24 Temmuz 1862.

3 BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İ.MMS 26/1126 Lef:1/1, 20 Rabiü'l-evvel 1279 (15 Eylül 1862).

Eyalet Meclisi (Meclis-i Kebir) üyelerinden Mustafa Bey'i darp ettiler.[4] Topluluk, daha sonra şehirde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Setbaşı semtine yönelerek burada Kırmızoğlu Kevork adlı bir Ermeni sanayiciye ait bir ipek filatür fabrikasını yıkıp ateşe verdi. Bazı kaynaklara göre burada da kendilerine engel olmak isteyen Bursa mutasarrıfı Bosnalı Öküz Mehmet Paşa'yı tehdit ettiler ve tartakladılar.[5] Ancak, 24 Temmuz Perşembe sabahından öğle saatlerine kadar yaşanıp biten bu olay ertesinde, tam üç gün olayla ilgili hiçbir tutuklama ve soruşturma yapılamadığını görüyoruz, ta ki 28 Mart Pazartesi günü konuyu soruşturmak üzere görevlendirilen Askeri Kaymakam Mustafa Bey bir tabur askerle şehre girinceye kadar. Böylece yaklaşık üç hafta sürecek olan uzun bir sorgulama süreci başlamış oldu. Soruşturma 21 Ağustos 1862 tarihinde tamamlanarak toplanan sorgulama raporları ve yerel mahkemenin mazbatası Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi[6] ve bu üst mahkemede raporlar inceleme altına alındı.

---

4 Aynı vesika, ayrıca bkz. BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 2/2, 26 Safer 1279 (23 Ağustos 1862).

5 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektubu, Bursa, 25 Temmuz 1862, FO 195/ 721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektubu, Bursa, 26 Temmuz 1862. Ayrıca, Bursalı yerel tarihçi Mülâzım (Yüzbaşı) Abdülkâdir Bey'e göre Bursa'nın "ünlü ve zorlu kabadayıları" Mutasarrıf Öküz Mehmet Paşa'yı taşlarlar. Paşa "Mustafa Mülâzım" sayesinde kaçıp kurtulmayı başarır: Mülâzım Abdülkâdir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, hazırlayanlar Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı (Bursa: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Yeşil Şehir Kitaplığı 3, 2008), s: 328 [Orijinal Baskı, Bursa: Vilayet Matbaası, 1910]. Ne var ki Osmanlı resmî kaynakları, mutasarrıf paşanın tartaklanmasından ya da taşlanmasından söz etmiyor. Ayrıca ayaklanma ve fabrikanın yakılması nedeniyle kurulan mahkemenin aldığı kararlarda, sanıkların atfedilen suçlar arasında paşanın tartaklanmasına rastlamıyoruz. Bkz: BOA,İ.MMS 26/1126 Lef: 2/2, 26 Safer 1279 (23 Ağustos 1862), BOA,İ.MMS 26/1126 Lef:1/1, 20 Rabiü'l-evvel 1279 (15 Eylül 1862). Bununla birlikte olayı soruşturan Askerî Kaymakam Mustafa Bey'in raporunda, mutasarrıf paşanın kalabalığı teskin etmeye çalışırken, yanındaki zabıtaların taş ve kiremit yağmuruna tutulduğunu yazarak, üstü kapalı bir şekilde mutasarrıf paşanın da olay sırasında saldırıya uğradığını ima eder: BOA, A.MKT.UM 586/58, 29 Muharrem 1279 (27 Temmuz 1862)

6 BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 02/ 02, 26 Safer 1279 (23 Ağustos 1862).

Kaynakların İzinde 1862 Bursa Şehir Ayaklanması

1910 yılında, bu olay için "kitaplara geçecek bir vakıa" olarak şerh düşen yerel tarihçi Mülâzım Abdülkâdir'in öngörüsünün aksine,[7] yaklaşık yarım yüzyıl Bursalıların popüler belleğinde yer tutan bu olay maalesef pek incelenip çalışılmamıştır. Bu olaya bir makalesinde Britanya'nın Bursa viskonsülü Sandison'un raporlarına atıfla çok kısaca değinen Donald Quataert, konsolosun olayın ardında hemen bir "Müslüman-Hıristiyan"/ "Türk-Ermeni" çatışması görme yönündeki önyargısını vurguladıktan sonra, yine aynı raporlara atıfla ayaklanma ve arkasından gelen kundaklama hadisesinin, işsizlik ve düşük ücretlerden şikâyetçi işçiler tarafından çıkartıldığını yazar. Quataert'e göre ayaklanan bu insanlar gözü dönmüş bir grup yobaz değil, ekonomik çıkarlarını savunma derdindeyken İslamiyet'in politik dilini kullanan bir grup işçidir.[8]

Bursa ipekçiliğinin tarihini çalışan araştırmacıların önde gelen kaynaklarından Fahri Dalsar, kaynağını vermeden, olaya kitabında yine bir paragrafla değinir. Bu olaya ilişkin verilen bilgilerin benzerliğinden Dalsar'ın kaynağının çok büyük ihtimalle Mülâzım Abdülkâdir olduğunu anlıyoruz.[9] Dalsar'a göre ayaklanmada fabrikanın tahrip edilmesinin nedeni, söz konusu fabrikanın lağım ve atık sularıyla komşu mezarlığı kirletmesidir. Buna razı gelmeyenler fabrika sahibine ihtarda bulunmuşlar, fakat uyarıları göz ardı edilince fabrikayı yıkmışlardır. Bunun dışında Dalsar, olayın İstanbul'dan gelen ek askeri güçle bastırılabildiğini belirtir.[10]

Bunlardan başka bugüne değin çeşitli kaynaklarda olaya yapılan kısa atıflar bizi kullanılan temel iki referansa götürüyor: Donald Quataert ve kullandığı Britanya viskonsülü Sandison'un raporları, ikincisi Fahri Dalsar ve kullandığı Mülâzım Abdülkâdir'in 1910 basımlı *Bursa Kılavuzu*.[11]

---

7 Mülazım Abdülkâdir, s. 327, Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik* (İstanbul: Sermet Matbaası, 1960), s. 43.

8 Donald Quataert, "Ottoman Workers and the State", *Workers, Peasants, and Economic Change in the Ottoman Empire*, D. Quataert (ed.) (İstanbul: The ISIS Pres., 1993), s.: 146-7.

9 Mülâzım Abdülkâdir, *age.*

10 Dalsar, *age.*

11 Sevilay Kaygalak; *Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 173.

Mesela Sevilay Kaygalak, Dalsar'a atıfla, aslında Mülâzım Abdülkâdir'in verdiği bilgileri bize ulaştırarak şehir içinde kurulan bu fabrikaların halkta çevre kirliliği kökenli şikâyetlere sebep olduğundan bahseder. Benzer bir şekilde, Yusuf Oğuzoğlu da Dalsar/ Mülâzım Abdülkâdir kaynaklı bilgi verir.[12] Dilek Altın ise Quataert kaynaklı referansıyla olayın "cemaatler arası bir eylem değil, işçilerin işçileri kurtarma amaçlı bir protestosu" olduğunu iddia eder.[13] Bunlar dışında, uzun yıllar Bursalıların hafızalarından silinmeyen 1862 ayaklanması ve ipek fabrikası yakma olaylarının çıkış nedenleri, gelişimi, sonuçları ile ilgili kapsamlı bilgi veren bir kaynağa henüz ulaşamadım.

Ancak bu olaya ilişkin bolca birincil kaynak mevcut. Evvela, olayın şüphelisi ve tanığı konumundaki 109 kişi ile yapılmış sorgulamaların istintaknâmeleri, yani raporları, bize Osmanlı belgelerinin genellikle yansıttığı devlet-bürokrat merkezli bakış açısının aksine, alt sınıf gruplarının ağzından 1862 ayaklanması ve onu müteakip yapılan fabrika kundaklaması eyleminin nedenlerini ve gelişimini dinleyebilmemize olanak tanıyor. Olayların şüphelisi ve görgü tanığı konumundaki bu kişiler, Bursa çarşısı esnafı, alt sınıftan ulema ve medrese öğrencilerinden oluşuyor. Soru-cevap şeklinde notlanan istintak raporlarında, sorgulananlar olayların doğmasına yol açan memnuniyetsizliklerini ve şikâyetlerini günlük konuşma dilinde gayet net ve ayrıntılı şekilde ortaya koyuyorlar.[14]

İstintaknâmelerin dışında elbette 1862 ayaklanmasının ve fabrika kundaklamasının gelişimini ve değerlendirmesini Bursa ve çevresinin ileri gelenlerinden oluşan eyalet meclisi üyelerinin[15] ve Meclis-i Vâlâ bürokratlarının bakış açısından da izleyebiliyoruz.[16] İlaveten, olaylar çıkmadan

12 Yusuf Oğuzoğlu, "Bursa Mahalleleri", *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri II: Hocataşkın, Kurtoğlu, Meydancık; Namazgah, Yeşil*, Neslihan Dostoğlu, Necmi Gürsakal, Aziz Elbas (ed.) (Bursa: Bursa Kitaplığı, 2011).

13 Dilek Altın, "XIX. Yüzyıl Bursa İpekböcekçiliğinde İstihdam ve İpekböcekçiliğinin Bursa Sosyal Yaşamındaki Etkileri", *Bursa'da Yaşam* (Olay Gazetesi Aralık 2013 eki), s. 120.

14 Bu raporların tümü BOA,İ.MMS 26/1126 numaralı dosyadaki irade metnine ek olarak dosyaya iliştirilmiştir.

15 BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 2/2, 26 Safer 1279 (23 Ağustos 1862).

16 BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 1/1 Rabiü'l-evvel 1279 (15 Eylül 1862), BOA, MVL 666/64 Lef: 1, BOA, MVL 666/64 Lef: 3, 13 Şaban 1280 (23 Ocak 1864).

önce söz konusu fabrikanın sahibi Kırmızoğlu Kevork'a çarşı esnafı ve mahalle halkının açtığı davada bilirkişi olarak görev alan mühendis C. Padéano'nun tarafsız bir gözlemci olarak yaptığı değerlendirmeler,[17] hem istintaknâmeler ve hem konsolos raporlarının birbiriyle çelişen noktalarında hangi tarafın doğru söylediğini tespit edebilmemize yardımcı oluyor. Ayrıca, hadiseyi bastırmak ve soruşturmayı yürütmekle görevlendirilen Askeri Kaymakam Mustafa Bey'in kaleme aldığı rapor bir asker bürokratın görüş alanından olayların değerlendirmesini veriyor.[18] Son olarak, olayların olduğu 24 Temmuz 1862 gününden itibaren İstanbul'a yazdıkları raporlarda olup bitenleri bildiren Britanya viskonsülü Sandison ve Fransız viskonsülü Séon, Batı Avrupalı diplomat ve tüccarların bakış açılarını yansıtıyor. Bu diplomatların her ikisi de, Osmanlı coğrafyasında görev yapan birçok konsolos ve viskonsül gibi bizzat ticaret işiyle uğraşmaktadır. Dahası, Monsieur Séon'un olayın taraflarından biri olduğunu, fabrikası yakılan Kırmızoğlu Kevork'un iş ortaklarından biri olduğunu kendi mektuplarından öğrenmekteyiz.[19]

Tüm belgeleri yan yana koyup okuduğumuzda, 1862 Bursa ayaklanması ve Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasının kundaklanması vukuatını, bir olayı farklı insanların cephesinden tekrar tekrar anlatan postmodern bir polisiye romanı okur gibi okumak mümkün. Bunun bir tarihçi açısından

17 BOA, İ.MMS 26/1126 Lef:1/1, 20 Rabiü'l-evvel 1279 (15 Eylül 1862), BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 2/2, 26 Safer 1279 (23 Ağustos 1862), BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 3/1, 26 Safer 1279 (23 Ağustos 1862).

18 BOA, A.MKT.UM 589/101 9 Safer 1276 (6 Ağustos 1862), BOA, A.MKT. UM 590/ 96, 11 Safer 1276 (8 Ağustos 1862)

19 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 24 Temmuz 1862, 25 Temmuz 1862, 27 Temmuz 1862, 30 Temmuz 1862, 5 Ekim 1862 ve FO 195/ 721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektupları, Bursa, 24 Temmuz 1862, 26 Temmuz 1862, 30 Temmuz 1862, 12 Eylül 1862. Viskonsül Séon'un Bursa'dan Lyon'a ipek ithalatı işiyle uğraştığını mektuplarından anlıyoruz. Donald Sandison'un ticaret geçmişi için: "List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories, from the sixteenth century to about 1860", s. 13, Erişim tarihi: 5 Ocak 2015, http://levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey%281581-1860%29-D_Wilson.pdf

büyük bir keyif olmasının yanı sıra, bu kadar çok sayıda ve farklı perspektiflerden değerlendirmelerini yapan aktörlerin ifadelerini karşılaştırmalı şekilde okumak, içlerinde doğruluğu şüphe götürür ifadeleri tespiti kolaylaştırıyor.

Bu belgelerin değerlendirilmesinde evvela, Donald Quataert ve kendisini referans alan kaynaklarda iddia edildiğinin aksine, ayaklanmayı çıkartan ve fabrikayı yakanların fabrika işçileri olmadığını söyleyebiliriz. Mesele bir işsizlik ya da düşük ücretler sorunu değildir. Quataert'in kullandığı Viskonsül Sandison'un mektuplarında da böyle bir bilgi yoktur. 1860'larda ipek fabrikalarında çalışma koşulları gayet zorlu da olsa, Bursalı işçilerin toplu olarak eylem koyacak bir sınıf bilinci henüz yok görünüyor. Bunun için 1910 yılını beklemek gerekecekti.[20] Olayların, bu tarihlerde Bursa içi ve çevresinde mantar gibi türeyen ve piyasadaki tüm hammaddeyi toplayan ipek filatür fabrikaları yüzünden işsiz kalan Bursa'nın ipekli dokumacı usta ve lonca işçileri tarafından da çıkarılmadığı anlaşılıyor. İstintak raporlarında adı geçen kişiler ve sonrasında da ceza gören sanıklar çeşitli zanaatkâr gruplarından. Bu raporlarda adı geçen meslek gruplarına baktığımızda içlerindeki bir futacı (ipekli peştamal üreticisi) dışında sorgulananların hiçbiri ipekli dokuma işinde çalışmıyor görünüyor. Bu durumda fabrikanın yakılma nedeninin ipekli dokuma ve ipek ipliği üretimindeki loncalarda yaşanan işsizlik olduğunu söylemek de mümkün değildir.

Olayın çağdaş yazarı Mülâzım Abdülkâdir ve araştırmacı Fahri Dalsar, 1862 ayaklanması ve onu takip eden fabrika kundaklamasının arkasındaki nedenlere ilişkin gerçeğe biraz daha yakın bilgi vermekteler. Ancak fabrikanın komşu mezarlığı atıklarıyla kirletmesi sorunlardan biri değildir. Fabrika atıklarıyla çevrenin kirletilmesi 19. yüzyıl Bursa'sında yaşanan olaylardan biridir. Fakat bu konuyla ilgili belgelerden çıkan Kırmızoğlu Kevork'un fabrikası davasında meselenin bu olmadığıdır. Esasen fabrikatör Kevork ile çevre esnaf ve mahalle sakinleri arasındaki gerilim fabrika daha inşaat halinde iken başlamıştır. Olayın faillerinin ifadesine

20 Bursa'da ipek sanayi işçilerinin grevi için bkz. Birten Çelik, "Sweatshops in the Silk İndustry of the Bursa Region and the Workers' Strike in 1910", *Turkish Historical Review* 4 (2013): 26-46, Nikole Van Os, "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi, *Toplumsal Tarih* 7/39 (1997), s. 7-9.

göre, şikâyetçiler, daha fabrika işletilmeye başlamadan evvel Kırmızoğlu Kevork'a "Su Davası" ve "Mezarlık Davası" olmak üzere iki ayrı dava açmışlardı. İnsanları çileden çıkaran nokta, aylar süren mahkeme sürecinden sonra verilen kararın bir türlü uygulanamaması ve bu arada halkın mağdur edilmesidir.

1862 Yazında Bursa'da Bir Yarım Gün Tanzimat Dönemi Osmanlı Dünyasına Dair Neler Söylüyor?

Bu makalenin konusunu oluşturan şehir ayaklanması ve fabrika kundaklaması, 24 Temmuz 1862 günü Bursa şehir merkezinde halkın, özellikle de medrese öğrencileri ve şehir esnafının katılımıyla gerçekleşip yarım gün içerisinde olup bitmiş bir olaydır. Şehirde bu olayların patlak vermesine yol açan ve giderek tansiyonu artan çözümsüz bir dava süreci ile olaydan sonra başlatılan sorgulama, yargılama ve cezaların uygulanması süresini göz önünde bulundurursak, 1862 Bursa şehir ayaklanması yaklaşık bir senenin hadisesidir. Çalışmanın kapsadığı süre ve mekân düşünülürse, bu makale tam bir mikro tarih örneğidir. Benzerlerinde de olduğu gibi, bu çalışmada da çalışılan konunun öncmi ve tarihselliği, makro tarihe ilişkin yansıtabildikleriyle doğru orantılıdır. Orta büyüklükte bir Osmanlı kentinde meydana gelen bu yarım günlük olay da bize, kapsadığı zaman dilimi ve mekânın ötesinde, Tanzimat dönemi Osmanlı dünyası ile ilgili çok şey söylüyor. Bunların başında da özellikle ekonomik aktivitenin yoğun olduğu, sanayileşmenin başladığı, geleneksel tüm yapıların çatırdayarak temellerinden sarsıldığı Osmanlı kentlerinde, toplumsal çatışma potansiyelinin giderek arttığı geliyor.

1862 yazında Bursa'da bir şehir ayaklanmasına yol açan olaylar, öncelikle Baltalimanı Antlaşması sonrası küresel kapitalizmin dünyasına hızlı bir giriş yapan tüm Osmanlı kentlerinde yaşanan ve esasen bugün hiç de yabancısı olmadığımız mülksüzleştirme ve hukuksuzluk sorunlarından kaynaklanmıştır.

"Mülksüzleştirme" derken, halkın ortak kullanageldikleri kaynakların yasal ya da yasal olmayan yollarla özel kişilerin mülkiyetine geçmesinden bahsedebiliriz. Bunun dışında, mülksüzleştirmenin bir yönü de "gedik", yani belli bir mal ya da hizmeti üretme ehliyetine ve üretim araçlarına yahut onların kullanım hakkına sahip lonca erbabının, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş üretim ve üretim araçları üzerindeki te-

kellerini yitirerek proleterleşme sürecine girmeleridir. Yakın zamanlarda Osmanlı emek tarihi çalışan bazı tarihçiler, mülksüzleşmenin bu yönüyle ilgili çalışmalar yapmışlardır.[21]

Fakat 1862 ayaklanmasının nedenleri, mülksüzleşmenin kamusal kaynakların özelleştirilmesi ile ilgili boyutuna örnektir. Bu bir ölçüde 16.-19. yüzyıl arası İngiltere tarihinde yaşanan "çitleme/toprak çevirme hareketi"ne (*enclosure movement*) benzetilebilir. Bu dönemde büyük toprakların hâkimiyet alanını elinde tutan ve 14. yüzyıl itibarıyla tarımdan yün pazarına üretim için hayvancılığa geçmeyi amaçlayan derebeyleri, hâkimiyet alanları içinde, herkesin ortak kullanım alanı olan mera ve tarım alanlarını çitle çevirerek bölgelerinde yaşayan çiftçileri şehir ve kasabalara göçe zorlamışlardır. Gaspla elde edilen bu toprakların özel mülkiyeti, zaman zaman çıkan yasalarla tanınmış, hatta kanla bastırılan ayaklanmalara rağmen "çitleme", yasalarla teşvik edilmiştir. Böylelikle zaman içerisinde bu yağmalama hareketine yalnız burjuvalaşma yolundaki eski aristokratlar değil, pazar için üretim yapmaya geçen küçük toprak sahipleri de katılmışlardır. Yurtlarından olan mülksüzleştirilmiş köylülerse, kent ve kasabalarda Sanayi Devrimi'nin ucuz işgücünü sağlamışlardır.[22]

Çitleme hareketi ve bu harekete eşlik eden bugünkü anlamda özel mülkiyetin gelişimi İngiltere'de devlet tarafından da teşvik edilmişti, çünkü bu şekilde devlet de toprak üzerindeki hâkimiyet alanını genişletebiliyor, kayıtlı özel mülk arazi ve bu arazilerdeki üretimden vergi toplayabilmesi kolaylaşıyordu. 1858 Arazi Kanunnâmesi'nin gayesi de tam

---

21 Mesela Chalcraft'ın çalışması buna güzel bir örnektir: John T. Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*. (Albany, N.Y.: State University of New York Pres., 2004). Hamallar özelinde mülksüzleşmeyi inceleyen çalışması: Kadir Yıldırım, "Proleterianization by Dispossesion: Companies, Technology Transfer and Porters in the Late Ottoman Empire" [Bildiri], MESA, Kasım, 2014, Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler* (İstanbul: İletişim, 2013), s. 193-198. Ayrıca Batı Anadolu'da yapılan demiryolları ile rekabete girmek zorunda kalan devecilerin direnişi için bkz. Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı* (İstanbul: İletişim, 2005), s. 53-5.

22 Barrington Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston: Beacon Pres., 1966), s. 4-29

da budur: devletin mülkü ve gelirlerini kayıt altına alarak vergi gelirlerini artırabilmek.[23] Arazi Kanunnâmesi'nin kırsal kesimdeki toprak mülkiyetine etkilerinin nasıl işlediği, yasanın nasıl sosyo-ekonomik ve politik sonuçları olduğu, özellikle Arap vilayetleri için, kentlere kıyasla daha iyi çalışılmış bir konudur.[24] Kentlerde Arazi Kanunnâmesi'nin uygulanışı, bunun etkileri ve yaşanan sorunlar ise hakkında çok daha az bilgi sahibi olduğumuz bir alan olarak görünüyor.[25] İncelemekte olduğumuz olayların bu kanunun uygulanma sürecinde yaşanan usûlsüzlükler ve yasal boşlukların kötüye kullanılması sonucu ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.

---

23 Huricihan İnan İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the ottoman Land: Code of 1858), *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Roger Owen (ed.) (Cambridge, Mass.: Distributed for the Center for Middle Eastern Studies of Harvard University by Harvard University Pres., 2000), s. 3-60, ayrıca bkz. Standford J. Shaw, "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.6, No 4 (Oct 1975), s. 421-59.

24 Mesela, Martha Mundy ve Richard Saumarez Smith, *Governing Property, Making the Modern State Law Administration and Production in Ottoman Syria* (Londra: I.B. Tauris, 2007), Haim Gerber, *The Social Origins of the Middle East* (Bounder, CO ve Londra: Lynne Rienner and Mansell, 1987), Abdul-Karem Rafeq, "Land Tenure Problems and Their Social Impact in Syria around the Middle of the Nineteenth Century", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Tarif Khalidi (ed.) (Beirut: American University, 1984). Mark Levine, "Land, Law and the Planning of Empire: Jaffa and Tel Aviv During the Late Ottoman Mandate Periods, *Constituting Modernity: Private Property in the East and the West*, Huricihan Inan Islamoğlu (ed.), (I.B Tauris: Londra, New York: 2004), s. 100-46, Marion Farouk - Sluglett and Peter Sluglett, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central Southern Iraq, c. 1870-1958", *International Journal of Middle East Studies* 15 (1983), s. 491-505. Ayrıca bu konuda Ömer Lütfi Barkan'ın çalışması bir klasiktir: Ö.L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980),
s. 291-375.

25 Bu konuda istisnai bir örnek: Alp Yücel Kaya, Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: 'Kadastro tabir olunur Emlak'", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 9 (Güz 2009), s. 9-58.

Bunun dışında, 1862 ayaklanmasının bize gösterdiği bir başka durum, Tanzimat ertesi merkezde tasarlanıp yürürlüğe sokulan hukuki ve bürokratik reformların taşra aktörleri ve dinamikleri karşısında yaşadığı uygulanamama sorunu ve ortaya çıkan hukuksuzluk hâlidir. Merkezileşme çabası içerinde olan devlet, bir yandan taşrada bunu hayata geçirebilecek güce sahip olmadığından amacına çelişkili bir biçimde ulaşmaya çalışmış, geçmişte âyânlık, voyvodalık, mültezimlik yapmış ve merkezi yönetime ortak olmuş zümrenin Tanzimat'ın yeni kurumlarına yerleşmesine bir bakıma göz yumulmuştur.[26] Bunun da ötesinde, 1864-68 arası nizamiye mahkemelerinin gelişip örgütlenmesine kadar 1840-41 arası görev alan "muhassıl meclisleri", 1841-49 yılları arası onların yerini alan "memleket meclisleri", 1849-64 arası memleket meclislerinin yerini alan "eyalet meclisleri" (ya da "meclis-i kebir") ve sancaklarda küçük meclisler, hem yargı kurumu hem de mülki-idari kurumlar olarak düzenlenmişti. Bu meclisler, 1840'ta çıkan Ceza Kanunnâmesi'ne göre ceza davalarına bakardı. Bunun yanı sıra yine bu meclisler, ticaret mahkemesinin olmadığı bölgelerde 1850'de çıkan Ticaret Kanunnâmesi'ne göre, 1850 öncesinde gelenek hukukuna göre ticari davalara da bakardı.[27] Ayrıca vergilendirmeye dair konuları müzakere etmek ve uygulamak da bu meclislerin asli görevleri arasındaydı.[28] Meclis üyeleri arasında mültezimlerin, eşraftan insanların da olduğu düşünülürse, yürütme ve yargı yetkilerinin tek elde toplanmasının sorunlar yaratacağı açıktır.

Nitekim daha 1843'te (11 Receb 1259) bir irade memleket meclislerinin var olan bazı vakıf mülklerini yasal olmadığı halde özel mülk haline dönüştürdüğünü tespit etmiş ve bu konuda meclisleri uyarmış-

---

26 Emre Satıcı, "Meclis Üyeliğinden Paşa'lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa'dan Bir Örnek", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/40 (2006), s. 227.

27 Sedat Bingöl, *Tanzimat Devri'nde Osmanlı Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)* (Eskişehir: TC Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004) s. 50, 133; Satıcı, s. 234-5.

28 Emre Satıcı, "19. Yüzyılda Hüdavendigar Vilayeti", Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, 2008), s. 250, 260-3.

tır.[29] Sonrasında da 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi'nde vakıf emlâkı kanunnâme kapsamı içinde olmamasına rağmen[30], vakıf mülklerinin özel kişilerin eline geçebildiği görülüyor. Mark LeVine, Yaffa ve Tel Aviv bölgesini inceleyen çalışmasında Arazi Kanunnâmesi uygulaması sırasında vakıf emlâkının da devlet arazileri kapsamı içine alınarak tapularının dağıtıldığını ve özel mülk haline getirilebildiğini gösterir.[31] Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasının yakılmasına kadar giden süreçte de, tam da Arazi Kanunnâmesi'ne ilişkin tahriratın Bursa'da tamamlanmasının hemen ertesinde, bir vakıf mülkünün, yani bir su vakfına ait su kuyusunun olduğu arazide, fabrika kurmasına ruhsat verilmesi ve vakfa ait suyun yatırımcı tarafından gasp edilerek özelleştirilmesine göz yumulması durumu söz konusudur.

Bu olayın gösterdiği bir başka nokta da, Haim Gerber'in "Osmanlı sivil toplumu" olarak ifade ettiği yapının temel direkleri olan ve taşrada devletin keyfi ve despotik uygulamalarına ket vurabilen, ayrıca klasik dönem Osmanlı şehirlerinde sorun çözümünde aktif rol oynayan kurumlarla ilgilidir. Bu klasik kurumlar, Tanzimat'ın idari-hukuki reformları ve Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünyaya entegrasyonu neticesinde zayıflamış, ekonomik, politik ve sosyal etkinliklerini yitirmiş gözükmektedir.[32] Bunların arasında mesela, kadı mahkemelerini, vakıfları ve loncaları sayabiliriz. Tanzimat dönemi ve sonrası II. Abdülhamid döneminde çeşitli iradelerle uygulamaya sokulan kurumlar ve makamlar maalesef klasik dönem Osmanlı şehir yönetiminde ve sorun çözümünde kilit rol oynayan sivil toplum unsurlarının yerini uzun süre dolduramamıştır. İncelediğimiz örnek, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı şehirlerinde çıkabilecek basit bir hukuki sorunun, adaletin bir türlü tecelli edememesi, kanunda-

---

29 Bingöl, s. 66-7.

30 Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1258) tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Ömer Lütfi Barkan Toplu Eserler 1* (İstanbul: Gozlem Yayınları, 1980), s. 335; İslamoğlu, s. 29.

31 LeVine, s. 104.

32 Haim Gerber, "Public Sphere and Civil Society in the Ottoman Empire", *The Public Sphere in Muslim Societies*, Miriam Hoexter, S. N. Eisenstadt ve Nehemia Levtzion (ed.) (Albany: State University of New York Press, 2002), s. 65-82.

ki boşlukların gücü olanlarca kötüye kullanılması, mahkeme kararlarının bir türlü uygulanamaması neticesinde nasıl büyüyüp bir toplumsal olaya dönüşebileceğinin, çok etnili-dini kimlikli nüfus barındıran Osmanlı şehirlerinde ise sekteryan gerilimlere, hatta çatışmalara yol açabileceğinin bir göstergesidir.

1862 ayaklanması ve Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasının yakılmasını 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları'na bir tepki olarak değerlendirmek mümkün mü? Doğrudan bir ilişki olmasa da, tamamen ilgisiz olduğunu da söylemek güç. Osmanlı tebaasının eşitliği ilkesini getiren Tanzimat Fermanı'nın ertesinde Bursa'da herhangi bir negatif tepki yaşanmamıştı. Islahat Fermanı ise, Tanzimat'ın adını koyduğu eşitlik ilkesini hayata geçirmek yönünde, şer'i hukukun gayrimüslim tebaaya atfettiği zimmi statüsünü pratikte de ortadan kaldırır nitelikte bazı önemli kararları ilan etmişti. Mesela Islahat Fermanı, Müslüman ve gayrimüslimler ya da herhangi iki mezhep arasında çıkan ticari ve ceza hukuku alanına girecek anlaşmazlıklarda, davaların karma (muhtelit) divanlarda görülmesini ve gayrimüslimlerin Müslümanlara karşı şehadetinin geçerliliğini öngörmekteydi.[33] 1862'de Kırmızoğlu Kevork'un dava edildiği Eyalet Meclisi mahkemesi de bu nitelikte karma bir mahkemeydi. Meclis üyeleri arasında şehrin gayrimüslim ruhani liderleri de bulunmaktaydı. Ne var ki istintaknâmelerin incelenmesinde, ne Islahat Fermanı'nı ne de bu mahkemenin karma niteliğini doğrudan hedef alan ifadelere rastlanıyor. Bununla birlikte, aşağıda alıntılanan istintak raporlarında Kırmızoğlu Kevork'a atfedilen bazı ifadelere karşı gösterilen tepki ya da kendisine bu ifadelerin atfedilmesi, zimmi statüsünün kaldırılmış olmasının Müslüman halkta yarattığı huzursuzluğa bir işaret olarak değerlendirebilir. Yine de, aşağıda da tartışılacağı gibi, davalı ve davacılar arasındaki sınıfsal gerilimin en az sekteryan gerilim kadar yüksek olduğu göz ardı edilmemelidir.

Son olarak, aşağıdaki olayın incelemesinde Tanzimat döneminde yapılan ekonomik reformlar ve kapitülasyon antlaşmalarıyla Victoria dönemi dünya kapitalizmine giriş yapan ve döneminin bir tezahürü olarak ne pahasına olursa olsun endüstrileşmeyi teşvik eden Tanzimat bürok-

33 Bingöl, s. 41-2.

rasisinin, kapitalizm ve endüstrileşmenin yaratabileceği sosyal gerilimler, çatışmalar, çevre sorunları gibi yan etkilerle ilgili son derece öngörüsüz, donanımsız ve bu problemlere karşı hazırlıksız olduğu sonucunu çıkartmak mümkündür.

Olaylara Sahne Olan Mekân ve Zamanın Koşullarına Dair

1850'ler ve 1860'ların başı, Bursa'da buhar gücüyle çalışan ipek fabrikalarının Bursa'daki el dokuma tezgâhlarının ve ipek iplik üreticilerinin aleyhine hızla arttığı, ipek filatür üretiminde sanayileşmeye geçildiği yıllardı. Bursa'da bu nitelikteki ilk fabrikanın kuruluşu ile ilgili farklı tarihler verilir. 1296 (M. 1878) tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi ipek sektöründe makineleşmeyi 1838 tarihiyle başlatırken,[34] 1325 (M. 1907) tarihli salnâme, buhar gücüyle çalışan ilk fabrikanın kuruluşunu 1845 olarak tarihler.[35] Quataert de İsviçreli girişimci Falkeisen'in 1845'te Fransız ortaklığıyla kurduğu fabrikayı buhar gücüyle çalışan ilk fabrika kabul eder.[36] Ancak 1845 yılından sonra bu fabrikaların sayısının hızla arttığını görüyoruz. 1857'ye gelindiğinde sadece Bursa şehri içindeki fabrikaların sayısı 36'yı, toplam mancınık[37] sayısı 1465'i bulmuştu. Bursa çevresindeki (çevre köyler, kasabalar ve merkezi Bursa olan Hüdâvendigâr Eyaleti sınırları içindeki Bilecik, Mudanya, İzmit'teki) fabrikalarla birlikte bu rakam 64'e, toplam mancınık sayısı 2788'e çıkmaktaydı.[38] 1857'den 1863'e, sadece altı yıl içinde şehir içindeki fabrika ve mancınık sayısı neredeyse ikiye katlanarak şehir içinde 63 fabrika ve 2662 mancınığa, Bursa çevresi ile birlikte toplan 92 fabrika ve 4622

---

34 *Hüdâvendigar Vilayeti Salnâmesi* (Bursa: Matbaa-i Hüdâvendigâr, H. 1296, M. 1878), s. 202

35 *Hüdâvendigar Vilayeti Salnâmesi* (Bursa: Matbaa-i Vilayet, H. 1325, M.1907), s. 258.

36 Donald Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914* (İstanbul: ISIS Press, 1992), s. 46

37 Mancınık, ipeği kozadan çekmeye yarar bir çeşit çıkrıktır. Makineleşme öncesi elle çalışan "el mancınığı" ve ayakla çalışan "tepme mancınıklar" kullanılırken, söz konusu fabrikaların kuruluşuyla birlikte Bursa'da ilk kez "buharlı mancınıklar" kullanılmaya başlanmıştı.

38 FO 78/1398, Viskonsül Donald Sandison, "Report on the Trade of Brusa for the year 1857", 20 Ocak 1858.

mancınığa ulaşılmıştı.[39] 1860'ta Bursa'da üretilen ham ipeğin yüzde 98'i bu ipek filatür fabrikalarında üretilir olmuştu.[40] İpek sektöründeki bu büyüme Avrupa'da başlayıp 1860-80 arası Türkiye'ye de yayılan pebrine hastalığıyla sekteye uğramış da olsa, I. Dünya Savaşı yıllarına kadar artmaya devam edecekti.[41]

1860'lara gelindiğinde yaklaşık 500 yıldır Avrupa pazarlarıyla ticaret ilişkileri içinde olan Bursa'nın çoktan küresel kapitalizmle bütünleştiğini söyleyebiliriz. Bursa ipek filatürü büyük oranda Avrupa pazarlarına, özellikle de üretilen ipliğin yüzde 90 gibi bir oranı Fransa'nın tekstil merkezi Lyon'a satılırken,[42] Bursa da Batı sınai mallarının bir tüketicisi konumuna gelmişti. Viskonsül Sandison'un raporları kalem kalem Bursa'da satılan İngiliz ürünlerini, hatta yerel halkın zevklerine göre bu ürünlerde yapılması gereken değişiklikleri ayrıntıyla bildirir. Üretim şekli ve toplumu oluşturan sınıflar da buna paralel olarak hızla dönüşmekte, Manchester, Lyon ya da Massachusetts'teki tekstil işçilerinden çok da farklı koşullarda çalışmayan ve çoğu gayrimüslim kadın ve çocuklardan oluşan bir işçi sınıfı meydana gelmekteydi. Bu yıllarda Bursa merkez ve çevresindeki fabrikalarda 6.700-7.800 arası işçinin çalıştığı tahmin ediliyor.[43] Bu da nüfusun yaklaşık yüzde 5'ine tekabül etmektedir.[44] İşçilerin yanı sıra bir taraftan Falkeisen, Louis ve eşi Madamme Brotte, Antoine

---

39 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Pres., 1993), s. 123.

40 Donald Quataert, "Ottoman Manufacturing in the Nineteenth Century", *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950*, Donald Quataert (ed.) (New York: State University of New York Pres., 1994), s. 105.

41 Leyla Erder, "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975", Yayınlanmamış Doktora Tezi (Harvard Üniversitesi, Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü, 1976), s. 115-118, Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, s. 46-51, 114-5.

42 Erder, s. 136.

43 *age*, s. 123.

44 Gürsu Gürsakal, "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Nüfus Hareketleri (1870-1907)", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009-Bursa)*, Cafer Çiftçi (ed.) (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009), s. 271-88.

Goudard, Pauvlaky[45] gibi uluslararası sermaye ile ihracat bağlantılarını kurmuş göçmen ya da kimisi Terraneo gibi viskonsül olan yabancı yatırımcılar, diğer taraftan Mustafa Nuri Paşa, Sarim (Manas) Paşa, Bilezikçi Kardeşler, Bayoğlu gibi Müslüman ve gayrimüslim yerli yatırımcılar, Bursa'da sanayi ve tüccar burjuva sınıfını temsil ediyorlardı.[46]

1858 yılında Tahrir-i Emlâk Nezâreti kurulup Arazi Kanunnâmesi'nin ilk uygulandığı yerlerden biri Bursa idi.[47] Çünkü daha 1857 yılında Defter-i Hakânî Emini ve Meclis-i Vâlâ üyesi Suphi Bey başkanlığında, aralarında mühendis, muharrir (yazıcı) ve muhamminler (kıymet tespiti yapan uzmanlar) bulunan 16 kişilik bir ekip, Bursa şehrinin tahriratı için görevlendirilmişti. Bu ekip, 1858'de Bursa nüfus ve emlâkını tahrir etmeye başlamış, arazi ölçümlerini yapmış ve Bursa'nın bir tapu-kadastro haritasını çıkartmışlardı.[48] Bu harita, Bursa tarihi çalışmaları yapan tarihçiler arasında yaygın olarak "Suphi Bey Haritası" olarak bilinir. Ekteki haritalardan ilkinde Suphi Bey haritasını ve üzerinde kırmızı ile işaretlenmiş filatür fabrikalarını görmektesiniz (Harita 1). Bu haritada bağlar, hane bahçeleri, hadikalar, çayırlar, mezarlıklar, kahvehaneler, camiler, kiliseler, havralar, han, hamam, mektep, medrese ve imarethaneler, fabrikalar işaretlenmiştir. Ayrıca arazi sahiplerinin isimleri de harita üzerinde belirtilmiştir. Burada görüleceği üzere filatür fabrikaları yoğunluklu olarak Uludağ eteklerinde, Bursa Ovası'na hayat veren Gökdere ve Cilimboz derelerinin çevrelerinde konumlanmıştır.

Bu seçimin nedenlerinden biri, ipek filatür fabrikalarının kozaları endüstriyel kazanlarda kaynatıp kozadan ipek çekmek ve buhar gücü elde etmek için yoğun şekilde ihtiyaç duydukları temiz su kaynaklarıydı. Ayrıca Leyla Erder'e göre bu fabrikalar, koza atıklarından acilen kurtulabil-

---

45 Quataert, "Ottoman Manufacturing in the Nineteenth Century", s. 46-7; Erder, s. 99-108.

46 Erder, s. 105.

47 E. Satıcı, "19. Yüzyılda Hüdavendigar Vilayeti", Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara Üniversitesi, Soyal Bilimler Ensitüsü, Tarih Anabilim Dalı: 2008), s. 81-2 Alp Yücel Kaya, Yücelbaş Terzioğlu, s. 22-3.

48 Bu harita 1857'de hazırlanmaya başlanmış, 1861'de yayınlanmıştır: BOA, HRT.h 569. Suphi Bey Haritası'nın diğer kopyaları Atatürk Kütüphanesi'nde ve Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

mek için de akarsuya ihtiyaç duymaktaydılar.[49] Hal böyleyken Bursa'da endüstrileşmeye dayalı su kirlenmesi sorununun kökeninin bu tarihlere indiği düşünülebilir. Gerçekten de 1847'de Bursa'da bulunan Charles Mac Farlane, anılarında, fabrikaların popüler semtlerinden Setbaşı civarındaki Irgandı ve Abdal Köprüleri arasında, Gökdere'den kötü kokular yükseldiğinden şikâyet eder, fakat kaynağını tam olarak tespit edemediği atıklardan kaynaklanan bu kirliliğin nedeninin Gökdere çevresindeki konutlardan dereye atılan çöpler olduğunu iddia eder.[50] Osmanlı arşivi belgelerinde de ifadesini bulan en belirgin çevre sorunu ve şikâyetler, su kirliliğinden ziyade, fabrikaların yol açtığı kötü koku ve Uludağ'da yol açtıkları orman kıyımıdır, çünkü bu dağ eteklerindeki semtlere yerleşmiş bu fabrikalar (devlet fabrikası Fabrika-i Hümayun da dahil olmak üzere) buhar üretmek için kömür değil, Uludağ'dan elde ettikleri odunu kullanmaktaydılar.[51]

Kuzeybatıda Cilimboz Deresi etrafında fabrika yoğunlaşmaları, Kayabaşı, Çınarönü ve Demirkapı mahalleleri civarında, Gökdere'de şehrin güneydoğu tarafında da Molla Arap, Umurbey mahalleleri ve Setbaşı semtinde görülür. Bol su kaynaklarının yanı sıra yatırımcıların bu bölgeleri seçmelerinin bir nedeni de yoksul gayrimüslim ve Müslüman mahallelerinin iç içe geçtiği bu bölgelerden büyük çoğunlukla düşkün kadın ve çocuklardan oluşan ucuz işgücünü sağlamanın kolay olmasıdır. Cilimboz tarafında Rum mahalleleri yoğunluktayken, Setbaşı semti tarafı ise Ermeni nüfusun yoğunlaştığı bir bölgeydi.[52] Tahminen 1861 sonu - 1862 başlarında üzerine bir fabrika inşa etmek üzere Setbaşı Semti, Kur-

---

49 Erder, s. 224

50 Charles Mac Farlane, *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of That Country*, Vol 1 (Londra: John Murray, 1850), s.141.

51 1863-64 yıllarında Anadolu sağ kol müfettişi Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa ve Bilecik'teki fabrikaların Uludağ'daki çam ağaçlarına verdiği zarara ilişkin gözlemi için bkz.: BOA, A.MKT.MHM 276/62, 29 Rabiü'l-evvel 1280 (13 Eylül 1863), ayrıca bkz. Cafer Çiftçi, "Bursa'da İpek Çekim Fabrikalarının Kurulması", *Bursa'da Yaşam* (December 2013), s. 52-53.

52 Leyla Erder, "Factory Districts in Bursa During the 1860s", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, Vol. 1, No: 1 (Bahar 1975), s. 85-99; Sevilay Kaygalak, s. 197.

doğlu Mahallesi'nde bir yer satın alan Kırmızoğlu Kevork'un da aklında böyle bir maliyet hesabı olmalı: ucuz işgücü ve bol su kaynağı.

1862 Ayaklanması ve Kırmızoğlu Kevork'un Fabrikasının Yakılması

1862 yazında temmuz ayında Tanzimat dönemi Bursa'sını sarsan olaylar zincirinin tam olarak ne zaman başladığını söylemek mümkün değil, fakat en az altı ay kadar geriye gittiği söylenebilir, çünkü istintaknâmelerden anlaşılan, halkın fabrikadan şikâyetlerini dile getirmeye başladığı andan itibaren şehirde tam üç mutasarrıfın değiştiğidir: Bursalı Tahir Paşa, Nevres Paşa ve Boşnakoğlu Öküz Mehmet Paşa. [53]

Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasını inşa etmek üzere seçtiği Kurdoğlu Mahallesi'nin 19. yüzyıldaki girift etnik ve dini yapısı ile ilgili, Kurdoğlu Mezarlığı'nın hemen batısında yer alan ve bugün Setbaşı Camii olarak da bilinen Karaçelebizâde Camii ile onun hemen üst tarafındaki Setbaşı Ermeni Kilisesi bize az çok bilgi verir. Fabrikanın bir Ermeni mahallesinde, bir Müslüman mezarlığına bitişik ve Müslüman muhitleriyle çevrili olduğunu Monsieur Séon da bize bildiriyor.[54] Olayların yaşandığı, davalı ve davacıların çıktığı semtler hakkında her zaman ayrıntılı bilgi veren kadı sicillerinin aksine, ne Bursa Meclis-i Kebir'inden çıkan soruşturma ve dava tutanaklarında ne de Meclis-i Vâlâ'dan çıkan iradede, fabrikanın bulunduğu mahalleye ilişkin bilgi verilmektedir. Olayların geçtiği muhitin Kurdoğlu Mahallesi olduğunu, dava konusu olan mezarlığın da Kur-

---

53 Bu mutasarrıfların göreve başlama tarihleri şöyledir: Bursalı Tahir Paşa (11 Teşrin-i sani 1275, 23 Kasım 1859), Nevres Paşa (1 Zilhicce 1278, 30 Mayıs 1862), Boşnakoğlu Öküz Mehmet Paşa (31 Mayıs 1278, 12 Haziran 1862). Mülâzım Abdülkâdir, s: 333. Mülâzım Abdülkâdir'in bu tarihleri Bursa Salnâmesi'nden aldığı görülüyor: *Hüdavendigar Vilayet Salnamesi*, 1287 (1871), s. 39-40. Tahir Paşa'nın göreve geçiş tarihi viskonsül Sandison'un raporlarında farklı verilmektedir. Sandison 25 Kasım 1861 tarihinde İstanbul'a Nureddin Paşa'nın görevden alındığını, yerine Tahir Paşa'nın getirildiğini duyurur: FO 195/680, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektubu, Bursa, 25 Kasım 1861.

54 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 24 Temmuz 1862, 25 Temmuz 1862.

doğlu Mezarlığı olduğunu Mülâzım Abdülkâdir'in tuttuğu notlardan ve mühendis bilirkişi C. Padéano'nun raporundan öğreniyoruz.[55]

Kevork'un fabrika kurmak üzere Müslüman ve gayrimüslim mahallelerin iç içe geçtiği bu semtte seçtiği arazinin bir diğer özelliği de, burasının bir maksem, yani suların toplanıp şehre taksim edildiği bir alan olmasıdır. Elimizdeki belgelerden bu arazi üzerinde bir kuyu olduğu, burada biriktirilen suyun yeraltından geçen künkler vasıtasıyla çevre mahallelere taşındığını ve Boyacıkulu Köprüsü ayaklarından geçerek Bursa Uzun Çarşı ucundaki Kayhan Çarşısı'na ulaştığı bilgisine varıyoruz.[56] Yine ilginç bir şekilde ne Meclis-i Vâlâ iradesi ne Eyalet Meclisi kayıtları bize söz konusu su vakfının niteliği ve Kırmızoğlu Kevork'un gasp ederek mağdur bıraktığı bölgenin genişliği ile ilgili bilgi veriyor.

Var olan bilgilerden yola çıkarak söz konusu bölgede bu nitelikte altyapı imkânı sağlayan tek bir su vakfı olduğunu biliyoruz: Suphi Bey Haritası'nda Kurdoğlu Mezarlığı'nın hemen güneybatısında yer alan ve Karaçelebizâde Camii'ne de adını veren Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdüllaziz'in Müftü Suyu Vakfı. 1652 yılında Bursa'ya sürgün edilen esbak şeyhülislam, Bursa Uludağ eteklerinde Ayı Alanı olarak bilinen mevkiden şehrin mahallelerine su taşıyan ve sayısı çeşitli kaynaklarda 50 ila 200 arasında değişen çeşmeler yaptırmış, halk arasında "Müftü Suyu" olarak bilinen içme suyu kaynağını halkın ihtiyacına sunmuştu. Vakfın vakfiyesinde ayrıntılı şekilde belirtilen noktalardan takip edebildiğimiz kadarıyla Karaçelebizâde su vakfının Yeşil semti mahallelerinden Ulucami'ye ve Pirinç Han'a kadar uzanan alanda, neredeyse şehrin hemen hemen tüm ticari ve sosyal hayatının kalbinin attığı bölgeye su altyapı hizmeti verdiği anlaşılmaktadır. Yaptırdığı çeşmelerin ve su yollarının bakımı, yenilenmesi ve tamiri ile ilgili hususlar ve parasal kaynaklar yine vakfiyede belirtilmiştir. Belgelerde Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasını inşa ettiği arazide bulunduğu belirtilen su kuyusunun, Karaçelebizâde'nin

---

55 Mülâzım Abdülkâdir, s.327, BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 16/1, 8 Ağustos 1278 (20 Ağustos 1862).

56 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862, BOA; İ.MMS 26/1126 Lef: 16/1, 8 Ağustos 1278 (20 Ağustos 1862).

Setbaşı'nda yaptırdığı ve vakfın dolaşımda olan suyunun dörtte üçünün toplandığı maksem deposu olması kuvvetle muhtemeldir.[57] Zira çevrede bu nitelikte yerin altından künklerle su taşıyan ve köprü aşarak çarşı bölgesine su ulaştıran başkaca bir su kaynağı yoktur. Bu durumda da Kırmızoğlu Kevork'un maksem suyunu gasp ederek mağdur bıraktığı bölge Fransız viskonsülü Séon'un anlattığı gibi komşu üç beş Müslüman mahallesi değil, başta şehrin önde gelen tarihi ve ticari merkezlerinden Bursa çarşı bölgesi olmak üzere şehrin en yoğun nüfuslu, üstündeki onlarca, han, hamam, medrese ve tekkelerle şehir sosyo-kültürel hayatının merkezi olan geniş bir alandır.[58]

Daha fabrika inşaat halindeyken, inşaatta çalışan işçilerden biri fabrikanın vakıf suyunu gasp edeceğini anlar ve mahalleliye, ayrıca Karaçelebizâde ya da Müftü Suyu su vakfının mütevellisi olduğu anlaşılan "su mütevellisi Hafiz Mehmet"e durumu duyurur. Bunun üzerine derhal mahalleli ve çevre esnafta fabrikaya karşı tepki oluşur. Bunun üzerine Kevork bir aracıyla mütevelli Hafiz Mehmet'e, vakfa birkaç bin kuruş yardım karşılığı konuyu kapatmayı teklif eder, fakat mütevelli bunu "caiz" bulmaz. Bunun dışında bazı komşular da bina temelinin atılması sırasında inşaatın mezarlık sınırına girdiğini görür ve diğerlerine haber verirler.[59] Böylece hem su vakfi kuyusu hem de mezarlık arazisinin ihlali

---

57 Karaçelebizâde'nin Müftü Suyu Vakfiyesi'nin tam metni için bkz. Orhan F. Köprülü, "Şeyhülislam Kara-Çelebi Zade Abdüllaziz Efendi ve Müftü Suyu", *TTK Belleten* XI/ 138 (1947), s. 137-145. Ayrıca bkz. Ali İhsan Karataş, " Bursa'da Su ve Çeşme Aşığı Bir Şeyhülislam: Karaçelebizade Abdüllaziz Efendi", *Bursa'da Yaşam: "Ve'l-hâsıl Bursa 'Su'dan İbarettir"*, Olay Gazetesi Eki (Temmuz 2008): 18-31, Ali İhsan Karataş, "Şeyhülislam Karaçelebizade Abdüllaziz Efendi", *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri II: Hocataşkın, Kurtoğlu; Meydancık, Namazgah, Yeşil*, Neslihan Dostoğlu, Necmi Gürsakal, Aziz Elbas (ed.) (Bursa: Bursa Kitaplığı, Bursa Kültür A.Ş., 2011), s. 262-7, Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2 (2008), s. 379-417.

58 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse 7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862.

59 Minareci Mustafa'nın takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 10/4, 6 Safer 1279 (3 Ağustos 1862), Hacı Numan Efendizâde Hasib Efendi'nin takriri: BOA,

için su mütevellisi Hafız Mehmet başta olmak üzere esnaftan bir grup, hükûmete gidip durumdan şikâyet ederler ve mutasarrıf Tevfik Paşa'ya bir arz-ı hal takdim ederler. Bununla da kalmayıp "su davası"yla ilgili yaklaşık on kişi, "mezarlık davasından" yirmi kadar kişi, Kırmızoğlu Kevork'a dava açarlar. Ayrıca, halk inşaata girip Kevork'a "fabrika mahallinde meyyit kemiklerinin ve kabirlerinin fabrika dahilinde kaldığını" söyleyerek durumu protesto eder. Kevork'un şikâyete gelen esnafa yanıtı ilginçtir: "İşte keçe külahlı sizin gibi Müslümanların sözü olmaz" der, "eski Müslümanlık kalmadı".[60]

Bu ifadeler doğru da olsa, olayı sorgulama sırasında aktaranların uydurması, abartması da olsa, 1862 olaylarının ardında, konsolosların iddia ettiği sekteryan gerilimin ötesinde, esnaf ve sanayici arasında doğan bir sınıf gerilimi ve çatışmasının varlığına işaret eder. 1860'ların Bursa'sında "keçe külahlı esnaf"ın ve fesli sanayicilerin, tüccarların, Tanzimat bürokratlarının dünyası ve işlerinin niteliği ayrıdır artık. Ayrıca, iddia sahiplerinin Kevork'un "Eski Müslümanlık kalmadı" ifadeleri karşısındaki şaşkınlık ve öfkeleri gösteriyor ki, Tanzimat Fermanı'nın üzerinden yirmi üç yıl, Islahat Fermanı'nın üstünden altı yıl geçmesine rağmen, Bursa gibi merkeze yakın bir şehirde bile Müslüman halk, Müslüman ve gayrimüslim tebaanın kanun önündeki eşitliğinin ve gayrimüslimlerin zimmi statüsünün ortadan kalkmasının ne anlama geldiğini daha yeni idrak ediyor gibidir. Fakat asıl hayal kırıklığı, olayın gelişiminde görüleceği gibi, davacıların haklı pozisyonlarına ve alınan dava kararlarına rağmen, yöneticilerin yürütmeyi uygulatmak için bir şey yapamamaları ve şikâyetçilerin haklarını savunabilecekleri tüm yolların tıkanmış görünmesidir.

İstintak raporlarına göre Mutasarrıf Tahir Paşa zamanında dava açılınca, paşa bir kez fabrika mahallini keşfe gelir.[61] Fakat herhangi bir karara varılmadan mutasarrıf değişir ve yeni mutasarrıf Nevres Paşa ile birlikte dava süreci yeniden başlar. Fransız Konsolosu dava sürecini ak-

---

İ.MMS 26/1126 Lef: 11/4 (tarihsiz), Değirmenci Hacı Raşit'in Oğlu Hafız Mahmut'un takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 11/03 (tarihsiz).

60 Hamamcı Hüseyin'in takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 10/4, 7 Safer 1279 (4 Ağustos 1862), Hasib Molla ve İsmet Kalfa'nın takrirleri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/1, 02 (tarihsiz).

61 "İsmet Kalfa'nın Takriri": BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/1 (tarihsiz).

tarırken keşiflere katılan ve karar alan bir "kadı"dan bahsediyor.[62] Oysa davayı gören Eyalet Meclisi'dir, kararı alan mahkeme başkanıyla ilgili ifadelerinde, sorgulama raporlarında, tanık ve şüpheli ifadelerinde adı hep "Hâkim Bey" olarak geçer; mahkeme keşiflerine, şehrin evkâf müdürü de dahil olmak üzere, Eyalet Meclisi üyeleri iştirak eder. Eyalet Meclisi'nin karar alma yetkisi ceza davalarıyla sınırlı olmasına rağmen, vakıf mülkü ve mezarlık gaspıyla ilgili bu davaya bakması ilginçtir. Bir başka önemli nokta, Eyalet Meclisi hem yargı hem yürütme organı olduğundan, fabrikanın üstünde vakıf mülkü bulunan arazide açılabilmesi için gerekli ruhsatnâmeyi veren makamın da Eyalet Meclisi olmasıdır.[63] Dolayısıyla Kırmızoğlu Kevork'un davacılara ve yerel hükûmete karşı kullandığı en büyük koz, yaptığı işin yasal olduğu, çünkü elinde kendisine Eyalet Meclisi tarafından verilmiş bir ruhsatnâme bulunduğudur. Ruhsatnâmeyi vermek meclisin kendi hatası ve sorumluluğu olduğu için, dava sürecinde meclisin davalılar ve davacılar arasında hep ara bulmaya yönelik hareket ettiğini, aldığı kararları uygulamakta da sorunlar yaşamakta olduğunu görüyoruz.

Tahir Paşa'dan sonra davanın araştırmasında bilirkişi olarak görev yapan mühendis Padéano, 30 Mayıs 1862'de göreve gelen Nevres Paşa'nın emriyle, aynı gün Eyalet Mahkemesi kâtipleriyle birlikte fabrika arazisini keşfe gelir. Keşifte binanın hemen hemen bittiğini ve Kırmızoğlu Kevork'un bir kuyu açarak maksem kuyusunun suyunu bu kuyuya yönlendirdiğini tespit eder. Kevork bu keşif sırasında arazi ile birlikte suyu da aldığını iddia etse de, tapu belgesini gösteremez; belgenin o sırada Çekirge Köyü'nde olan ağabeyinde olduğunu söyler. Bunun üzerine davacılar, "araziden çıkan suyun kendilerine ait olduğunu gösterir bir

62 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862.

63 Fabrika ruhsatnamesinin eyalet meclisinden alındığı bilgisini viskonsül Sandison'dan öğreniyoruz: FO 195/721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektupları, Bursa, 24 Temmuz 1862. Bu bilgi 23 Ağustos 1862 (26 Safer 1279 / 11 Ağustos 1278) tarihli Bursa Eyalet Meclisi'nden Meclis-i Vâla'ya gönderilen mahkeme raporunda da mevcut. Hatta bu belgede ruhsatın ebniye memurı Hacı Akif Efendi marifetiyle alındığı da ortaya çıkıyor: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 2/2.

belge"yi bilirkişiye takdim ederler. Ayrıca Kevork'un mezarlık arazisini gasp ettiğinin ispatı olarak, arazi üzerinde insan kemikleri çıkan yerleri de bilirkişiye tespit ettirirler. Yapılan inceleme sonucunda Padéano, Kevork'un kendisine ait olduğunu iddia ettiği 4 dönüm / 1600 arşın karelik arazinin (yaklaşık 918,6 m²) ancak 760 arşın karesine (yaklaşık 436,5 m²) sahip olduğunu, kalan 840 arşın karesinin (yaklaşık 482,5 m²) ise mezarlığa ait olduğunu kayıtlara geçirir. Fakat o gün inşaatı durdurmak üzere bir karar alınamaz, çünkü tarafların mahkeme karşısına çıkması gerekmektedir. Böylelikle aradan hiçbir şey yapılmayan altı gün geçer. Sonra da araya bayram girer. Bu arada Nevres Paşa görevinden alınır, yerine Mehmet Paşa mutasarrıf olur. Davacılardan İsmet Kalfa'nın ifadesine göre Nevres Paşa, fabrikanın kapatılmasının gerekliliğine ikna olmuştur, fakat tam da bunu yapacağını ilettiği günün ertesinde görevinden alınmıştır. Mehmet Paşa'nın Bursa'ya gelmesi, davanın yeniden gündeme gelmesi ve araziye bu kez Mehmet Paşa'nın da nezaretiyle ikinci bir keşif düzenlenmesi 22 Haziran'ı bulur.[64]

Elbette meselenin bu ayrıntılarını ne 1862 ayaklanması faillerini yargılayan Eyalet Meclisi'nin Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği ayrıntılı tutanakta, ne olayı araştıran Askeri Kaymakam Mustafa Bey'in raporunda ne de konsolosluk raporlarından görmek mümkün. Yerel yönetim makamları, İstanbul'la yazışmalarında ayaklanmayı öncesindeki gelişmelerden tamamen bağımsız değerlendirip olayda Eyalet Meclisi'nin ve mutasarrıfların sorumluluğunu göz ardı ederek, durumu İstanbul'a "heyet-i bi edebâne" bir grubun mahkeme kararının uygulanmasını bekleyemeyerek halkı ayaklandırması şeklinde yansıtır.[65]

Fransız viskonsülü Séon ise olayın gelişimini anlatan mektubunda İstanbul'daki büyükelçiliğe Kevork'un satın aldığı arazi ve maksem su kuyusu ile ilgili mahkeme bilirkişi raporunda geçenden bambaşka bilgiler vermekte, Kevork'un iddiasını bu mektuplarda tekrarlamaktadır.

---

64 C. Padéano'nun bilirkişi raporu: İ.MMS 26/1126/16 Lef: 1,2, 20 Ağustos 1862, "İsmet Kalfa'nın Takriri": BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/1 (tarihsiz), Mehmet Paşa'nın atanma tarihi 21 Zilhicce 1278 (19 Haziran 1862): BOA, A.MKT.UM 573/23

65 BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 2/2, 26 Safer 1279 (23 Ağustos 1862).

Séon'un bildirdiğine göre, Kevork bir dutluk olan araziyi de, üstündeki su kaynağını da kendisi gibi bir Katolik Ermeniden satın almıştır. Kevork araziyi satın alırken maksem kuyusunun altından geçen kanallarla komşu mahallelere su sağlandığını bilmektedir. Ancak, arazinin eski sahibinin tavsiyesiyle bu kuyuyu kapatıp kendisi suyu çekmek için yeni bir kuyu açar. Yine Séon'un ifadesiyle "Türkler"in mezarlık arazisinin gaspıyla ilgili iddialarının "dayanağı yoktur". Kevork sınırı otuz-kırk yıldır belirleyen bir sıra elma ağacını gözeterek fabrikasını inşa etmiştir. Böylelikle viskonsül Séon, davacıların iddialarını külliyen yalanlayan mektubunu olaylardan sonra 25 Temmuz tarihinde İstanbul'daki büyükelçiliğe gönderir.[66]

Bu konuda Britanya viskonsülü Sandison da burasının bir dutluk olduğunu, fakat Kevork'un araziyi bir Türk kadından satın aldığını söyler.[67] Bu durum Séon'un verdiği bilgiyle çelişiyor. 1858'de yapılan tahrirat neticesinde hazırlanan Suphi Bey Haritası'na göre Kurdoğlu Mezarlığı'nın güneydoğusunda gerçekten de bir dutluk arazi görülür (bkz. Harita 2). Ancak haritada var olan diğer bağ bahçe arazilerin çoğunun üzerinde sahiplerinin ismi yazmaktayken, bu dutluk üzerinde herhangi bir isim yazmıyor. Bu durumda, Kevork'un satın aldığını iddia ettiği, ancak hiçbir zaman tapusunu gösteremediği arazinin artık kullanılmayan mezarlığın bir parçası olması ve çevrede ipekböcekçiliğiyle geçinen insanlar tarafından buranın ortak kullanıma açık bir dutluk haline getirilmiş olması da olasılıklar dahilindedir. İhtimaldir ki Kevork bu araziyi kimseden satın almamış, ortak kullanımdaki eski mezarlık arazisini, tıpkı vakfa ait su kuyusu gibi gasp etmiştir. Yasal prosedür içinde Kevork'un bunu yapabilmesi için ikna etmesi gereken, sadece fabrika için ruhsatnâme verilmesini sağlayan ebniye memuru Hacı Akif Efendi ve Eyalet Meclisi üyeleridir. Aşağıda da görüleceği gibi, Eyalet Meclisi içerisinde Kırmızoğlu Kevork'u destekleyen üyelerin olduğu açıktır.

---

66 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862.

67 Fabrika ruhsatnamesinin eyalet meclisinden alındığı bilgisini viskonsül Sandison'dan öğreniyoruz: FO 195/721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektupları, Bursa, 24 Temmuz 1862, s. 493'teki derkenar.

Nevres Paşa'nın Bursa mutasarrıflığından uzaklaştırılması ve yerine Mehmet Paşa'nın atanmasının ardından, 22 Haziran 1862 tarihinde bu kez bilirkişi Padéano ile birlikte Eyalet Meclisi üyelerinden Şeyh Bahaddin ve Evkâf Müdürü Mehmet Şemseddin, Kevork'un arazisini keşfe gelirler. Bu sırada inşaat artık tamamlanmak üzeredir. Yalnız bazı marangozluk işleri kalmıştır. Fabrikanın çevresi, Sucuoğlu isimli bir başka sanayiciye ait komşu fabrikayla bitişik olan duvar hariç, duvarla çevrilmiştir.[68] Şeyh Bahaddin derhal inşaatın durdurulmasını emrederek davalı ve davacıları mahkemeye çağırır. 25 Haziran'da toplanan mahkemenin aldığı karara göre Kırmızoğlu Kevork, fabrika duvarlarının sınırlarını belirlenen çizgiye geri çekecektir, mezarlık sınırlarını ihlal etmekten men edilmiştir. Ayrıca, vakfa ait maksem suyunu çekmek üzere açtığı kuyuyu da kapatacaktır. Bilirkişi Padéano'nun ifadesine göre aslında bu koşullar altında bile inşaat mezarlığın sınırlarını ihlal etmektedir, çünkü binanın yarısı mezarlığın üstüne inşa edilmiş durumdadır.[69] Viskonsül Sandison'un ifadesine göre tam da bu yüzden Eyalet Meclisi hâkimi, fabrikanın yarısının yıkılarak mezarlık sınırlarına uygun bir şekilde yeniden inşa edilmesine hükmeder.[70]

Öyle görünüyor ki, fabrika inşaatı için ruhsat verilmemesi gereken bir araziye önceden ruhsat vermiş oldukları için Eyalet Meclisi geri adım atamamakta, fabrikayı yıktırmaktansa şikâyetçi halk ile sanayici Kevork arasında bir orta yol bulmaya çalışmaktadır. Fakat Kevork mahkeme kararına rağmen fabrika inşaatını tamamlar. Bu arada fabrikayı çevreleyen duvarı geriye çekmeye bile yanaşmaz. Bu durum aylardır sularından mahrum olmuş esnafı daha da çileden çıkarır: "Meclisten ve taraf-ı Şer'i'den beyan-ı keyfiyet olunmuşken, yine tatil edilmeyip harıl harıl yaptırmakta idi! Geceler dahi amelelerine işlettirmekte idi!"[71]

Kırmızoğlu Kevork'un inadı ve mahkeme kararını umursamaz tutumu Fransız viskonsülü Séon'u da endişelendirir. Çünkü Séon, Kevork

68 Sucuoğlu'nun fabrikası Harita 2 üzerinde görülebilir.

69 C. Padéano'nun bilirkişi raporu: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 16/1,2, 20 Ağustos 1862, "İsmet Kalfa'nın Takriri": BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/1 (tarihsiz).

70 FO 195/ 721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektupları, Bursa, 24 Temmuz 1862, 26 Temmuz 1862.

71 İsmet Kalfa'nın Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/1 (tarihsiz).

daha fabrikasını kurmadan üreteceği ipeği satın almıştır, Kevork da teminat olarak borcunun karşılığında fabrikayı göstermiştir. Şikâyetçilerin "hezeyan halinde" olduğunu görünce alacağıyla ilgili telaşlanan Séon, Kevork'u hiç olmazsa mahkeme kararına uyarak fabrika duvarını geriye çekmesi için iknaya gider. Ancak başarılı olamaz, çünkü, Séon'un aktardığına göre, resmi makamlarda Kevork'u geri adım atmaması, uzlaşmaya yanaşmaması için cesaretlendirenler, kendisini savunanlar vardır.[72]

Aslında Monsieur Séon'un Kevork'a güvenip onunla iş yapması da başlı başına ilginç bir vakıadır. Çünkü daha sadece beş sene evvel, 1857'de Séon, benzer koşullarda Kırmızoğlu Kevork'a ipek taahhüdüyle borç vermiş, fakat karşılığını alamayan bir başka Fransız tüccarının haklarını mahkemede tüccar adına savunmak zorunda kalmıştır. O yıllarda Bursa - Yenişehir'de bir başka ipek filatür fabrikası olan Kırmızoğlu Kevork, hem Amerikan konsolos vekilinden, hem İstanbul'daki bir Fransız tüccardan ipek karşılığı borç almış, fakat ikisine de söz verdiği ipeği ödeyemeyince, Amerikan konsolos vekili Kevork'un fabrikasındaki mallara haciz getirmişti. Bu durumda parasını ve ipeğini alamayan İstanbul'daki Fransız tacirinin Amerikan konsolos vekili karşısındaki haklarını Hüdâvendigâr Eyaleti makamlarında savunmak Monsieur Séon'a düşmüştü.[73] Kırmızoğlu Kevork'un bu önceki vukuatına karşın Séon'un

72 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862.

73 Kırmızoğlu Kevork'un Yenişehir'de haciz ve alacak verecek davalarına dair inceleme ve belgeler için : Cafer Çiftçi, "Yenişehir'de Tâcir Kigork'un Harir Fabrikası, Borçları ve Alacakları Meselesi", *Tarihten Günümüze Yenişehir Sempozyumu (Bildiri Kitabı)*, Mefail Hızlı, Sezai Sevim (ed.) (Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 233-239. Kırmızoğlu Kevork'un adının okunuşu birçok yerde farklı geçer. Cafer Çiftçi de Kevork'u "Kikork" olarak tanıtmaktadır. Kırmızoğlu Kevork'un meseleleriyle ilgili tüm metinlerde Kevork'un adı كيقورق olarak yazılmıştır. Bu yazılışı gerçekten de Kikork olarak okumak da mümkündür. Ancak Osmanlıca metinlerde iki و harfi yan yana yazılmaz. Dolayısıyla belgeleri yazan kâtipler, Kevork adını كووركق olarak değil كيقورق olarak yazmayı uygun görmüşlerdir. Zaten Fransız viskonsülü Séon'un raporlarında da isim net şekilde Kırmızoğlu Kevork olarak geçmektedir. Kırmızoğlu Kikork adından başka, Mülâzım Abdülkâdir ve kendisini kaynak alan eserlerde Kırmızoğlu Kevork isminin "İmirzalıoğlu" olarak okunmuş olduğunu

riske girerek kendisiyle iş yapması, Bursa-Lyon ipek ticaretinin ne kadar kârlı bir iş olduğu konusunda bize bir fikir veriyor. Bu, özellikle de ham ipek üretimini krize sokan pebrine hastalığının Avrupa'yı Bursa'dan önce vurması ve ham ipek satışlarındaki fiyat artışıyla ilgili bir durumdu.

Kırmızoğlu Kevork'un 25 Haziran tarihli mahkeme kararını tanımayıp "gece gündüz" işçileri çalıştırarak inşaatı tamamlaması üzerine, davacılar yeniden bir istida kaleme alarak yerel hükûmete başvurıda bulunurlar. Bunun üzerine davada bilirkişi olarak görevlendirilen mühendis Padéano üçüncü defa araziye keşfe gönderilir. Keşif sırasında kendisine davacılar da eşlik etmektedir. Fakat Kırmızoğlu, kendisine önceden haber verilmiş olmasına rağmen fabrika mahallinde bulunmaz. Padéano, fabrika mahalline gittiği zaman inşaatın bitmiş, filatürün çalıştırılmakta olduğunu görür. Bu arada maksem suyundan pompayla su çekilmekte olduğunu ve alt mahallelerin bu yüzden su kesintisiyle karşı karşıya bulunduğu tespit eder. Bunun üzerine, Kevork'un arazisine kazıklar çaktırarak arazinin sınırlarını yeniden belirler. Ayrıca, duvarcı ustalarına inşaatı durdurmalarını ve Kevork'un adamlarına mezarlık sınırının öte yanında kalan vakıf su kuyusundan su çekilmemesini emreder. Ancak bu keşfin ertesi günü Padéano, Kevork'un hâlâ kuyudan su pompalamakta olduğunu ve filatürün çalışmakta olduğunu saptar.[74]

Bürokrasi sonuç alamamakta, kararlar uygulanamamaktadır. Şikâyetler devam edince bu kez mutasarrıf Mehmet Paşa, fabrika inşaatının halen mezarlık sınırlarını ihlal edip etmediğini bizzat görmek için 29 Haziran'da Eyalet Meclisi üyelerinden Rıza Efendi ve bilirkişi Padéano'yu da yanına alarak olay yerine keşfe gider. Bu artık davanın açılmasından bu yana otoritelerin yapmış olduğu beşinci, mutasarrıf Mehmet Paşa'nın göreve geldiği 12 Haziran'dan bu yana yaptırılan üçüncü keşiftir. Özellikle bu son keşifler oldukça dramatiktir. İstintak ifadelerinden davacıların ve mahalle sakinlerinden yüzlerce meraklı gözün keşifleri, yapılan kazıları ve tespit çalışmalarını yerinden izleyip hepsine şahit olduklarını

---

görürüz. Osmanlı arşivi belge kataloğu özetlerinde de Kırmızoğlu Kirkork ve Fürmüzoğlu Kirkork olarak okunmuş tüm özetlerde geçen kişi aslında hep aynıdır: Kırmızoğlu Kevork.

74 C. Padéano'nun bilirkişi raporu: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 16/2, 3, 20 Ağustos 1862

çıkartıyoruz. Davacılardan İsmet Kalfa'nın istintaknâmesi keşfi adeta teatral bir sahne gibi ortaya koyuyor:

> Müşarünileyh hazretleri [Mehmet Paşa] bizzat fabrika mahalline geldiler. Ahaliden üç yüz kimesne kadar var idi ve dahi Hristiyanlardan bir mühendis dahi var idi ve bu mühendis evvelki keşiflerde dahi var idi. Fabrika avlısında bir mahal hafr olundu. Kabir ve mevta kemikleri çıktı. Mendil içine kondu, meclise gönderildi ve daha büyük kabirler var idi. Kazdırmadılar. Âzâdan Rıza Efendi dahi var idi. Âbâ [ata] ve ecdadımızın kemikleri üzerine fabrika ocakları yapılmaktan ve ayaklar altında kalmaktan Allah rızası için kurtarılması ahalice istirham olundu ve Hâkim Efendi tarafından hüküm olunduğu lakırdısı cereyan eyledi. "Hâkim Efendi'nin hükmüyle fabrika yıkılır mı?" diyerek mumaileyh Rıza Efendi bazı sözler söyledi.[75]

Yüzlerce kişinin gözleri önünde yapılan kazılardan mühendis bilirkişinin ifadesiyle "çene kemiği ve kafatası parçaları"[76] ve Kevork'un su kuyusunu doldurmayıp üzerini göstermelik kapattığı ortaya çıkmışken, Eyalet Meclisi üyelerinden Rıza Efendi'nin mahkeme kararını hiçe sayan bu sözleri ilginçtir. Çevresini saran yüzlerce kişilik kalabalığa bu sözleri söylediğine göre Rıza Efendi'nin de Eyalet Meclisi'nde Kevork'u destekleyen üyelerden biri olması mümkündür. Söyledikleri, sonunda haklılıklarını mutasarrıf paşanın gözleri önünde ispatlamış olmaktan dolayı beklenti içinde olan ve kararın derhal uygulanmasını bekleyen halkı şoke etmişe benziyor. Ahali arasından şu sözler yükselir: "Şeri'at kalktı mı ki? Bakınız ne diyorlar?"[77]

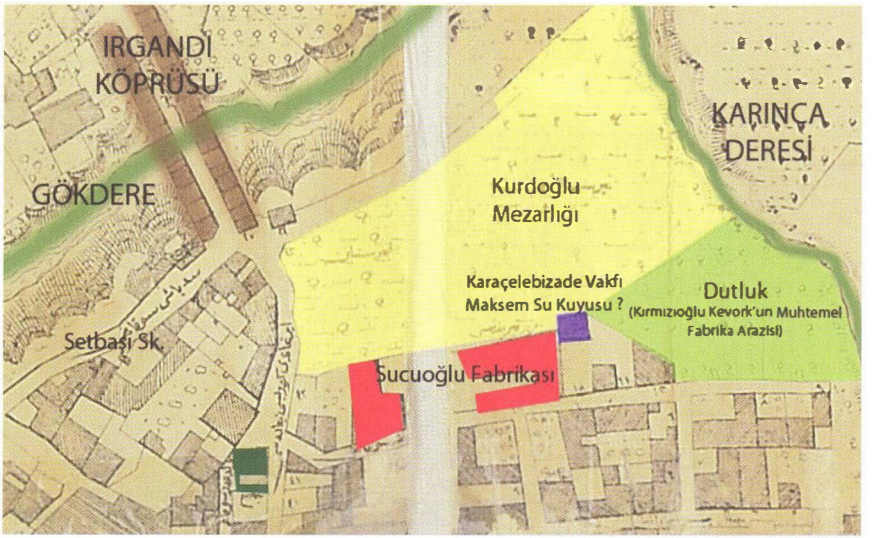
Burada "Şeri'at" ile kast edilenin kanun, hukuk olduğu çok açıktır. Yüzyıllardır meşruiyetinin temeli "adalet", "adalet dağıtan sultan" olan Osmanlı hanedanının meşruiyetinin, hukukun işlememesi, mahkeme kararlarının uygulanması durumunda nasıl sarsıldığının bir ifadesidir bu sözler.

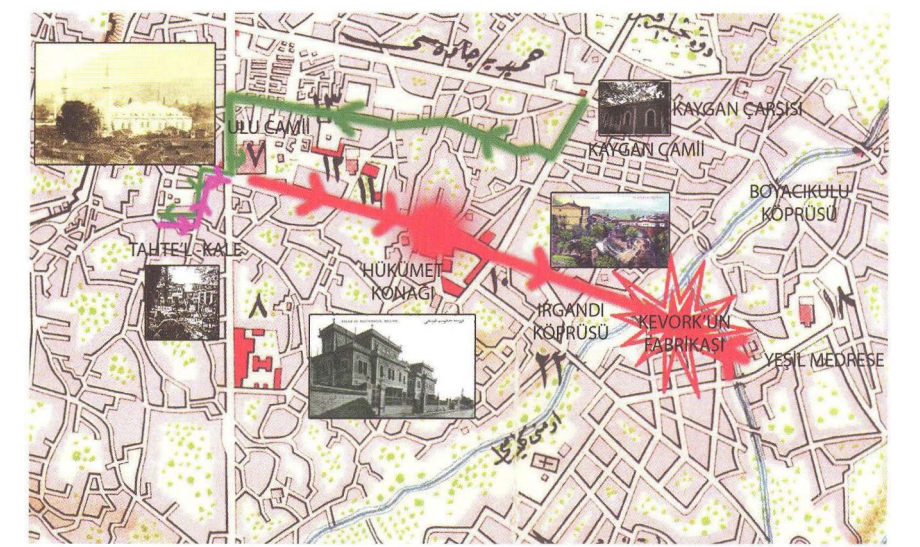
75 İsmet Kalfa'nın Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/1 (tarihsiz).

76 C. Padéano'nun bilirkişi raporu: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 16/2, 20 Ağustos 1862, ayrıca bkz. Kebaboğlu Hacı Mehmet'in Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 11/04 (tarihsiz)

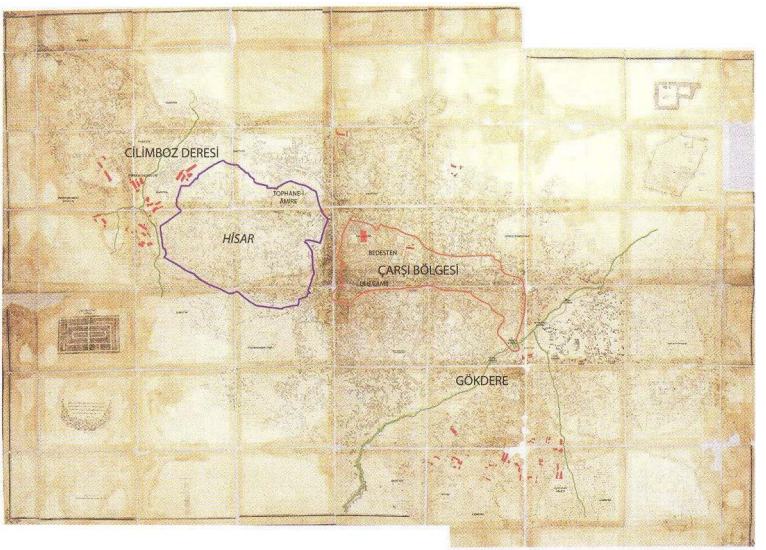
77 İsmet Kalfa'nın Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/1 (tarihsiz), Dellal Ahmet'in Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/3 (tarihsiz).

Harita 2: Suphi Bey Haritası'na göre Kurdoğlu Mezarlığı'nın güneydoğusundaki dutluk arazi.

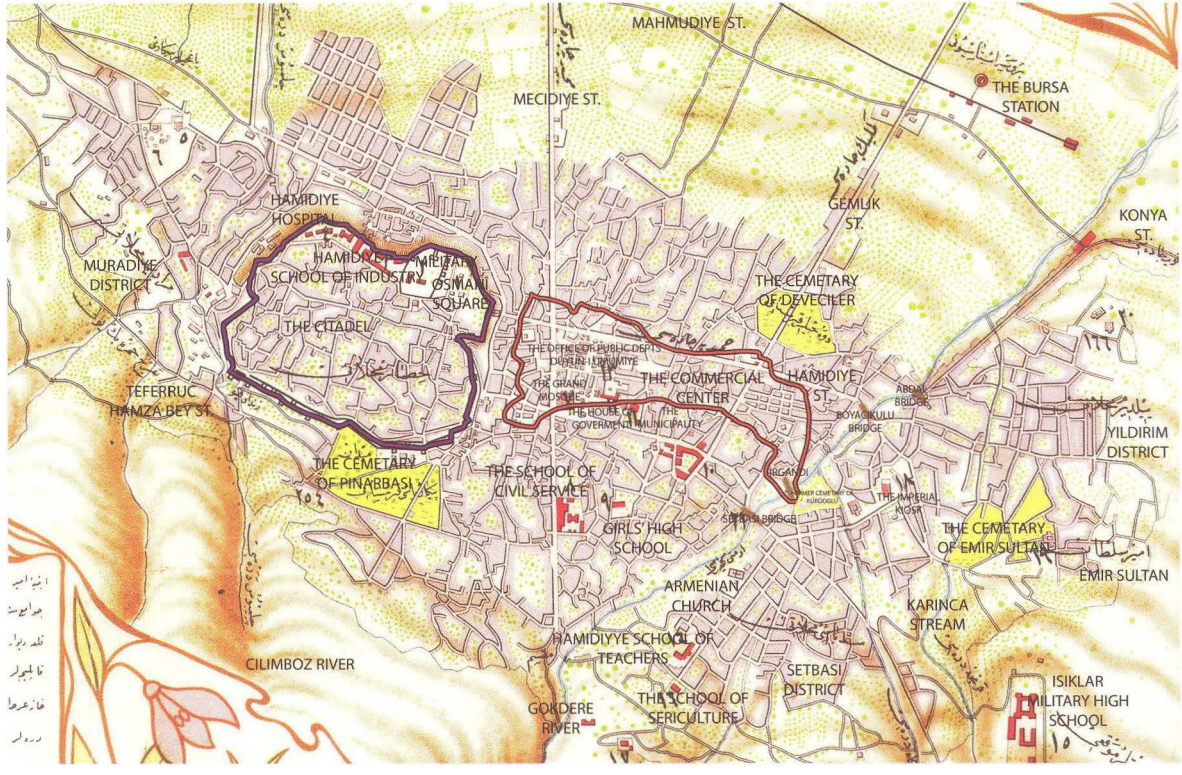
Harita 3: 1907 tarihli "Brusa Şehri Haritası"üzerinde 1862 Bursa şehri ayaklanmasının izlediği hat.

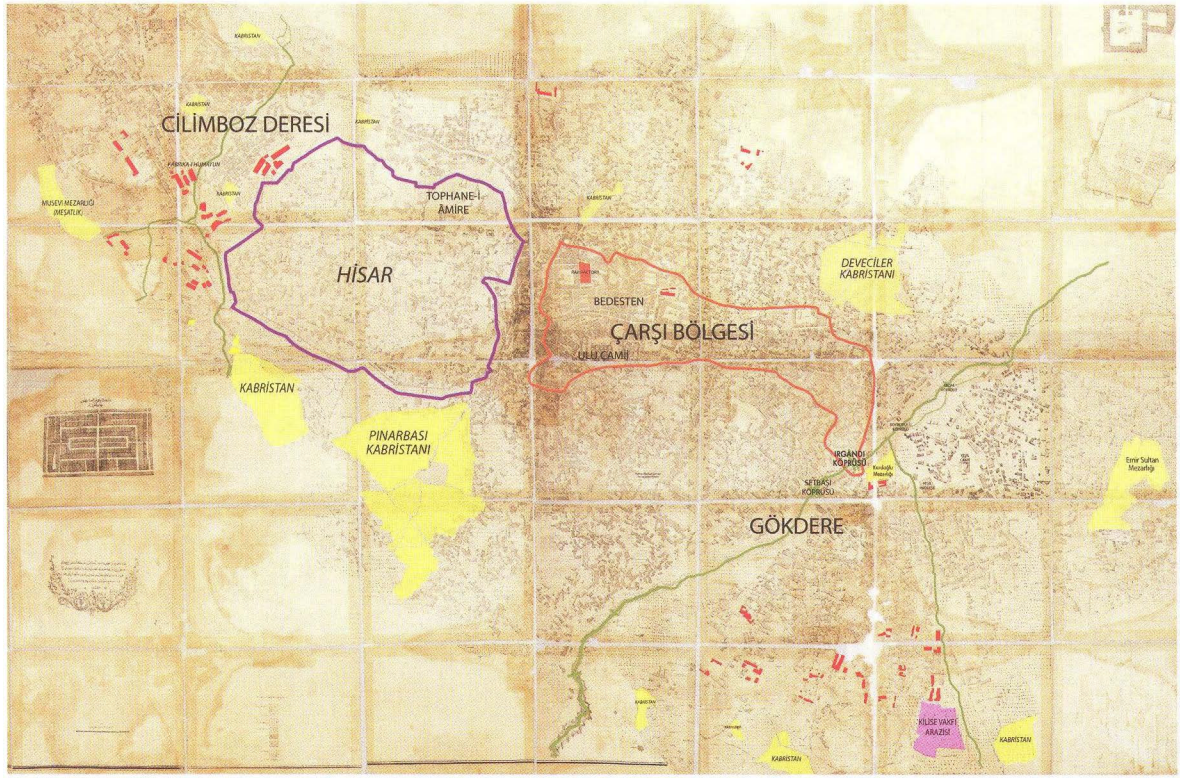
Harita 1: Suphi Bey Haritası, BOA, HRT.h 569, (Basım yılı 1861).

"Brusa Şehrinin Haritası" Hüdâvandigâr Vilayeti Salnâme-i Resmîsi, Brusa Matbaa-i Vilayet, M 1325/H. 1907.

Harita 4: 1861 tarihli Suphi Bey Haritası ile 1907 tarihli Brusa Şehri Haritası karşılaştırmalı gösterimi. Sarı ile işaretlenmiş alanlar kabristanları göstermektedir.

CİLİMBOZ DERESİ
TOPHANE-İ AMİRE
HİSAR
MUSEVİ MEZARLIĞI (MESATLIK)
KABRİSTAN
PINARBASI KABRİSTANI
BEDESTEN
ÇARŞI BÖLGESİ
ULU CAMİİ
DEVECİLER KABRİSTANI
IRGANDI KÖPRÜSÜ
SETBAŞI KÖPRÜSÜ
GÖKDERE
Emir Sultan Mezarlığı
KİLİSE VAKFI ARAZİSİ
KABRİSTAN

Adeta yılan hikâyesine dönen davada, davacılar meselenin peşini bırakmaz, yerel hükûmete bir istida daha verirler. Bunun üzerine mutasarrıf, üç gün sonra hâkimle birlikte bir kez daha keşfe gelir. Bu, mahkeme kararını Kevork'a uygulatmak üzere yapılan üçüncü keşiftir. Kevork'a önceden verilen ruhsatnâme ve mahkeme kararının çelişkisi halen giderilmemiştir. Öyle görünüyor ki bu çelişki yüzünden yerel hükûmet, halkın yoğun tepkisine rağmen mahkeme kararını uygulatmak için kararlı bir duruş göstermemektedir. Üstelik, Kevork'un iknası için viskonsül Sandison'un da yardımı istenmiştir, fakat Sandison Kevork'a verilmiş olan ruhsatnâme yüzünden yardıma yanaşmaz.[78] Bir Osmanlı vatandaşına mahkeme kararını uygulatmak için bir yabancı ülke temsilcisinden yardım istenmesi, hem yerel hükûmetin ve hem de Tanzimat dönemi hukuk sisteminin taşradaki zafiyetini göstermektedir.

Bu keşif de yine büyük bir kalabalık tarafından izlenmektedir. Ahali ısrarlarla hâkimden mahkeme kararının ilâmını ister. Gayeleri, yerel hükûmet kanalıyla uygulatamadıkları mahkeme kararını İstanbul'a başvurarak uygulatmanın yollarına bakmaktır. Şikayetnâmelerle Divan-ı Hümâyûn'a kadar üst makamlara başvurmak, taşrada işlemeyen adaleti, yerel yöneticileri, kadıları, yolsuzlukları padişaha ve merkezdeki bürokrasiye bildirmek, patrimonyal Osmanlı hukuk sisteminin eski bir geleneğiydi.[79] Mahkeme ilâmıyla Meclis-i Vâlâ'ya yapılacak bir başvuru gerçekten de işe yarayabilirdi, fakat öyle görünüyor ki, Tanzimat'ın yeni hukuki düzenlemelerine göre davacıların ilâm alabilmesi çok da kolay değildi. Bu örnekte ilâmların taşrada yürütme organı olan Eyalet Mahkemesi'ne ve mutasarrıfa verildiğini görüyoruz. Eğer genel geçer uygulama bu yöndeyse, sıradan insanların üst mahkemeye ellerinde yerel mahkeme kararıyla başvuru yollarının tıkanmış olduğu görülüyor. Bir istintaknâmedeki ifadeler bu konudaki sıkıntıyı net bir şekilde dile getiriyor:

> Ahali beş-altı gün sabreyledi. Andan sonra ahali hükûmete geldi. Paşa-yı müşarünileyh izhar-ı hal eylediler ve iki gün sabretmek emir buyurmuşlar

78 FO 195/721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektupları, Bursa, 24 Temmuz 1862, 26 Temmuz 1862.

79 Halil İnalcık, "Şikayet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mazhar'lar", *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), s. 33-54.

idi. "Bir hafta sabrolunduğu halde bir gûne icra görülmediğinden huzur-ı ahalinize geldik", diyerek hazır olan otuz-kırk kişi Paşa-yı müşarünileyh hazretlerine söylediler ve "Eğerçi icrâ buyrulmayacak ise katiyen bize cevap veriniz ve ilâm-ı Şer'îsini ve mazbatasını îtâ buyurunuz. Dersaadet'e gidip mecra-i kaffe olan mahal-i âliyeden ihkak-ı hakk çaresine bakarız. İlâm ve mazbata vermez iseniz, bizler ahalice bir arz-ı mazhar yazıp ve bi'l-cümle ders-i amm hocalarına ve mahalle imamlarına mühürletip bu hüccetimizi Dersaadet'e göndeririz" diyerek biz efendimize bildirdik.[80]

Ahalinin bu derece tazarru'u ve niyazı üzerine Hâkim Efendi huzunda Paşa-yı müşarünileyh hazretlerine sual buyurdular ki:

- Efendim, birkaç defa oraya teşrif buyurdunuz. Karar verilmedi mi?

Paşa hazretleri:

- Tarafeyni sulh ve irzaya çalıştım. Oyaladı ve bir şey yapılamadı.

cevabını verdiler. Ondan sonra Hâkim Efendi buyurdular ki:

- O kadar keşiflerden sonra ve ahalinin safları tayin ve tebyin edildikten sonra hiç razı olurlar mı? İcabı ne vech ile ise icra buyurulmalıdır ve bunlar otuzar kırkar kişi mahkemeye gelip benden ilâm isterler. Tembih buyurunuz, bana gelmesinler. Ben onlara ilâm veremem. İlâm verilecek olduğu halde zat-ı âlinize ve meclis-i eyalete verilir,

diyerek, Hâkim Efendi hazretleri uzun uzadıya söyleyerek ve ahali kemâl-i me'yusiyetle [ümitsizlikle] Paşa-yı müşarünileyh hazretlerinden bi't -tekrar kat'î bir cevap istediler.[81]

Bu ifadeler olayın Eyalet Meclisi'nde kişiler ve çıkar gruplarının çatışması sonucu meclisin kendi verdiği mahkeme kararının uygulanmasını engellediğini ve meselenin çözüm yollarının tıkandığını göstermektedir. Bunun da ötesinde, şehir meclisine üye olmamalarına rağmen, İngiltere ve Fransız viskonsülleri de, fabrikaya verilmiş ruhsatnâmeyi öne sürerek kararı uygulatmamak için mutasarrıf ve şehir meclisine baskı yapmaktadırlar. Bu durum Tanzimat dönemi Osmanlı taşrasında bir mahkeme kararını uygulatmak için bile ne kadar fazla sayıda aktör ve çıkar grubuyla mücadele edilmesi gerektiğini, dönemin mutasarrıflarının taşradaki siya-

---

80 "İsmet Kalfa'nın Takriri": BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/1 (tarihsiz)

81 "Hasib Molla'nın Takriri", BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 5/2 (tarihsiz)

sal güçlerinin ve merkezileşme politikalarının sınırlarını gösteriyor. İdari ve adli makamlardaki bu güç ve otorite boşluğuna ilaveten Eyalet Meclisi'ndeki çıkar çatışmaları ve uzlaşmaya varamayan keskin görüş ayrılıkları, mahkeme kararlarının uygulanamamasına yol açmakta ve toplumda giderek artan bir gerilim yaratmaktadır. Çözümsüzlük ve geciken adalet adım adım bir kitlesel tepkinin zeminini hazırlamaktadır.

Bu son keşif sırasında kalabalıkta bulunan davacıların ifadesine göre Mehmet Paşa, ısrarla kendisinden bir yanıt bekleyen halktan meclisi yeniden toplamak ve fabrikayı yıkmak için iki gün müsaade ister. Üçüncü günün sonunda eğer hâlâ bir şey yapılmamış ise, "artık ben de sizinle beraberim, ahalice gidiniz, yıkınız" der.[82]

Bu ifadeler davacılardan ikisinin sorgu raporlarında yer almaktadır. İddialar doğru ise, mahkeme kararını uygulamak devletin görevi iken, cezai müeyyideyi uygulamayı halka havale etmek, hem mutasarrıf konumunda bulunan bir devlet adamı için büyük bir sorumsuzluktur, hem de suça teşvik sayılabilir. Ne var ki olayları çözmek üzere Bursa'ya gönderilmiş Askeri Kaymakam Mustafa Bey'in raporunda, istintaknâmelerde geçen bu ifadelere ve Mehmet Paşa'nın olaylardaki olası rolüne ilişkin yapılmış bir soruşturmaya dair bir bilgi yoktur. Dava metninde de olayla ilgili sorumlular arasında paşanın adı zikredilmez.

Keşif ve mutasarrıf paşa ile yapılan görüşmeden 26 Temmuz sabahına kadar geçen sürede olanlarla ilgili istintaknâmelerde anlatılanlardan, Kevork'la olan davanın ve Mehmet Paşa ile olan görüşmenin ayrıntılarının çarşı pazarda esnafı arasında yayıldığını tespit edebiliyoruz. Bir iddiaya göre yine bu günlerde Kırmızoğlu Kevork su mütevellisi Hafız Mustafa "on-on beş kese", davacılardan "Hasib Molla'ya bin beş yüz" kuruş teklif eder. Bu, kendisinin ikinci rüşvet teklifidir. Fakat davacılar rüşvete yanaşmaz.[83]

Paşadan alınan iki günlük mühlet dolar. Davacılar keşiften sonra tam bir hafta bekler, fakat mahkeme kararını uygulamayla ilgili herhangi

---

82 Aynı vesika, ayrıca Berber Hacı Mehmet'in Takriri [2. Sorgulama]: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/1, 4 Safer 1279 (1 Ağustos 1862).

83 Berber Hacı Mehmet'in Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/1, 4 Safer 1279 (1 Ağustos 1862).

bir işlem yapılmaz. Bundan sonra gerçekleşen eylemler, bir 19. yüzyıl Osmanlı kentinde bir şehir ayaklanmasının nasıl teşkilatlandığı ile ilgili bilgiler içeriyor. Bu ayaklanmayı 19. yüzyıl öncesi benzerlerinden ayıran temel özelliklerden biri Yeniçerilerin yokluğu, dolayısıyla şehirde esnaf ve ulema ile işbirliği yapıp ayaklanmaya katılan kolluk kuvvetlerinin mevcut olmamasıdır. Bir diğer fark da, şehrin merkezi camiine ilaveten Hükûmet Konağı önünün protesto mekânı olarak kullanılması sayılabilir. Bunun dışında, ayaklanmanın dini motifleri öne çıkararak provoke edilmesi, medrese öğrencilerinin ve ulemanın katılımı, müftüden hedeflenen eylemi gerçekleştirmek için fetva alma çabaları, bu ayaklanmayı Tanzimat öncesi rastlanan şehir ayaklanmalarına benzer kılıyor.

24 Temmuz 1862 günü Mehmet Paşa'nın son keşfinden tam bir hafta sonra, perşembe günü sabah namazının ardından, su vakfının mütevellisi Hafiz Mehmet de dahil olmak üzere bir kısmı Kevork'la davalı olan, fabrikadan şikâyetçi bir grup Kaygan Çarşısı'nda buluşurlar (Bkz. Harita 3). Çevre esnaftan kendilerine katılanlarla birlikte evvela Kaygan Camii'ne giderler.[84] Bu çarşı Uzun Çarşı'nın devamı olup doğu sınırında Gökdere üzerindeki çarşılı köprü Irgandı Köprüsü bulunmaktadır. Irgandı'nın hemen paralelinde de Boyacıkulu Köprüsü vardır ve her ikisi çarşı bölgesini Yeşil Semti'ne ve Yeşil Medresesi'ne bağlar.

Harekete geçmek için Kaygan Camii'nin seçilmiş olması iki nedenle açıklanabilir: Birincisi, caminin içinde bulunduğu Kaygan Çarşısı ve onu dik kesen alt çarşıların, vakıf suyunun gaspı dolayısıyla yaşanan su sıkıntısını en yoğun hisseden bölge olması, ikinci nedense camiinin stratejik konumudur. Şöyle ki, Kaygan Camii'nin bulunduğu noktadan kolaylıkla doğu yönündeki Yeşil Semti tarafına geçilebilir ve burada hal-i hazırda su kesintisinden zarar görmüş insanlar ve medrese öğrencileri harekete geçirilebilirdi. Ayrıca, aynı noktadan belki bir ikinci kolla hareket edilip boydan boya Uzun Çarşı ve Kapalı Çarşı bölgesini geçerek burada yapılacak çağrılarla çevre esnaftan katılım sağlanabilirdi. Yine de istintaklardan doğudaki Yeşil Semti'nde çağrının sabah namazı öncesinde yapıldığı ve bu yönde katılımın sabahın erken saatlerinde sağlanmaya çalışıldığı anlaşılıyor.

---

84 Bu çarşı ve camii, günümüzde Kayhan Camii ve Çarşısı olarak bilinir.

Sorgu raporlarındaki ifadelere göre, grup, evvela çevreden toplanan esnafla birlikte, sabah namazından hemen sonra, Kaygan Camii'ne girip burada "ders okutmakta" olan ve medrese öğrencilerinden oldukları anlaşılan hocaları "Ulucami'de toplanmaya ve şeriatı icra etmeye" davet ederek "dersten kaldırırlar".[85] Buradan yavaş yavaş çevrelerinde toplanmaya başlayan kalabalıkla Ulucami'ye hareket ederler, burada da yine "ders okutmakta olan" çoğu Yeşil Medresesi'nden hoca efendileri kendilerine katılmaya davet ederler (bkz. Harita 3, Ulucami noktasına kadar olan yeşil oklar). Burada da "fabrika-i mezkurun def'i mahzuruna hükm-i şer'î lahık oldu. İcra olunmayıp âbâ ve ecdadımızın kemikleri ayaklar altında kaldı" şeklinde telkinde bulunurlar. Zaten camideki hoca efendilerin fabrikayla ilgili dava ve gelişmelerden haberdar olduğu da anlaşılıyor.[86] Hocalardan bir kısmı "cumhur (halk) ile hareket etmeyi" doğru bulmaz. Davacıların da onayıyla durumu haberdar etmek ve besbelli müftünün de onayını almak üzere Müftü Efendi'nin konağına gider.[87] Müftü Efendi'nin konağında hummalı bir telaş vardır. İstintaklar-

---

85 Çankırılı Ömer Efendi'nin damadı Hoca Kadri Efendi ve Kaygan Camii'nden Hoca Musa'nın takrirleri: BOA, İ.MMS 26/1126, Lef: 7/1 (tarihsiz), Dellal Ahmet'in Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/7, Hoca Musa'nın takriri [2. Sorgulama], BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 14/6, 11 Safer 1279 (8 Ağustos 1862), Dellal Ahmet'in takriri [2. Sorgulama]: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/7 (tarihsiz), Kaygan'da Urgancı Halil'in takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 9/2 (tarihsiz) Tekaüd Hüseyin Ağa'nın takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 9/2 (tarihsiz)

86 Bu öğrencilerden Mustafa Efendi, daha sonra diğer öğrencileri ve hocaları provoke etmekten üç ay hapis cezasına çarptırılır: "Merkum Mustafa Efendi "Fabrika-i mezkur binası kabristana tecavüz etti. Hedmi içün şer'an hükm olundu. İcra olunmadı" sözlerini ahaliye ilan ile tecemmü-i isti'adad vermiş ve tenfiz-i meram ve müsteza' niyetiyle hoca efendilerin bi'l istihab taraf-ı hükümete gitmek tedbirine zirde muharrer refikleriyle karar verip mezkur perşembe günü Kaygan Camii şerifinde ve Camii-i Kebir'de ders okutmakta bulunan hoca efendilerin önlerine düşmek ve birlikte canib-i hükûmete gitmek için ibram ve iğra eylediği meclisce edilen terafi ve istintakta tebyin eylemişti.": BOA, İ.MMS 26/1126 Lef:2/2, 27 Safer 1279 (21 Ağustos 1862). Ayrıca bkz. Yeşil Medresesi'nden Mustafa Efendi'nin takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 13/1, 9 Safer 1279 (6 Ağustos 1862).

87 Yeşil Medresesi'nden Mustafa Efendi'nin takriri, BOA, İ.MMS 26/1126 Lef:

dan Müftü Efendi'nin Hükûmet Konağı'na adam göndererek olacaklarla ilgili Eyalet Meclisi üyelerini uyarmaya çalıştığını görürüz. Fakat daha evvel bir keşif sırasında "mahkeme karar verdi diye bir fabrika yıkılmaz" diyerek halkın tepkisini çeken üyelerden Rıza Efendi'nin müftüye gönderdiği cevaptan, hükûmetin olabileceklere karşı hiçbir tedbir almadığı ve şikâyetlerin yine geçiştirilebileceğinin sanıldığı anlaşılmaktadır. "Öyle şey olmaz" diye cevap gönderir Rıza Bey müftüye: "Biz onlara 'evet' deyip def ederiz. Bazı telaş olmasın, biz onları dağıtırız."[88]

Fakat artık ok yaydan çıkmıştır. Ulucami'ye kalabalığı dağılmaya ikna için gelen Eyalet Meclisi üyelerinden Mustafa Efendi pek başarılı olamaz:

> Hoca Efendiler saat on bir sularında gittiler. Ol vakitten öğleye değin biz Cami-i Kebir'de [Ulucami'de] bekledik. Sonra âzâdan Hacı Mustafa Efendi geldi. "Bugün yahud yarın yıkılacaktır, dağılın" dedi. Orada bulunan cemaat, "Bu iş üç mahdan [aydan] beri sürünmektedir ve hükm olunalı bir mahdır. Bu ne olacak? Şeriatı kaldırdınız mı?" diyerek cevap vermişler. [89]
>
> Paşa efendi tarafından meclis âzâsından Hacı Mustafa Efendi gelip "Bu iş bugün icra olunacak. İşinize gidin" demiş olduğundan cemiyet bu söze kani olmamış ise de Mustafa Efendi cami çevresinden çıkar iken Kundakçı Eyüp önüne geçip "Biz bugün olmadıktan sonra nasıl dağılırız?

13/1, 9 Safer 1279 (6 Ağustos 1279), Talebeden Adalızade Es-seyid Ahmet Nazif'in takriri: BOA İ.MMS 26/1126 Lef: 06/01 (tarihsiz), İçelli Kerim Efendi, İçelli Hoca Mustafa Efendi, Uşakî İbrahim Efendi, Hoca İbrahim Rüşdü Efendi, Hoca Salih Efendi'nin takrirleri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 7/1 (tarihsiz), İçelli Kerim Efendinin ve İçelli Hoca Mustafa'nın takrirleri [2. Sorgulama], BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 14/3, 11 Safer 1279 (8 Ağustos, 1862), Uşakî İbrahim Efendi'nin takriri [2. Sorgulama], BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 14/4, 11 Safer 1279 (8 Ağustos, 1862), Kaygan'da Urgancı Halil'in takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 9/2 (tarihsiz), Kaygan'da Urgancı Halil'in takriri [ikinci sorgulama]: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 14/3 (tarihsiz), Dellal Ahmet'in takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/03 (tarihsiz), Dellal Ahmet'in takriri (2. Sorgulama]: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/07 (tarihsiz).

88 Talebeden Es.eyid Mehmet Salih'in takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 4/2 (tarihsiz)

89 Dellal Ahmed'in Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/3 (tarihsiz)

Ve seni boğmadıktan sonra kimi boğalım?" diyerek Mustafa Efendi'nin boynuna sarıldı.[90]

Hacı Mustafa Efendi camiye geldi. "Birkaç saat sabır olsun ve herkes yerlerine gitsün. Bu madde elbette icra olunacaktır. Fakat böyle toplanmak, cumhur etmek memnûdur" diyerek nasihat eyledi. Benim gibi esnafın akıllı ve başlıları kabul eylediler. Ancak mevcut olan birtakım haşerat kabul etmeyüb "Ne dimek 'olsun'? Bu iş şimdiye kadar sürsün? Hemen şimdi icra olunacaktır" diyerek çağrıştılar ve oradan boşanıp bu makuleler fabrika tarafına doğru gittiler. Birtakım halk ve esnaflar Hükûmet Konağı civarına kadar geldiler.[91]

Bu arada iki tellal boydan boya çarşı bölgesinde, ayrıca bu bölgeyi kesen güneyde Tahta'l-Kale (kale altı) Çarşısı'nda duyurular yapar ve Müslümanları Ulucami'de, Hıristiyanları kiliselerinde toplanmaya çağırır (bkz. Harita 3, yeşil oklar).[92] Böylece çarşı içinden ve Tahta'l-Kale yönünden gelenlerle birlikte, Ulucami önündeki kalabalık artar (bkz. Harita 3, pembe oklar). Çağrıların bu şekilde yapıldığını Fransa viskonsülü Séon'un raporu da doğruluyor.[93] Tellallarla yapılan bu duyurularda şehrin gayrimüslim sakinlerinin de Müslümanlarla birlikte toplanmaya çağrılması ve hareketten dışlanmamaları ilginçtir. Bu, ayaklanma organizasyonunda kullanılan dini motiflere rağmen, meselenin bir hak arayışı, şehirlilerin ortak haklarına sahip çıkma meselesi olduğuna dair bir işaret sayılabilir. Gayrimüslimler ayaklanmaya ve fabrikanın yıkılmasına katıl-

90 Söğütlü Berber Hacı Mehmet'in Takriri [2. Sorgulama]: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 12/1, 4 Safer 1279 (1 Ağustos 1862). Kundakçı Eyüp bu saldırıdan dolayı ikinci dereceden suçlu bulunarak iki ay hapis cezasına çarptırılır. Bkz. BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 2/2, 27 Safer 1279 (21 Ağustos 1862). Fakat daha sonra Meclis-i Vâlâ bu cezayı az bularak Kundakçı Eyüb'ün suç derecesini 2'den 1'e çıkartır ve hapis cezası süresini de böylelikle 3 aya çıkartır: BOA,İ.MMS 26/1126 Lef:1/1, 20 Rabiü'l-evvel 1279 (15 Eylül 1862).

91 Kaygan'da Urgancı Halil'in Takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 9/2 (tarihsiz)

92 Hüseyin Ağa'nın takriri, BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 9/1 (tarihsiz)

93 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862.

maz, ancak Müslüman ve Ermeni mahallelerinin, konutlarının iç içe geçtiği Setbaşı bölgesinde, fabrika yakılıp yıkılırken, Kurdoğlu Mezarlığı'nın duvarları önünde Müslüman ve gayrimüslim halk, çoluk çocuk olanı biteni beraber seyrederler. Bu durum da şehirdeki gayrimüslim halkın, bu dönemde ve bu olay özelinde, şehrin Müslüman sakinlerinden kendilerine yönelmiş bir tehdit hissetmediklerini ortaya koyuyor.[94]

Ulucami'de toplanan kalabalığın daha sonra mahkeme kararını uygulatmak ve durumu protesto etmek için Hükûmet Konağı'na yöneldiğini görüyoruz. Hükûmet Konağı önündeki protestodan sonra kalabalık, fabrika mahalline giderek fabrikayı yıkıp sonra da ateşe verir. Olayı önlemek üzere güvenlik güçleriyle fabrika mahalline varan mutasarrıf olayı önlemekte aciz kalır, hatta ortamdaki şiddetten onlar da nasibini alır. Askeri Kaymakam Mustafa Bey'in ifadesiyle:

> Hükûmet Konağı piş-gâhından bir cem-i gâfir [büyük cemaat, kalabalık] mürur ile icra-i hükm-i şer'i mübeyyen eyleyeceklerini çağrışıp ve mezkûr fabrika mahalline gidip hedm ve ihrak eylemişlerdir. Bu sıralarda mutasarrıf-ı müşarünileyh hazretleri cemaat-i mezkûrenin ortalarına sokularak nasihata çıkışmış ise de te'siri olmayıp yanında bulunan zabıtalara da taş ve kiremit parçaları atanlar dahi bulunmuştur.[95]

Olaydan sonra kalabalık dağılır. Osmanlı belgelerine göre olay ertesinde başka kimsenin can ve malına kast edilmeden öğleden sonra herkes işinin başına döner. Fakat 26 Temmuz Perşembe günü gerçekleşen bu olaydan sonra, pazartesi gününe kadar kimse tutuklanmaz, soruşturulmaz. Şehirde bunu yapmak için yeterli kolluk kuvvetinin olmadığı, bu iş için şehirdeki viskonsüllerin de baskılarıyla ek kolluk kuvvetleri istendiği anlaşılıyor.

Olayın ertesi günü 29 Muharrem 1279 (27 Temmuz 1862) tarihli bir emirnâmeyle Hüdâvendigâr Eyaleti Mutasarrıflığı'na dört tabur asker takviyesi yapılır. Ayrıca olaylardan sorumlulukları "te'dib" için "vak'a-i mezkureye her kim sebep ise ahz ve istisali istintak-i muhakemelerinin icrası ile tayin-i derecat-ı cezaiye zımnında" soruşturma, tutuklama ve

---

94 Hüseyin Ağa'nın takriri, BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 09/02 (tarihsiz)
95 BOA, A.MKT.UM 589/101, 9 Safer 1279 (6 Ağustos 1862)

yargılama yapmak üzere Kaymakam Mustafa Bey'in atandığı bildirilir.[96] Kaymakam Mustafa Bey askerleriyle 30 Temmuz Pazartesi günü Bursa'ya ulaşır ve derhal geniş çapta soruşturma ve sorgulamalar başlar.

Mahkeme yine Eyalet Meclisi'nde görülür. Fransız konsolosu Séon'un iddiasının aksine[97], Meclis üyeleri arasında gayrimüslim cemaat temsilcileri de daha önceki uygulamadaki gibi bulunmaktadır. Sorgulamalar sonucunda, emirnâmede buyurulduğu gibi suçlular, kabahatlerine göre üç dereceye ayrılır. İlginç bir şekilde fabrikayı yakıp yıkanlar kabahati genellikle en hafif olarak derecelendirilir. En ağır cezalarsa, su vakfı mütevellisi Hafiz Mehmet de dahil olmak üzere sekizi Kevork'la davalı on dokuz kişiye verilir. Cezalara bakılırsa, çarşı pazardaki esnafı, özellikle de medrese öğrencilerini isyana teşvik, devlet tarafından en ağır suç olarak değerlendirilmekte, bu insanların çağrılarına uyup peşlerinden gidenler, Ulucami'de ve Hükûmet Konağı önünde protestoda bulunanlar ikinci dereceden kabahatli kabul edilmektedir. Toplamda otuz kadar sanık hapsedilerek sorgulama neticesi Meclis-i Vâlâ'ya gönderilir. Çünkü eyalet meclisleri, verilecek cezaya dair karar alma yetkisine sahip değildir.[98]

Meclis-i Vâlâ'dan 20 Rabiülevvel 1279 (15 Eylül 1862) tarihinde çıkan iradeyle, Eyalet Meclisi mahkemesi sonucu ve Ceza Kanunu'nun 203. maddesine dayanarak, birinci dereceden suçlu bulunanlar üç, ikinci dereceden suçlu bulunanlar iki, üçüncü dereceden suçlu bulunanlar ise bir ay hapis cezasına ve yine bu kanun uyarınca Kevork'un uğradığı zararı da karşılamaya mahkûm edilirler. Bunun da ötesinde Kevork'a başka bir yerden fabrika arsası verilecek ve bedeli mal sandığından karşılanacaktır:

> fabrika-yı mezkûr sahibi bu yüzden yüz kırk bin kuruş mikdarı zarar ve ziyan gördüğünü söylemiş ise de bu yıkılan yerlerin hal-i sabıkına ircai kırk sekiz bin kuruş masrafla hasıl olabileceği takdir ve tahmin olunup bu sürede zuhura gelen sair bazı zayiatla beraber merkum Kevork'un kaffe-i

---

96 BOA, A.MKT.UM 586/58, 29 Muharrem 1279 (27 Temmuz 1862).

97 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864) Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'a mektupları, Bursa, 30 Temmuz 1862.

98 Bingöl, s. 80.

zararı seksen-yüz bin kuruş raddesinde olduğu, buna kendisinin de razı olacağı memur-i mumaileyhin daire-i muhakematta celb ile vuku bulan ifade-i şifahiyesinden anlaşıldığına binaen buna kıyasen tensib ve irade buyrulacak tazminat akçesinin eşhası merkumeden bi't-tahsil merkum Kevork'a itası....[99]

Böylelikle Meclis-i Vâlâ kararına göre sanıklar Kevork'un toplam zararı olarak hesaplanan 80-100 bin kuruş arası bir meblağı ödemeye mahkûm edilmiştir. Bu hesabın ayrıntılarını, paranın kimlerden nasıl tahsil edildiğini öğrenmek için sonraki bürokratik yazışmalara ve viskonsül Séon'un mektuplarına bakmak gerekiyor. Sıradaki bölüm mahkeme ve cezalandırma sürecinin perde arkasındaki olay ve aktörleri değerlendirmektedir.

Bursa Esnafının Küresel Sermaye ile Te'dibi

Te'dib, yani "edeplendirmek, terbiye etmek", Osmanlı, hatta genç Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet ve vatandaşları arasındaki patrimonyal ilişkiye dair önemli kavramlardan biridir. Bu ilişki diskuruna göre "baba" rolündeki devlet, isyankâr, "cahil" tebaasını ve sonra da vatandaşını cezalandırırken onu aslında terbiye eder, medenileştirir. Devletin dili cezayı, hatta zaman zaman cezalandırma adına yapılan kıyımları bu şekilde kurgular ve meşrulaştırır.

Nitekim 29 Muharrem 1279 (27 Temmuz 1862) tarihli atamasında Askeri Kaymakam Mustafa Bey'den soruşturma ve yargılamasında talep edilen, yukarıda alıntılandığı gibi, budur: olayda sorumlu olanların te'dib edilmesi.[100] Ayaklananların cehaleti ve edepsizliği, olayla ilgili Meclis-i Vâlâ iradesinde ve Eyalet Meclisi kararında sık sık vurgulanır. Bunlar "heyet-i bi-edebâne" bir gürûhtur.[101] Cahildirler, çünkü "meramlarını tervic [geçirmek] için bir istida-i umumiden ibaret iken", onlar "eser-i cehâletleri"nin bir örneği olarak ayaklanmışlar ve fabrikayı yakmışlardır.[102] Halbuki fabrikadan şikâyetçi olan taraf, değil bir istida yaz-

99 BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 01/01, 20 Rabiü'l-evvel 1279 (15 Eylül 1862)
100 BOA, A.MKT.UM 586/58, 29.Muharrem.1279 (27 Temmuz 1862).
101 BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 2/2, 27 Safer 1279 (21 Ağustos 1862)
102 BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 1/1, 20 Rabiü'l-evvel 1279 (15 Eylül 1862)

mak, defalarca hem istida hem yetkililerle yüz yüze görüşme ile yoluyla şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Üstelik dava açmışlar, davayı kazanmışlar, yine sonuç alamayınca, ellerinde ilâmla Meclis-i Vâlâ'ya başvuru yollarını aramışlar, velhasıl başvurulacak tüm hukuki yolları tüketmişlerdir. Fakat "cahil" olarak nitelendirilen halkın bu çabaları ne Meclis-i Vâlâ iradesinde ne de Eyalet Meclisi'nin mazbatasında yer bulur.

Bu türlü bir vakıf mülkü ve mezarlık arazisi gaspı Tanzimat öncesi dönemde gerçekleşmiş olsaydı, muhtemelen şikâyetçiler, gasptan dolayı mağdur olan vakfın mütevellisi, mahalle cemaatlerinin önde gelenleri ve durumdan etkilenen esnafın lonca kethüdaları ayrı ayrı ya da birlikte kadı mahkemesine başvuracaklardı. Kadı da ortak toplum çıkarını (***maslaha***, مصلحة), vakıf mülkünü gözeten Şer'i hükümleri ve geçmiş uygulamaları gözeterek bir karara varacaktı. Kararın uygulanması, gasp olayı Bursa şehir içinde vuku bulduğu için, mütesellime havale edilecek, o da subaşılar marifetiyle kararı uygulayacaktı. Karar uygulanmadığı takdirde ilâmla birlikte bir şikâyetnâme ile Divan-ı Hümâyûn'a başvurmak, ayrıca kararı uygulamayan yöneticileri de dava etmek her zaman mümkündü.

Elbette sistemi çok idealleştirmemek gerekir; yöneticilerin ve kadıların yolsuzluğa karıştığı durumlar her zaman bulunabilir. Fakat çalışmasını temel olarak 17. ve 18. yüzyıl Bursa kadı sicillerine ve şikâyet defterlerine dayanarak hazırlayan Haim Gerber'e göre adaleti sağlayan, koruyan, bunu idealleştiren bir hukuk sisteminden bahsetmek mümkündür.[103] Dahası Osmanlı şehirlerinde insanların çıkar ve baskı grupları halinde organize olan, hukuk yoluyla yöneticilerin keyfi ve zorba müdahalelerine ket vuran, kamusal çıkarın korunma yollarının görece açık olduğu bir "sivil toplum" yapısı olduğundan da bahsedilebilir.[104] Osmanlı yönetici sınıfının "cahil" olarak nitelediği sıradan halk, eski hukuk sisteminin mekanizmalarını iyi bilir ve kendi çıkarlarını koruyacak şekilde kullanabilirdi. İncelediğimiz 1862 vakıasında da Bursa halkının hâlen bilegeldikleri yollarla adaleti aradıkları, bu sağlanamayınca da nazarlarında, yüzyıllardır

---

103 Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany : State University of New York Press, 1994), Haim Gerber, "Public Sphere and Civil Society in the Ottoman Empire".

104 Haim Gerber, "Public Sphere and Civil Society in the Ottoman Empire".

meşruiyetini "Adil Sultan" kurgusu üzerine inşa eden hanedanın meşruiyetinin zedelendiği anlaşılıyor.

Tanzimat ertesi tebaa-devlet ilişkisi, özellikle gayrimüslimlere ait zimmi statüsünün kaldırılarak herkesin eşit haklara kavuşması, yapılan ticari antlaşmalarla Avrupa ile artan ticari ilişkiler, elbette bir hukuki ve idari reformu gerekli kılıyordu. Ancak gerekli yasal düzenlemeler yapılmadan, kurumlar oluşturulmadan yapılan değişiklikler, özellikle 1840-60 arası Osmanlı şehirlerinde ciddi yasal boşlukların doğmuş olduğunu, kendilerine hem yargı hem yürütme görevi verilen meclislerin yolsuzluğa ve yetkileri kötüye kullanmaya çok müsait olduğunu söyleyebiliriz.

Kırmızoğlu Kevork'un üzerinde bir su vakfı maksem kuyusu olan araziyi nasıl satın aldığını, burada bir fabrika işletmek için nasıl ruhsat edindiğini öğrenmek güç. Bugüne kadarki araştırmalarımda Kevork'un fabrika ruhsatnâmesine ulaşabilmem de mümkün olmadı. Fakat ruhsatnâmenin alındığı zamanki Bursa mutasarrıfı Tahir Paşa'nın birçok yolsuzluğa karışmış olduğunu, 1846 yılında şehir meclisine üye iken, mecliste kurduğu ittifaklarla iltizam ihalelerine yolsuzluk karıştırmaktan müttefikleri ile birlikte eyalet meclisinden ihraç edilmiş, hatta Bursa'dan sürülmüş olduğunu biliyoruz. Meclis üyeliğini "servet ve nüfuzunu artırmakta" ustaca kullanan Tahir Ağa, 1850'de müttefikleriyle birlikte Eyalet Meclisi üyeliğine geri dönmüş, 1861'de paşa rütbesi alarak mutasarrıf tayin edilebilmiştir.[105] Ne var ki Kevork'a verilen ruhsatnâme ile ilgili ne mutasarrıf Tahir Paşa ne de Kevork'a ruhsatnâmeyi veren ebniye memuru Hacı Akif hakkında herhangi bir işlem başlatılmış olması da dikkate değerdir.

Tanzimat sonrası Osmanlı kentlerinde Gerber'in "Osmanlı sivil toplumu" olarak nitelendirdiği yapının baş aktörleri olan kadılar, loncalar ve vakıflar, ekonomik ve sosyal güçlerini, buna paralel olarak da politik katılımdaki pazarlık paylarını, rollerini kaybederken, imparatorluğun ticari ve askeri ehemmiyet arz eden tüm kentlerinde konsolosluklar ve viskonsüllükler taşra idaresinin yeni aktörlerinden biri olarak karşınıza çıkmaktadırlar. 1847 itibarıyla konsoloslar, sanığın kendi uyruklarından

105 Emre Satıcı, "Meclis Üyeliğinden Paşa'lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa'dan Bir Örnek", s. 234-38.

olması durumunda ticari ve ceza davalarında mahkemede bulunma haklarına sahip olmuşlardı.[106] Fakat bundan da önemlisi, sık sık değiştirilen idari uygulamalar, kanunlar, ticari antlaşmalar arasında konsoloslar ve viskonsüller, resmi ve gayriresmi vasıtalar, pazarlıklar ve yaptıkları görüşmelerle Tanzimat dönemi Osmanlı kentlerinde siyasi ve ekonomik iktidar alanlarını giderek genişletiyorlardı.[107]

1862 ayaklanması ve Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasının yakılması vakıaları, konsolos ve viskonsüllerin şehir idaresinde oynadıkları rolü, bir mahkemede taraflar Osmanlı tebaasından olsalar bile hukuk alanında yapabildikleri müdahaleleri ve Osmanlı – Büyük Güçler arasındaki ekonomik ve siyasi çatışmanın taşra ölçeğindeki boyutlarını yansıtır. Bunun da ötesinde, bu çatışma yalnız devleti temsil eden bürokratlar arasında değil, yerli ve yabancı bürokratlar ile halk arasında da yaşanıyordu. Ekonomik ve siyasal reformların bedelini ödemek istemeyip direnen Osmanlı halklarının te'dibine talip olan sadece Osmanlı bürokratları değildi artık. Sandison'a göre ayaklananlar "bazı fanatik şeyhlerin softa takımı tarafından provoke edilmiş bir kalabalık" (*a numerous mob... excited by some fanatics among the ulema softas of sheikhs*)[108], Séon'a göre ise "Bursa'nın bütün kötü tebaasıdır" (*tous les mauvais sujets de la Brousse*)[109], Askeri Kaymakam Mustafa Bey'e göre ise "hoca taassubunun peşine düşerek haklıyken haksız duruma düşen Bursa ehl-i İslamı"dır.[110] Viskonsül ve tüccar olan yabancı bürokratlarla Tanzimat askeri ve sivil bürokratlarının isyan eden halka karşı yaklaşımları arasında çok büyük bir fark yoktur ve aynı diskurdan konuşurlar.

Gerek İngitere viskonsülü Sandison'un gerek Fransız viskonsülü Séon'un raporlarında önemle vurgulanan, ayaklananların "Şam'ın rö-

106 Bingöl, 124-5.

107 Bu konuda İzmir örneği için bakınız: Sibel Zandi-Sayek, *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan Port 1840-1880* (London: University of Minnesota Pres., 2012).

108 FO 195/721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektubu, Bursa, 24 Temmuz 1862

109 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864), Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862.

110 BOA A.MKT.UM 589/101, 9 Safer 1279 (6 Ağustos 1862)

vanşını alma", "Şam'ı Bursa'da yeniden yaratma" niyetleri olduğudur. Burada kastedilen, iki sene önce Lübnan'dan Şam'a sıçrayan Dürzi-Maruni çatışmasıdır. 9-11 Temmuz 1860'da çıkan olaylarda Sünni ve Dürzi isyancılar Osmanlı otoritelerinin gözü önünde kentin Hıristiyan mahallelerini yağmalamışlar ve bir katliama yol açmışlardı. Olaylar Fransız müdahalesiyle bastırılmış, bölgede görevlendirilen Fuat Paşa, ayaklanmada sorumluluğu olduğu iddia edilen kişilerle ilgili geniş çapta bir temizlik harekâtına girişmişti. Fransız ordusu bir sene kadar Suriye'de kaldıktan sonra, İngiltere'nin baskısıyla Suriye'den çıkmış ve Osmanlı Devleti ile İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya arasında imzalanan bir protokolle 1861'de Lübnan Suriye'den ayrılarak otonom Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı kurulmuştu.[111]

1862 Temmuz'unda Bursa'daki ayaklanma patlak verdiğinde Şam'daki 1860 ayaklanması hâlâ çok canlıydı. Bursa'daki 1862 ayaklanması, Osmanlı taşra yönetiminde değil ama, merkezdeki Tanzimat bürokratlarının Lübnan ve Şam'daki mezhep çatışmalarının meydan verdiği Büyük Güçler'in siyasi ve askeri müdahalelerinden ve Osmanlı topraklarındaki artan iktidar alanlarından duydukları rahatsızlık ve endişeyi ortaya koyar. Bu endişenin temelinin, toplumun mezhepsel-dini çatışmalara girip birbirini kırmasından ziyade, böylesi bir olayın Avrupalılar tarafından yeni müdahalelere yol açacağı kaygısı olduğunun altını çizmekte fayda var. Taşra yönetiminin ise, Bâbıâli'deki bu hassasiyete rağmen, Bursa'da Setbaşı gibi Ermeni ve Müslüman mahallelerin iç içe geçtiği bir semtte çıkmış ve kentin önemli bir bölümünde sıkıntılara yol açmış bir meselenin çözümünde gösterdikleri ağırkanlılık ve beceriksizlik dikkat çekicidir. Bu, Bursa gibi merkeze yakın bir sancakta bile merkez-taşra arasındaki yönetim ve koordinasyon eksikliğine işaret ediyor.

Gerçekten de Bursa'daki Britanya ve Fransız viskonsülleri 1862 Bursa ayaklanması ve Kırmızoğlu Kevork davasıyla ilgili Bursa Vilayet

---

111 Leila Tarazi Fawaz, *An Occasion for War : Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Londra: I.B. Tauris, 1994), s. 78-163, Usama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History and Violence in Nineteenth Century Ottoman Lebanon* (Los Angeles, California: University of California Pres., 2000),
s. 146-165.

Meclisi'nde ve Meclis-i Vâlâ'da çıkacak kararları istedikleri doğrultuda yönlendirmek için raporlarında bu sorunun Şam'dakilere benzerliğine, onunla ilişkisine kuvvetle vurgu yaparlar. Sandison'un istediği, sermaye sınıfını Bursa'da yatırım yapmaktan alıkoyacak, onları korkutacak hiçbir kararın çıkmaması, yatırımların her koşulda desteklenmesidir. Séon ise Kevork'a verdiği borcu geri alabilmenin derdindedir. Kevork'un Séon'a vaat ettiği ipek filatürü artık üretebilme imkânı kalmamıştı ve borcunun teminatı olan fabrika da yanmıştı. Bu durumda Séon, alacağının fabrikayı yakanlardan tahsili peşindedir. Bunun için evvela Fransız Büyükelçiliği'nden Bursa'da ayaklanmaya yol açanların tutuklanması ve cezalandırılması için, sonra da Kevork'un zararının tazmin edilip kendisine olan borcunun ödenmesi için Dersaadet'e baskı yapılmasını ister.

Séon daha olayın olduğu 24 Temmuz'da yazıp İstanbul'a büyükelçiliğe yolladığı ve Bursa'ya acilen asker gönderilmesini istediği mektubunda, ayaklananların sokaklarda bağıra bağıra Şam felaketini tekrar edeceklerini ilan ettiklerini yazar.[112] Ertesi gün olayın arka planını kaleme aldığı mektubunda da ortada Kevork'a karşı bir kadı tarafından cesaretlendirilmiş ve "iddiaları temelsiz Türkler" ve bunların karşısında A'dan Z'ye yaptığı her iş yasal olan, fabrikası ruhsatnâmeli, fabrika arazisi ve suyunu kendi gibi bir Katolikten satın almış "Katolik Ermeni" Kevork vardır. Mezheple ilgili bu vurguyu yalnız viskonsül Séon'un mektuplarında buluruz. Séon'un Kevork'u haksız bulduğu tek nokta, hükûmetteki destekçilerine güvenip davacılarla kendisi arasında bir uzlaşma yolu bulmaya çalışan Eyalet Meclisi kararına, en azından fabrika duvarlarını geri çekerek uymaya çalışmaması, bu şekilde de Séon'a borçlu olduğu sermayesini riske atmasıdır. Bunun dışında Séon ne mahkeme sürecinden, ne keşiflerden, ne suyun bir vakfa ait olduğundan ne de arazideki kazılarda çıkan insan kemiklerinden bahseder.[113]

---

112 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864), Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 24 Temmuz 1862.

113 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864), Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862.

Sıra ayaklanmaya geldiğinde de söz konusu olan ulema ve softalar tarafından kışkırtılmış, gözü dönmüş silahlı bir kalabalıktır. Ulucami'de toplanır, sonra fabrikayı yakmaya giderler. Onları durdurmaya çalışan mutassarrıf ve adamlarını tartaklar, Çavuşbaşı ve Kâhya Bey'i ateşe atarlar. İşlerini görürken yeşil bir bayrak asıp "Allah kâfiri kahretsin!" diye bağırırlar. Kendilerini durdurmaya çalışanlara "Eğer bizi durdurursanız, Şam'ın rövanşını alırız, Şam'daki gibi olur" diye tehditler yağdırırlar. "Zaten" der Séon, "her şey tam da bunun için hazırlanmıştı". Bununla Séon, 25 Temmuz'da yazdığı mektupta Kevork'un fabrikası meselesinin aslında Bursa'daki sekteryan çatışmaya bahane olarak organize edildiğini ima eder. Yangından sonra isyancılar dağılmıştır ama, Séon'un verdiği bilgilere göre halk, silahlı ve teyakkuz halindedir. Camilerde depolanmış, hazır bekler durumda silahlar, minarelerde birbiriyle işaretleşen gözcüler vardır.[114]

Séon'un sözünü ettiği silahlanmaya dair önemli bilgiyi, keza yeşil bayrak, "Allah kâfiri kahretsin" gibi ayrıntıları istintaklar dahil olmak üzere hiçbir Osmanlı belgesinde bulamayız. Resmi belgelerin bunları sakladığı göz önünde tutulsa bile o sırada 23 senedir Bursa'da bulunan ve gözlemlerini son derece ayrıntılı ve dikkatli kaydeden İngiliz viskonsül Sandison'un böyle önemli bir bilgiyi atlaması düşünülemez. Bununla birlikte ayaklanmanın arka planını anlatırken Sandison da Şam vurgusu yapar. Sandison bunu Mehmet Paşa'nın yaptığı keşif sırasında işittiğini yazar ve ihmalkârlıklarından dolayı yerel yöneticileri suçlar:

> Biraz kazılınca hayvan kemikleriyle birlikte bir insana ait dağılmış kemikler meydana çıktı. Bu kemiklerin sergilenmesi çevredeki kalabalığın öfkesini ateşlendirdi. Kalabalıktan Paşa'nın işitebileceği şekilde eğer fabrika yıkılmazsa Şam'daki karışıklığın tekrarlanacağı sesleri yükseldi. Bunları söyleyenler hemen oracıkta yakalanıp cezalandırılmalıydı. Olacakların engellenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için derhal İstanbul hükûmeti haberdar edilmeliydi.
>
> Çıkacağı hemen hiç beklenmeyen olayların patlak vermesinden bir gün önce Paşa'ya gönderdiğim resmî mesajda, birkaç gün evvel kendisine bir

114 Aynı vesika.

akşam yemeğinde dile getirdiğim gibi, böyle tehditlerin görmezden gelinmesinin yaratacağı tehlikeli eğilime dikkat çektim.

Bugün sayısı neredeyse elliyi bulan ipek filatür fabrikaları kentin önde gelen zenginliği ve endüstrisi olarak nüfusun büyük bölümüne destek oluyor. Eğer bunlardan biri kanunsuz bir güç tarafından yıkılırsa ya da otoriteler tarafından fanatizm yaltaklığına, kalabalığın kaprisine kurban edilirse, bunların hepsi korkutulur. Elbette ki Dersaadet, yakılan özel mülkü ve sermayeyi, kişisel güvenliği ve kamu düzenini, bugüne kadar barışçı bir karakterde olmasına rağmen şimdi heyecan içinde olduğundan öfkeyle hareket eden halkın merhametine bırakmayacaktı.[115]

Anlaşılacağı üzere Sandison'un uyarılarındaki birincil kaygı, çıkacak bir karışıklık, hatta şikâyetçiler haklı bile olsa, ruhsatlı bir fabrikanın yıkılması halinde yatırımcıların Bursa'dan kaçacak olma olasılığıydı ve elbette bunların içinde İngiliz yatırımcılar da vardı. Bursa ipek ipliği ithalatında İngiltere, öncülüğü Fransızlara kaptırmış olsa bile, Sandison o yıllarda Bursa'da pamuk, zeytinyağı ve şarap için yapılacak İngiliz yatırımının olanaklarını araştırmaktaydı. [116]

1862 ayaklanması ve fabrika kundaklamasında başta Kevork'un davacıları olmak üzere ayaklananların öfkelerinin öznesi, kızgınlıklarının sebepleri, hedefleri, ayaklanmadaki motivasyonları bellidir ve istintaknâmelerde de bunlar açık bir şekilde belirtilmiştir. Şikâyetçiler kullandıkları suyun ve mezarlık arazisinin gaspı, bunun da ötesinde mahkeme kararının uygulanmaması karşısında önce Kevork'a, sonra da yerel yöneticilere öfkelenmişlerdir. Bunun yanı sıra şüphelilerin birçoğu Kevork'un ve Eyalet Meclisi üyesi Rıza Bey'in yukarıda alıntıladığım sözlerinin olayların bu noktaya taşınmasında önemli bir neden olduğunu belirtmişlerdir. Ayaklanmaya motive edici unsur olarak halka yapılan çağrılarda mezarlık arazisi sınırlarının ihlali öne çıkarılmış olsa da,

---

115 FO 195/721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektubu, Bursa, 26 Temmuz 1862, çeviri bana aittir.

116 FO 195/721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektubu, Bursa, 16 Ağustos Temmuz 1862, FO 78/ 1450 Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektubu, Bursa, 3 Şubat 1859, 8 Şubat 1859, 15 Şubat 1859.

Kevork'un gasp ettiği su, ayaklanmaya katılan çarşı esnafı için önemli bir ekonomik değerdi. Berber, derici, çarıkçı, sebzeci, değirmenci, hamamcı vs. iş kolları için su bir üretim aracıydı. Kevork'un maksem suyunu gaspı yüzünden çarşı esnafi bir üretim aracından mahrum kalıyor, bir anlamda mülksüzleştiriliyorlardı. Buna da yerel yönetim açıkça göz yumuyor, sorunun çözümü için tüm hukuki yollar tıkanmış görünüyordu. Dolayısıyla ayaklanmak için halihazırda yeterli sebepler varken, Şam ve Lübnan'daki mezhep çatışmalarının bir motivasyon unsuru olması, hele ki Séon'un iddia ettiği gibi ayaklanmanın asıl amacının Şam'ın intikamını almak olması çok uzak bir ihtimal olarak gözüküyor.

Elimizde 109 kişiyle yapılmış olan istintaklardan yalnızca birisinde Şam sözü edilir: "Nalband Salih Ağa keşfin birinde çınarın dibinde bu işi böyle uzatmaktadırlar. Nihayet bu memleket Şam Halep gibi olur diyerek halkın kulağına koymuş idi".[117] Bu keşif Sandison'un sözünü ettiği fabrika arazisinin kazılıp insan kemiklerinin bulunduğu keşif olsa gerektir. O hezeyan içerisinde yalnız bir kişinin söylemiş olduğu bu söz eğer ayaklanmanın diğer katılımcıları tarafından ciddiye alınmış olsaydı, Setbaşı gibi etnik-dini yapısı karışık bir semtte çatışmanın büyümesi ve yayılması an meselesiydi. Fakat böyle bir şey olmamış, Kevork'un fabrikasından gayrı hiçbir yer zarar görmemiş, hiçbir mal ve can kaybı ya da yaralama kayıtlara geçmemiştir. Ayaklananlar hedefledikleri gibi fabrikayı ortadan kaldırdıktan sonra sessizce dağılırlar.

Bununla birlikte viskonsüllerin ayaklanmayla ilgili "Şam tekerrür edecek" vurguları hemen yerini bulur. 27 Ağustos 1862 tarihli sadaret makamına yazılmış bir belgeyle Bursa'nın Ortodoks, Katolik, Protestan ve Musevi ruhani liderleri Bursa'nın ehl-i İslam ahalisine aralarında hiçbir kadim düşmanlığın olmadığını, olayların Kevork davasının uzamasından ötürü bazı sabırsız kimselerce çıkartılmış olduğunu beyan ederler ve olay ertesi yapılan tahkikat ve mahkeme için teşekkür ederler.[118] Bu belge Meclis-i Vâlâ iradesine de eklenir.[119]

---

117 "Hamamcı Hüseyin'in Ağa geçen günkü söyleyeceği istikamette bir-iki söz istizam olunmakta takriridir": BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 14/2, 9 Safer 1279 (6 Ağustos 1862).

118 BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 15/1 ,15 Ağustos 1279 (27 Ağustos 1862)

119 BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 1/1, 20 Rabiü'l-evvel 1279 (15 Eylül 1862)

Hükûmet talimatıyla hazırlatılmış olması kuvvetle muhtemel bu belgenin yanı sıra olayların büyütülmesine, İngiltere ve Fransa tarafından müdahalelere meydan vermemek için sorgulama, yargılama ve karar alma sürecinin süratle nihayete erdirilmesinde de yine yabancı diplomatların baskısı ve merkezdeki Tanzimat bürokrasisindeki endişelerin rolü büyüktür. Kevork'la ilgili dava sürecinin yukarıda alıntılanan davacı ifadesinde belirtildiği üzere toplam üç ay, mahkeme kararını uygulatmaya çalışma çabasının bir ay sürdüğü düşünülürse, bu çapta bir şehir ayaklanması için yapılan soruşturma, kovuşturma ve yargılama sürecinde harcanan sürenin altı hafta olması müthiş bir sürat sayılabilir. Nitekim meselenin bu şekilde çabuk ve kararlı şekilde bir sonuca bağlanması Sandison'u da memnun eder, o da bu memnuniyeti büyükelçiliğe bildirir.[120] Ancak bu süreç Kevork'tan parasını geri alabilme derdinde olan Séon için daha sıkıntılı geçmiştir:

15 Eylül'de Meclis-i Vâlâ mahkeme kararını bildirdikten sonra 5 Ekim'de Séon büyükelçiliğe yeni bir mektup kaleme alır. Yazısında dava sürecinde Bursa Eyalet Meclisi'nden Kevork'un zararının ödeneceği ve kendisinin de parasını geri alacağı yönünde teminat aldığını, bu sebeple de bugüne kadar resmi yollara başvurmamış olduğunu bildirir. Ancak Séon'un bu teminata rağmen hâlâ parasını geri alabilmekle ilgili endişeleri vardır. Séon'a göre halihazırda ne doğru dürüst suçlular yakalanmıştır ne de hasar ödemesi yapılmıştır. Séon zararın karşılanması ve parasını bir an evvel geri alabilmesi için büyükelçilikten hükûmete baskı yapılmasını rica eder.[121]

Büyükelçi Marquis de Moustier hükûmetin Kırmızoğlu Kevork'un masraflarını karşılama niyetinin olup olmadığını bizzat araştırarak 16 Ekim 1862'de Bursa'ya cevap verir. Yazıda Marquis konuyu hariciye nâzırı (Âli Paşa) ile değerlendirdiğini, fabrika sahibinin toplam zararının 100 bin Piastra (kuruş) olarak hesaplandığını, bu paranın Kırmızoğlu Kevork'a "hükûmet tarafından" ödeneceğini bildirir. Ancak

---

120 FO 195/721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektubu, Bursa, 12 Eylül 1862

121 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864), Viskonsül M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 5 Ekim 1862.

Kırmızoğlu'nun fabrikasını tekrar olayların çıkmasına neden olan mahalde yapmasına izin verilmeyecektir. Bununla birlikte Kırmızoğlu'nun Séon'a borcu 60 bin Piastra (kuruş) olduğuna göre, Kırmızoğlu borcunu rahatlıkla ödeyebilir durumda olacaktır. Marquis, eğer borcunu ödeyeceğine ilişkin Kırmızoğlu'na güvenmiyorsa Séon'a resmi işlemleri başlatmasını önerir ve buna ilişkin belgeleri kendisine gönderirse, bunları Bâbıâli'ye sunacağını iletir.[122]

Bu mektup üzerine Séon'dan İstanbul'a borcun ödenmediğine dair yeni bir şikâyet mektubu ya da ek belgeler gitmediğine göre, zararının çok geçmeden hükûmet tarafından Kevork'a ödendiğini ve Kevork'un da Séon'a olan borcunu aksatmadan hemen ödediğini varsaymak mümkün. Durum buysa, Kevork'un zararı ilginç bir şekilde bazı sanıklara ve Bursa halkına taksim edilir ve ödeme iki sene sonra hükûmete yapılır. Değilse, Kevork ve Séon ödeme için iki sene kadar beklemiş olmalılar. Çünkü fabrikanın tazminatıyla ilgili ödemeler 1864'ü bulur ve tahsilâtın pek de adilâne yapıldığı söylenemez:

Şöyle ki, olaydan yaklaşık bir yıl kadar sonra 16 Ağustos 1863 tarihli bir resmi yazışmada, 15 Eylül'de çıkan Meclis-i Vâlâ iradesinde toplam zarar olarak beyan edilen "80-100 bin" kuruş tazminatı, sanıkların "müthiş fukaradan" olmaları sebebiyle tamamen ödemelerinin mümkün olmadığı belirtilir. Hasar tespit hesabının yapılıp paylaşımın buna göre bildirilmesi istenir.[123] Bu iradenin çıkmasından tam sekiz ay, olaydan yaklaşık 21 ay sonra 10 Nisan 1864'te Bursa'da mutasarrıf Tevfik Paşa'dan Sadaret'e nihayet bir hasar tesbiti gönderilir. Kevork artık aynı arsayı kullanamayacağı için arsa, fabrika kazanı ve fabrikanın içindeki emtia ile birlikte toplam masraf 75 bin kuruş olarak çıkarılır. Hüküm giyen sanıkların çoğu Tevfik Paşa'nın ifadesiyle "evbaş" (ayaktakımı), "gafil bir takım Hacı Baba ile ip kuşakçı âcize gürûhundan"[124] olduğundan, çözüm cezayı ödeyebilecek durumda görülenlere havale etmekte bulunmuştur.

---

122 CADN Correspondance avec les échelles, Brouse7 (1858-1864), Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'nin M. Séon'a mektubu, Tarabya (İstanbul), 16 Ekim 1862.

123 BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 17/1, 1 Rabiü'l-evvel 1280 (16 Ağustos 1863)

124 BOA, MVL 666/64 Lef: 1, 13 Şaban 1280 (23 Ocak 1864), vurgu bana aittir.

Bunlardan ikisi Kevork'un davacılarından Hamamcı Hüseyin ve su mütevellisi Hafiz Mehmet'tir. Kevork bu ikisinin suyunu "sirkat etmiş", yani çalmıştır, ama iddiaya göre, bunlar da halkı isyana teşvik etmişlerdir. Bu yüzden Hamamcı Hüseyin 20 bin kuruş, Hafiz Mehmet de 10 bin kuruş ceza ödemeye mahkûm edilirler. Oysa Hamamcı Hüseyin'in daha evvelki mahkemede bu suçtan yargılanıp hüküm giymişliği yoktur. 21 Ağustos 1862 tarihli mahkeme kararında halkı ayaklanmaya teşvik ve tahrik edenlerin hepsi birinci dereceden suçlu bulunup üç ay hapis cezasına ve Kevork'un zararını ödemeye mahkûm edilmiştir. Bu yazışmalarda adı geçen Hamamcı Hüseyin ise, dava edilmeden verilen bürokratik bir kararla hapis cezası almaz, fakat Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasının yakılmasını tazmin için en ağır para cezasına çarptırılır.

Tazminat ödemeye mahkûm edilen üçüncü kişi ise, yine dava metinlerinde şüpheli ve sanıklar arasında adını görmediğimiz bir isimdir: Eyalet Meclisi hâkimi Tevfik Bey. Onun da Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasıyla ilgili su ve mezarlık davalarında verdiği mahkeme kararının bir türlü uygulanmamasından esefle bahsettiğinden halkı isyana teşvik ettiği iddia edilir. Oysa Tevfik Bey'in adı istintaklarda hiç geçmez. Tersine, yukarıda alıntılandığı gibi davacılar İstanbul'a başvurmak için mahkeme kararının ilâmını istedikleri halde, hâkimin kendilerine ilâm vermeye yanaşmamasından şikâyet ederler. Hâkimin olayın "kışkırtıcısı" olduğunu düşünenler viskonsüllerdir.

Sandison, fabrikanın yarısının yıkılmasına hükmettiği için hâkimin ayaklanmayı kışkırttığını düşünmektedir. Sandison'a göre hâkim davacılara ilâmı vermez, çünkü ruhsatlı bir fabrikanın yıkılmasının yasadışı olduğunu bilmektedir.[125] Oysa ne Meclis-i Vâlâ kararı ne de Eyalet Meclisi kararları Hâkim'in kararının kanuna uygunluğunu sorgular. Neticede Kevork'a o ruhsat verilmişse bile, fabrikayı mezarlık üzerinde yapması için değil, kendi arsası üzerinde yapması için verilmiştir. Séon ise, kendisinden "kadı" olarak bahsettiği hâkimin provokatör olduğunu ve ayaklanmanın önde gelenleriyle anlaştığını yazar.[126]

---

125 FO 195/721, Viskonsül Donald Sandison'un Britanya Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e mektubu, Bursa, 26 Temmuz 1862.

126 CADN Correspondance avec les échelles, Brousez (1858-1864), Viskonsül

Hâkim Tevfik Bey'e ceza olarak diğerleri gibi hapis cezası verilmez, sadece 10 bin kuruş tazminat ödemeye mahkûm edilir. Hamamcı Hüseyin gibi Hâkim Tevfik Bey de diğer sanıklarla beraber yargılanmadığı için, sorgulamasının ve yargılamasının ne zaman yapıldığı, eğer suçluysa, niçin aynı "ahaliyi kışkırtma" suçunu işlemekten hüküm giyen diğerleri gibi üç ay hapis cezasına çarptırılmadığını bilmiyoruz. Dahası, diğer sanıkları yargılayan Eyalet Meclisi mahkemesi kararı altında "ed'-dâ'i Hâkime'-ş-Şer' Es-seyyid Mehmet Tevfik" mührü olan hâkimin Kevork davasını da gören Tevfik Efendi olması kuvvetle muhtemeldir.[127] Bu durumda, bir hâkimin, gördüğü davanın sanığı çıkması gibi oldukça sıradışı bir durum ortaya çıkıyor. Bir davanın hâkimi o davanın sanığı çıktıysa, o dava kararı neden temyiz edilmemiştir?

Tevfik Paşa, aynı belgede, kalan borcun da "ilerde mahalli bulunursa tahsil olunması ve yahud beşer bin kuruşun ve dahi kalabalıkta kesret üzere bulunan debbağ ve eskici ve sebzeci esnafından umûmen alınmasına" karar verildiğini bildirir. Yine istintaklarda, sözü geçen esnafın ayaklanan ve fabrikayı yakan kalabalıktaki bariz çokluğuna dair hiçbir bilgi yoktur. Yalnız bir kişi, fabrikanın yıkılmasında daha çok debbağ ve dibekçi kalfalarının bulunduğunu işittiğini söyler.[128]

Öyle görülüyor ki bu karar, suçu işleyenleri cezalandırmaktan ziyade, tazminatı kimlerin ödeyebileceği kriterine bakılarak verilmiştir. Söz konusu esnaftan 5'şer bin kuruş tahsil edilse bile hâlâ ödemede 20 bin kuruş açık vardır. Nihayet 10 Nisan 1864'te, o sırada Anadolu Sağ Kol Müfettişi olan Ahmet Vefik Paşa'ya muhakemat dairesinden gönderilen bir emirde "açıkta kalan akçanın suret-i adalet hakkaniyete olarak mahal-i tahsil" olunması istenir. Kısaca, kalan 35 bin kuruşluk ödemenin kimden nasıl tahsil edileceği, Ahmet Vefik Paşa'nın insafına bırakılır. Ahmet Vefik Paşa'nın bu parayı nasıl tahsil ettiğinin bilgisine ulaşamadım.

M. Séon'un Fransa Büyükelçisi Marquis de Moustier'ye mektupları, Bursa, 25 Temmuz 1862.

127 BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 02/02, 27 Safer 1279 (21 Ağustos 1862), ayrıca bkz. BOA, İ.MMS. 26/1126 Lef: 3/1, 26 Safer 1279 (23 Ağustos 1862).

128 Hüseyin Ağa'nın takriri: BOA, İ.MMS 26/1126 Lef: 9/2

Ancak Mülâzım Abdülkâdir, 1910'da yanan fabrikanın zararının Bursalılara ödetildiğini yazmaktadır.[129]

Sonuç

1862'de meydana gelen şehir ayaklanması ve bunu müteakip Kırmızoğlu Kevork'un fabrikasının yakılması olayı, Tanzimat dönemi Osmanlı kentlerinde yaşanan hukuksuzluk ve şehir kaynaklarının yağmalanmasına, halkın mülksüzleştirilmesine bir örnek teşkil etmektedir. Bu ve benzeri mülksüzleştirmeler, süratle palazlanan ve küresel kapitalizmin bir üyesi olan kentin tüccar ve sanayici burjuva sınıfı ile giderek proleterleşen yerli zanaatkâr ve esnaf-tüccar arasındaki sınıf ayrımını keskinleştiriyordu. Yüzyılın sonuna doğru Bursa toplumunda maddi çıkarları birbirinden enikonu ayrılmış burjuva ve işçi sınıfının varlığından söz etmek mümkündür.

Osmanlı kentlerinde vakıflar, kırsalda üretilen artı-değerin, dolayısıyla refahın paylaşımında önemli bir yer tutmaktaydı. Buna binaen vakıf yaptıran yöneticilerin meşruiyetini sağlamakta önemli bir unsurdular. Ayrıca şehirde belediye - yerel yönetim hizmeti kapsamına girebilecek su ve sağlık hizmetleri vakıflarca karşılanmaktaydı. Vakıfların önce kaynaklarının üzerindeki kontrolü, sonra adım adım mülklerini yitirmeleri, sözü edilen mülksüzleştirmenin önemli bir parçasıdır ve bu mülksüzleştirmenin sosyal ve siyasi etkileri üzerine çok bilgimiz yoktur. İncelenen örnekte bu etkiler üzerine bir parça ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde Bursa'da vakıf mülkünün yasal ya da yasal olmayan yollarla gaspı sıradışı hadiselerden değildir. Bu olayın öncesinde 15 Nisan 1860 (24 Ramazan 1276) tarihli bir istidada bu kez Bursa'da Hisar içinde Selimiye Vakfi arazisi üzerindeki "Tophane Kestaneliği" denilen alanda bir francala fırını işletmek için gedik alan Yorgaki ve kardeşleri, söz konusu fırın ve "francalacılık san'atı metruk" durumda olduğundan buraya bir "harir (ipek) fabrikası" inşa etmeye başlamış olduklarını haber veriyor ve Eyalet Meclisi'nden fabrika için ruhsatnâme istiyordu.[130] Bir nevi gecekondu-fabrika durumu söz konusudur bu ör-

---

129 Mülâzım Abdülkâdir, s. 328.

130 BOA, MVL 597/19 Lef: 1, 5 Ramazan 1276 (27 Mart 1860)

nekte. Demek ki 1860'a gelindiğinde yatırımcılar daha önceki gasplarla o kadar cesaretlendirilmişlerdi ki, sultan vakıfları bile güvende değildi. Bu örnekte, vakıf arazisini gasp eden fabrikanın Hisar içinde, dolayısıyla kurucu gazi sultanların türbelerine ve Tophane-i Âmire'ye çok yakın olduğu, bunun da şehir güvenliğini tehlikeye attığı ve fabrikaların yarattığı kötü kokuya sultan türbeleri çevresinde kati surette izin verilemeyeceği gerekçeleriyle Yorgaki ve kardeşlerinin başvuruları reddedilmiş ve inşa edilmekte olan fabrika yıkılmıştır. Fabrika arazisi bir sultan vakfı olmasına, inşa ve işletmesi için hiçbir ruhsat alınmamış olmasına rağmen, Yorgaki ve kardeşleri 1867 yılına kadar fabrikalarının yıkılmasından ötürü doğan zararlarının karşılanması için ısrarla istida yazmayı sürdürürler.[131]

20. yüzyıl başına gelindiğinde ise artık vakıf mülkü gaspları fark edildiğinde fabrikatörler, devletin de aracı olmasıyla gasp ettikleri arazi için vakfa ödeme yaparak bu arazinin sahibi olabiliyor, yaptıkları gasp için herhangi bir ceza ödemiyorlardı. 1906 yılında Andranik ve Serdical Efendiler'in fabrika inşaatları için Bursa'nın Arabayatağı semtinde bir cami arazisinden 164 zira (yaklaşık 94 m^2) araziyi gasp ettikleri bildirilince, gasp ettikleri mülk için 180 lira (18 bin kuruş) ödeyip arazinin sahibi olmuşlardır.[132]

Bu makalede incelenen örnekte ihtilaf konusu olan kabristan arazisi gasplarıyla ilgili bir fikir edinmek içinse 1857-61 yılları arasında hazırlanan Suphi Bey Haritası ile 1907 yılına ait Hüdâvendigâr vilayet salnâmesinde bulunan Bursa salnâme haritasına karşılaştırarak bakmak yeterli olacaktır (Harita 4). Yaklaşık elli senelik bir süre zarfında şehrin batısındaki Musevi mezarlığı (Meşatlık) tümden yok olmuş, şehrin en büyük kabristanı olan Pınarbaşı ve Deveciler mezarlıklarının alanları, keza şehrin doğusundaki Emir Sultan Mezarlığı arazileri büyük ölçüde küçülmüştür. Kent içinde herkesin kullanımına açık meraların, su kay-

131 BOA, A.MKT.UM 427/58 2 Rabiü'l-evvel 1276 (29 Eylül 1859), BOA, MVL 597/19 Lef: 2, 25 Cemaziyü'l-evvel 1276 (20 Aralık 1859), BOA, A.MKT.DV 155/30 26 Şaban 1276 (12 Mart 1860), BOA, MVL 396/97, 17 Muharrem 1279 (15 Temmuz 1862), BOA, MVL 523/ 89, 24 Ramazan 1283 (30 Ocak 1867), BOA 734/15 Lef: 1, 1 Zilhicce 1283 (6 Nisan 1867), 19 Muharrem 1284 (21 Mayıs 1867), BOA, MVL 734/15 Lef:3, 23 Muharrem 1284 (27 Mayıs 1867).

132 BOA, İ.EV, 6 Şaban 1326 (3 Eylül 1908).

naklarının, hatta Uludağ'daki çam ormanlarının bu elli sene içinde Bursa'daki sanayileşme sürecinde uğradığı talan, dolayısıyla şehir halkının mülksüzleştirilmesinin diğer veçheleri daha geniş kapsamlı bir çalışmanın konusudur.

Tanzimat döneminde özellikle Bursa, İzmir, Selânik, Edirne, Beyrut gibi ticari hayatın güçlü olduğu, sanayileşmenin başladığı ve Avrupa pazarlarına entegre olmuş Osmanlı kentlerinde ekonomik gelişme ve sanayileşme, yasaların ve güçlü bir hukuki ve bürokratik yapının denetiminde ve gözetiminde olmaktan uzaktır. Bunun yerine, yasaların ve idari yapıların sıklıkla değiştiği, şehirdeki ekonomik ve siyasi iktidar alanlarının konsolosların ve yabancı girişimcilerin de dahil olduğu pazarlıklarla belirlendiği, elindeki yargı ve yürütme yetkisini kötüye kullanma olanağı her zaman bulunan muhassıl, memleket ve eyalet meclislerinin üzerinde merkezi hükûmetin pek bir denetiminin olmadığı, bu meclislerde isimleri yolsuzluğa karışmış eski ayan ve bürokratların yeniden yeniden iş başına gelebildiği bir hukuksuzluk ortamı söz konusudur. Dahası, kapitalist dünyaya entegrasyonun ve erken dönem sanayileşmenin yol açabileceği sınıf çatışmaları, çevre sorunları ve halk sağlığını tehdit edebilecek durumlarla ilgili Tanzimat bürokrasisi son derece hazırlıksızdır. Kamusal çıkarı tecavüzden koruyan kurum ve yasaların zayıflığı karşısında, özellikle söz konusu türden ekonomik yönden canlı, nüfus yapısı kozmopolit Osmanlı kentlerinde giderek tırmanan bir sosyal gerilimin var olduğunu söylemek mümkündür. Bu, sınıfsal ve sekteryan gerilimlerin iç içe geçtiği bir matrikstir. Dolayısıyla Osmanlı'da 20. yüzyıl başının, özellikle I. Dünya Savaşı'nın şiddet tarihini yazarken, geçmiş yüzyılda Osmanlı taşrasında adaletin işletilememesinden kaynaklanan ve tansiyonu giderek artan gerilimin göz önünde bulundurulmasında fayda vardır.

SORGULANANLAR	SORGULAMA SAYISI	MESLEK	KEVORK'LA DAVA KONUSU	MAHKUM OLDUĞU SUÇ	KARAR	Suçun derecesi
TOPLAM CEZA ALAN	32					
Çıkrıkçı İzzet	1	Ahşap doğramacı	Su gaspı			
Canbaz Hacı Halil	1	At tüccarı	Su gaspı			
Attar Şakir	2	Attar		Öğrenci ve esnafi ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Alyanak Hafiz	2	Attar (şifalı ot ve baharat satıcısı)	Su gaspı	Ulucamii'de ve Hükûmet Konağı önünde ayaklanmaya iştirak	İki ay hapis	2
Tahtakale'de Dikici Kalfalarından İzmirli Mehmed Usta	1	Ayakkabı tamircisi				
Dikicibaşı Mehmed Ağa	1	Ayakkabı tamircisi				
Dikici Esnafından Mustafa Ağa	1	Ayakkabı tamircisi				

Dikici Esnafından Kütahyalı Halil İbrahim	1	Ayakkabı tamircisi				
Dikici Salih Usta	1	Ayakkabı tamircisi				
Dikici Kayserili Mustafa Usta	1	Ayakkabı tamircisi				
Kayserili Dikici Abdullah	1	Ayakkabı tamircisi				
Dikici Ahmed Usta	1	Ayakkabı tamircisi				
Dikicibaşı Sarı Ahmet	1	Ayakkabı tamircisi			İki ay hapis	2
Haffaf Ahmet Ağa	1	Ayakkabıcı				
Haffaf Hafız İsa	1	Ayakkabıcı	Su gaspı	Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Haffaf ve dellalcı Hacı Dede	1	Ayakkabıcı-tellal		Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Söğütlü Ahmet Ağa	1	Belirsiz				
Meymunoğlu Tahir Molla	1	Belirsiz				
Çiyanoğlu Hacı İsmail	2	Belirsiz				

Değirmenci Hacı Raşit'in Oğlu Hafiz Mehmet	1	Belirsiz	Su gaspı			
Suva? Hoca'nın Damadı	1	Belirsiz				
Namazgah Mahallesi'nden Hacı Hafiz	1	Belirsiz		Ulucamii'de ve Hükûmet Konağı önünde ayaklanmaya iştirak	İki ay hapis	2
Haffaf Hacı Nazif'in oğlu Esad	1	Belirsiz				
Sal Tahir	1	Belirsiz				
İsmet Kalfa	2	Belirsiz	Mezarlık gaspı	Öğrenci ve esnafi ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Arpacı Damadı Tekaüd Hüseyin Ağa	1	Belirsiz		Öğrenci ve esnafi ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Hacı Numan Efendizade Hasib Efendi	1	Belirsiz				
Bedreddin Mahallesi'nden Hacı Kadı	1	Belirsiz				

Zeybek	0	Belirsiz		Ayaklanmaya iştirak ve fabrikayı yakıp yıkma	Üç ay hapis	1 (Kaçak)
Kebaboğlu Hacı Mehmet	2	Belirsiz	Mezarlık gaspı	Fabrikayı yakıp yıkmak	Bir ay hapis	3
Söğütlü Berber Hacı Mehmet	1	Berber	Su gaspı	Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Berber Ahmet'in Oğlu	1	Berber				
Bedreddin Mahallesi'nden Berber Hacı Halil	1	Berber				
Berber Hacı Mehmet	1	Berber				
Beşikçi (Tekaüd) Hüseyin Ağa	1	Beşikçi		Ulucamii'de ve Hükûmet Konağı önünde ayaklanmaya iştirak	İki ay hapis	
Kaygan'dan Boyacı Arif	1	Boyacı (kumaş, iplik boyacısı da olabilir)				

Boyacı Saadettin	1	Boyacı (kumaş, iplik boyacısı da olabilir)				
Kaygan Camii şerifi kayyumu ve müezzini Hasib Molla	2	Caminin hizmetlisi ve müezzini		Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Çoban Salih	1	Çoban				
Debbağ Halil	1	Derici				
Kara Hüseyinoğlu Debbağ Emin	1	Derici		Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak ve fabrikayı yakıp yıkmak	Üç ay hapis	1
Debbağ Esnafı Kethüdası Hüseyin Ağa	2	Derici				
Debbağ Hacı Said	1	Derici				
Debbağ Esnafından Kürdoğlu Hacı Mehmed	2	Derici				
Muhallebicioğlu Debbağ Hacı Halil	1	Derici				
Debbağ Derviş Mustafa	1	Derici				
Pirinç Han'dan Debbağ Hacı Mustafa	1	Derici				

Kurı Sultanın Oğlu Debbağ Mehmed Ağa	1	Derici				
Arakiyeci Ahmet Ağa	1	Derviş külahı imalatçısı		Ulucamii'de ve Hükûmet Konağı önünde ayaklanmaya iştirak	İki ay hapis	2
İzmirli dibekçi Mehmet Usta	0	Dibekte kahve vb. öğüten esnaf		Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Bedreddin Mahallesi'nden dibekçi Halil Ağa	0	Dibekte kahve vb. öğüten esnaf		Ulucamii'de ve Hükûmet Konağı önünde ayaklanmaya iştirak	İki ay hapis	2
Sipahi Pazarlı Hacı Hüseyin	1	Esnaf		Ulucamii'de ve Hükûmet Konağı önünde ayaklanmaya iştirak	İki ay hapis	2
Bat Pazarından sabık imam vekili Mehmet Efendi	1	Esnaf				

Uzun Çarşı'da Dağıstanî Sadreddin Efendi	1	Esnaf				
Bit Pazarlı Derviş Ağa'nın Haber Vermiş Olduğu Hoca Efendi	1	Esnaf				
Tevfik Bey	0	Hakim		Halkı tahrik ve fabrikanın hedimine teşvik	10.000 kuruş para cezası	Hakkında mahkeme kararı yok
Hallaç Emin Ağa	1	Hallaç	Mezarlık gaspı			
Hamamcı Hüseyin	2	Hamam işletmecisi	Su gaspı	Hakkında mahkeme kararı yok.	20.000 kuruş para cezası	Hakkında mahkeme kararı yok
Meydancıktan Helvacı Hafiz	1	Helvacı				
Bedreddin Mahallesi imamı Ahmet Efendi	1	İmam				
Ahmed Dai İmamı İbrahim Efendi	1	İmam	Su gaspı			
İmaretçi Mehmed	1	İmaret idarecisi				
Minareci Mustafa	1	İnşaat işçisi				
İshak Şah Mahallesi'nden Fotacı Hacı İlyas	1	İpek-Pamuk peştamal imalatçısı				

Bedreddin Mahallesi'nden Kasap Aziz	1	Kasap				
Yeşil Mahallesi'nden Köfüncü Süleyman	1	Küfe-sepet imalatçısı		Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Leblebici Hüseyin Ağa	1	Leblebici	Mezarlık gaspı			
İçelli Kerim Efendi	1	Medrese öğrencisi				
İçelli Mustafa Efendi	2	Medrese öğrencisi				
Geybeli Hoca Mehmet Efendi	2	Medrese öğrencisi				
Uşaki İbrahim Efendi	2	Medrese öğrencisi				
Hoca İbrahim Rüştü Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Hoca Ali Zühti Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Hoca Salih Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Ahmet Nazif Efendi	1	Medrese öğrencisi				

Pehlivan Hoca	1	Medrese öğrencisi				
Kaygan Camii'nden Hoca Musa Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Çankırılı Ömer Efendi'nin Damadı Hoca Kadri Efendi	2	Medrese öğrencisi				
Mehmet Tahir	1	Medrese öğrencisi				
Esseyid Mehmet Salih	1	Medrese öğrencisi				
Adalızade Esseyid Ahmet Nazif	1	Medrese öğrencisi				
İnebey Medresesi Talebesinden İçelli Hasan Efendi	2	Medrese öğrencisi		Ulucamii'de ve Hükûmet Konağı önünde ayaklanmaya iştirak	İki ay hapis	2
Maksem Mahallesi'nden Hoca Mustafa Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Dağıstani Hoca Tahir Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Ahmet Efendi	1	Medrese öğrencisi				

Yeşil Medresesi'nden Mustafa Efendi	1	Medrese öğrencisi	Mezarlık gaspı	Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
İçelli Kerim Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Hoca İbrahim Rüşdü Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Hoca Musa Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Hoca Ahmet Nafiz Efendi	1	Medrese öğrencisi				
Mekteb-i Idadiye Hocalarından Salih Efendi	1	Mekteb-i İdadî hocası				
İnebey'de Mevlevi Dede	1	Mevlevi dervişi				
Tuz Pazarı'ndan Nalbant Ömer	1	Nalbant		Fabrikayı yakıp yıkmak	Bir ay hapis	1
Nalbant Salih Ağa	2	Nalbant				
Nalband Arif	4	Nalbant	Mezarlık gaspı	Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Nalband Eyüp	1	Nalbant				
Hacı Süleymanoğlu Nalbur Hacı Mustafa Ağa	1	Nalbur				

Sarraç Said	1	Sarraç (eyer-koşum takımları imalatçısı)		Fabrikayı yakıp yıkma	Üç ay hapis	1
Pazarcı Arnavud Tahir	1	Sebze-meyve satıcısı		Fabrikayı yakıp yıkma	Bir ay hapis	3
Kaygan'da Pazarcı Mehmet	1	Sebze-meyve satıcısı				
Şekerci Cezayirli İsmail Ağa	1	Şekerlemeci-Tatlıcı			İki ay hapis	2
Semer Ağacısı Hafiz Abdullah	0	Semerci ustası		Ayaklanma ve fabrikayı yakıp yıkma	Üç ay hapis	1 (Kaçak)
Şerbetçi İbrahim Ağa	1	Şerbetçi		Ayaklanmaya iştirak	İki ay hapis	2
Su Mütevellisi Hafiz Mehmed	1	Su vakfı mütevellisi	Su gaspı	Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis ve 10.000 kuruş para cezası	1
Ahmed Da'i Mahallesi'nden dellal Ahmed	2	Tellal	Su gaspı	Öğrenci ve esnafı ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Arap Dellal Hacı Mehmet	1	Tellal				

Kundakçi Eyüp	2	Tüfek kundakları imalatçısı		Ayaklanmaya iştirak ve meclis ütesi Hacı Mustafa'ya darb	Üç ay hapis	3
Akbıyıklı Urgancı Mehmet Ağa	1	Urgancı				
Urgancı Halil Efendi	2	Urgancı	Mezarlık gaspı	Öğrenci ve esnafi ayaklandırmak	Üç ay hapis	1
Yağcı Hafiz Efendi	1	Yağcı				
TOPLAM HÜKÜM GİYEN SAYISI	30					

* Hamamcı Hüseyin, hakkında mahkeme kararı olmamasına rağmen olaydan iki sene sonra Vali Tevfik Paşa'nın kararı ve Meclis-i Vâlâ'nın onayı ile Su mütevelllisi Hafiz Mehmet ile birlikte halkı tahrik ve ayaklanmaya teşvikle suçlanmış ve 20.000 kuruş para cezası ödemeye mahkum edilmiştir. Aynı kararla Hafiz Mehmet ve yine daha evvel yargılanmamış olan Hakim Tevfik Bey de 10.000'er kuruş ceza ödemeye mahkum edilmişlerdir.

İSTANBUL GURBETİNDE ÇALIŞMAK VE YAŞAMAK

CAN NACAR

Ermeni taşra edebiyat geleneğinin önde gelen isimlerinden Hagop Mıntzuri 19. yüzyılın son yıllarında bir öğrenci ve fırıncı çırağı olarak yaşadığı İstanbul'u anlatırken Beşiktaş Rüştiyesi'nde hademe olarak çalışan Emin Ağa'dan bahseder. Mıntzuri'nin ifadesiyle "uslu, saf biri" olan ve herkesle selam durarak konuşan Emin Ağa akşam okul boşaldığında sınıfları süpürür, memleketi Eğin'in gurbet türkülerinden birini söylermiş:

> "Kozana söyleyin bu yıl akmasın,
> Akıp akıp yüreğimi yakmasın,
> Benden selam edin nazlı beldeye,
> Bu yıl da gelemem yola bakmasın."[1]

Emin Ağa, 19. yüzyıl boyunca Anadolu ve Rumeli'deki nazlı beldelerini bırakıp imparatorluk başkentine gelmiş binlerce gurbetçiden sadece biridir. Kimi kendine ait bir işyeri açan, kimi de işçilik veya seyyar satıcılık yapan bu insanlar İstanbul'un ekonomik hayatında çok önemli bir rol oynamıştır. Nüfusu yüzyılın başında yaklaşık 300 bin iken 1885 yılında 875 bine ulaşmış olan bu devasa kentte işgücünün önemli bir bölümünü onlar oluşturmaktadır.[2] Osmanlı devleti tarafından muhtemelen 19. yüz-

1 Hagop Mıntzuri, *İstanbul Anıları (1897-1940)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), s. 72.

2 Cengiz Kırlı, "A Profile of Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," *International Labor and Working-Class History*, no. 60 (2001), s. 125-140, 125; Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* (Albany: State University of New York Press, 2003), s. 51.

Ermeni hamal. De Amicis, Edmondo. *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme. J. Colomb et illustre de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Paris, Hachette, 1883.

yılın başında Haliç ve Boğaz'ın Avrupa yakasında gerçekleştirilen detaylı bir sayıma göre bu iki bölgedeki toplam 3.970 işçi ve seyyar satıcının yüzde 56'sı göçmendir. Bu sayıma göre bazı meslekler göçmen işçiler tarafından neredeyse tekel altına alınmıştır. Örneğin, ekmek fırınları ile hamamlarda çalışan Hıristiyan ve Müslüman işçilerin büyük çoğunluğu Anadolu'dan gelmiş göçmenlerdir. Yüzyılın ortasına gelindiğinde İstanbul 90 bin göçmen emekçiye ev sahipliği yapmakta ve bu insanlar kentteki erkek nüfusunun yüzde 39'unu oluşturmaktadır. 1880'lerin başında ise kentin sadece işyerleri ve hanlarında 61 bin göçmen yaşamaktadır.[3]

3 Kırlı, "A Profile of Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," s.134 ve 137; Florian Riedler, "Armenian Labour Migration to Istanbul and the

19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başında İstanbul'a gelmiş göçmen işçiler, seyyar satıcılar ve zanaatkârlar kente nasıl uyum sağlıyorlardı? Nasıl iş buluyorlardı? Nerelerde kalıyorlardı? Kentteki diğer toplumsal aktörler ve siyasi örgütlerle ilişkileri nasıldı? Bu yazı söz konusu sorulara cevap aramakta ve göçmenlerin hem iş hem de barınacak yer bulmalarında hemşerilik ilişkilerinin önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Ayrıca bazı göçmen işçi gruplarının Yeniçeriler gibi önemli toplumsal ve siyasi aktörlerle sıkı ilişkiler kurduklarını göstermektedir. Ancak yukarıdaki soruları tartışmaya geçmeden önce iki noktanın altını çizmek gereklidir. Birincisi, İstanbul'daki göçmen emekçilerin büyük çoğunluğu erkektir. Bununla beraber hem Osmanlı arşiv belgelerinde hem de bazı edebi eserlerde kente çalışmaya, özellikle de zengin evlerinde hizmetçilik yapmaya gelen kadınlardan bahsedilir. Örneğin, eserlerinde Ermeni toplumsal hayatını güçlü bir şekilde tasvir eden Krikor Zohrab *Postal* adlı hikâyesinde İzmit'ten Kadıköy'deki bir Ermeni evine hizmetçilik yapmaya gelen güzel Dikranuhi'nin yaşamını anlatır.[4]

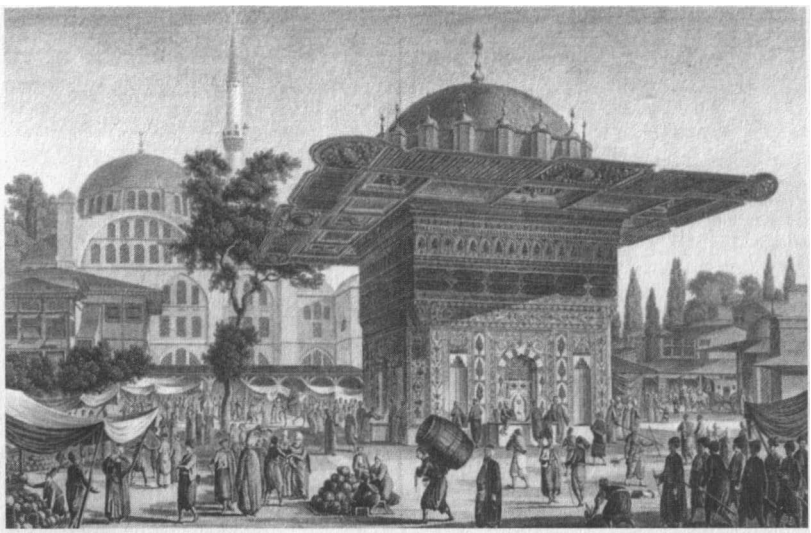
İkincisi, göçmen emekçiler arasında İstanbul'da kaldıkları süre bakımından önemli farklılıklar vardır. İstanbul'a kimileri sadece birkaç aylık işler için gelirken kimileri de iki-üç yıl kalıp evlenmelerine ve bir parça toprak almalarına yetecek kadar parayla dönerlerdi. Bazıları ise başkentte onyıllar geçirmekte, memleketlerinde bıraktıkları ailelerini arada bir ziyaret etmekteydi.[5] Örneğin, Hagop Mıntzuri'nin babası ve diğer aile büyükleri Erzincan'ın Küçük Armudan köyünden İstanbul'a fırıncılık yapmaya gelmiş ve yıllarca orada kalmıştı: "Yirmiden altmışa, kırk yıl bo-

---

Migration Crisis of the 1890s," *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity* içinde, der. Ulrike Freitag, Malter Fuhrmann, Nora Lafi ve Florian Riedler (New York: Routledge, 2011), s.160-176, 163 ve 165.

4 Krikor Zohrab, "Postal," *Ermeni Edebiyatı Numuneleri-1913* içinde, der. Sarkis Srents (İstanbul: Aras Yayınları, 2012), s. 68-103. İzmit'ten İstanbul'a hizmetçilik yapmaya gelen Ermeni kadınlar için ayrıca bkz. BOA, ZB. 429/129 (16 Ağustos 1323/ 29 Ağustos 1907).

5 Donald Quataert, "The Port Worker Guilds and the Istanbul Quay Company," *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881–1908: Reactions to European Economic Penetration* içinde (New York: New York University Press, 1983), s. 95-120, 97.

1826'dan önce İstanbul'da Tophane Çeşmesi.
Antoine-Ignace Melling-Voyage Pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore, Paris: P. Didot L'ainé, 1819.

yunca babalarımız beş yılda bir memlekete gelirlerdi. Topu topu on yıl kocalarıyla beraber olan analarımızın otuz yılı dullukla geçerdi. Neden? İstanbul'dan memlekete para yollayabilmek için."[6]

Hemşerilik İlişkileri ve Kentte İş Tutma

İstanbul'da geçim mücadelesi veren binlerce göçmen, çalışacak iş ve başlarını sokacak bir yer ararken genellikle tek başlarına hareket etmemişlerdir. Kendilerinden önce gurbete çıkmış akrabaları ve hemşerilerinden İstanbul hakkında bilgiler almış, kente vardıklarında ise onlar tarafından iş ve barınak bulma konusunda desteklenmişlerdir. Bunun sonucu olarak, aynı vilayetlerden gelen göçmenler belirli semtlerde ve iş kollarında yoğunlaşmışlardır. Örneğin, 1885 nüfus sayımına göre Davud Paşa sem-

6 Mıntzuri, *İstanbul Anıları*, s. 109.

tindeki Kasap İlyas Mahallesi'nde elli bir tane manav küfecisi vardır ve bu küfecilerin kırk beş tanesi Arapkir doğumludur.[7] Haliç'in kuzeyindeki Galata ve Kasımpaşa'da ise 20. yüzyılın hemen başında Manastırlı ve Resneli yüzlerce Bulgar küfeci çalışmaktadır. Hükümet yetkilileri tarafından küfeci olarak kaydedilmiş bu Bulgar göçmenlerin de manav küfecisi olması muhtemeldir. Zira büyük bir çoğunluğu yakın çevrelerindeki bahçe ve bostanlarda yatıp kalkmaktadır.[8]

Cem Behar'ın ifade ettiği gibi İstanbul'a gelip manav küfecisi olmak ilk bakışta çok kolay görülebilir. Sırta bir küfe alıp kentin sokaklarını gezerek mevsimine göre çeşitli meyve ve sebzeler satmak ne büyük bir parasal sermaye ne resmi bir kurumdan izin ne de diploma gerektirmektedir. Ancak bu tür engellerin yokluğu her isteyenin manav küfecisi olabileceği anlamına gelmez. Bahçe-bostan sahiplerinden kredi ile alışveriş yapabilmek ve küfeci grupları arasında paylaşılmış mahalle ve sokaklarda rahatlıkla dolaşabilmek için çok önemli bir sermaye öğesi gereklidir. O sermaye öğesi de akrabalık ve hemşerilik ilişkileridir. Bu ilişki ağlarına dahil olmak seyyar manavlık yapabilmek için adeta bir önkoşuldur.[9] Benzer durum diğer birçok meslek için de geçerlidir. Örneğin, 19. yüzyılın son yıllarına kadar İstanbul gümrüğündeki mal taşıma işleri neredeyse tamamen Ermenilerin elindedir. Çoğu Doğu Anadolu vilayetlerinden gelmiş olan bu Ermeni hamallar (kentin diğer bölgelerindeki meslektaşları gibi) loncalarda güçlü bir şekilde örgütlenmiş ve başka hamalların gümrükte işe girmesini uzun bir süre önleyebilmişlerdir.[10]

Hemşerilik ilişki ağlarının önemli olduğu bir diğer meslek tütüncülüktür. İstanbul'da tütün alım ve satımı devlete ait bir işletme olan İnhisar-ı Duhan İdaresi tarafından 1872-77 arası dönemde tekel altına alınmıştır. 1874 yılında İnhisar-ı Duhan İdaresi'ne ait bir fabrikada gerçekleştirilen detaylı bir soruşturma, idarece istihdam edilen tütün kıyıcılarının arasında pek çok Kemahlı olduğunu göstermektedir. Fabri-

---

7 Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul*, s. 114.

8 BOA, Y. PRK. ZB. 36/11, Lef:1 (28 Temmuz 1321-10 Ağustos 1905). Bu yazıda bahsi geçen Bulgar göçmenlerin tümü Osmanlı vatandaşıdır.

9 Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul*, s. 114-116.

10 Quataert, "The Port Worker Guilds and the Istanbul Quay Company," s. 98-100.

kadaki bazı ustaların rüşvet aldıkları ve tütün çaldıkları iddiaları üzerine başlatılan soruşturmada toplam otuz sekiz tütün kıyıcısı sorgulanmıştır. Bunlardan on beş tanesi nereli oldukları sorusuna Kemah cevabını vermiştir. Suçlanan ustalardan biri olan Yanko'nun soruşturma sırasında verdiği ifade, Kemahlı işçiler arasındaki dayanışmaya dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu ifadeye göre Kemahlı tütün kıyıcılarından Ali bir süre önce hastalanmıştır. Ali'nin yerine bir hemşerisi çalışmaya başlamış, ancak durumdan ne Yanko'yu ne de ustabaşını haberdar etmiştir. Yanko durumu öğrenip yeni işçi ile konuşmaya kalkıştığında ise araya Kemahlı diğer işçiler girmiştir: "Hemşerileri dediler ki burada çalışıyor, ilişme."[11]

Kentte Yatacak Bir Yer Bulma

İstanbul'un dükkânları, atölyeleri, mağazaları, bostanları ve bahçeleri gurbetçiler için sadece çalışıp geçimlerini sağladıkları işyerleri değildi. Birçoğu buralarda yaşamaktaydı. Örneğin, 19. yüzyılın başında Haliç ve Boğaz'ın Avrupa yakasındaki dükkân ve bahçelerde yaklaşık 3 bin kişi çalışmaktaydı ve bu işçilerin yüzde 73'ü işyerlerinde yatıp kalkıyordu.[12] İşyerleri ilerleyen yıllarda da göçmenlere barınak olmaya devam etmiştir. Mesela, 1890'lı yıllarda Beşiktaş çarşısındaki ekmek fırını hepsi Doğu Anadolu'dan gelmiş on sekiz göçmen için hem işyeri hem de ev olmuştur. İşçilerin çoğu tavan arasında fırının yakacak odunlarından yapılmış karyolalarda yatıp kalkmaktadır.[13] 1905 yılında Kasımpaşa'da faaliyet gösteren iki ekmek fırınında ise hepsi Kalkandelenli olan yirmi Bulgar işçi çalışmaktadır ve bunlardan on dokuzu çalıştığı fırında ikamet etmektedir.[14]

Fırınlar ve kentteki diğer işyerleri, seyyar olarak çalışan veya boşta kalmış göçmenler için de barınak olmuştur. Bazı seyyar satıcılar, gece konaklama karşılığında, kaldıkları işyerlerinin ürünlerini satmaktadır. Bu kişilerden biri, 19. yüzyılın sonunda Beşiktaş'ta seyyar ciğercilik yapmakta olan Kosovalı Arnavut Rado'dur. Kızarmış ciğerin yanında çar-

---

11 BOA, ZB. 6/17, Lef:8 (20 Nisan 1291-8 Nisan 1874).

12 Kırlı, "A Profile of Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," s.133.

13 Mıntzuri, *İstanbul Anıları*, s. 101.

14 BOA, Y. PRK. ZB. 36/11, Lef:1 (28 Temmuz 1321-10 Ağustos 1905).

İstanbul'da saka, kayıkçı ve hamal.
1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri, Elbise-i Osmaniyye, Osman Hamdi Bey ve Marie de Launay. Sabancı Üniversitesi.

şıdaki fırının ekmeklerini satmakta, buna karşılık fırında yatmaktadır.[15] Kasımpaşa'daki bahçe ve bostanlarda ise Manastır ve Resneli yüzlerce Bulgar küfeci kalmaktadır. Örneğin, semtteki Debbağhane Meydanı'nda bulunan Faik Efendi'nin bostanı 1905 yılı yaz aylarında otuz bir Bulgar küfeciye ev sahipliği yapmaktadır. Bu küfecilerden altısı Manastırlı, yirmi beşi Resnelidir. Semtin Hacı Ahmed Mahallesi'nde Karamanlı Niko'nun sahip olduğu bostanda ise on altısı Manastırlı, biri Resneli olmak üzere toplam on yedi küfeci yatmaktadır.[16] Bu küfeciler gündüz saatlerinde

15 Mıntzuri, *İstanbul Anıları*, s. 15.
16 BOA, Y. PRK. ZB. 36/11, Lef:1 (28 Temmuz 1321-10 Ağustos 1905).

muhtemelen Kasımpaşa ve civar semtlerin sokaklarında dolaşmakta ve kaldıkları bahçelerin-bostanların ürünlerini satmaya çalışmaktadırlar.[17] İstanbul'da henüz iş bulamamış ya da işinden ayrılmış bazı göçmenler ise mağaza ve dükkânlarda hemşeri ilişkileri sayesinde kalabilmekteydiler. Kentin bu işsiz göçmenlerinden biri, Sivas vilayetine bağlı Karahisar-ı Şarki'den 1879 yılında gelmiş olan Varak'tır. İstanbul'a altmış beş yaşında gelen bu Ermeni ihtiyar iki seneden fazla ekmekçi olarak çalışmış, ancak daha sonra işsiz kalmıştır. İşsiz kaldığı dönemde Üsküdar'da bir ekmek fırınındaki hemşerilerinin yanında yatıp kalkmıştır.[18]

Göçmenlerin işyerleri dışında kalabilecekleri diğer mekânlar hanlar, bekâr odaları, hamamlar ve kahvehanelerdi. Bu mekânlar arasından yatıp kalkacakları yerleri belirlerken çoğunlukla hemşerileriyle birlikte hareket etmişlerdir. Örneğin, Kasımpaşa'da Yüzbaşı Emin Efendi'ye ait (Taş Han namıyla anılan) bekâr odalarında 1905 yılı yazında on üç Resneli Bulgar küfeci yaşamaktaydı.[19] Sivaslı göçmenlerin 19. yüzyılın sonlarında kaldıkları mekânlardan biri Sultanahmet'teki Haseki Hamamı'nın külhanıydı. Bazı göçmenler ise hemşerileri tarafından işletilen kahvehanelerde geceliyordu. Mesela Galata'daki Muşlu Sarkis'in kahvehanesinde 1882 yılında en az dört Muşlu göçmen kalmıştı.[20]

İstanbul'a gelip iş ve barınacak yer arayan birçok göçmenin asıl derdi, kazançlarını biriktirip memlekete para yollayabilmek veya parayla dönebilmekti. İşyerlerinde, bekâr odalarında, hamamlarda ve kahvehanelerde yatıp kalkmaları muhtemelen bu yüzdendi. İş bulamadıklarında ya da karşılarına daha fazla para kazanma fırsatı çıktığında ise içlerinden bazıları yeni göç planları yapıyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'un farklı semtlerinde Mısır ve Balkanlar'daki büyük altyapı projelerinde çalışmak üzere işçi yazılmaktaydı. Yüksek ücret vaat edilerek toplanan

---

17 İstanbul'daki bazı hamallar ise mağaza ve dükkânlarda bekçi olarak yatıp kalkmaktadır. Bu hamallardan biri olan Mıgırdiç 1880 yılında Sivas'tan İstanbul'a gelmiş ve Galata'da hamal olarak çalışmaya başlamıştır. Geceleri ise Galata'daki bir manifatura tüccarının mağazasında bekçili olarak kalmaktadır. Bkz. BOA, Y. PRK. ZB. 2/22, Lef:1 (21 Eylül 1298-3 Ekim 1882).

18 BOA, Y. PRK. ZB. 2/22, Lef:1 (21 Eylül 1298-3 Ekim 1882).

19 BOA, Y. PRK. ZB. 36/11, Lef:1 (28 Temmuz 1321-10 Ağustos 1905).

20 BOA, Y. PRK. ZB. 2/22, Lef:1 (21 Eylül 1298-3 Ekim 1882).

bu işçiler arasında hatırı sayılır sayıda göçmen vardır.[21] Örneğin, 1880'li yılların hemen başında İngiliz hükümeti memurları tarafından toplanıp Mısır'a çalışmaya yollanan 102 işçinin seksen dördü, taşra vilayetlerinden farklı zamanlarda İstanbul'a gelmiş (yarısı bir iş sahibi, yarısı işsiz gezen) Ermenilerdir.[22] 1887 yılı yazında ise bir İtalyan ve iki Osmanlı vatandaşı tarafından Süveyş Kanalı'nda çalışmak üzere 400 işçi yazılmıştır. Bu iki Osmanlı vatandaşından biri yukarıda bahsi geçen Taş Han'da mukimdir ve topladığı işçiler arasında muhtemelen aynı handa geceleyen göçmenler de vardır.[23]

Hamallar, Yeniçeriler ve Siyasi Partiler

İstanbul'da geçim mücadelesi veren bazı göçmen işçi, seyyar satıcı ve zanaatkârlar kentin önemli toplumsal ve siyasi aktörleriyle yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkileri kullanarak zaman zaman ekonomik çıkarlarını korumaya çalışmış, zaman zaman da politik taleplerini ifade etmişlerdir. Kentteki toplumsal ve siyasi aktörlerle en yoğun ilişki halinde olan gruplardan biri hamallardır. Yazının bu son bölümünde onların 19. yüzyıl İstanbul'undaki hikâyesi anlatılacaktır.

19. yüzyılın başında İstanbul'daki en önemli toplumsal ve siyasi aktörlerden biri Yeniçeri Ocağı'ydı. Yeniçeriler 17. yüzyıldan itibaren başta İstanbul olmak üzere Osmanlı kentlerindeki ekonomik yaşama tüccar, zanaatkâr ya da işçi olarak aktif bir şekilde katılmaktaydılar. Bu durumun bir sonucu olarak ocak mensupları ile bazı işçi ve zanaatkâr grupları ara-

---

21 Yeniköy'de meyve satıcılığı yapmakta olan Sarandi'nin 1888 yılında verdiği ifade işçilere önerilen yüksek ücretler hakkında ipuçları vermektedir. Bu ifadeye göre İspiro isimli biri Köstence'de gemilerden trenlere buğday yükleme işinde çalışacak kırk sekiz işçi toplamıştır. İspiro İstanbul boğaz köylerinden topladığı bu işçilere vapura bindiklerinde iki lira vermeyi vaat etmiştir. Köstence'de ise beş frank gündelik ücret ödenecektir. BOA, Y. PRK. ZB. 4/19 (17 Temmuz 1304- 29 Temmuz 1888).

22 BOA, Y. PRK. ZB. 2/22, Lef:1 (21 Eylül 1298- 3 Ekim 1882). Mısır'a çalışmaya giden seksen dört Ermeni arasında İstanbul'da uzun yıllar geçirmiş olanlar da vardı, sadece birkaç ay önce gelmiş olanlar da. Örneğin, Muşlu Toros başkentte on beş yıl yaşamıştı, yine Muşlu olan İsan ise sadece iki ay önce gelmişti.

23 BOA, DH. MKT. 1435/20 (20 Temmuz 1303- 1 Ağustos 1887).

İstanbul'da katliamlar: Bir Ermeni evine saldırı.
Review of Reviews, Ekim 1896, s. 290. Bibliothèque nationale de France, Paris.

sında oldukça güçlü ilişkiler kurulmuştu.[24] Örneğin, İstanbul'daki çoğu Türk ve Kürt hamal ocağa kaydolmuştu.[25] Başkentteki en önemli silahlı güç ile yakın ilişkilerde bulunmak hamallara hem Osmanlı devleti hem de İstanbul ahalisi ile olan ilişkilerinde koruma sağlıyordu. Ancak 1826 yılı haziranında Yeniçeri Ocağı'nın kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmasıyla Türk ve Kürt hamalların hayatları radikal bir şekilde değiştirmiştir.

24 Yeniçerilerin toplumsal ve ekonomik yaşamdaki rolü için bkz. Mehmet Mert Sunar, " 'When grocers, porters and other riff-raff become soldiers:' Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 17 (2009), s. 175-194.

25 Donald Quataert, "Labor Policies and Politics in the Ottoman Empire: Porters and the Sublime Porte, 1826-1896," *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze* içinde, der. Heath W. Lowry ve Donald Quataert (İstanbul: The Isis Press, 1993), s. 59-69, 63.

Osmanlı devlet elitleri, Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasına karşı güçlü bir muhalefeti engellemek için, özellikle İstanbul ve Edirne gibi belli başlı kentsel merkezlerde, baskıcı uygulamalara girişmişlerdir.[26] İstanbul'daki Kürt ve Türk hamalların birçoğu bu durumdan nasiplerini almıştır. Bazıları Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan yeni orduya katılmalarına rağmen öldürülmüş, bazıları da memleketlerine sürgün edilmiştir. Peki, öldürülen ve sürgün edilen hamalların yerini kimler almıştır? 1820'li yıllarda İstanbul'daki hamal nüfusunun önemli bir bölümünü Ermeniler oluşturmaktadır. Kürt ve Türk hamallardan boşalan pozisyonlara da, devlet elitlerinin isteğiyle, Doğu Anadolu'dan gelmiş Ermeni göçmenler yerleştirilmiştir. Sultan II. Mahmud ve üst düzey Osmanlı bürokratlarının İstanbul'da kendilerine en sadık gördükleri unsur muhtemelen Ermenilerdir.[27]

Ermeni göçmenler 19. yüzyılın son yıllarına kadar İstanbul'daki hamal nüfusunun çoğunluğunu teşkil etmiştir. 1895 ve 1896 yılları, bu kalabalık emekçi kitlesinin kentteki varlığı için dönüm noktası olmuştur. 1895 yılı eylül ayında Hınçakyan Partisi, Anadolu'daki Ermeni nüfusu hedef alan katliamları protesto etmek ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde ekonomik ve idari reformlar talep etmek üzere bir gösteri düzenleyeceğini duyurmuştur.[28] 30 Eylül günü gerçekleşecek gösteri Kumkapı'daki Ermeni kilisesinden başlayacak ve Bâbıâli'de son bulacaktır. Gösteriye katılan kalabalık kitlenin çoğunluğunu taşralı yoksul Ermeni emekçiler, özellikle de hamallar oluşturmuştur. Bu insanlar Hınçakyan'ın gösteriye katılım çağrısına olumlu cevap vermişlerdir, zira memlekette bıraktıkları aileleri için endişelenmekte ve reformların gerekliliğine inanmaktadırlar.[29]

---

26 Yeniçeriler ile tabakhane esnafı arasında sıkı ilişkilerin olduğu Edirne'de, ocağın kaldırılmasından bir süre sonra tabakhanelere yaklaşık 100 sekban askeri yerleştirilmiştir. Bkz. Sunar, "Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne," s. 190.

27 Quataert, "Labor Policies and Politics in the Ottoman Empire," s. 64-65.

28 Hınçakyan Partisi 1887 yılında Cenevre'de kurulmuştu. Bir diğer önemli Ermeni siyasi örgütü olan Taşnaksutyun ise 1890'da Tiflis'te kurulmuştu.

29 Akın Sefer, "The Docks of the Revolution: The Struggles of the Port Workers

Başkentte Eylül 1895'te gerçekleşen büyük gösteri ile artan gerilim, bir yıl sonra Taşnaksutyun Partisi militanlarının Galata'daki Osmanlı Bankası binasını basmasıyla zirveye ulaşmıştır.[30] Baskın haberinin duyulmasıyla birlikte, başını alt sınıflardan Müslüman ahalinin çektiği çeteler Ermenilere saldırmaya başlamıştır. Olaylar durulduğunda binlerce Ermeni hayatını kaybetmiştir. Ölenler arasında çok sayıda hamal da vardır. Hayatta kalan Ermeni hamallar ise memleketlerine geri gönderilmiştir. Onların yerini Türkler ve yine Doğu Anadolu vilayetlerinden gelmiş Kürt göçmenler almıştır. Böylece İstanbul'daki hamalların etnik ve dini profili ikinci defa köklü bir değişime uğramıştır.[31] Ancak bu değişim, aynı ilkinde olduğu gibi, ortaya uysal bir emekçi kitlesi çıkarmamıştır. 1896 sonrası dönemde, göçmen hamallar hem limandaki altyapı yatırımlarının tehdit ettiği işlerini korumak için uzun soluklu bir mücadele vermiş hem de kentteki bazı önemli toplumsal hareketlere öncülük etmişlerdir.[32] 1920'li yılların başında kaleme alınan İngiliz raporlarında onlardan hâlâ kentin en örgütlü işçi grubu olarak bahsedilmektedir.[33]

---

of Istanbul in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century" (Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2009), s.113-119.

30 1895 yılındaki gösteri sırasında ve izleyen üç gün boyunca İstanbul sokaklarında Ermeni ve Müslüman ahali arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalarda çoğu Ermeni olmak üzere birkaç yüz kişi ölmüş ve yaralanmıştır. *age.*,116.

31 Quataert, "Labor Policies and Politics in the Ottoman Empire," s. 66-67.

32 Hamalların öncülük ettiği toplumsal hareketlerden biri Avusturya-Macaristan'a karşı Ekim 1908-Şubat 1909 arasında gerçekleşen boykottur. Bu boykot için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

33 Quataert, "The Port Worker Guilds and the Istanbul Quay Company," s. 120.

TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFI, TARİHYAZIMI VE SINIF BİLİNCİ

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

1995 yılında Türkiye işçi sınıfı tarihi için önemli bir derleme yayınlandı. Daha sonra Türkçesi de yayınlanan ve Türkiye çalışmalarına çok önemli katkılarda bulunmuş Donald Quataert ve Erik J. Zürcher tarafından derlenen bu kitap, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı'dan Cumhuriyet'e işçilerin tarihini ele alıyordu.[1] Bu kitap o zamana kadar literatürde var olan iki farklı eğilimi içermesi bakımından da önemliydi. Kitap bir bütün olarak bakıldığında aslında işçi sınıfının ortadan kalktığının vaaz edildiği neoliberal çağda geçmişe dönük olarak önemli bir uyarıda bulunuyordu: Tarih, sadece egemenlerin, zenginlerin, devlet adamlarının tarihinden ibaret değildir. Kitabı derleyenlerin temel derdi temelde bu gerçeği vurgulamaktı. İşçilerin, üreticilerin tarihte oynadıkları farklı rollerin altı çizilmeye çalışılıyordu. Aslında yazıların hemen hepsinde işçi sınıfı tarihinin önemi hatırlatılıyordu. Ancak derleyenlerin istekleri hilafına bu konudaki hâkim paradigma kendisini açık etmekten geri durmamıştı.

Öyleyse neydi bu hâkim paradigma? Bu hâkim paradigma, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde kapitalist üretim ilişkilerinin ve dolayısıyla modern bir işçi sınıfının ortaya çıkmadığı iddiasıydı. Bu inançla ve özellikle tarih yazanlarda mevcut seçkinci bakış açısının da bir sonucu olarak aşağıdakiler tarihin konusu olamıyordu. Devlet, yöneticiler, her türlü iktidarın sahipleri, büyük iktisadi ve sosyal yapılar tarihin ana konusunu işgal ediyordu. Bu ortamda iş-

1 Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998).

çiler üzerine söz söyleyenler daha çok Türkiye ve daha genelde "Doğu" tarihinin Avrupa'dan farkı üzerinde duruyorlar ve çatışan iki sınıfın – kapitalistler veya burjuvazinin ve işçi sınıfının– bu topraklarda temayüz etmediğinin altını çiziyorlardı. Bu ortamda işçi sınıfından bahsetmek, onun tarihini yazmak yine işçi sınıfı içinden gelenlere, işçi sınıfının mücadeleleri ile yakından ilgilenenlere ve sosyalist bir dünya görüşüne sahip olanlara kalıyordu. Hatta sosyal ve iktisadi tarih çalışmalarının revaçta olduğu senelerde dahi işçi sınıfı tarihinin farklı veçheleri üzerine ciddi çalışmalar yapılmıyordu.[2]

Bu çerçevede Feroz Ahmad değindiğim derlemedeki makalesinde aslında hâkim paradigmanın temel önermelerini tekrarlıyordu.[3] Aslına bakılırsa bu paradigma Türkiye'ye has da değildi. İşçi sınıfı tarihyazımında evrensel olarak görülen iddiaların bir bakıma Türkiye'ye tercüme edilmesiydi. Örneğin Feroz Ahmad, Türkiye'de 20. yüzyılın ilk yarısında dahi, işçi sınıfından daha çok, zanaatkârlardan bahsetmenin mümkün olduğunu söylüyordu. Zira ona göre ücretli emeğin çalıştığı yaygın üretim birimi küçük atölyelerdi. Bundan dolayı Türkiye'de sınıf bilinci tam olarak ortaya çıkamıyor, lonca zihniyeti aşılamıyordu. Ahmad, sınıf bilincinin ortaya çıkmasını engelleyen katıksız bir işbölümünün mevcut olduğunu iddia ediyordu. Yine bu şartlar altında kimlik konusunda çok ciddi bir kafa karışıklığının mevcut olduğunu vurguluyor ve kimlik söyleminin geleneksel temellere dayandığının da altını çiziyordu. Sonuç itibarıyla ona göre sadece Almanya'da eğitim görmüş veya çalışmış işçiler dışında sınıf bilincine sahip bir işçi kesiminden söz etmek pek mümkün değildi. Bir de bunun üstüne Ahmad "sınıf mücadelesi söylemini yürütmek için gerekli kavramların Türkçede karşılıklarının olmadığını" belirtiyordu.[4]

---

2 Bu literatürün genel bir değerlendirmesi için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "'Sefaletten İhyaya': Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi ve E.P. Thompson," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 17, Bahar 2014; ya da Y. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey*, (Londra: I.B. Tauris, 2014), s. 30-35.

3 Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-1945," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, s. 123-153.

4 Ibid., s. 136.

Kapitalizm, Sanayi, İşçi Sınıfı ve Proleterleşme

Türkiye üzerine olan tarihyazımında kapitalizm ve işçi sınıfından bahsedildiğinde genelde atıfta bulunulan sanayi ve sanayi işçisidir. Yani literatürün önemlice bir bölümü kapitalizmi sanayi devrimi, işçi sınıfını da fabrika tipi sanayi tesislerinde çalışan mavi yakalı ücretli işçilerle eşitlemektedir. Oysa ki işçi sınıfının oluşumu, proleterleşme süreci teknolojik gelişmelerin bir sonucu değil, toplumsal üretim ilişkilerinin dönüşümünün bir tezahürüydü. İşbölümü, emeğin ihtisaslaşması ve uzmanlaşması, emeğin üretim araçları ve bilgisi üzerindeki mülkiyetini ve kontrolünü kaybetmesi, emeğin disiplin altına alınması, yedek işgücü ordusu işsiz kitlelerin oluşması, modern sanayinin ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasından çok önceleri gerçekleşmişti bile.[5] Yani Sanayi Devrimi'nden çok önceleri tarımda çalışan birçok üretici, kentlerde zanaatkârlar, kalfalar, çıraklar proleterleşmişti. Üreticiler üretim araçları üzerindeki mülkiyet ve kontrollerini yitirmişlerdi. İşçilerin üretim araçlarına ve emeklerine yabancılaştıkları proleterleşme süreci onları birer işçiye dönüştürmüştü.[6] Zanaatkârlar kapitalistleşemiyorlarsa büyük ölçüde sahibi oldukları üretim araçlarının üzerindeki kontrollerini hızla kaybediyorlardı. "Kapitalizm ve proleterleşme aynı tarihsel görüngünün iki yüzüydüler" ve işçi sınıfının oluşumunda da çok farklı biçim ve düzeyleri mevcuttu.[7] Bundan dolayı basitçe bir yerde sanayi var mı, yok mu diye kontrol edip buradan yola çıkarak kapitalizm ve işçi sınıfı üzerine ahkâm kesmek doğru bir tavır değildir.

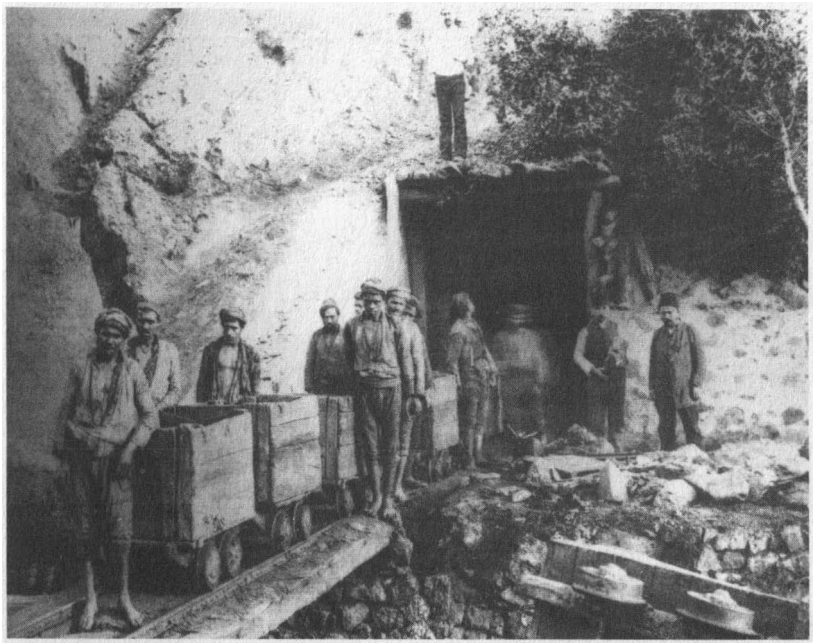
Bunun yanında unutulmaması gereken bir diğer husus da, kapitalizmin ilerleyen aşamalarında sadece devasa sanayi kompleksleri yarat-

---

5 Christopher H. Johnson, "Patterns of Proletarianization: Parisian Tailors and Lodéve Woolens Workers," *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, John M. Merriman (der.), (Londra: Holmes and Meier, 1979), s. 67.

6 Roland Aminzade, "The Transformation of Social Solidarities in Nineteenth-Century Toulouse," *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, s. 102.

7 "Introduction," *The Workplace before the Factory: Artisans and Proletarians 1500-1800*, Thomas Max Safley ve Leonard N. Rosenbrand (der.), (Ithaca: Cornell University Press, 1993), s. 6-10.

Ereğli kömür ocakları, Kozlu mevkii, Petro'nun kömür ocağı, 19. yüzyıl ikinci yarısı. IRCICA Arşivi, Yıldız Koleksiyonu, *Vasilaki Kargopulo*, Bahattin Öztuncay.

madığıdır. Raphael Samuel'in yıllar önce dikkat çektiği üzere, küçük ve orta boy üretim merkezleri kaybolmak bir yana varlıklarını sürdürmüş ve hatta bazı zamanlarda yaygınlıklarını artırmışlardır. Bu da ona göre kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin bir sonucuydu ve nitekim birçok yerde buhar gücü ile el işçiliği yan yana var olmaya devam etmişti.[8] Dahası, işçi sınıfı sadece mavi yakalı sanayi işçilerinden ibaret olamadığı gibi, aslında farklı tür emek biçimlerini de içeriyordu. Hatta Marcel van der Linden ve Michael Hanagan'ın birçok kez belirttikleri üzere, kapitalist sistem içerisinde özgür ücretli emekçiler dışında da farklı emek türleri

8 Raphael Samuel, "Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in mid-Victorian Britain," *History Workshop*, no. 3, Bahar 1977, s. 8, 39.

yaşamaya devam etmiştir. Peki özgürlüğünden yoksun olan işçileri kapitalist üretim ilişkileri içinde nasıl analiz etmek gerekir? Yazarların buna verdiği cevap yine üretim araçlarından kopma ve emeğin metalaşmasıdır. Günümüzde kapitalist ekonomi içinde ve dünyanın birçok yerinde tutsak edilen, pasaportlarına el konulan ve zorla çalıştırılan işçilerin yaygınlaşması bu tanımlamanın ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyor.[9]

Ancak Marksist tarihçiler arasında da bu konularda fikir ayrılıkları ortaya çıkabiliyor. Hatta aynı ekol içinde yer alanlarda dahi. Örneğin Hobsbawm işçi sınıfının oluşumunu belli bir hayat tarzı ve kültürünü de içerecek şekilde mavi yakalı sanayi işçi sınıfını temel alarak anlatıyordu. Bundan dolayı da odaklandığı zaman aralığı daha çok 19. yüzyılın ikinci yarısı oluyordu.[10] Oysa Britanyalı Marksist Tarihçiler grubunun bir başka üyesi E.P. Thompson işçi sınıfının oluşumunu sanayi işçisinin ortaya çıkışından çok öncelere tarihlemişti. Bu konuda eşine az rastlanır nitelikteki çığır açan eseri *The Making of the English Working-Class*'ta 19. yüzyılın hemen başına kadar yaşanmış deneyime odaklanıyordu.[11] Asıl olarak da kaybolmakta olan zanaatkârların deneyimleri ve sınıf bilinçleri ile ilgileniyordu. Yapısal tanımlamaları ve tahlilleri reddeden Thompson, sınıfı daha çok tarihsel bir olgu olarak değerlendiriyordu. Zira o, sanayi devrimi gibi devasa süreçlerin bir sonucu ve bir nesne olarak işçi sınıfının değil, kendi oluşumunun aktif ve bilinçli bir öznesi olan işçi sınıfının hikâyesini anlatıyordu. Bundan dolayı da proleterleşme sürecinin farklı biçimlerine yoğunlaşıyor ve ortaya çıkan sınıf bilinci ve kültürünün ne kadar çeşitlilik arz edebileceğini resmediyordu. Bütün bu zengin deneyim ve kültürü işçi sınıfının oluşumu olarak tahlil ediyordu.

E.P. Thompson yazdığı eserlerde vasıfsız, geçici, gündelikçi işçilere, fakirlere, tarım işçilerine sıklıkla gönderme yapmış da olsa, daha çok vasıflı zanaatkârlar üzerinde durmakla itham edildi. Zira bu eleştirilere

---

9 Marcel van der Linden, "Labour History as the History of Multitudes," *Labour/Le Travail*, no. 53, Sonbahar 2003, s. 235-43; Michael Hanagan ve Marcel van der Linden, "New Approaches to Global Labour History," *International Labor and Working-Class History*, no. 66, Sonbahar 2004, s. 1.

10 Eric J. Hobsbawm, "The Making of the Working Class, 1870-1914," *Worlds of Labour*, (Londra: 1984).

11 E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, (Londra: 1963).

göre bu zanaatkârlar işçi değildi. Aslında bu eleştirilerin altında yatan zihniyet, kapitalizmi sanayi ile, işçi sınıfını da sanayi kol işçisi ile eşitleyen anlayıştı.[12] Ancak yine önemli bir işçi sınıfı tarihçisi William Sewell'in de altını çizdiği üzere, 1871 Paris Komünü'ne kadar sınıf bilincine sahip işçi hareketleri hiçbir şekilde ortaya çıkmakta olan sanayinin ve fabrikaların bir ürünü değildi. Bu işçiler çoğunlukla proleterleşme sürecini deneyimleyen zanaatkârlardı. Bundan dolayı kapitalist üretim ilişkilerinin, metalaşmanın yaygınlaştığı bir ortamda geleneksel lonca teşkilatları içinde hareket etmeye ve bu yolla kendilerini korumaya çalışan esnafi geleneksel zanaatkârlar olarak kabul etmek mümkün değildir. Kapitalizm makinaların hâkim üretim aracı haline gelmesinden çok önceleri zanaatkârları ve toprak üzerinde mülk sahibi olmayan üreticileri işçi derekesine indirmişti bile.

Oysaki kapitalizmi bir toplumsal ilişki, üretim ilişkisi olarak tanımlayanlar, yani kapitalist ile işçi arasındaki ilişki olarak tespit eden farklı tanımlar da mevcuttur. Bundan dolayı kavramları nasıl tanımladığımız daha baştan nasıl bir tarih yazacağımızı da belirlemektedir. Nitekim Türkiye üzerine olan tarihyazımında hâkim paradigma, kapitalizmden piyasa ekonomisini ve daha çok da sanayi devrimini anladığı için Türkiye tarihinde ne sermaye sınıfının ne de bir işçi sınıfının ortaya çıktığına inandığından uzunca bir müddet bu alanda araştırma yapmaktan imtina etmiştir. Günümüzde bu bakış açısı çok büyük oranda aşılmıştır. Yeni jenerasyon Türkiye tarihçileri ve emek tarihi alanında yapılan yeni çalışmaları ve yeni bir kuşağın neden E.P. Thompson gibi tarihçilerden 1990'lardan sonra derinden etkilendiklerini başka bir çalışmada değerlendirdiğim için burada aslolarak erken bir örnek üzerinde durmak istiyorum.[13]

---

12 Thompson eleştirileri için bkz. Geoff Eley, "Edward Thompson, Social History and Political Culture: The Making of a Working-Class Public, 1780-1850," *E.P. Thompson Critical Perspectives*, Harvey J. Kaye ve Keith McClelland (der.), (Filadelfiya: Temple, 1990), s. 24; Craig Calhoun , *The Question of Class Struggle: Social Foundation of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*, (Chicago: University of Chicago Press, 1982).

13 Emek tarihi üzerine çalışan yeni kuşak üzerine yaptığım değerlendirme için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "'Sefaletten İhyaya': Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi ve E.P. Thompson."

Osmanlı'nın son döneminde limanlardan yük taşımak oldukça kritik bir işti. İzmir Limanı, 19. yüzyıl sonu – 20. yüzyıl başı.

Daha başka birçok çalışma hatırlatılabilecekse de, ben yine makalenin başında andığım derlemeye dönmek istiyorum. Feroz Ahmad'ın çalışması, göstermeye çalıştığım gibi, aslında kendinden önceki egemen tarihyazımının temel iddialarını devam ettiriyordu. Ancak aynı çalışmada yer alan Sherry Vatter'in makalesi derlemedeki diğer bir eğilimi temsil ediyordu. Ve bu makale özellikle genç kuşak Ortadoğu emek tarihçileri üzerinde önemli etkilerde bulunmuştu.[14] Vatter bu makalesinde Şam'da kalfaların verdiği mücadeleler üzerinde durur. Varlığını sürdüren lonca yapısının ve zanaatkârlığa dayanan üretimin işçi mücadelesinin ortaya çıkmasına engel teşkil etmediğini gösterir. Hatta mücadelenin de ötesinde, onun için Şam'da kalfaların oluşturduğu bir hareketten söz etmek daha anlamlıdır. Dahası, benim de şimdi üzerinde duracağım gibi, bu

14 Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998).

lonca yapısının, geleneksel söylemin ve yapıların mücadeleyi meşrulaştırdığını gösterir. Hatta böyle bir mücadele ve hareketin ortaya çıkmasını kolaylaştırdığını iddia eder.

İşçileşmeye Direnen İşçiler: Liman İşçilerinin Hikâyesi

Zanaatkârların kendi geleneksel örgütlenmelerini ve söylemlerini devam ettirme ve sürdürme mücadeleleri ilginç bir şekilde işçi olmadıklarına delil olarak gösterilmiştir. Halbuki bu tavır aslında deneyimlemekte oldukları proleterleşme sürecinin de bir tezahürü ve görüngüsüydü. Bu tavrın neden ayrıca bir direniş olduğunu açıklamaya geçmeden önce bir diğer önemli konuya da arada değinmek gerekiyor. Bu da terminoloji sorunudur. Yine literatürde işçiye geçmişte ne dendiği işçi sınıfının olup olmadığına, belli bir bilinç biçimine sahip olup olmadığına da delil sayılıyordu: işçi, amele, ırgat, rençber vb. Oysa çok açıktır ki, kullanılan terminolojiden çok, içeriğinin nasıl formüle edileceği konumuz açısından daha doğrudur. Ortodoks Marksist kavramların aranması ancak bu konuda politik bir bilince sahip işçinin arandığı anlamına gelir. Yoksa farklı bilinç biçimleri farklı şekillerde kendini ortaya koyabilir. Bundan dolayı, işçilere belli bir zaman diliminde ne dendiğini veya onların kendilerini nasıl adlandırdığı ve tanımladığı kimlik tartışmaları açısından önemli de olsa, işçi sınıfının varlığı/yokluğu ve toplumsal hareket olarak tahlili açısından ehemmiyet arz etmez.

Osmanlı İmparatorluğu'nda liman işçileri olan hamallar, mavnacılar, salapuryacılar, kayıkçılar ekonominin kalbi sayılan limanlarda çok stratejik bir konumda çalışıyorlardı. Limanlar ticaretin ve dünya ekonomisinin kalbinde yer alıyordu. Limanlarda çalışan işçiler ise burada çok önemli bir yer tutuyorlardı. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında limanların modernleştirilmesi ve liman işçilerinin tekel konumunun ve toplumsal güçlerinin de kırılması için birçok proje yapılmıştı. Yabancı şirketler, rıhtım şirketleri ve idareleri, verimliliği ve kârlarını artırmak için modern limanların inşa edilmesi için girişimlerde bulunuyordu. Ancak daha başka birçok etkenin yanı sıra liman işçilerinin kendi konumlarını korumak için gerçekleştirdiği direnişler bu isteklere uzun bir süre ket vuracaktı. [15]

---

15 Bu sürecin ve çatışmanın canlı bir anlatımı için bkz. Donald Quataert, *Osmanlı*

Hatta modern rıhtımların inşa edildiği zamanlarda dahi adeta dalga geçercesine mavnacılar gemileri karaya yanaştırmamayı ve çalışmaya devam etmeyi başarmışlardı. Liman işçilerinin eylemleri 1870'lerin grev dalgası içinde de müstesna bir yer işgal ediyordu.[16]

Ancak daha da önemlisi, liman işçilerinin ve özellikle hamallar ve mavnacıların loncalarını yaşatmak ve işçi olmamak için uzun süre direnmiş ve bu yolda çok değişik yollara başvurmuş olmalarıdır. Bu konuda yaptıkları en önemli direniş, rıhtım şirketlerinin ve taşımacılık yapan şirketlerin baskılarına rağmen kendilerinin esnaf olduklarını, ücretle çalışan işçi olmadıklarını vurgulamalarıdır, bunda diretmeleridir. Şirketler onların işçi olmalarını istiyorlardı çünkü direnişler karşısında hem grev kırıcı başka işçileri çalıştırmak hem de ücret düzeyleri ve çalışma rejimine müdahale etmek istiyorlardı. Mevcut haliyle varlığını sürdürmekte olan lonca teşkilatı ise bu müdahaleyi zorlaştırıyor, hatta imkânsızlaştırıyordu. Ne esnafa dahil olmayan işçi çalıştırabiliyor ne de çalışma rejimini istedikleri gibi düzenleyebiliyorlardı yasal olarak. Sendikanın, dayanışma sandıklarının, siyasi teşkilatların resmen ve fiilen birçok zorlukla karşılaştığı bir ortamda loncalar işçilere hâlâ çok önemli örgütsel bir korunak sağlıyordu. Bundan dolayı liman işçilerinin maaşlı eleman olmadıklarının altını çizmeleri ve loncalarına sahip çıkmaları onların işçi olmadıkları ya da herhangi bir sınıf bilincine sahip olmadıklarına değil, tam tersine, gayet yüksek bir bilinç düzeyine ve örgütlülüğe sahip olduklarına işaret ediyordu.[17]

Türkiye tarihinin en önemli grev dalgası olan 1908 Grevlerini imparatorluk çapında gerçekleştiren işçiler iktisadi birtakım taleplerini kabul ettirebilmişlerdi. Ancak sınıfsal talepler olarak tanımlayabileceğimiz talepleri ise büyük oranda yenilgi ile sonuçlanmıştı. Kurdukları sendikaları,

---

Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), (Ankara: Yurt Yayınevi, 1987), s. 86-102.

16 Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, s. 30.

17 Bu iddialar ayrıntılı olarak birbirinin devamı niteliğindeki şu iki kitapta bulunabilir: Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004) ve Y. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey.*

örgütleri, dayanışma sandıklarını tanıtamamışlardı.[18] Zira hamallar, salapuryacılar, mavnacılar ve diğer liman işçileri açısından lonca zihniyetini devam ettirmek ve işçi olmadıklarını vurgulamak, ücret, çalışma saatlerinin kısıtlanması, tatil taleplerinden daha radikal sınıfsal taleplerdi.

Liman işçilerinin yegâne mücadele araçları da bizim çağdaş hareketlerden aşina olduğumuz grevlerle sınırlı değildi. Örneğin 1908 Grevleri yenildikten sonra liman işçileri mücadelelerini "milli" bir hareket olarak ortaya çıkan boykot hareketinde devam ettirmeyi başarmışlardı. Kısa sürede birçok toplumsal kesimin bir parçası ve öznesi olan boykot hareketi içinde liman işçileri hareketin kahramanları olarak sivrilmişlerdi. İlk başta Osmanlıcı bir karakter arz eden, ancak 1909'dan sonra gayrimüslimlere karşı tatbik edilmeye başlanan boykot hareketini liman işçileri kendi sınıfsal çıkarlarını sürdürmek için de kullanmışlardı. Bu hareket onların rıhtımlardaki geleneksel teşkilatlanmalarını koruyabilmelerine olanak sağlamıştı.[19]

Her ne kadar boykot hareketi içerisinde liman işçileri arasında kesimsel ve sektörel birçok problem yaşansa da, birlikte ortak hareket ettikleri gözleniyordu. Kendileriyle ilgili iddialar, suçlamalar gündeme geldiğinde genelde ortak açıklamalar yapıyor, ayrıca imparatorluk çapında limanlar arasında bir iletişim ağı kuruyorlardı. Hatta siyasal ve toplumsal gerginliğin yükseldiği anlarda liman işçilerinin telgrafhanelere girerek aralarında iletişim kurmaları da hükümet tarafından yasaklanıyordu. Zira telgraf hatları sayesinde Beyrut, İzmir, Selânik, İstanbul gibi birçok liman kentindeki işçiler eylemlerini rahatlıkla koordine edebiliyorlardı.

Ancak yukarıda değindiğim gibi liman işçileri arasında da farklı tavırlar ve eğilimler ortaya çıkıyordu. Zira sınıf oluşumu sadece yapısal iktisadi ve teknolojik süreçlerin bir sonucu değil, yukarıda değindiğim gibi toplumsal ilişkilerin dönüşümünün bir sonucudur. Çünkü sınıf oluşum süreci üretim ilişkileri ve onunla eklemlenmiş diğer farklı toplum-

---

18 1908 Grevleri için bkz. Hakkı Onur [Zafer Toprak], "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler," *Yurt ve Dünya*, no. 2, Mart 1977; Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri," *Toplum ve Bilim*, No. 78, Sonbahar 1998; Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922), Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 230-268.

19 17. dipnottaki kaynaklar.

sal, iktisadi ve kültürel değişimlerle birlikte gerçekleşir. Siyasi müdahale de bu dönüşümde önemli bir rol oynar. Bunun için işçilerin etnik, dini, toplumsal cinsiyete dayalı, bölgesel, mesleksel vb. birçok özelliği sınıf oluşum süreçlerinde etkili olur.[20] Çalıştıkları alan, iskele, geldikleri memleket, lonca hiyerarşisi, siyasal müdahaleler de liman işçilerinin sınıf oluşum süreçlerine ve ortaya koydukları eylem ve hareketlere önemli etkilerde bulunmuştur. Bunların ifadesi olan kimlikler ve söylemler çokça altı çizildiği gibi bir kafa karışıklığının görüngüleri değil, sonsuz çeşitlilik arz eden toplumsal gerçekliğin bir tezahürüdür.

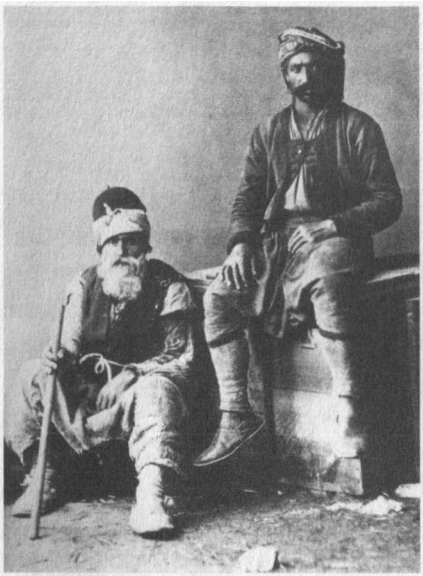
Liman işçilerinin kendi aralarındaki en önemli problem, lonca hiyerarşisi içindeki devlet tarafından görevlendirilen yöneticilerdi: kethüdalar, kalfalar, ağalar, değnekçiler. Boykot hareketi içerisinde bunlar zaman zaman "milli" önderler olarak ortaya çıksalar da, işçilerin bunların görevden alınması için talepleri de sık sık gündeme geliyordu. Hatta 1908 Boykotu sırasında İstanbul limanında kudretli bir iki ağanın değiştirilmesi de başarılmıştı. Bu problem Mütareke Dönemi'ne kadar da devam etmişti. Öyle ki işçileri örgütlemeyi önüne koymuş Türkiye Sosyalist Fırkası ve onun gazetesi *İdrak* de bu konuya bigane kalmamıştı.[21] *İdrak* gazetesi lonca içinde işçilerin seçmedikleri ve üzerlerinde hem parasal hem de fiziksel şiddet uygulayan bu kesim ile kısa bir süre içinde mahkemelik olmuştu.[22] *İdrak* gazetesi İstanbul'da sandalcılar kâhyası olan Ali Osman Ağa'yı işçilerin ücretlerinden haraç almakla, savaş zamanı İttihatçılarla ilişkisi dolayısıyla haksız şekilde zenginleşmekle, Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Galata şubesini basmakla, işçiler üzerinde baskı kurmakla itham etmişti. Ali Osman Ağa da bu suçlamalara karşılık vermiş ve iş mahkemeye kadar uzamıştır. Burada bizim açımızdan önemli olan husus, Ali Osman Ağa'nın *İdrak* gazetesine gönderdiği, basın kanunu ve cevap hakkı icabınca basılmasını rica ettiği yazısıdır.

---

20 Bu tartışmanın başka bir kontekste yürütülen daha ayrıntılı bir hali için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Gezi ve Toplumsal Sınıflar: Liberaller ile Karikatür Marksizm Arasında Sıkışmak," *Başlangıç*, no. 1, Mayıs 2014.

21 Y. Doğan Çetinkaya, "Sosyalizmi İdrak Etmek: Bir Mütareke Dönemi Gazetesi," *Mete Tunçay'a Armağan*, Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk (der.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).

22 "Tavaif-i Müluk," *İdrak*, no. 2, 29 Nisan 1335-1919, Salı, s. 1.

Solda: Hamallar, İstanbul, 19. yüzyıl ikinci yarısı.
DAI Arşivi, *Vasilaki Kargopulo*, Bahattin Öztuncay.
Sağda: Yahudi hamal, İzmir.

Ali Osman Ağa şöyle yazmaktadır: "Biz sandalcıların kâhya ve reisleri dahi olsak sunuf-ı ahali arasında haiz olduğumuz mevki ancak amelelik mevkiidir."[23] Bu vurgu gerek bilinç, gerekse de sınıf tartışmaları açısından değerlidir. Zira Ali Osman Ağa uzun yazısında sosyalist bir partinin yayın organına yazdığının da bilinciyle ona uygun bir dil ve terminoloji kullanıyor. Aynen Cihan Harbi öncesi hamalların basına gönderdiği birçok mektupta çıkarlarını "milli" dava içinde formüle ettikleri gibi. Ali Osman Ağa toplumda farklı sınıfların varlığını ve kendisinin de işçi sınıfı içinde özgül bir konuma sahip olduğunu teslim etse de, bir sosyalist partinin kendisini de amele sınıfının bir parçası olarak kabul etmesi ge-

23 Galata Arab Camiinde Mutasarrıf Bulunduğu Hanede Mukim Sandalcılar Cemiyet-i Hayriyesi Reisi Ali Osman, "Bir Cevab," *İdrak*, no. 8, 6 Mayıs 1335-1919, Pazartesi, s. 2.

rektiğini iddia etmektedir. Hatta daha da ileri giden Ağa, sosyalist fırkaya mesleğini öğretmekten bile geri kalmamaktadır.

Sonuç

Burada değindiğim temel noktaları toparlarsak, işçi sınıfı tarihini yazarken temel tespitlerden önce hangi kavramın nasıl bir içerikle kullanıldığının açıklanması iktiza eder. Literatürdeki temel belirsizlikler daha çok bu konudaki anlaşmazlıktan neşet ediyor. Yukarıda dile getirdiğim gibi toplumsal sınıfları bir toplumsal ilişki olarak tanımlamak gerekir, teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak görmek yerine. Üretim ilişkisi bu konuda temel bir başlangıç olabilir. Ancak, üretim araçlarının mülkiyetinden ve kontrolünden yoksun olmak da bu konuda bir ilk adımdır. Zira bunun dışında birçok unsur da sınıf oluşum sürecine etkide bulunmaktadır. Bu da antagonist sınıflar içinde de farklı konumların, mevkilerin, kimliklerin, söylemlerin, kültürlerin ve toplumsal ilişkilerin oluşmasına yol açmaktadır. Yine işçiler, yapısal dönüşümlere maruz kalan nesneler değil, kendi oluşumlarının da aktif özneleridir. Bu çerçevede zanaatkârlar gibi toplumsal kesimleri, loncalar gibi kurumları, geleneksel diye kodlanan söylemleri donmuş birtakım dünyaların unsurları olarak değil, hareket halindeki bir dünyanın dönüşüm geçiren gerçeklikleri olarak tahlil etmek tarihyazımına yeni kapılar açacaktır. Örneğin yüzyıllardır benzer limanlarda benzer bir şekilde çalışan, benzer elbiselerle benzer bir fiil icra eden hamallar, 19. yüzyılda üretim ilişkilerindeki değişim nedeniyle proleterleşmişlerdir ve artık modern işçi sınıfının bir parçası olmuşlardır. Özellikle Türkiye'de son on yıldır sayıları hızla artan işçi sınıfı tarihi çalışmaları da aslında bir bakıma bu yeni –elbette ki aslında eski– bakış açısının bir sonucudur. Nitekim artık sadece örgütlü ve belli bir siyasi bilince sahip bir kesimin tarihi değil, gündelik hayattan kendiliğinden hareketlere birçok veçheyi göz önünde bulunduran çalışmalar gün geçtikçe artıyor.

KISA BİR TASHİHİN UZUN HİKÂYESİ*

"ANADOLU OSMANLI ŞİMENDİFERLERİ / DEMİRYOLLARI ŞİRKETİ MEMURİN VE MÜSTAHDEMİNİ CEMİYET-İ İTTİHADİYESİ"

MEHMET Ö. ALKAN

Tarihte "ilk"ler her zaman sorunludur. "İlk"ten evvel bir ilki bulmak veya yorumlamak mümkündür. Konu emek tarihi olunca da farklı değil. İlk işçi örgütlenmelerinin Tanzimat dönemine kadara geri gittiği, ancak modern anlamda işçi hareketlerinin aslında kapitalizmin ve sanayileşmenin gelişmesiyle ortaya çıktığını tahmin etmek zor olmasa gerek. O nedenle işçilerin özellikle yoğun olarak bulunduğu tersane, liman, demiryolu ve tütün fabrikaları gibi sektörlerde çalışanların ilk dayanışma ve iş bırakma eylemlerine giriştikleri görülmektedir. Ancak anlaşılan o ki modern anlamda ilk sendika ve grevler II. Meşrutiyet sonrasına rastlıyor.

II. Meşrutiyet'teki İlk İşçi Örgütü

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bilinen ilk işçi örgütlerinden birinin adı benim arşivimde yer alan kendi belgelerine göre "*Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi / İttihad Cemiyeti*" veya "*Anadolu Osmanlı Şimendiferleri Şirketi Memurin ve Müstahdemini Heyet-i İttihadiyesi*" şeklinde verilmesine rağmen, literatürde *Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi / Uhuvvetkârisi* şeklinde bilinir. Bu isim farklılığı nereden kaynaklanıyor?

---

* Bu makalenin ilk hali *Toplumsal Tarih* dergisinin 245. sayısında (Mayıs 2014) yayınlanmıştır. Bu araştırmaya önceki baskısında olmayan biri Osmanlıca, diğeri Fransızca iki yeni belge/broşür eklenmiştir.

Bu cemiyet önemli, zira aynı zamanda ilk grevi düzenleyen işçi örgütlenmelerinden biri. İsmin yanlış kullanımı aslında bu işçi örgütünden ilk söz eden kitaptan kaynaklanıyor. Bu sendikaya ve sendikanın grevine değinen ilk kişi, *Anadolu Osmanlı Şimendiferleri Şirketi*'nde doktor olarak çalışmış olan Doktor Arhangelos Gavril'dir. Onun hazırladığı *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolları İdaresinin İçyüzü*[1] adlı kitap hem işçi örgütlenmesine hem de ilk greve dair birinci elden gözlemlere ve tanıklıklara dayanan önemli bilgiler vermektedir.

Kitabın yazarı Arhangelos Gavril[2] iç kapakta şöyle tanıtılıyor: "Anadolu Osmanlı Demiryolu sabık etıbbasından [tabiplerinden] ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi riyasetinden müstafi"...

Kitap bir Alman sermayesi olan Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi üzerine bilgilerin verildiği, eleştiri ve gözlemlerin yer aldığı bir eser. Hem şirketin kendisinde hem de idaresinde yaşanan sorunlar üzerinde duruluyor. Emek tarihi açısından önemli olan bir özelliği de Gavril'in, ilk sendika oluşumunun başkanlığını yapması, grev sürecinde aktif rol oynaması, kısaca olayların tam içinde yer alması, bu nedenle kitapta anlatılanlar emek tarihi açısından büyük önem taşıyor.

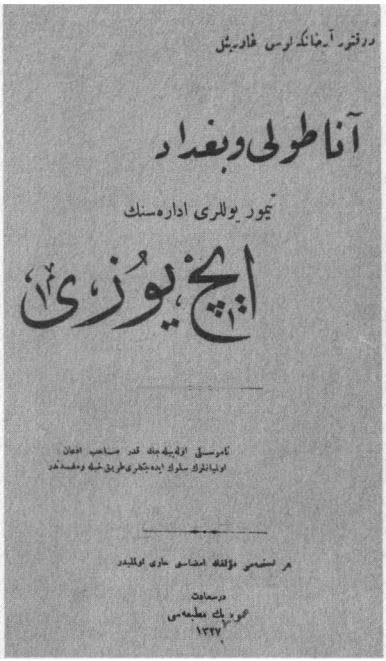
Kitap iki cilt olarak hazırlanmıştır. Kitabın birinci cildinin "Mübahis-i Rabi: Memurin ile İdare Arasındaki Münasebat" başlıklı bölümünün "İkinci Faslı" şu altbaşlığı taşır: "Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi ve Tatil-i Eşgâl Meselesi" (bu başlık kitabın birinci cildinin sonunda yer alan 254. sayfadaki içindekiler listesinde "Anadolu Memur ve Müstahdemin Cemiyeti ve Grev" şeklinde verilmiştir).

Üçüncü Fasıl ise (s. 240-244) "Memurin ve Müstahdemin Cemiyeti Teşebbüsatı" adını taşır.

---

1 (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1327 [1911]) [İç kapakta *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolları Şirket-i Osmaniyesi İdaresinin İçyüzü*]

2 Hikmet Kıvılcımlı, Gavril için şu nitelemeyi kullanır: "Türkiye İşçi sınıfının alın yazısı ile ilgilenen tek aydın türk olmıyan bir doktordur." *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi* (İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1965) Cilt: 1, s. 28.

آناطولی وبغداد
تیمور یولاری اداره سنك
ایچ یوزی

Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolları İdaresinin İçyüzü (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327 [1911]). İç kapakta: *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolları Şirket-i Osmaniyesi İdaresinin İçyüzü.*

Kitabın 236-244. sayfalarında ilk örgütlenme ve grev anlatıldıktan sonra, 244-252. sayfalar arasında "netice" başlığı ile genel bir değerlendirme yapılıyor.

Gavril birinci elden tanıklığıyla ilgili bu bilgileri verirken, demiryolu işçilerinin kurduğu ilk örgütün ismini kitabın muhtelif yerlerinde farklı farklı vermektedir.

Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi (s. 236)

Anadolu Demiryolları Memurini Cemiyet-i Uhuvvetkârisi (s. 240)

Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi (s. 240)

Memurin ve Müstahdemini Cemiyeti (s. 240)

Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi (s. 241)

Cemiyet-i Uhuvvetkâri (s. 241)
Cemiyet-i Uhuvvetkârane (s. 241)
Anadolu Memur ve Müstahdemin Cemiyeti (s. 254)

Bu farklı isimler bu kitaptan yararlanılarak verilen isimlerin de farklı olmasına neden olmuştur. Örneğin bu kitaba ve sendikanın ismine ilk dikkat çeken eser, Hüseyin Avni Şanda'nın, daha 1935 yılında yayınladığı *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar* adını taşıyan eseridir.[3] Bu kitap 1962 yılında *Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri* adıyla[4] ve sonra diğer bir eserleriyle birleştirilerek *1908 İşçi Hareketleri: Yarı Müstemleke Oluş Tarihi* adıyla[5] 1970'lerde yeniden basıldı. Bu eserde söz konusu cemiyet için "*Anadolu Osmanlı Demiryolları Cemiyet-i Uhuvvetkârisi* (Kardeşlik Derneği)" adı kullanılır.[6]

Bu isim, aynı kaynağı kullanan diğer çalışmalarda da görülür. Mete Tunçay da *Türkiye'de Sol Akımlar*[7] adlı klasik eserinde "Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkârisi" ismini zikreder ve Fransızcasını da şöyle verir: l'Association Fraternelle de Personnel du Chemin de Fer d'Anatolie.

Bu alanda değerli çalışmalarıyla bir referans haline gelmiş olan Zafer Toprak, önce 1977 yılında Hakkı Onur imzasıyla *Yurt ve Dünya* dergisinde yayınladığı "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler"[8] adlı makalede "Bağdat Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi" adını kullanırken, 1987 yılında *Tarih ve Toplum* dergisine yazdığı makalede örgütün ismini "Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi" şeklinde kullanın-

---

3 (İstanbul: Akşam Matbaası, 1935).
4 (İstanbul: Evren Yayınları, 1962).
5 (İstanbul: Gözlem Yayınevi, [tarih yok 197?]).
6 *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1935) s. 14. Bu kaynağı kullanan başka kaynaklar aynı ismi tekrarlar. Dimitır Şişmanov, *Türkiye'de İşçi ve Çiftçi Sosyalist Hareketi* (haz: Ayşe ve Ragıp Zarakolu) (İstanbul: Belge Yayınevi, 1990), s. 33-41.
7 *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Cilt 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 39-40.
8 *Yurt ve Dünya*, no: 2 (Mart 1977)

ca örgütün isminin birçok kaynakta bu şekilde benimsenmesine neden olacaktır.[9]

Aynı isim Kadir Yıldırım'ın *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*[10] çalışmasında da var ve araştırmacı dipnotta Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şura-yı Devlet Mülkiye evrakına atıf yapıyor. Murat Özyüksel de Gavril'i tekrarlar.[11]

Sendikacılık Ansiklopedisi'nde yanlış bir başlıkla "Anadolu Bağdat Demiryolları Grevi" şeklinde yazılan (aslında yazılacaksa "Anadolu Osmanlı Demiryolları Grevi" şeklinde olması gereken) grevle ilgili bir yazıda da aynı isim tekrarlanır.[12] Yavuz Selim Karakışla da yaptığı çeşitli çalışmalarda aynı ismi kullanmıştır.[13]

Bu konuda neredeyse tek istisna Donald Quataert'in çalışmasıdır. Quataert 1983'te İngilizce yayınlanan ve 1987'de Türkçeye çevrilen eserinde ihtiyatlı davranarak Gavril'in verdiği ismi değil, "*Anadolu Demiryolları İşçileri Sendikası*" ismini kullanmıştır. Quataert sendikanın Fransızca bazı broşürlerini görmüştür. Aslında sendika ve grevle ilgili derli toplu bilgiyi de o veriyor, hikâyesini anlatıyor.[14]

---

9 "Ilân-i Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 57, Eylül 1988, s. 45-50. Ayrıca "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grev", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1 (İstanbul: Kültür Bakanlığı - Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993), s. 254-255.

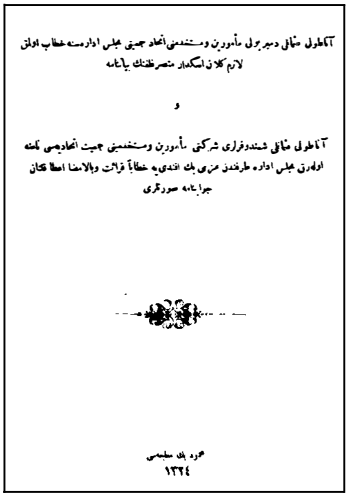
10 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 117-118. Aynı isim 250. sayfada da tekrarlanıyor.

11 "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no: 38 (Mart 1908), s. 252.

12 İ. Hakkı Yükselen, "Anadolu Bağdat Demiryolları Grevi", *Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt 1, (İstanbul: Kültür Bakanlığı - Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993), s. 47-49.

13 "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *Toplum ve Bilim*, no: 78, (Güz 1998), s. 199 veya "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler 1839-1950* içinde (der: D. Quataert - E. Zürcher) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 40.

14 *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press, 1983), *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Sosyal Direniş 1881-1908* (Ankara: Yurt Yayınları, 1987) s. 75-82.

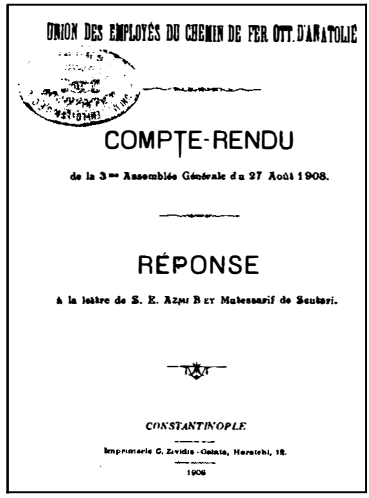

آناطولی متاقی دیمیرولی مأمورین ومستخدمینی اتحاد جمعیی مجلس اداره سنه خطاب اولنق
لازم کلان امکدار متصرفلغنك یازیامه

و

آناطولی متاقی شندوفرلری شرکتی مأمورین ومستخدمینی جمعیت اتحادیه سی نامنه
اولهرق مجلس اداره طرفندن مزی یك افندی یه خطاباً قرائت وبالامضا اعطا کتان
جواب نامه صورتری

۱۳۲٤

UNION DES EMPLOYÉS DU CHEMIN DE FER OTT. D'ANATOLIE

COMPTE-RENDU

de la 3me Assemblée Générale du 27 Août 1908.

RÉPONSE

à la lettre de S. E. Azmi Bey Mutessarif de Scutari.

CONSTANTINOPLE

Imprimerie C. Zividis - Galata, Hemshehi, 18.

1908

Solda: Osmanlıca broşür; Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini İttihad Cemiyeti Meclis-i İdaresine Hitap Olmak Lazım Gelen Üsküdar Mutasarrıflığının Beyannamesi ve Anadolu Osmanlı Şimendiferleri Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi Namına Olarak Meclis-i İdare Tarafından Azmi Bey Efendi'ye.
Sağda: Fransızca broşür; Union des Employés de Chemin de fer Ott. d'Anatolie, Compte-Rendu de la 3me Assemblée Générale 27 Aout 1908 Réponse a la lettre de S.E. Azmi Bey Mutasarif de Scutari (Constantinople: Imprimerie C. Zividis, 1908).

İşçi Örgütünün Kendi Kaynaklarındaki İsmi

İleride, bu işçi örgütlenmesi ve grev deneyiminden bir başka makalede daha uzun söz edeceğim. Şimdilik isim tashihi üzerinde durmak istedim. Ayrıca arşivimde bulunan örgütün kendi yayınlarından bir çevrim-yazısını da bu makalenin sonuna ekledim.

Örgütün kendi yayınladığı Osmanlıca belgelere göre adı:

"*Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi / İttihad Cemiyeti*" veya "*Anadolu Osmanlı Şimendiferleri Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi*" olarak geçmektedir.[15]

15 *Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini İttihad Cemiyeti*

İşçi örgütünün yazışma dili Türkçe ve Fransızcadır. Her iki dilde de yayın yapmıştır. Fransızca adı ise kendi yayınladığı Fransızca broşürlerde "*Union Des Employés du Chemin de fer Ottoman d'Anatolie*" şeklinde yazılmaktadır.[16]

Aşağıda bu sendikaya dair kendi yayınladığı ilk broşürün çevrim-yazısını verdim. Bu belgeye göre daha ağustos ortasında sendikayı kuran işçi ve memurların demiryolu şirketinden başlıca iki konuda talepleri olmuştur. Birincisi, genel olarak ciddi bir ücret artışı talep etmişlerdir. İkinci olarak da, yönetiminden memnun olmadıkları, çalışanların sorunlarına duyarsız kalan Şirket Müdürü Huguenin'in değiştirilmesini talep etmektedirler. Bu konudaki sorun kısa sürede Bâbıâli'ye intikal etmiş, Bâbıâli de şirketin bulunduğu Haydarpaşa'da Mutasarrıf Azmi Bey aracılığı ile olaya el koymaya ve işçilerin taleplerini yumuşatmaya çalışmıştır. Cemiyetin mücadelesini önce hukuk yoluyla yapmaya çalıştığı, hukuk yolu tükenince greve gittiği, hatta ilk grev geçici yasası olan "Tatil-i Eşgâl Kanun-i Muvakkati"nin çıkmasına neden olması ilginçtir.

Sendikanın taleplerine dair hazırlanan dilekçeye hemen Üsküdar Mutasarrıflığı'ndan da cevap gelmiş ve verilen cevabı sendika ayrıca bir broşür halinde yayınlamıştır. Cemiyetin yayınladığı İlk Osmanlıca broşürde yer alan Üsküdar Mutasarrıfı Azmi Bey'in cevabı ve bu cevaba sendikanın cevabını aşağıda verdim.

(Bu makalenin kitap için baskıya hazırlanması sırasında iki yeni ve önemli belge ekledim. Bunlar benim arşivimde bulunan Osmanlıca ve Fransızca iki broşürün çevirileridir. Sendikanın Fransızca yayınladığı belgenin çevirisini ricam üzerine Mustafa Görkem Doğan yaptı. Kendisine teşekkür ederim. Diğer belgenin çevrimyazısı tarafımdan yapılmıştır.)

Meclis-i İdaresine Hitap Olmak Lazım Gelen Üsküdar Mutasarrıflığının Beyannamesi ve Anadolu Osmanlı Şimendiferleri Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi namına Olarak Meclis-i İdare Tarafından Azmi Bey Efendi'ye Hitaben Kıraat ve Bil-imza İta Kılınan Cevabname Suretidir ([İstanbul:] Mahmud Bey Matbaası, 1324).

16 *Union Des Employés du Chemin de fer Ott. d'Anatolie, Compte-Rendu de la 3me Assemblée Générale du 27 Aout 1908 Réponse a la lettre de S. E. Azmi Bey Mutessarif de Scutari* (Constantinople: Imprimerie C. Zividis 1908).

BELGE 1

Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini İttihad Cemiyeti Meclis-i İdaresine Hitap Olmak Lazım Gelen Üsküdar Mutasarrıflığı'nın Beyannamesi Suretidir[1]

Kanun-i Esasi mucibince herkes hukuk-i hürriyetine malik ve şu kadar ki ahirin hukuk-i hürriyetine tecavüz etmemekle mükellef olup, Şirket memurin ve amelesinin terfih hallerine müteallik müstedayatda bulunmak nasıl hakları var ise kanun-i devlet mucibince teşekkül etmiş bir şahs-ı manevi bulunan şirketin dahi müdürlüğünde ehil ve emin addettiği zatı istihdam etmeğe hakk-ı kanuniyesi olduğundan şirketinizden müdür tebdili gibi şirketle hükümete ait olan muamele için müstahdeminin şirket idaresine karşı beyan-ı rey ve talepte bulunmaları caiz olamaz. Tezyid-i ücret hakkındaki talebe gelince bu babda kumpanyaca dahi vaatte bulunulmuş olmasına mebni müstahdeminin terfih-i halleri için ücret ve maaşlarının tezyidi hakkındaki tasavvurun şirket idaresi ile müstahdemin vekilleri beyninde müzakere olunarak bir an evvel mevkii-i fiile getirilmesi emrinde lazım gelen muamelatın ifası Babıali'ce Nafia Nezaret-i Aliyyesine işar kılınmıştır binaenaleyh Direktör Mösyö Huguenin mahall-i memuriyetine geldiği zaman hilaf-ı kanun ve terbiye ve mahall-i asayiş bir harekette bulunulmaması ve buna cür'et edecekler hakkında derhal muamele-i kanuniye icra kılınacağı beyan ve ilan kılınır.

Fi 18 Ağustos sene 324
Üsküdar Mutasarrıfı
Azmi

---

1 *Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini İttihad Cemiyeti Meclis-i İdaresine Hitap Olmak Lazım Gelen Üsküdar Mutasarrıflığının Beyannamesi ve Anadolu Osmanlı Şimendiferleri Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi namına Olarak Meclis-i İdare Tarafından Azmi Bey Efendi'ye Hitaben Kıraat ve Bil-imza İta Kılınan Cevabname Suretidir* ([İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324).

Anadolu Osmanlı Şimendiferleri Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi Namına Olarak Meclis-i İdare Tarafından Azmi Beyefendi'ye Hitaben Kıraat ve Bil-imza İta Olunan Cevabname Suretidir.

Üsküdar Mutasarrıfı Azmi Beyefendi Hazretlerine

Efendim,

Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin Heyet-i Umumiyesi Meclis-i İdare Heyetine hitaben neşr ve ilan buyurulmuş olması lazım gelen fi 18 Ağustos 324 tarihli beyanname-i Mutasarrifiyeleri mütalagüzarımız oldu. Beyanname-i valâlannın birinci fikrasında "Kanun-i Esasi mucibince herkes hukuk-i hürriyetine malik ve şu kadar ki ahirin hukuk-i hürriyetine tecavüz etmemekle mükellef olup, Şirket memurin ve amelesinin terfih-i hallerine müteallik müstedayatda bulunmağa nasıl hakları var ise kanun-i devlet mucibince teşekkül etmiş bir şahs-ı manevi bulunan şirketin dahi müdürlüğünde ehil ve emin addettiği zatı istihdam etmeğe hakk-ı kanuniyesi olduğundan şirketinizden müdür tebdili gibi şirketle hükümete ait olan muamele için müstahdeminin şirket idaresine karşı beyan-ı rey ve talepte bulunmaları caiz olamaz." buyuruluyor.

Malum-i Alileri bulunduğu üzere Anadolu Şimendifer Kumpanyası bir anonim Osmanlı şirketi olup bu şirketin umurunu temşiyet ve idare için de hissedaran tarafından meclis-i idaresi tevkil olunmuştur. Meclis-i İdare dahi müdür-i umumi ve müdiran-ı saireyi ali vezaifehim tevkil eylemişlerdir. Binaenaleyh Şirket Müdürü bulunan Huguenin Efendi hissedaran-ı şirket heyet-i umumiye ve müçtemiyesinin bir vekili demek olup çünkü bir vekil ahiri tevkil edince ikinci vekil doğrudan doğruya müvekkil-i evvelin vekili addedilmek kavaid-i kanuniye icabatındandır. (*Mecelle Ahkâm-ı Adliye Kitâb-ül-vekâle*)

Hâlbuki yine kitab-ı mezkûrda musarrah olduğu üzere vekil müvekkilinin emniyetini su-i istimal edince vekâletten bihakkın mün'azil addolunur. İmdi Cemiyeti'miz meclis-i idaresi Huguenin Efendi'nin vazife-i vekâleti suiistimal ettiğini cezmen ve yakinen bildiği cihetle onu vekâletten münazil bilir ve o yolda muamele eder.

Müdür-i Şirketin tebdili meclis-i idareye ve meclis-i idarenin tebdili dahi meclis-i umumi-i şirkete ait olduğuna Cemiyetimiz vakıf ve kanidir.

Hatta beyanname-i âliyelerindeki (hükümete ait) cümlesini bile bir parça zaid görür. Hakk-ı hükümet bilcümle anonim şirketler üzerinde velayet-i amme mülahazasıyla nezaret ve ihzardan ibarettir ki cemiyet-i acizanemizce de istimal edilen hak bu dereceyi mütecaviz olmayıp esbab-ı mucibe ve subutiyeye müstenit ihtar ve tavsiyeden başka bir şey değildir.

Ancak Huguenin Efendi ber-vech-i balâ bihakkın münazil bulunduğundan yeniden bir tevkil ile vekil edilmedikçe müstahdemin-i Şirket onun evamirini telakkiyi hilaf-ı kanun ve icrayı iştirak-ı hıyanet addeyler.

Huguenin Efendi'nin suiistimalatı derdest tanzim bulunan bir layihada etrafiyla izah ve ispat edilerek meclis-i idare ikna edilecek ve şayet meclis-i idare ikna edilemez ise Şirket Nizamnamesinin mevadd-ı mahsusasına tevfikan ve hissedar-ı şirket sıfatıyla meclis-i umumi-i şirketin suret-i fevkaladede içtimaa daveti esbabı istikmal olunacak ve mesele orada dahi mevzubahis dilip meclis-i idare heyetinin azl ve tebdili talep kılınacaktır.

Cemiyet bu hususta hem müstahdem-i şirket hem de hissedaran-ı şirket sıfatıyla hareket eyleyecek ve lüzumu takdirinde hükümet-i seniyenin hak velayeti istimal eylemesini talep eyleyecektir.

Cemiyetimizin vaz-ı hazırı bir ahirin müsteciriyle olan vaz ve münasebetinden başka bir şey olmayıp ecr ile müstecir arasında şerait-i icare hakkında teati-i efkâr edilmek arz ve talep kaidesi cereyan eylemek hukuk-i meşruadan bulunduğundan zerre kadar tereddüt edecek bir fert tasavvur edilemez.

İşte bu şerait icar ve isticar hakkında meyanımızda itilaf-ı tam! hâsıl olması üzerine o zaman cemiyetimiz hürriyet-i eşhas kaidesinin bahşeylediği hukuktan istiane eyleyecektir.

Şurası Hükümet-i Seniyece suret-i vazıha ve katiyede malum olmalıdır ki Cemiyetimiz bir şimendiferin memleketçe vekil ve alelhusus böyle bir zamanda takdir-i mutena ve kıymettar bir alet-i vatan bulunduğunu bütün hissiyat-ı vatanperveranesiyle takdir eder. Ve kezalik Hükümet-i seniyece malum olmalıdır ki heyet-i iştirakiyemiz ecnebi sermayesinin değil bilcümle eshab-ı sermayenin mallarını mukaddes bilip onların bir zerresine halel gelmeyeceği ve tatil-i eşgal gibi istimali en son düşüneceğimiz bir karar ve muameleden evvel ve başka olarak ittihaz edebi-

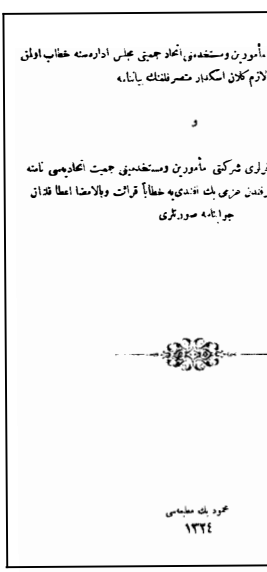
leceğimiz tedabir-i meşrua ve makule ve muhakka ile şirketin hukuk-i müstahdemini tanınmağa şitaban olduğu cezmen ve yakinen bilir.

Tezyid-i ücret ve terfih-i maişet hakkında şirket idaresi ile müstahdemin vekilleri beyninde müzakere esbabının istikmali Babıali'ce Nafia Nezaretine işar buyurulduğu tebşiratına (Şirket İdaresi) tabirinin meclis-i idareye maksur ve marufolmak üzere istimal edildiğini itikat ederek arz-ı teşekkürat ederiz.

Beyanname-i mutasarrifiyelerinin fikra-i ihtitamiyesinde (binaenaleyh Direktör Mösyö Huguenin mahall-i memuriyetine geldiği zaman hilaf-ı kanun ve terbiye ve mahall-i asayiş bir harekette bulunulmaması buna cür'et edecekler hakkında derhal muamele-i kanuniye icra kılınacağı beyan ve ilan olunur) buyuruluyor.

Huguenin Efendi cümlemiz gibi hürriyet-i şahsiyesine malik olup hakk-ı duhulü olan her hangi bir mahalle duhulünden onu men'e kadar Memalik-i Meşruta-i Osmaniye'de bir fert tasavvur edilemez.

Terbiye-i şahsiye ve ihlal-i asayişe gelince; Huguenin Efendi'nin seyyiat-ı efal-i sabıkasına son bir lahika-i cemile olmak üzere cemiyetimiz efradını bilcümle müstahdemini ihtilalci ve anarşist deyu tavsif ve Haydarpaşa mevkiinin! kan deryasına tahavvül edildiğini maruz şikayette hükümet-i senineye ihbar ve vatan müdafaası için idad edilen mukaddes ordumuzun bir kısmını vatandaşları üzerine celp ve davet eylediği zaman hükümet-i seniye ve ordu bilcümle müstahdeminin kemal-i asayiş ve sükun ile vazife-i mukaddeselerini ifaya meşgul olduklarını aynen rüyet ve müşahede eylemişlerdi. Heyet-i iştirakiyemizin hüsn-i niyyat ve meşruiyat-ı mutalebatı karşısında Huguenin Efendi'nin kizb ve iftirası ve tezvirat-ı sakimanesi sabit bulunduğundan cürmünün temas eylediği Kanun-i Ceza mevaddına tevfikan hakkında hukuk-i umumiye davasının küşadı zımnında müdde-i umumilik memuriyet-i aliyyesine tebligat icra edilmesini hükümet-i seniyenin vazife-i adaletkârisinden talep eder ve dava-yı mezkurede müdde-i şahs sıfatıyla da dermiyan-ı müdda eyliyeceğimizi ilave eyleriz.

آناطولی عمالی دمیر یولی مأمورین ومستخدمینی اتحاد جمعیتی مجلس اداره‌سنه خطاب اولمق لازم کلان اسکدار متصرفلغنك بیانامه‌سی

و

آناطولی عمالی شندوقرلی شرکتی مأمورین ومستخدمینی جمعیت اتحادیه‌سی نامه اولمق مجلس اداره طرفندن حزبی بك افندیه به خطأً قرائت وبلامحظا اعطا قدان جوابنامه صورتلری

محمود بك معلمی

۱۳۲٤

آناطولی عمالی دمیر یولی مأمورین ومستخدمینی اتحاد جمعیتی مجلس اداره‌سنه خطاب اولمق لازم کلان اسکدار متصرفلغنك بیانامه‌سی صورتیدر

قانون اساسی موجبنجه هرکس حقوق حریه سنك ونور ذاتیسنك آمریك حقوق حریه سنه تجاوز ایتمه‌مك مکلف اولدیغی کبی شرکت مأمورین ومستخدمینك دخی بو حقوق حریه سنه تجاوز ایتمه‌مك لازم کلدیکی بدیهیدر. بو حقوق حریه سنك ایچنده اهل وامن عد ایتدیکی وانی استخدام ایتمك حقندن شرکتلرینی منع ایتمك کبی شرکته عائد اولان مسائلی ایچون مستخدمینك شرکت ادارسنه قارشو بیان رای وعقیده بولندقری جائز اولدیغی حالده کتابچه مزبوره قوانین مدنیه دنی وعمده بولنمش اولسه می مستخدمینك ترقیه معاشری ایچون تعیین ومستخدمینك توزیعی حقندکی تصورك شرکت ادارسنی مستخدمین وکلفری جنده مذاکره ایتمکی برآنلوه موقع ویرمه‌مکتدرکه اصرف لازم کلان مسائلدن ایجابی بن بلایجه بانه عبارت عدیمه اثمار قلمکدن باشقه بر شی دکلدر ویوسیله هرکس عمل مأمورینك تخریبی ثمن حلاف قانون وترتیب وعمل آسایشی بر حرکتده بولنماسی ویوکه حرکت ایدنلر حقنده دوعای مدعالیه تاویه اجرا قدمه‌سی بیان واعلان اولنور.

فی ۱۸ اکتوبر سنه ۳۲٤ اسکدار متصرفی

عزمی

ادارهٔ اتفاع ایدیجك ویابد عالی ادارهٔ اتفاع ایدیجك ایسه شرکت انتظامنك مواد مخصوصه سنه توفیقاً وحصه‌دار شرکت عضو عمومیسنك قرارلرینه اتباعله معین اسباب استکمال ایله عمل وسعتله مجلس اداره‌یه مراجعت ایدیجکلری مجلس اداره جانبنك تحریر وتسدیق طلب قیلنجدر.

جمعیتز مومیه‌الیه حصه‌دارانك شرکت وجه‌له حصه‌دارلرینك حقوق حریه‌لرینه تجاوز ایتمه‌مك مکلف اولدقلری کبی حکومت سنیه‌نك حق ولایه استعمال ایتمه‌سی طلب ایلیه‌مکدر.

جمعیتز وضع حاضری بر آجرك متأجره اولان وضع ومناسبتدن بالنته برطرفه اولدیغی آجر ایله متأجر توسعه‌سنه شرائط اجاره حقنده لطفی افکار ایدنك وعرض وطلب قدمنی جریان ایدنك حقوق مشروعه‌مزدن بولندیغنه بذر قدر شبهه یوقدر وبنه رفع قصور ایدیجکدر.

ایشته یوقاریدکی اجار وامتیاز حقنده بیان اولنوه اصل وقیود ومعلوم اولدیغی وجهله جمعیتز برشندوقرلی تعاونیه وکیل وعلی الخصوص بحر یوزنده عقد ومقاولتلرك برآت وطی یولندیغی حول حینده وظیفه ومأموریه تقدیر ایده، وکذلك حکومت سنیه‌نك مصالح وموادینه دائر هیئت استشاریه‌سی اولمق سرمایه‌نك وکل بالغه احتساب سرمایه‌نك بالفرض مقدار یکرمی بالغه بر وزنده خالی کیمسه‌کی وتسلیم استعفا کی امتصالی ایچ صوی دوشونه‌جکلری برقرار وسعادتمدن اول وبنده اولدیغی اتحاد ادبیه‌یه‌کیمسه‌کی تحریر مشروحه وسعادتلو وعده ایله شرکتك سندوق مستخدمینی طاعه‌سنه تابع اولدیغی جزماً وقطعاً بیان اولنور.

ترتیب اجرت وترفیه معیشت حقنده مأمورین ایله مستخدمین وکیلری بینده مفاکره امتیازیك استکمالی یاب بلایجه بانه مأمورین معیشت حقنده شرکت ادارسنی ایله مستخدمین وکیلری بینده مفاکره امتیازیك استکمالی یاب بلایجه بانه مأمورین معیشت حقنده شرکت ادارسنی (شرکت ادارسی) تحریر یك مجلس ادارسه مخصوص وصورت اولق اوزره امتحان ایدیکجه اعداد اولدیغی حالده بوده عرض لنکرك اولمدیغی.

بیانامهٔ نصر فلرینك تقدیم وتسلیم قدمنه (بناء علیه در کار میسور هرکس طرفندن بوکار یکز انجامی کون وترتیب وعلی تسایش برکیفیه بولنمامسی وبوکا جرأت ایدیجکلر حقارتده اولدیغی. صمانه) کوره اجرا قدمه‌سی بیان واعلان اولنور) یوزدیور.

هرکس افندی جهتی کی حریت شخصیه‌سنه مالك اولوب حق دخول اولان هرهانکی برعهد وخدمتدن آنی دمه قادر بالك مشروطاً مفارقه وقدم صور ایدیلمز.

ترقیه شخصیه واحتلال رتبه کلمه‌سی هرکس افندیلك سنات الکل سلطنه سنوی برلاحقه جهه اولق اوزره جمعیتز افرادی وبالجله مستخدمینی اعتلاغی وآتیدرمیت دیو توصیف وحدیر بلنا موفقیت کل درباسه تحول ایدیکی سرش شکفته حکومت سنیه اخبار وحق مدافعه‌سی ایچون اعداد ایدیلن حضرت اردوسنك برقسمی وقطعاتی اوزرینه جلب ودعوت ایدیکی زمان حکومت سنیه وارد وبالجله مستخدمینك کل امنیتی وسکون اهل وظیفه خدمکاری اوزرینه جلب ودعوت ایدیکی زمان حکومت سنیه وارد وبالجله مستخدمینك کل امنیتی وسکون اهل وظیفه خدمکاری اشبو مداخل اولقلرینی جلباً رؤیت ومشاهده ایلمشلری جهتله شدت اکیدمزی حس‌نیات ومشروحات مطالعاتیلرینه مبنی هرکس افندیلك کنبی وقاربنی وتر وبرات مفتاحیه‌سی تابت ولدیغندن جرمنك نامی ایدیکی قانون جزا مواده‌سنه توفیقاً حقده حقوق حریه دعواسنك کذاوی صدنده مدعی عمومیه مأمورین طابیه‌سنه تبلیغات اجرا ایدلدیکی حکومت سنیه‌نك وظیفه عدالت کارانه‌سندن طلب اجرا ودعوای مذکوره‌نك مدعا شخص مشتکیه دوریدن مدعا ایله جکلری علاوه ایلرز.

آناطولی عمالی شندوقرلی شرکتی مأمورین ومستخدمینی جمعیت اتحادیه‌سی نامه اولمق مجلس اداره طرفندن حزبی بك افندیه به خطأً قرائت وبلامحظا اعطا قدان جوابنامه صورتیدر

اسکدار متصرف حزبی بك افندی حضرتلرینه

مقدم

آناطولی عمالی دمیر یولی مأمورین هیئت عمومیه‌سی مجلس اداره هیئته خطاباً شرف واصلان یورولمش اولدیغی بلزه کان فی ۱۸ اکتوبر سنه ۳۲٤ تاریخلی بیانامهٔ متصرفیلری مطالعه کدارنمز اولدی. بیانامهٔ والارینك برطرفی مقرر ومستند بر قانون اساسی موجبنجه هرکس حقوق حریه سنك ونور ذاتیسنك آمریك حقوق حریه سنه تجاوز ایتمه‌مك مکلف اولدیغی کبی شرکت مأمورین وعمالسنك ترقیه حاکریه، معاشی مستند قانون، موقعه اهل حقاری وار ایسه قانون دولت موجبنجه دکلی ایشی و شخص مدعی بولنان شرکتك دخی مدیر لکنده اهل وامن عد ایتدیکی ذاتی استخدام ایتمکدن منع ایتمك کبی شرکته عائد اولان مسائلی ایچون مستخدمینك شرکت ادارسنه قارشو بیان رای وعقیده بولندقری جائز اولدیغی حالده کتابچه مزبوره قوانین مدنیه دنی وعمده بولنمش اولسه می مستخدمینك ترقیه معاشری ایچون تعیین ومستخدمینك توزیعی حقندکی تصورك شرکت ادارسنی مستخدمین وکیلری جنده مذاکره ایتمکی برآنلوه موقع ویرمه‌مکتدرکه اصرف لازم کلان مسائلدن ایجابی بن بلایجه بانه عبارت عدیمه اثمار قلمکدن باشقه بر شی دکلدر ویوسیله هرکس عمل مأمورینك تخریبی ثمن حلاف قانون وترتیب وعمل آسایشی بر حرکتده بولنماسی ویوکه حرکت ایدنلر حقنده دوعای مدعالیه تاویه اجرا قدمه‌سی بیان واعلان اولنور.

فی ۱۸ اکتوبر سنه ۳۲٤ اسکدار متصرفی

عزمی

Belge 1'e ait orijinal vesikalardır.

BELGE 2

İlk risale basıldıktan sonra ikinci bir küçük risale tarihler verilerek ve ilaveler yapılarak hazırlanmış ve basılmıştır, bunda herhangi bir künye verilmemiştir. Bazı başlıklarda ufak tefek farklılıklar mevcuttur.

Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini İttihad Cemiyeti Meclis-i İdaresine Hitap Olmak Lazım Gelen Üsküdar Mutasarrıflığı'nın Beyannamesi Suretidir

Kanun-i Esasi mucibince herkes hukuk-i hürriyetine malik ve şu kadar ki ahirin hukuk-i hürriyetine tecavüz etmemekle mükellef olup, Şirket memurin ve amelesinin terfih hallerine müteallik müstedayatda bulunmak nasıl hakları var ise kanun-i devlet mucibince teşekkül etmiş bir şahs-ı manevi bulunan şirketin dahi müdürlüğünde ehil ve emin addettiği zatı istihdam etmeğe hakk-ı kanuniyesi olduğundan şirketinizden müdür tebdili gibi şirketle hükümete ait olan muamele için müstahdeminin şirket idaresine karşı beyan-ı rey ve talepte bulunmaları caiz olamaz. Tezyid-i ücret hakkındaki talebe gelince bu babda kumpanyaca dahi vaatte bulunulmuş olmasına mebni müstahdeminin terfih-i halleri için ücret ve maaşlarının tezyidi hakkındaki tasavvurun şirket idaresi ile müstahdemin vekilleri beyninde müzakere olunarak bir an evvel mevkii-i fiile getirilmesi emrinde lazım gelen muamelatın ifası Babıali'ce Nafia Nezaret-i Aliyyesine işar kılınmıştır, binaenaleyh Direktör Mösyö Huguenin mahall-i memuriyetine geldiği zaman hilaf-ı kanun ve terbiye ve mahall-i asayiş bir harekette bulunulmaması ve buna cür'et edecekler hakkında derhal muamele-i kanuniye icra kılınacağı beyan ve ilan kılınır.

Fi 18 Ağustos sene 324
Üsküdar Mutasarrıfı
Azmi

Anadolu Osmanlı Şimendüferleri Şirketi Memurin ve Müstahdemini Heyet-i İttihadiyesi Namına Olarak Meclis-i İdare Tarafından Azmi Beyefendi'ye Hitaben Kıraat ve Bil-imza İta Kılınan Cevabname

Üsküdar Mutasarrıfı Azmi Beyefendi Hazretlerine
Efendim,

Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin Heyet-i Umumiyesi Meclis-i İdare Heyetine hitaben neşr ve ilan buyurulmuş olması lazım gelen fi 18 Ağustos 324 tarihli beyanname-i Mutasarrifiyeleri mütalagüzarımız oldu. Beyanname-i valâlarının birinci fikrasında "Kanun-i Esasi mucibince herkes hukuk-i hürriyetine malik ve şu kadar ki ahirin hukuk-i hürriyetine tecavüz etmemekle mükellef olup, Şirket memurin ve amelesinin terfih-i hallerine müteallik müstedayatda bulunmağa nasıl hakları var ise kanun-i devlet mucibince teşekkül etmiş bir şahs-ı manevi bulunan şirketin dahi müdürlüğünde ehil ve emin addettiği zatı istihdam etmeğe hakk-ı kanuniyesi olduğundan şirketinizden müdür tebdili gibi şirketle hükümete ait olan muamele için müstahdeminin şirket idaresine karşı beyan-ı rey ve talepte bulunmaları caiz olamaz" buyuruluyor.

Malum-i Alileri bulunduğu üzere Anadolu Şimendifer Kumpanyası bir anonim Osmanlı şirketi olup bu şirketin umurunu temşiyet ve idare için de hissedaran tarafından meclis-i idaresi tevkil olunmuştur. Meclis-i İdare dahi müdür-i umumi ve müdiran-ı saireyi ali vezaifehim tevkil eylemişlerdir. Binaenaleyh Şirket Müdürü bulunan Huguenin Efendi hissedaran-ı şirket heyet-i umumiye ve müçtemiyesinin bir vekili demek olup çünkü bir vekil ahiri tevkil edince ikinci vekil doğrudan doğruya müvekkil-i evvelin vekili addedilmek kavaid-i kanuniye icabatındandır. (*Mecelle Ahkâm-ı Adliye Kitâb-ül-vekâle*)

Hâlbuki yine kitab-ı mezkûrda musarrah olduğu üzere vekil müvekkilinin emniyetini su-i istimal edince vekâletten bihakkın mün'azil addolunur. İmdi Cemiyeti'miz meclis-i idaresi Huguenin Efendi'nin vazife-i vekâleti suiistimal ettiğini cezmen ve yakinen bildiği cihetle onu vekâletten münazil bilir ve o yolda muamele eder.

Müdür-i Şirketin tebdili meclis-i idareye ve meclis-i idarenin tebdili dahi meclis-i umumi-i şirkete ait olduğuna Cemiyetimiz vakıf ve kanidir.

Hatta beyanname-i âliyelerindeki (hükümete ait) cümlesini bile bir parça zaid görür. Hakk-ı hükümet bilcümle anonim şirketler üzerinde velayet-i amme mülahazasıyla nezaret ve ihzardan ibarettir ki cemiyet-i acizanemizce de istimal edilen hak bu dereceyi mütecaviz olmayıp esbab-ı mucibe ve subutiyeye müstenit ihtar ve tavsiyeden başka bir şey değildir.

Ancak Huguenin Efendi ber-vech-i balâ bihakkın münazil bulunduğundan yeniden bir tevkil ile vekil edilmedikçe müstahdemin-i Şirket onun evamirini telakkiyi hilaf-ı kanun ve icrayı iştirak-ı hıyanet addeyler.

Huguenin Efendi'nin suiistimalatı derdest tanzim bulunan bir layihada etrafiyla izah ve ispat edilerek meclis-i idare ikna edilecek ve şayet meclis-i idare ikna edilemez ise Şirket Nizamnamesinin mevadd-ı mahsusasına tevfikan ve hissedar-ı şirket sıfatıyla meclis-i umumi-i şirketin suret-i fevkaladede içtimaa daveti esbabı istikmal olunacak ve mesele orada dahi mevzubahis dilip meclis-i idare heyetinin azl ve tebdili talep kılınacaktır.

Cemiyet bu hususta hem müstahdem-i şirket hem de hissedaran-ı şirket sıfatıyla hareket eyleyecek ve lüzumu takdirinde hükümet-i seniyenin hak velayeti istimal eylemesini talep eyleyecektir.

Cemiyetimizin vaz-ı hazırı bir ahirin müsteciriyle olan vaz ve münasebetinden başka bir şey olmayıp ecr ile müstecir arasında şerait-i icare hakkında teati-i efkâr edilmek arz ve talep kaidesi cereyan eylemek hukuk-i meşruadan bulunduğundan zerre kadar tereddüt edecek bir fert tasavvur edilemez.

İşte bu şerait icar ve isticar hakkında meyanımızda itilaf-ı tam! hâsıl olması üzerine o zaman cemiyetimiz hürriyet-i eşhas kaidesinin bahşeylediği hukuktan istiane eyleyecektir.

Şurası Hükümet-i Seniyece suret-i vazıha ve katiyede malum olmalıdır ki Cemiyetimiz bir şimendiferin memleketçe vekil ve alelhusus böyle bir zamanda takdir-i mutena ve kıymettar bir alet-i vatan bulunduğunu bütün hissiyat-ı vatanperveranesiyle takdir eder. Ve kezalik Hükümet-i seniyece malum olmalıdır ki heyet-i iştirakiyemiz ecnebi sermayesinin değil bilcümle eshab-ı sermayenin mallarını mukaddes bilip onların bir zerresine halel gelmeyeceği ve tatil-i eşgal gibi istimali en son düşüneceğimiz bir karar ve muameleden evvel ve başka olarak ittihaz edebileceğimiz tedabir-i meşrua ve makule ve muhakka ile şirketin hukuk-i müstahdemini tanınmağa şitaban olduğu cezmen ve yakinen bilir.

Tezyid-i ücret ve terfih-i maişet hakkında şirket idaresi ile müstahdemin vekilleri beyninde müzakere esbabının istikmali Babıali'ce Nafia Nezaretine işar buyurulduğu tebşiratına (Şirket İdaresi) tabirinin meclis-i idareye maksur ve maruf olmak üzere istimal edildiğini itikat ederek arz-ı teşekkürat ederiz.

Beyanname-i mutasarrifiyelerinin fikra-i ihtitamiyesinde (binaenaleyh Direktör Mösyö Huguenin mahall-i memuriyetine geldiği zaman hilaf-ı kanun ve terbiye ve mahall-i asayiş bir harekette bulunulmaması buna cür'et edecekler hakkında derhal muamele-i kanuniye icra kılınacağı beyan ve ilan olunur) buyuruluyor.

Huguenin Efendi cümlemiz gibi hürriyet-i şahsiyesine malik olup hakk-ı duhulü olan her hangi bir mahalle duhulünden onu men'e kadar Memalik-i Meşruta-i Osmaniye'de bir fert tasavvur edilemez.

Terbiye-i şahsiye ve ihlal-i asayişe gelince; Huguenin Efendi'nin seyyiat-ı efal-i sabıkasına son bir lahika-i cemile olmak üzere cemiyetimiz efradını bilcümle müstahdemini ihtilalci ve anarşist deyu tavsif ve Haydarpaşa mevkiinin! kan deryasına tahavvül edildiğini maruz şikayette hükümet-i senineye ihbar ve vatan müdafaası için idad edilen mukaddes ordumuzun bir kısmını vatandaşları üzerine celp ve davet eylediği zaman hükümet-i seniye ve ordu bilcümle müstahdeminin kemal-i asayiş ve sükun ile vazife-i mukaddeselerini ifaya meşgul olduklarını aynen rüyet ve müşahede eylemişlerdi. Heyet-i iştirakiyemizin hüsn-i niyyat ve meşruiyat-ı mutalebatı karşısında Huguenin Efendi'nin kizb ve iftirası ve tezvirat-ı sakimanesi sabit bulunduğundan cürmünün temas eylediği Kanun-i Ceza mevaddına tevfikan hakkında hukuk-i umumiye davasının küşadı zımnında müdde-i umumilik memuriyet-i aliyyesine tebligat icra edilmesini hükümet-i seniyenin vazife-i adaletkârisinden talep eder ve dava-yı mezkurede müdde-i şahs sıfatıyla da dermiyan-ı müdda eyliyeceğimizi ilave eyleriz.

18 Ağustos sene 1324
Anadolu Osmanlı Şimendifer Kumpanyası Memurin ve Müstahdemin
Heyet-i İttihadiyesi Namına
İdare Meclisi Azası

Anadolu Osmanlı Şimendifer Kumpanyası Memurin ve Müstahdemini Heyet-i İttihadiyesi Azasına

Efendiler

Bugün Üsküdar Mutasarrıfı Azmi Beyefendi Haydar Paşa mevkifine gelerek suver-i matbuasını göndermiş olduğumuz beyannameyi Heyet-i İdarenize ita etmekle yine o varakada gördüğünüz cevabnameyi hemen tanzim ve takdim eyledik.

Şifahen ita eylediğimiz izahatta memurin-i şirketin bir dakika bile işleri başından ayrılmayacağını ve eskisinden daha büyük bir gayret ve sadakatle çalışmakta olduklarını ve bu halin hiçbir vakitte ve hiçbir suretle tağyiri tasavvur edilemeyeceğini ve çünkü heyet-i acizanemiz hukuk-i meşruasını istifa için hamiyet-i Osmaniye sayesinde pek büyük ve pek kuvvetli vasıtaya malik olduğunu teyit ve tekit eyledik. Binaenaleyh ifayı vazifede bir kat daha cehd ü ikdam ibraz edeceğinize eminiz. Namus ve hamiyeti ve hüsnüniyeti cümlemizin müsellemi bulunan ve bütün hayat-ı memuriyesini istikamet-i tamme ile imrar etmiş olan bu zattan ne için ikdamca Haydarpaşa mevkifine kuvve-i askeriye ile geldiğini sual eylediğimizde kendisi yalnız zabtiye nezaretinden aldığı emre müsteniden gelip Selimiye Kışlası'ndan asker gönderileceğinden malumatı olmadığını ve Selimiye Kışlası'ndan gönderilen efrad-ı askerin harbiye nazırı emriyle kendinden evvel gelmiş bulunduğunu ve bu kabil tedabire Babıali'nin lüzum görmesi memleketin gayet nazik olan hal-i hazırında ecanib tarafından bir güft ü gû ve mesele ihdas edilmemek ve söze sebeb bir hâl-i hâdis olmamak mülahazasına müstenid bulunmak lazım geldiğini ifade buyurmalarıyla heyet-i idaremiz tarafından cevaben [Şirket bir Osmanlı şirketi olup ecanibin hakk-ı müdahalesi bulunmadığını ve şayet vükelamız bir ecnebi sefirin tavsiyesiyle işi gücüyle ve kemal-i sükût ile meşgul olan ahali-i Osmaniye üzerine Osmanlı Askerini sevk etmişler ise Meclis-i Milli'nin hin-i küşadında mebusanımızın bu hususu hükümetten istizah eyleyeceğini] söyledik.

Anadolu Şimendifer Kumpanyası'nın sermayesi Osmanlılaşmış bir sermaye bulunduğu gibi hisse-i senedatının kısm-ı azami de Osmanlı hamilleri yeddinde bulunduğundan ecanibin hakk-ı müdahalesi olmadığı derkar ve yeddimizde emanet demek olan emval-i şirketin bir zerresi

bile izâa edilmek nezdimizde makduh bir hal olacağından emval-i şirketin kemâ-hiye-hakkıhâ muhafazasına dikkat ve itina edeceğiniz müdiran Meclisinizce her türlü şüphe ve zandan aridir.

Cenab-ı Hak teşebbüs eylediğimiz umur-i hayriyede cümlemizi muvaffak buyursun.

Anadolu Osmanlı Şimendüfer Kumpanyası Memurin ve Müstahdemini
Heyet-i İttihadiyesi Namına
İdare Meclis Azası
Haydarpaşa: 19 Ağustos 1324

Hukuk Müşavirimiz Abdurrahman Adil Bey Tarafından Gönderilen Mektup

Anadolu Osmanlı Şimendifer Memurini Heyet-i İttihadiye Riyasetine

Efendim,

Bugün zaptiye Nazırı Sami Paşa Hazretleri tarafından vaki olan davet üzerine ziyaretleriyle teşerrüf ettim. Heyet-i İttihadiyenizin amal ve makasıd-ı meşruasına gereği gibi vakıf olarak makasıd-ı mübeccelenizi usul-i meşruasına tevfik hareketle istihsale hasr-ı dikkat ve itina edeceğinize ve hilaf-ı kanun ve muhall-i asayiş hiçbir hareketiniz vaki olmayacağına bütün kanaat-ı vicdaniyeleriyle kani ve mutekid bulunduklarını beyan eylediler. Heyet-i İttihadiyenizin amal-i hayr-hâhâne meşruiyetkaranelerini bihakkın tedkik ve tahkike ibraz buyurdukları gayretten naşi namınıza olarak arz-ı teşekkürat eyledim.

Bade Nafia Nazır Muavini Hulusi Beyefendi'yi ziyaretle terfih-i ahval-i müstahdemin kaziyesinin bir an evvel hayyiz-i husule isali esbabının istikmali hakkında Babıali'ce vaki olan ihtarat ve tebligatın Nezaretce ne suretle tenkizi mutasavver bulunduğunu sual eylediğimde vesaya-yı lazime-i müessereyi mütezımmın olarak Şirket Meclis-i İdare Riyasetine bir tezkere-i Nezaret tahrir edileceğini beyan ve tezkerenin hemen bugün elden tahrir ve tesyirini Demiryollar Müdür-i Umumisi Magosban Efendi'ye tenbih ve ihtar buyurdular.

Anadolu Osmanlı Şimendifer Şirketi Müstahdemin Heyet-i İttihadiyesi
Hukuk Müşaviri Abdurrahman Adil
Galata: 19 Ağustos 1324

آناطولی عثمانلی دمیر یولی مأمورین ومستخدمینی جمعیت اتحادیه‌سنه خطاب ونشری لازم کلن

اسکدار متصرفی بیاننامه‌سی

[illegible]

ف ۱۸ اغستوس سنه ۱۳۲٤

اسکدار متصرفی

عزمی

آناطولی عثمانلی شمندوفرلری شرکتی مأمورین ومستخدمینی هیئت اتحادیه‌سی نامنه اوله‌رق

مجلس اداره طرفندن عزمی بك افندی‌یه خطاباً قرائت وبالامضا اعطا قلنان جوابنامه

اسکدار متصرفی عزمی بك افندی حضرتلرینه

افندم

[illegible]

آناطولی عثمانلی دمیر یولی مأمورین ومستخدمینی جمعیت اتحادیه‌سنه خطاب ونشری لازم کلن

اسکدار متصرفی بیاننامه‌سی

[illegible]

ف ۱۸ اغستوس سنه ۱۳۲٤

اسکدار متصرفی

عزمی

آناطولی عثمانلی شمندوفرلری شرکتی مأمورین ومستخدمینی هیئت اتحادیه‌سی نامنه اوله‌رق

مجلس اداره طرفندن عزمی بك افندی‌یه خطاباً قرائت وبالامضا اعطا قلنان جوابنامه

اسکدار متصرفی عزمی بك افندی حضرتلرینه

افندم

[illegible]

[illegible]

ف ۱۸ اغستوس سنه ۱۳۲٤

آناطولی عثمانلی شمندوفر قومپانیه‌سی مأمورین ومستخدمینی هیئت اتحادیه‌سی نامنه

اداره مجلسی اعضاسی

آناطولی عثمانلی شمندوفر قومپانیه‌سی مأمورین ومستخدمینی هیئت اتحادیه‌سی اعضاسنه

[illegible]

آناطولی عثمانلی شمندوفر قومپانیه‌سی مأمورین ومستخدمینی هیئت اتحادیه‌سی نامنه

اداره مجلسی اعضاسی

حیدر پاشا : ۱۹ اغستوس ۱۳۲٤

آناطولی عثمانلی شمندوفر مأمورینی هیئت اتحادیه ریاستنه

افندم

[illegible]

آناطولی عثمانلی شمندوفر شرکتی مستخدمینی هیئت اتحادیه‌سی

حقوق مشاوری

عبدالرحمن عادل

۱۹ اغستوس ۱۳۲٤

Belge 2'ye ait orijinal vesikalardır.

BELGE 3

Osmanlı Anadolu Tren Yolu Çalışanları Sendikası
[Anadolu Osmanlı Şimendiferleri/Demiryolları Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi]
27 Ağustos 1908'de toplanan 3. Genel Kurul Raporu.
Üsküdar Mutasarrıfı Ekselansları Azmi Beyin Mektubuna Yanıt
İstanbul C. Zividis Matbaası Galata, Haraççı 12. 1908.

27 Ağustos 1908'de toplanan 3. Genel Kurul Raporu

Bay Huguenin'in giderek saldırganlaşan ve agresifleşen tavırları üzerine meydana gelen olaylardan ötürü Osmanlı Anadolu Tren Yolu Çalışanları Sendikası'nın üyelerinin genel kurulunu toplamış bulunmaktayız.

Birliğimizin bu üçüncü genel kurulu 27 Ağustos günü Kadıköy Kış Tiyatrosu'nda toplanmıştır. Toplanmasın tek sebebi içinde bulunduğumuz kritik durumu ifşa etmek ve genel kurulun onayına Şirket Genel Müdürü Bay Huguenin'in görevden alınmasını talep eden bir karar tasarısını sunmaktır. Bu karar tasarısı oy birliğiyle kabul edilmiş ve bu kararla ilgili telgraflar acilen ilgili yerlere gönderilmiştir.

Söz konusu telgrafların metni şöyledir:

Beyler,

Sizlere aşağıdaki iletiyi takdim etmekten onur duyarız:

Asya Demiryolları Personeli Birliği'nin Genel Müdür Huguenin nezdinde durumu iyileştirmek, üzüntü verici, despotça, aşağılayıcı ve keyfiyete dayalı on dokuz yıldır süren bu hale bir son vermek için gerçekleştirdiği girişimlerinin sonuç vermemesi üzerine çalışanlar oy birliğiyle adı geçenin görevden alınmasını talep etmektedir.

Kritik durumdan kurtulmak adına çalışanlar talebinin üç günlük mühlet içinde gerçekleşmesini istemektedir. Bu talebin reddedilmesi halinde reddin sonuçlarından ötürü herhangi bir sorumluluğumu kabul etmeyeceğiz.

Tüm çalışanların imzalarının olduğu kopya ektedir.

KOMİTE

Çalışanları bu girişime iten temel şikâyetlerini kısaca saymamıza izin verin.

On dokuz yıldır bir terör ve tiranlık boyunduruğu rejiminde yaşamaktayız. Bize çektirmek ve öz saygımızı parçalamak için hiçbir şeyden geri durulmadı.

Bir taraftan,

Çalışanların yetersiz maaşları onları kelimelerle anlatılamaz bir sefaletin en son derecesine düşürmektedir (Giriş maaşı çalışma günü başına 7 kuruştur, kademe yükseltmeleri geç, seyrek ve keyfi olarak yapılır, birkaç torpilliye dağıtılan yüklü yan ödemeler ve dillere destan primler ki bu torpilliler bu düzene son derece kaba yöntemlerle ikna edilmiştir, otokrat bir rejimin sürdürülmesi için çılgın miktarların savurgan bir biçimde harcanması, ahlâksız ve kalifiye olmayan insanlardan oluşmuş bir çevrenin yönetimin etrafında tutulması).

Diğer yandan,

Keyfi idari işlemler, jurnalcilik, aşağılama, idari cezalar ve para cezaları; her kişinin özel hayatında engizisyon sistemi, boş nedenlerle işten çıkarmalar; tamamen çöl bölgelerine bile yapılan sürgünler...

Pek çok defalar, özellikle Temmuz 1907'de, çaresizliğin sınırına gelen Osmanlı Anadolu Tren Yolu çalışanları İdareye saygılı bir biçimde başvurarak içinde bulunduğu hiçbir mücadeleye izin vermeyen acınacak durumun ciddi bir biçimde değerlendirilmesini ve hayat pahalılığı ana sorununu incelenip buna çare bulunmasını arz etmiştir.

Bay Genel Müdür, despot ve tiranca yönetim ilkelerinden hiçbir biçimde taviz vermeme ilkesi uyarınca açlığın sesine kulak vermeye asla yanaşmamıştır ve tüm çağrılara hep sağır kalmıştır.

17 Ağustos'ta idareye iletilen son talep de Genel Müdürün taş kalbine çarpmış ve bu son girişim de kendinden öncekilerin kaderini paylaşmıştır.

Nihayet çalışanlar bu aşırı despotizm rejimiyle, 19 yıldır çektikleri bu sistematik ve baskıcı tiranlıkla uğraşmaktan yorulup birleşerek tek bir adam gibi ayağa kalkmıştır.

Çalışanların kurduğu birliğin amacı çalışma düzenini, nizam ve disiplini bozmak değildir. Onun amacı adaleti gündeme getirmek ve başlangıç olarak tüm acılarının, gizli gözyaşlarının ve sefaletinin bugüne kadar

sebebi olanın görevden alınması yoluyla mağduriyetine bir son verilmesini talep etmektir.

Bu birlik tarafından seçilmiş geçici bir komite sabır, sükûnet ve güven tesis etmek için insanüstü bir çaba göstermiştir. Bütün bu çaba ve ricaları an itibariyle grevi engellemeye ancak yetebilmiştir. Fakat vicdanlardaki aşırı heyecan daha fazla frenlemeye gücü yoktur. Acılar dayanma limitine ulaşmıştır.

Çalışanlar bir bütün olarak diğer tüm taleplerinin öncesinde tek bir şey istiyorlar; bugün için diğer tüm istek ve eğilimlerini feda etmeye hazırlar, yeter ki Genel Müdür Bay Huguenin derhal görevinden alınsın.

Sadece bu şartın yerine getirilmesiyle sükûnet sağlanabilir.

Çalışanların bu son talebi zaten metni yukarıda verilen bu telgrafın aşağıdaki adreslere çekilmesinin nedenidir.

Sadrazam Kamil Paşa Hazretlerine,
İttihat ve Terakki Komitesine,
Almanya Büyükelçiliğine,
Deutsche Bank'a,
Bay Kautz'a,
Bay Huguenin'e,
En derin Saygılarımızla

KOMİTE

Üsküdar Mutasarrıfı Ekselansları Azmi Bey'in Mektubuna Yanıt

Önce Pera Mutasarrıfı Ekselansları Azmi Bey'in imzasını taşıyan hükümet bildirisinin çevirisi:

Anayasamız istisnasız herkesin özgürlük hakkını temin etmektedir, yeter ki bu hak başkalarının haklarına tecavüz etmesin. Şirket çalışanlarının durumlarının iyileştirilmesi için taleplerini ifade etme hakkı vardır. Aynı zamanda şirketin yasaya uygun olarak oluşmuş tüzel kişiliğinin yetkin bulduğu ve güven duyduğu kişiyi genel müdür olarak atama hakkını da tanımıştır. Fakat şirket çalışanlarının genel müdür değişimi için kanaat ve şartlarını şirkete ifade etmeleri yasal değildir. Bu, şirketin ve hükümetin yetkisi dahilindedir.

Maddi hakların iyileştirilmesine dair talebe gelince, şirket bu konuyu olumlu bir sonuca bağlamaya söz vermiştir.

Bâbıâli, Nafia Nezaretine krizin bir an önce çözüme ulaşması iradesinde olduğunu bildirmiş ve bu amaçla şirket idaresiyle çalışan temsilcileri arasında görüşmelerin başlaması için nezaret tarafından gerekli girişimlerde bulunulması bildirilmiştir.

Bunlardan ötürü sizlere yasaya ve terbiyeye aykırı hiçbir fiil içinde bulunmamanızı, Bay Huguenin makamına geldiğinde kamu düzenini ve sükûneti bozacak hiçbir davranışta bulunmamanızı tavsiye ederiz. Buna cüret edenler yasaya uygun olarak işlem görecektir.

Aşağıda mektubunu aldığımız gün Ekselansları Azmi Beye gönderdiğimiz yanıtın birebir çevirisi vardır.

Üsküdar Mutasarrıfı Ekselansları Azmi Beye,

Ekselansları,

Osmanlı Anadolu Tren Yolu Çalışanları Sendikası'nın yönetim kuruluna hitaben gönderdiğinizi düşündüğümüz yazıdan bugün haberimiz oldu.

Bu metnin birinci kısmında şöyle deniyor:

Anayasamız istisnasız herkesin özgürlük hakkını temin etmektedir, yeter ki bu hak başkalarının haklarına tecavüz etmesin. Şirket çalışanlarının durumlarının iyileştirilmesi için taleplerini ifade etme hakkı vardır. Aynı zamanda şirketin yasaya uygun olarak oluşmuş tüzel kişiliğinin yet-

kin bulduğu ve güven duyduğu kişiyi genel müdür olarak atama hakkını da tanımıştır. Fakat şirket çalışanlarının genel müdür değişimi için kanaat ve şartlarını şirkete ifade etmeleri yasal değildir, zira bu şirketin ve ***hükümetin*** yetkisi dahilindedir.

Ekselansları bildiğiniz gibi Anadolu Tren Yolu Şirketi anonim bir Osmanlı şirketidir. Varlıklarının ve işlerinin yönetimi ve idaresi Yönetim Kurulunu oluşturan kimselere devredilmiş durumdadır. Bu Yönetim Kurulu da idare işlerinde kendisini temsile yetkili bir genel müdür atar. Böylece Huguenin Efendi şirket hissedarlarının oluşturduğu tüzel kişiliğin sadece temsil yetkilisi olur. Mecellenin vekalete dair kitabında belirtildiği gibi genel müdür de doğrudan hissedarlar tarafından seçilmiş gibidir.

Mecelle'nin yukarıda zikredilen kitabında açıkça belirtildiği gibi temsile yetkili kişi eğer bu yetkiyi istismar ederse bütün hukuki temsil haklarını kaybetmiş sayılır. Komitemiz bu istismarın vuku bulduğu kanaatindedir dolayısıyla Huguenin Efendi'nin genel müdür olarak şirketi temsile dair sahip olduğu tüm haklarını düşmüş saymaktadır.

Birliğimiz genel müdür değişikliği yetkisinin yönetim kurulunun uhdesinde olduğunu tıpkı yönetim kurulunu değiştirmenin şirket hissedarları genel kurulunun yetkisinde olduğunu bildiği gibi bilmektedir. Bu gerçekliğin o kadar farkındadır ki, yazınızda geçen hükümetin genel müdürü değiştirme yetkisi olduğuna dair ifadenin amacını aştığı kanaatindedir. Anonim şirketler hakkındaki hükümet yetkisi genel bir denetim ve teftiş yetkisinden ibarettir. Birliğimizin kullandığı hak, Osmanlı Hukukunda genel vasilik diye bilinen hakların sınırını aşmamaktadır. Bizler Huguenin Efendi'ye karşı şikâyetlerimizi ortaya koyuyoruz ve yönetim kurulundan onu görevden almasını talep ediyoruz. İddialarımızı ortaya koyuyoruz ve ispat ediyoruz.

Huguenin Efendi'nin genel müdür olarak şirketi temsile dair sahip olduğu tüm haklarını düşmüştür, bu yüzden çalışanlar ondan emir almayı yasalara aykırı saymaktadır. Bu emirleri yerine getirenler de onun usûlsüzlüklerinde suç ortağı olurlar, meğerki yetkisi yenilenmezse.

Hazırlamakta olduğumuz bir bildirgeyle yönetim kurulunda Huguenin Efendi'nin istismarlarına dair bir kanaat oluşturacağız. Yönetim kurulu bizim görüş açımızı benimsemezse şirketin tüzüğündeki hükümlere

uygun olarak şirket hissedarlarını olağanüstü genel kurula çağıracağız. Burada mesele ortaya konacak ve orada sadece Huguenin Efendi'nin görevden alınmasını talep etmeyeceğiz, ama onu kollayanların da yani yönetim kurulunun da değiştirilmesini talep edeceğiz. Orada Birliğimiz sadece bir çalışanlar birliği olarak hareket etmeyecek, aynı zamanda bir hissedarlar birliği olarak da işleyecek. Eğer Genel Kurulda kaybedersek hükümetten genel teftiş yekisini kullanmasını isteyeceğiz.

Bizim hukuki durumumuz bir hizmet kiralayan kişinin mal sahibi ile olan ilişkisinden farklı değildir. Bir hizmet sözleşmesinin şartlarının tartışılmasının yasallığı üzerine kimsenin en ufak bir şüphesi olacağını düşünemeyiz. Bu ilişkinin şartlarına dair tatmin edici bir anlaşma olmazsa, ancak o zaman birliğimiz anayasanın garanti altına aldığı bir hakkı kendi yararına kullanacaktır. Bu, çalışma özgürlüğü hakkıdır.

Hükümet şunu bilmelidir ki, bir demiryolunun bir ülke için özellikle içinde bulunduğumuz koşullarda ne kadar vazgeçilmez bir araç olduğunun büyük yurtsever bir duyguyla farkındayız.

Hükümet şunu da bilmelidir ki, Osmanlı uyruğu ya da değil, bütün sermaye sahiplerinin mal varlıklarını kutsal saymaktayız. Emin olabilirsiniz ki bu sermayenin en ufak bir parçası dahi kaybolmayacaktır. Şirketin çalışanların haklarını tanımakta acele edeceği kanısındayız, çünkü en son başvurmayı düşündüğümüz grev dahil bütün aşırı hal çarelerinden önce kullanacağımız yasal, akli ve vicdani hal çarelerimiz de vardır.

Bâbıâli'nin Nafia Nezaretine çalışanların temsilcileri ve şirket idaresi arasında bir müzakere ve görüş alışverişinin yollarını araması için emir vererek gösterdiği alicenaplığa da müteşekkiriz, bu konuda vurgulamak istediğimiz tek konu şirket idaresi ifadesiyle Yönetim Kurulunun (genel müdürün değil) kastedilmiş olduğunu düşündüğümüzdür.

Yazınızın son cümlesinde Mutasarrıf Beyefendi, şöyle demişsiniz:

Bunlardan ötürü sizlere yasaya ve terbiyeye aykırı hiçbir fiil içinde bulunmamanızı, Bay Huguenin makamına geldiğinde kamu düzenini ve sükûneti bozacak hiçbir davranışta bulunmamanızı tavsiye ederiz. Buna cüret edenler yasaya uygun olarak işlem görecektir.

Huguenin Efendi de hepimiz gibi kişisel hürriyetlerden faydalanmaktadır. Biz anayasal Türkiye'de hiçbir gücün kimseyi erişimine açık olan bir yere girmekten alıkoyabileceğini tasavvur edemeyiz.

Kamu güvenliği ve kişisel terbiyemize gelince; Huguenin Efendi bütün rezilliklerine bir yenisini geçenlerde ekledi, birliğimizi ve onu oluşturan bizleri devrimciler ve anarşistler olarak nitelendirdi. Hükümete Haydarpaşa garının bir kan gölünde değiştiğini söyledi. Durumun kamu gücünün, yani tek görevi vatanı korumak olan ordunun vatandaşlara karşı kullanılmasını gerektirdiğini iddia etti. Fakat o zaman hükümet ve ordu tüm çalışanlarımızın kutsal saydıkları görevlerini yerine getirmek için huzur içinde çalıştıklarını görmüş oldu. Böylece Huguenin Efendi'nin yalan, iftira ve kumpasları ispat edilmiş oldu. Hükümetten talebimiz, adliye nezaretine emir vererek Huguenin Efendi'nin fiillerinin karşılık geldiği ceza kanununun hükümleri uyarınca hakkında bir savcılık soruşturması açılmasının sağlanmasıdır.

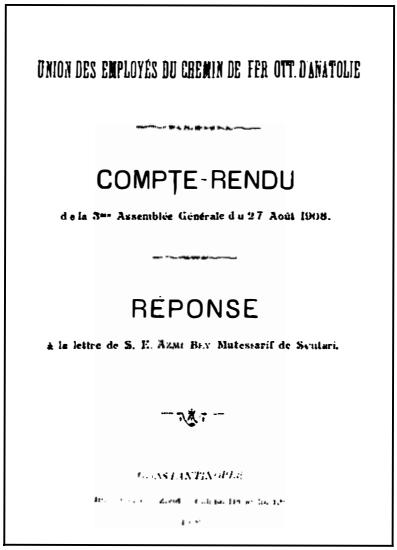
Biz hepimiz medeni dünyaya bir yöneticinin despotluğunu göstermek ve tüm şikâyetlerimizi ortaya koymak için bu davanın tarafı olacağız.

KOMİTE

Çıkarlarımızı savunmak için derhal tutum alan tüm basına en derin teşekkürlerimizi sunarız. Bu baptan olmak üzere özellikle Yeni Gazetta'ya, la Patris'e, la Turquie'ye ve Nea Ephimèris'e özellikle teşekkür ederiz.
Genel kurulumuz tarafından kamuoyunu taleplerimiz, şikâyetlerimiz ve yönetimin keyfi ve despotça tavırları hakkında ilk bilgilendiren Manzume-i Efkâr gazetesine bir teşekkür telgrafı çekilmiştir.
Haydar Paşa 31 Ağustos 1908

KOMİTE

Fransızcadan çeviren: Mustafa Görkem Doğan

UNION DES EMPLOYÉS DU CHEMIN DE FER OTT. D'ANATOLIE

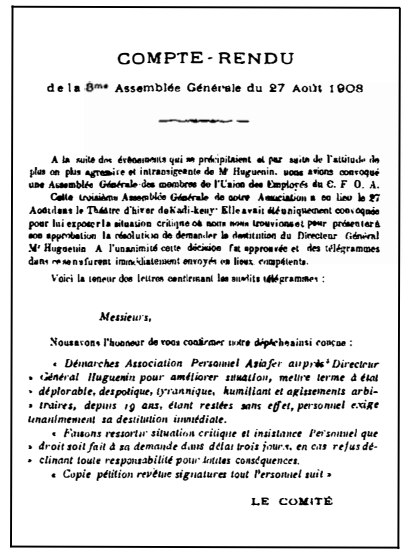
COMPTE-RENDU

de la 3me Assemblée Générale du 27 Août 1908.

RÉPONSE

à la lettre de S. E. Azmi Bey Mutessarif de Scutari.

CONSTANTINOPLE

COMPTE-RENDU

de la 3me Assemblée Générale du 27 Août 1908

A la suite des événements qui se précipitaient et par suite de l'attitude de plus en plus agressive et intransigeante de Mr Huguenin, nous avions convoqué une Assemblée Générale des membres de l'Union des Employés du C. F. O. A.

Cette troisième Assemblée Générale de notre Association a eu lieu le 27 Août dans le Théâtre d'hiver de Kadi-keuy. Elle avait été uniquement convoquée pour lui exposer la situation critique où nous nous trouvions et pour présenter à son approbation la résolution de demander la destitution du Directeur Général Mr Huguenin. A l'unanimité cette décision fut approuvée et des télégrammes dans ce sens furent immédiatement envoyés en lieux compétents.

Voici la teneur des lettres confirmant les susdits télégrammes :

Messieurs,

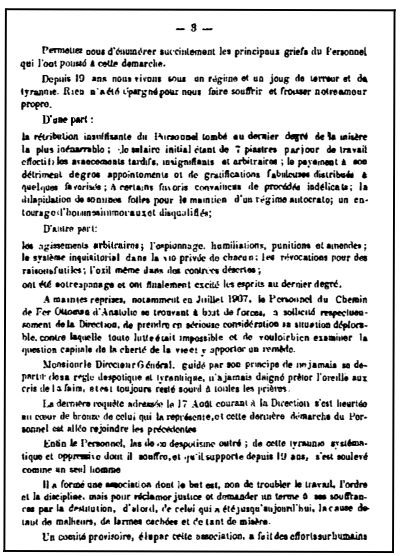
Nous avons l'honneur de vous confirmer notre dépêche ainsi conçue :

« *Démarches Association Personnel Anatolien auprès Directeur Général Huguenin pour améliorer situation, mettre terme à état déplorable, despotique, tyrannique, humiliant et agissements arbitraires, depuis 19 ans, étant restés sans effet, personnel exige unanimement sa destitution immédiate.*

« *Faisons ressortir situation critique et insistance Personnel que droit soit fait à sa demande dans délai trois jours, en cas refus déclinant toute responsabilité pour toutes conséquences.*

« *Copie pétition revêtue signatures tout Personnel suit* »

LE COMITÉ

— 3 —

Permettez nous d'énumérer succintement les principaux griefs du Personnel qui l'ont poussé à cette démarche.

Depuis 19 ans nous vivons sous un régime et un joug de terreur et de tyrannie. Rien n'a été épargné pour nous faire souffrir et frosser notre amour propre.

D'une part :

la rétribution insuffisante du Personnel tombé au dernier degré de la misère la plus inénarrable ; le salaire initial étant de 7 piastres par jour de travail effectif ; les avancements tardifs, insignifiants et arbitraires ; le payement à son détriment degrés appointements et de gratifications fabuleuses distribués à quelques favorisés ; à certains favoris convaincus de procédés indélicats ; la dilapidation de sommes folles pour le maintien d'un régime autocrate ; un entourage d'hommes immoraux et disqualifiés ;

D'autre part :

les agissements arbitraires ; l'espionnage, humiliations, punitions et amendes ; le système inquisitorial dans la vie privée du chacun ; les révocations pour des raisons futiles ; l'exil même dans des contrées désertes ;

ont été outrepassés et ont finalement excité les esprits au dernier degré.

A maintes reprises, notamment en Juillet 1907, le Personnel du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie se trouvant à bout de forces, a sollicité respectueusement de la Direction, de prendre en sérieuse considération sa situation déplorable, contre laquelle toute lutte était impossible et de vouloir bien examiner la question capitale de la cherté de la vie et y apporter un remède.

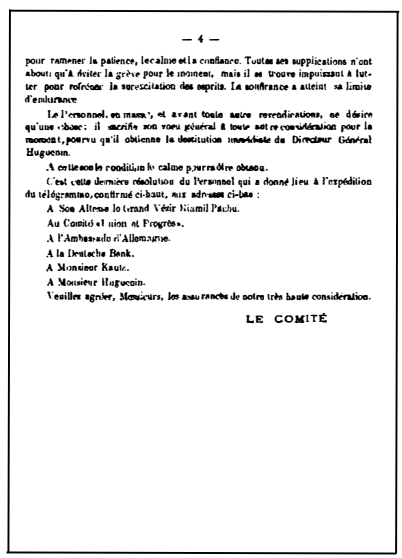
Monsieur le Directeur Général, guidé par son principe de ne jamais se départir d'une règle despotique et tyrannique, n'a jamais daigné prêter l'oreille aux cris de la faim, n'est toujours resté sourd à toutes les prières.

La dernière requête adressée le 17 Août courant à la Direction n'est heurtée au cœur de bronze de celui qui la représente, et cette dernière démarche du Personnel est allée rejoindre les précédentes

Enfin le Personnel, las de son despotisme outré ; de cette tyrannie systématique et oppressive dont il souffre, et qu'il supporte depuis 19 ans, s'est soulevé comme un seul homme

Il a formé une association dont le but est, non de troubler le travail, l'ordre et la discipline, mais pour réclamer justice et demander un terme à ses souffrances par la destitution, d'abord, de celui qui a été jusqu'aujourd'hui, la cause de tant de malheurs, de larmes cachées et de tant de misère.

Un comité provisoire, élu par cette association, a fait des efforts surhumains

— 4 —

pour ramener la patience, le calme et la confiance. Toutes ses supplications n'ont abouti qu'à éviter la grève pour le moment, mais il se trouve impuissant à lutter pour refréner la surexcitation des esprits. La souffrance a atteint sa limite d'endurance

Le Personnel, en masse, et avant toute autre revendications, ne désire qu'une chose : il sacrifie son vœu général à toute autre considération pour le moment, pourvu qu'il obtienne la destitution immédiate du Directeur Général Huguenin.

A cette seule condition le calme pourra être obtenu.

C'est cette dernière résolution du Personnel qui a donné lieu à l'expédition du télégramme, confirmé ci-haut, aux adresses ci-bas :

A Son Altesse le Grand Vézir Hamil Pacha.

Au Comité d'Union et Progrès».

A l'Ambassade d'Allemagne.

A la Deutsche Bank.

A Monsieur Kautz.

A Monsieur Huguenin.

Veuillez agréer, Messieurs, les assurances de notre très haute considération.

LE COMITÉ

Belge 3'e ait orijinal vesikalardır.

RÉPONSE

à la lettre de S. E. Azmi Bey, Mutéssarif du Scutari.

D'abord la traduction textuelle du manifeste du Gouvernement portant la Signature de S. E. Azmi Bey, Mutéssarif de Pera :

« La Loi Constitutionnelle garantit à tout le monde, sans exception, son droit de liberté, à condition que ce droit n'empiète pas sur le droit d'autrui. Il est reconnu que le Personnel de la Société a le droit d'adresser des demandes pour l'amélioration de sa situation. Il est reconnu aussi que la personne morale de la Société, qui est formée suivant la Loi, a le droit de se servir comme directeur, de la personne qu'elle estime capable et sur laquelle repose sa confiance. Mais il n'est pas légal que les employés de la Société expriment leur opinion et leur exigence envers la Société, pour le changement du directeur ; ce qui est du domaine de la Société et du Gouvernement.

« Quant à la demande de l'augmentation des émoluments, la Société a déjà promis de donner une suite favorable.

« La Sublime Porte a communiqué au Ministère des Travaux Publics son désir de voir, en moment plus tôt la solution de la crise et l'a invité à faire les démarches nécessaires afin que les pourparlers s'engagent entre la Gestion de la Société et les délégués du Personnel.

« Pour ces motifs, nous vous recommandons de ne faire aucun acte qui serait contre la Loi, contre la bonne éducation, contre la sécurité et la tranquillité publiques, au moment où Monsieur Huguenin viendrait à son poste. Ceux qui oseront le faire seront traités conformément aux dispositions de la Loi.

Voici la traduction fidèle de la réponse que nous avons remise le même jour à S. Exc. Azmi bey:

A Son Excellence Azmi Bey, *mutéssarif de Scutari,*

« EXCELLENCE,

« Nous venons de prendre connaissance de votre manifeste de ce jour que nous considérons être adressé au Comité dirigeant de l'Union des Employés du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie.

« Dans la première partie de ce document nous lisons :

« La Loi Constitutionnelle garantit à tout le monde, sans exception, son

« droit de liberté, à la condition que ce droit n'empiète pas sur le droit d'autrui; il est reconnu que le Personnel de la Société a le droit d'adresser des demandes pour l'amélioration de sa situation, il est reconnu aussi que la personne morale de la Société, qui est formée suivant la Loi, a le droit de se servir comme directeur, de la personne sur laquelle repose sa confiance et de la personne qu'elle estime capable. Mais il n'est pas légal que les employés de la Société expriment leur opinion et leur exigence envers la Société, pour le changement du directeur ; ce qui est du domaine de la Société et du Gouvernement.

« Comme vous le savez, Excellence, la Compagnie du Chemin de fer d'Anatolie est une Société Anonyme Ottomane ; la gestion et l'administration de ses affaires et de ces biens sont confiées à un groupe de fondés de pouvoirs qui forme le Conseil d'Administration. De son côté ce Conseil, confie le pouvoir à un Directeur; ainsi Hugueniu effendi n'est qu'un fondé de pouvoirs de la personne morale qui se compose des Actionnaires de la Société ; suivant le livre 1er mandats du Code civil Ottoman, ce second fondé de pouvoirs est considéré être nommé directement par le mandat.

« Conformément au texte clair de ce même livre, le fondé de pouvoirs est considéré déchu de plein droit de son mandat lorsqu'il fait un acte de pouvoir. Notre Conseil, à la connaissance de cet acte et il considère Hugueniu Effendi déchu de plein droit de sa qualité de Directeur.

« Notre Association reconnaît que le changement de Directeur appartient au Conseil d'Administration ainsi que le changement du Conseil d'Administration appartient à l'Assemblée Générale des Actionnaires. Elle est tellement pénétrée de cette vérité qu'elle considère que votre manifeste est allé un peu loin en disantque le Gouvernement a le droit de changer le Directeur; le droit du Gouvernement sur les Sociétés Anonymes relèvent d'une inspection générale et à un droit de surveillance. Le droit exercé par notre Association, qu'on appelle un droit Ottoman (Droit de tutelle générale) ne dépasse pas cette limite ; nous ne faisons qu'exposer les griefs que nous avons contre Hugueniu effendi et nous demandons au Conseil d'Administration sa destitution. Nous exposons et nous prouvons.

« Hugueniu effendi est déchu de droit déchu de pouvoir ; le personnel de la Compagnie ne sera contraint, à la loi la réception de ses ordres, et considérera comme complices de ses méfaits ceux qui les exécuteront, à moins que son mandat ne soit renouvelé.

« Nous allons donc à la connaissance du Conseil d'Administration sur les griefs de Hugueniu effendi dans un Mémorandum que nous préparons dans le cas où le Conseil d'Administration ne partagerait pas notre manière de voir, nous ferons le nécessaire, conformément aux dispositions des Statuts de la Société,

« pour la convocation d'une Assemblée Générale Extraordinaire des Actionnaires. La question sera mise sur la tapis et la nous DEMANDERONS non « seulement la révocation de Hugueniu effendi mais aussi de ceux qui vou- « draient le couvrir, c'est-à-dire le Conseil d'Administration. Dans ce cas, notre « Association agira avec double qualité, 1° en qualité de fonctionnaire et 2° en « qualité d'actionnaire. Le cas échéant, nous nous adresserons au Gouverne- « ment pour qu'il exerce son droit de tuteur universel.

« Notre situation légale dans le cas n'est que celle d'un locateur de service envers son locataire ; nous ne pouvons supposer que personne ait le moindre « doute sur la légalité du droit de discuter les conditions d'un contrat de service. « Si une entente parfaite n'intervient pas sur les conditions de l'engagement, « c'est alors que notre Association mettra à profit le droit qu'accorde et garantit « la Constitution, c'est-à-dire le droit de la liberté de travail.

« Le Gouvernement doit savoir que c'est avec un grand sentiment patriotique que nous apprécions combien un chemin de fer est un instrument indispensable pour un pays, surtout dans les conditions actuelles.

« Le Gouvernement doit aussi savoir que nous considérons comme sacré le bien de tout capitaliste, Ottoman ou non Ottoman, il peut être assuré qu'un atome de ces biens ne sera pas perdu. Nous avons la conviction que la Société « sempressera de reconnaître le bon droit du personnel, car, avant de décider la « Grève et en dehors de ces mesures extrêmes auxquelles nous ne pourrons qu'« en tout dernier lieu, nous avons des mesures légales, logiques, consciencieuses « que nous mettrons en exécution.

« Nous remercions la Sublime Porte de la bienveillance qu'Elle a eu en « ordonnant au ministère des Travaux Publics de provoquer les moyens d'une « discussion et d'échange d'idées entre les DÉLÉGUÉS DU PERSONNEL ET « LA GESTION DE LA SOCIÉTÉ, avec la réserve que nous considérons que la Sublime Porte entend par le mot (GESTION DE LA SOCIÉTÉ) le « Conseil d'Administration.

« Dans la dernière phrase de votre manifeste, Monsieur le Mutéssarif, nous « lisons :

« Pour ces motifs notre avons recommandons de ne faire aucun acte qui serait contre la Loi, contre la bonne éducation et contre la sécurité et la tranquillité publiques au moment où Monsieur Hugueniu viendrait à son poste. « Ceux qui oseront le faire seront traités conformément aux dispositions de la « Loi.

« Hugueniu Effendi jouit de la liberté individuelle comme nous tous. « Nous n'imaginons aucun être, dans la Turquie Constitutionnelle, qui pourrait « l'empêcher d'entrer à tout local où il a droit d'accès.

« Quant à notre éducation personnelle et à la sécurité publique nous disons: « Hugueniu effendi a ajouté un dernier acte à tous ses actes infâmes. Il a qualifié notre Association elles personnes qui la composent comme des révolutionnaires et des anarchistes. Il a dit au Gouvernement que la gare de Haidar-Pacha « est changée en un torrent de sang. Il a fait requérir la force publique, c'est-à-dire l'Armée — laquelle n'est destinée que pour la défense de la Patrie — « contre leurs propres compatriotes. Mais alors le Gouvernement et l'Armée ont vu, de vrai, que tout notre personnel travaillait paisiblement à s'acquitter de « ses devoirs, qu'il considère comme sacrés. De la sorte le mensonge, les calomnies et les machinations de Hugueniu Effendi ont été prouvés. Donc, nous « demandons du Gouvernement qu'il ordonne au Ministère Public, d'ouvrir une « action publique, conformément aux articles du code Pénal auxquels les délits « de Hugueniu Effendi se rattachent.

« Nous tous nous viendrons nous constituer partie civile pour exposer tous « nos griefs et faire connaître au monde civilisé le despotisme d'un Directeur.

Sig. LE COMITÉ

Nous présentons nos vifs remerciements à la Presse qui a bien voulu prendre spontanément la défense de nos intérêts. Une mention spéciale pour la *Yéni Gazetta*, la *Patrie*, la *Turquie* et la *Néa Ephiméris*.

Une dépêche de remerciement a été lancée par l'Assemblée Générale au *Manzoumeï-Efkiar* qui le premier a porté à la connaissance du Public nos revendications, nos griefs et les agissements arbitraires et despotiques de la Direction.

Haïdar-Pacha, le 31 Août 1908.

LE COMITÉ

O ERGATİS GAZETESİ VE TÜRKİYE SOSYALİST MERKEZİ

STEFO BENLİSOY

Osmanlı işçi hareketi ve örgütlülüğü üzerine çalışmaların karşılaştığı hiç şüphesiz en önemli engellerden birisi, Osmanlı işçi sınıfının çok dinli, çok uluslu ve çok dilli karakteridir. Bu özellik araştırmacıların önüne birisi büyük ölçüde ideolojik, diğeriyse pratik iki büyük engel çıkarır. Birinci engel, zihinsel formasyonu kaçınılmaz biçimde ulus devletler çağının kabulleriyle şekillenen araştırmacının Osmanlı işçi sınıfı tarihini Osmanlı bakiyesi modern ulus devletler sınıf tarihinin bir ön aşaması olarak kavraması ve sınıfın çok dinli/uluslu/dilli karakterini çoğunlukla es geçerek geriye doğru "ulusal" bir işçi sınıfı tarihi yazmaya soyunmasıdır. Birincisiyle bağlantılı ikinci engelse, bu çoğul işçi sınıfı tarihinin araştırılmasında dilsel çeşitliliğin pratik bir bariyer olarak dikilmesidir. Elbette son yıllarda bu alanda yapılan çalışmalar, bu konudaki eksikliklerin giderilmesinde önemli adımlar atılmasına yol açmıştır. Elinizdeki çalışma bu bağlamda II. Meşrutiyet İstanbul'unda özgün bir işçi sınıfı örgütlenmesi çabası yürüten Türkiye Sosyalist Merkezi'ni, asıl olarak da Haziran 1910'da yayımlamaya başladığı on beş günlük gazetesi *O Ergatis*'in (Ο Εργάτης - Irgat) sayılarına başvurarak incelemeyi hedefliyor.

Türkiye Sosyalist Merkezi (TSM) ve *O Ergatis* gazetesi hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlı. Yunan işçi hareketinin tarihine ilişkin klasikleşmiş çalışmasında Yanis Kordatos, Mayıs 1909'da İstanbul'da Nikos Giannios'un Stephanos Papadopoulos ve Zacharias Vezestenis ile birlikte Sosyalist Merkez'i kurduğunu, aynı grubun Haziran 1910'da *O Ergatis* gazetesini yayımlamaya başladığını aktarır. İstanbul'da işçi hareketinin oluşum aşamasında olmasına rağmen Merkez'in önemli bir faaliyete kavuştuğunu vurgulayan Kordatos, grubun bilhassa İstanbul'daki Yunan öğretmenler arasında da yankı bulduğuna işaret eder. Kordatos'a

göre grup, Bulgar sosyal demokratların "darlar" (*Tesnyak*) fraksiyonu[1] ve İstanbul'da bulunan Bulgar sosyalistleriyle işbirliği yapmıştır.[2] Selânik İşçi Federasyonu'nun lideri Avram Benaroya'ya göre bu dönemde İstanbul'da bulunan bir Bulgar sosyalist grubu, etrafında belli sayıda Yunan, Yahudi ve Türk toplamayı başarır. İşte bu gruptaki Yunanlar *O Ergatis*'i, Yahudiler gazetenin Ladino versiyonunu, Türkler de *İştirak*'ı yayımlarlar ve bu gazetelerin etrafında sosyalist bir kümelenme oluşur. Benaroya'ya göre "İstanbul Sosyalist Merkezi" daha çok Selânik Bulgar Sosyalist Merkezi'ne benzemekle birlikte, Federasyon ile daha yakın ilişkilere sahipti.[3] G. Haupt ve P. Dumont'un yayımladığı, II. Enternasyonal Bülteni'nde yer alan, H. Vezestenis imzalı bir rapordan grubun çalışmaları hakkında başka bilgilere de ulaşıyoruz. Raporda Meşrutiyet devriminden birkaç ay sonra sosyalist bir grubun "İstanbul'daki işçi sınıflarını eğitmek, sosyalist fikirleri yaymak, onları ekonomik ve siyasal dü-

---

1 Bulgar sosyal demokrasisinin bölünmeleri ve "darlar"ın görüşleri için bkz. Lev Troçki, *Balkan Savaşları*, çev: Tansel Güney (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009) s. 36-59; *The Balkan Socialist Tradition and the Balkan Federation, 1871-1915*, Revolutionary History, vol. 8, no 3, (Londra: Porcupine Press, 2003) s. 68-88; İbrahim Yalımov, "1876-1923 Döneminde Türkiye'de Bulgar Azınlığı ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, der: M. Tunçay & E. J. Zürcher, çev: Mete Tunçay (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 133-162.

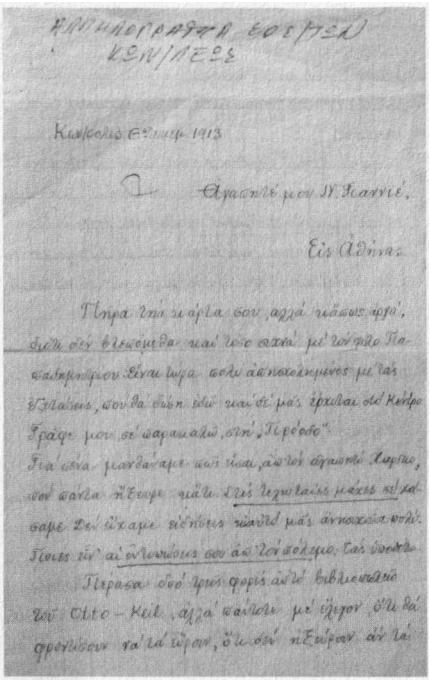
2 Yanis Kordatos, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος* [Yunan İşçi Hareketinin Tarihi] (Atina: Ekdoseis Mpoukoumani, 1972), s. 172. George S. Harris de büyük ölçüde Kordatos'u tekrarlayarak İstanbul'da Mayıs 1909'da "İstanbul'daki işçi sınıflarını eğitmek" maksadıyla Sosyalist Merkez'in kurulduğundan, sonrasında da Merkez'in lideri konumundaki N. Giannios'un *O Ergatis*'i yayımladığından bahseder. Bkz. George S. Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1976), s. 26-27. Noutsos da "Sosyalist Merkez"in Bulgar "Dar Sosyalistleri"nin etkisinde kaldığını ifade eder. Bkz. Panayot Noutsos, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğunun Rolü: 1876-1925", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, der: M. Tunçay & E. J. Zürcher, çev: Mete Tunçay (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 125-6.

3 Avraam Benaroya, *Η Πρώτη Σταδιοδρομία του Ελληνικού Προλετεριάτου* [Yunan Proleteryasının İlk Hareketi] (Atina: Ekdoseis Olkos, 1975), s. 60.

zende örgütlemek için sosyalist bir grup kurmayı" kararlaştırdığı, fakat hükümetin gerekli izni vermemesi üzerine grubun izinsiz olarak faaliyete başladığı belirtilir. Bu grup daha sonra *O Ergatis*'i çıkararak "işçilere çıkarlarını ve sosyalist ülküyü açıklayıp onları meslek sendikalarında örgütlenmeye çağırarak" daha geniş bir çevreye ulaşmaya başlar ve bu süreçte terziler sendikası ve şemsiye işçileri sendikaları örgütlenir.[4] Bu döneme dair daha ayrıntılı bir resmi, yıllar sonra yoldaşı Nikos Giannios'a hitaben kaleme aldığı, Temmuz 1926 tarihli mektubunda Stephanos Papadopoulos verir. Papadopoulos'un aktarımı da grubun oluşumunda Bulgar dar sosyalistlerinin tesirini teyit etmektedir. Bulgar dar sosyalistlerine bağlı Makedonyalı sosyalistlerin haftalık *Rabotniçeski İskra* (İşçi Kıvılcımı) gazetesinin İstanbul muhabirliğini yapan Papadopoulos, şehirde "sosyalist parti" adında bir grup oluşturmayı Bulgar dar sosyalistlerine mensup matbaacı Theodor Sivatsefile kararlaştırdıklarını ve nizamnamesinin Bulgar sosyalistlerinin programlarının tarafından yapılmış çevirisi olduğunu aktarır. Bir süre sonra gruba Giannios ve Vezestenis de katılır. Bilhassa Paris'te filoloji okumuş Giannios'un katılımıyla gruba entelektüeller arasında da belli bir ilgi oluşur. Sivatsef gruba *İştirak* gazetesini yayımlayan Hüseyin Hilmi'yi de takdim eder. Hilmi'nin sosyalist pedagojisine ilişkin pek de olumlu görüşlere sahip olmayan Papadopoulos, onun kalmasında, grupta başka Türk bulunmamasından ötürü Sivatsef'in ısrar ettiğini anımsar. Sonrasındaysa eğitimini Rusya'da edinmiş Kırım kökenli Tatar Tevfik Nureddin'in gruba katılmasıyla durum değişir. Terzi işçileri

---

4 George Haupt & Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, çev: Tuğrul Altunkal (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977), s. 158. Meşrutiyetin hemen ardından aynı isimle İzmir'de de bir işçi gazetesi yayımlanmıştır. Ortak isimlerine rağmen gazeteler birçok önemli meselede farklı yaklaşımlara sahiptir. İzmir *Ergatis*'ini inceleyen Moroni'ye göre, bu gazete işçi ve işveren arasında uzlaşmaz çıkarlar bulunduğuna inanmayıp bunlar arasında uyumu teşvik etmektedir ve topluma ilişkin korporatist denilebilecek bir görüşe sahiptir. Öte yandan, aşağıda ayrıntılarıyla göreceğimiz üzere, İstanbul *Ergatis*'i ise bu iki sınıf arasındaki ilişkiyi antagonistik bir biçimde kavrar. Dahası iki gazete arasında Rum millet seçkinlerine ya da Bulgarlara yönelik tutumlarda da derin ayrılıklar bulunmaktadır. İzmir *Ergatis*'i için bkz. Ileana Moroni, *O Ergatis, 1908-1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire* (İstanbul: Libra Yayınevi, 2010).

Stefanos Papadopoulos'un Nikos Giannios'a 6 Aralık 1913 tarihli mektubu.

ve şemsiyeciler arasında ilk örgütlenme girişimlerini gerçekleştiren grup 1910 yılının ikinci yarısında *O Ergatis* gazetesini yayımlamaya başlar.[5]

O Ergatis

Yukarıda aktarıldığı üzere on beş günlük *O Ergatis* gazetesinin ilk sayısı Haziran 1910'da yayımlanır. Gazetenin sorumlu müdürü terzi işçisi Vasileios Koundouris'tir.[6] Gazetenin ilk sayısı elimizde bulunma-

5 ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Γιαννιού, Σχέσεις Με Σοσιαλιστικές Οργανώσεις – Κόμματα (Ι-Φ).

6 Gazetenin yazıhanesi Galata'da, Kasaplar Sokak 6 numarada yer almaktaydı. Fiyatı 10 para, yıllık yurtiçi abone bedeli 20 kuruş (işçiler için 10 kuruş), yurtdışı abone bedeliyse 6 franktı. Gazete dört sahifeden oluşmakta ve *Tharos* [Cesaret] matbaasında basılmaktaydı.

masına rağmen Nikos Giannios'un kişisel arşivindeki elyazısıyla yazılı, gazetenin ilk sayısında yayımlandığı belirtilen imzasız önsöz metni bize bir fikir verebilir. Anılan yazıda gazetenin herkes için çıkmadığı, işçiler ve işçi sendikalarına (εργατικά σωματεία) yönelik olduğu vurgulanır. Gazetenin amacının işçileri eğitmek, güçlerini göstermek ve sayıca çok olanların dünyaya nasıl egemen olup tüm dünyayı mutluluğa eriştirerek kendilerinin de saadete erişeceklerini göstermek olduğu vurgulanır. İşçilere, mevcut toplumun iyileştirilmesini, insanca bir yaşamı arzu eden ve bu özlemlerinin sosyal demokrat fikirlerde cisimleştiğini gören bağırlarından çıkmış tahsilli kuşağın etrafında toplanarak işçi sınıfının vaizleri (κατηχηταί) ve önderleri olmaları çağrısında bulunur. Böylelikle bu düşleri gerçekleştirebilecekler, insanca yaşam, çağdaş çalışma koşulları ve haklarını hayata geçirebileceklerdir.[7]

Gazetenin ilk dört sayısı "sosyalist gazete" (Φύλλο Σοσιαλιστικό) ibaresini taşırken bu ibareye beşinci sayıda "Türkiye işçileri birleşin" (Εργάτες της Τουρκίας Ενωθήτε) sözü de eklenir. Altıncı sayıdan itibarense gazetenin altbaşlığı bir kez daha değişir ve bu sefer "Türkiye Sosyalist Merkezi organı" (Όργανο του Σοσιαλιστικού Κέντρου της Τουρκίας) ibaresi yer almaya başlar. Aynı sayının hemen başında yer alan bir duyuru bu değişimin bir rastlantı olmadığını gösterir. Bu duyuruda aynı fikirlere sahip yeterli insanın toplandığını ve zamanla sosyalist bir merkez kurma düşüncesinin olgunlaştığından bahsedilerek çok sayıda toplantının ardından müşterek bir programın geliştirildiği ve hükümete sunulduğu bildirilir. Gazeteye göre "Türkiye Sosyalist Merkezi"nin (TSM) amacı "ülkemizde" sosyalizmin yaygınlaşmasını sağlamaktır. *Ergatis* kendisini bu çabanın bir aracı saydığını ifade ederek bundan sonra Merkez'in resmi organı olarak adlandırılacağını duyurur.[8]

Anlaşılan grubun Bulgar sosyalistlerle rabıtaları İstanbul Rum toplumunun muhafazakâr kesimlerinde rahatsızlık yaratmıştır, zira gazeteye yönelik çeşitli ithamlarda bulunulur. Gazetenin "Bulgar hür masonlarınca" yayımlandığına ilişkin bazı gazetelerin iddialarına *Ergatis*'in verdiği

---

7 ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Γιαννιού, Σοσιαλιστικός Τύπος, 1ος Φάκελος.

8 "Ο Εργάτης όργανο του σοσιαλιστικού κέντρου της Τουρκίας [*O Ergatis* Türkiye Sosyalist Merkezi'nin Organı]", sayı 6, 05.09.1910.

yanıt, gazetenin yayımlanma nedenlerini vurgulaması açısından önemlidir. Makale *Ergatis*'in, Türkiye sosyalistlerini bir "enternasyonal sosyalist parti" kurma maksadıyla bir araya getirmek için yayınlandığını belirterek amacının bu partinin yayın organı olmak olduğunun altını çizer. Gazeteye göre kurulacak parti "enternasyonal" olmalıdır, zira Türkiye'de sosyalizm ancak bu surette kazanılabilecektir. Dolayısıyla gazete, bu birliktelikten "sosyalist oldukları sürece Türkleri, Bulgarları veya Yahudileri" dışlamadıklarını vurgular. Bununla birlikte, İstanbul'da çok daha kalabalık olduklarından topluluklarının üçte ikisinin Helenlerden oluştuğunu ve bunların bir yayın kurulu aracılığıyla gazeteyi idare ettiklerini de eklemeyi ihmal etmez. Herhangi bir ulusa ihanet etmek ya da yardım etmek gibi bir niyetleri yoktur, tersine sosyalizmin "ulusları kardeşleştirmek ve herkesi eşit kılmak" amacını taşıdığını vurgular.[9] Merkez'in programını hükümete teslim etmesi vesilesiyle sosyalizm üzerine bir makale yayımlayan "muhafazakâr" *Neologos* [Yeni Söz] gazetesine verilen yanıttaysa yukarıdaki meseleye tekrar değinilir. *Neologos*'un sosyalizm tohumunun değişik halklardan oluşan Osmanlı şartlarında yeşeremeyeceği tespitinin eleştirildiği yanıtta, tam aksine, Türkiye'de değişik halkların mevcudiyetinin sosyalizmin diğer yerlerdense burada tutmasına sebep olacağı vurgulanır.[10]

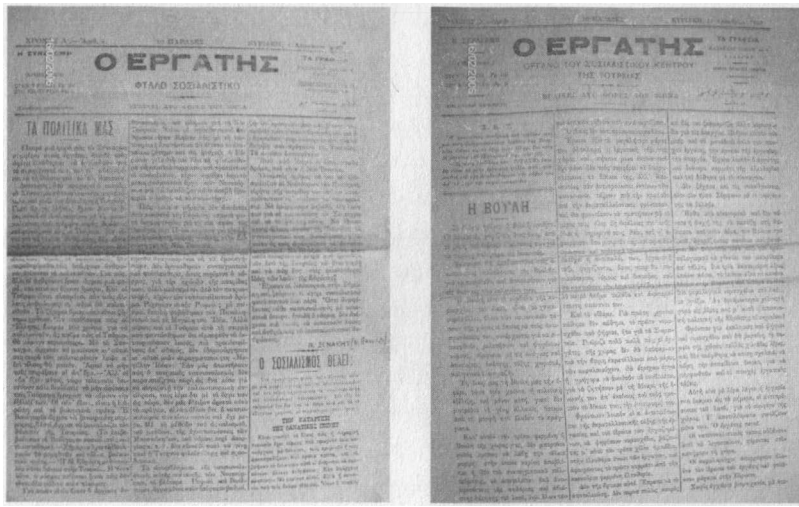
İşçilere yönelik bir gazete olarak *Ergatis* TSM'nin ilk yayın girişimiydi. Öte yandan Merkez, gerçek çıkarlarını idrak edebilmeleri için tüm işçilerin kendi dillerinde gazetelere sahip olmaları gerektiğini düşünmekteydi. Dolayısıyla *Ergatis*, gazetenin Türkçe ve Yahudice (εβραϊκή) edisyonlarını çıkarmayı amaçladıklarını ilan ederek tüm işçilere bu çabayı desteklemeleri ve işçi arkadaşları arasında Türkçe ve Yahudice yazılmış bir duyuruyu dağıtmalarını ister.[11] Gazete altıncı sayısında TSM'nin Türkçe yayın organı olacak bir gazete çıkarma kararı aldığını duyurur.[12] Öte yandan Ladino *El Laborador*'un ilk sayısı Ekim 1910'un ortalarında yayımlanır. Bu gazete Yunanca edisyonla aynı biçim ve içeriğe sahipti. Gazeteye göre *El Laborador* Merkez'in program ve ilkelerine uygun

9 Το Φύλλο μας [Gazetemiz], sayı 4, 08.08.1910.

10 Πως νοιώθουν τον Σοσιαλισμό [Sosyalizmi nasıl anlıyorlar], sayı 6, 05.09.1910.

11 Αδελφοί εργάτες! [Kardeş işçiler!], sayı 8, 06.10.1910.

12 Το Σ.Κ.Τ [TSM], sayı 6, 05.09.1910.

O Ergatis gazetesinin iki nüshası.

olarak Saoul, Vitali ve Nureddin'den oluşan bir yayın kurulu tarafından çıkarılmaktaydı. *Ergatis*'e göre gazeteyi İstanbul'un Yahudi işçileri talep etmişler ve ilk sayısı da şemsiyeci ve terziler sendikalarının (Σωματείου Ομπρελατζήδων και ραπτάδων) ianeleriyle basılmıştı. *Ergatis* bu bilgileri verdikten sonra Rum işçilere, arkadaşları Yahudi işçilere gazeteyi ulaştırmalarını salık verir.[13]

Ergatis'in yayımlandığı dönem, yüz yıldan fazla bir geçmişe sahip Yunan ulusal dilinin hangi biçime bürüneceği, yani halkın konuştuğu sade Yunancanın bir versiyonu mu (*demotik*), yoksa Antik Yunancaya öykünen işlenmiş bir versiyonun (*katharevousa*) mu seçileceği hususunda süren tartışmanın hızla siyasallaştığı, muhtevasının değiştiği bir dönemdir. Bilhassa Trabzon doğumlu Yeorgios Skliros tarafından 1907'de yayımlanan

13 Το Εβραϊκό φύλλο του Κέντρου μας [Merkezimizin Yahudi nüshası], sayı 10, 31.10.1910. Avraam Benaroya anılarında Federasyon'un Selânik'te *Ergatis*'in hem Yunanca hem de Ladino ve Türkçe edisyonlarını işçilere dağıttığını aktarır. Benaroya, s. 60.

Toplumsal Meselemiz (*Το Κοινωνικόν μας ζήτημα*) adlı Marksist manifesto, "dil meselesini" ulusal süreklilik ve birliğin sağlanmasına ilişkin bir mesele olmaktan çıkarıp sınıf mücadelesi temeline yerleştirecektir. Dahası Skliros, sorunu akademik bir mesele olarak değil, "toplumsal sorunun" bir parçası olarak değerlendiriyor ve çözümün şimdiye kadar olduğu gibi egemen sınıfı ikna ederek yukarıdan reformlarla değil, işçiler ve geniş halk yığınları aracılığıyla olabileceğini savunuyordu. Skliros'un risalesi önemli yankı yaratacak, demotikçi bir dergi olan *Noumas*'ta 1907-1909 yılları arasında milliyetçi ve sol kanat demotikçiler arasında uzun tartışma ve saflaşmalara yol açacak, demotikçileri alt sınıflar arasında müttefikler aramaya sevk edecektir.[14] İşte "dil sorunu"nun böylesi siyasal bir muhteva edindiği bir bağlamda *Ergatis* açık bir biçimde demotikçilerin safında yer almakta, bu husus gazetenin kimliğinin belirgin bir unsurunu oluşturmaktadır. Öyle ki Benaroya gazeteyi oluşturanları "sosyalist düşüncelerden etkilenen demotikçiler" olarak tasvir eder.[15] Gazetenin önemli isimlerinden Giannios, daha önce İstanbul'daki demotikçilerin örgütü olan Demotik Uhuvveti'nin (*Αδερφάτο της Δημοτικής*) Kasım 1908'den itibaren yayımladığı haftalık *Laos* (Halk–*Λαός*) gazetesinin müdürlüğünü yapmıştı. Fakat yazılarında yaptığı sosyalizm vurgusu ve başka sosyalizan unsurları gazeteye davet etmesi uhuvvetin çoğunluğunu rahatsız edecek ve gazete Mayıs 1909'da kapanacaktır.[16] Giannios ve etrafındaki sosyalist demotikçilerin anılan gazetenin kapanışından hemen sonra Papadopoulos'un etrafındaki kümelenmeyle daha yakın irtibat kurmuş olmaları pek muhtemeldir.

Ergatis ve TSM içerisinde sosyalist demotikçilerin azımsanamayacak bir varlığı bulunmaktadır.[17] Özellikle grup içerisinde öğretmenlerin varlığı gazete ve TSM'nin bu yönünü pekiştirmiş olsa gerek. Gazetede kullanılan dil basit ve sade ve Avrupa dillerinden serbestçe kullanılan ke-

---

14 Konu hakkında bkz. Peter Mackridge, ***Language and National Identity in Greece***, (Oxford: London 2010) 259-71. Ayrıca bkz. Δημοτικισμός και Κοινωνικό Πρόβλημα [Demotikçilik ve Sosyal Sorun], der: Rena Stavridi-Patrikiou (Atina: Estia 2000).

15 Benaroya, s. 60.

16 Rena Stavridi-Patrikiou, s. κε – κη.

17 Noutsos, agm, s. 126.

limelerle doludur. Gazeteye göre *malliaroi* (kıllı/saçlı) ve *malliarismos*[18] sosyalizmle yakından ilintili bir meseledir. *Ergatis*'e göre zenginler demotikçilere karşı çıkmakta, çünkü halkın cehalet içerisinde kalması işlerine gelmektedir. Halbuki *malliaroi* halkla Rumca (*ρωμαϊκά*) konuşarak onların gözlerini açmakta ve hangi "alçakların" kendilerini yönettiğini, soyduğunu ve alay ettiğini gösterdiklerini vurgulayarak demotikçi öğretmenleri İstanbul okullarından ayıklamaya yönelik girişimleri kınayacaktır.[19]

Türkiye'deki Siyasal Durum

Ergatis 1908 devriminin yarattığı umutların solmakta olduğu bir bağlamda yayın hayatına atılmıştır. Ülkedeki siyasal duruma ilişkin önemli bir analizi, gazetedeki makalelerinde N. Xenakis müstear ismini kullanan Giannios'un dördüncü sayıda yayımlanan makalesinde buluruz. Giannios makalesine anayasanın, işçilere hakları için mücadele etme hürriyeti sağladığı için çıkarlarıyla uyuştuğunu belirterek başlar. Bundan dolayı işçiler anayasayı istemeli ve sevmelidir. Fakat Giannios'a göre anayasa ve onunla birlikte de tüm Türkiye tehlikededir. Anayasanın yeniden tesisinden yeise kapılıp Türklerin anayasal rejime uygun olmadıklarını, bunun kaçınılmaz sonu engellemeyeceğini savunanların haklı çıkıp çıkmadığını sorar. Ona göre böylesi bir düşünce yanlıştır, "biz sosyalistler medenileşmeye muktedir olmayan insanların olduğuna iştirak etmeyiz". "Biz sosyalistlere göre" diye devam eder, "tüm insanlar başlangıçta vahşiydiler ve daha sonra medenileştiler". Giannios'a göre Türkler geri kalan insanlık

---

18 *Malliaros* terimi bu dönemde istihzai bir biçimde yazılarında aşırı demotik bir lisana başvuran yazarlar için kullanılır. Fakat lisan meselesinin giderek siyasallaşmasıyla *malliarismos* (*μαλλιαρισμός*) bu anlamının yanında anarşizm, sosyalizm, ateizm ve masonluğu da ima eder hale bürünecektir.

19 Demotikçi yönelime sahip öğretmenleri okullardan temizlemeye dönük girişimler dönem dönem Patrikhane Merkez Eğitim Komitesi tarafından gerçekleştirilmekteydi. Patrikhanenin yirminci yüzyılın başlarında dil meselesiyle ilgili giderek sertleşen tutumuna dair bkz. Dimitris Stamatopoulos, "Τα όρια της 'μέσης οδού': Οικουμενικό Πατριαρχείο και Γλωσσικό Ζήτημα στις αρχές του 20ου αιώνα ['Orta yol'un sınırları: Ekümenik Patrikhane ve 20. yüzyıl başlarında dil sorunu]" (Atina: Ellinika Grammata 2007) cilt B, s. 288-300. Οι Μαλλιαροί [Saçlılar], sayı 10.

gibi yaratıldıkları için medenileşeceklerdir, fakat burada sorun bu sürecin ne kadar zaman alacağıdır. Osmanlı Rum münevverlerinin önemli bir kısmına özgü kültürel üstünlük argümanlarına sarılan Giannios'a göre Helenlerin medenileşmesi yüz yıl aldıysa, bu süre Türkler için daha uzun olacaktır. Fakat bu yorumunun hemen ardından anayasanın ilanıyla Türklerin medeni milletler arasına girmeye başladığını ekler ve bu durumun "dışarıdan" müdahaleler olmadıkça süreceğini ifade eder. Giannios "dışarıdan" ifadesinden kastının Avrupa ve Balkan devletleri olduğunu belirterek bunların son zamanlarda Türklerin evrimlerini tamamlamalarına izin vermeme eğiliminde olduklarını göstermeye başladıklarını vurgular. Örneğin Bulgaristan sosyalistlerinden Bulgaristan'ın yeniden çeteler (συμμορίες) oluşturmaya ve "Türkiye'nin ölümünü ummaya" başladığı malumatını aldıklarını ifade eder. Ona göre er ya da geç diğer Balkan devletleri de Bulgaristan'ı örnek alacaklardır. Öte yandan Avrupa ülkeleri de "ülkemizde" artık her şeyin tozpembe olduğuna inanmadıklarını gösterircesine Türkiye'ye güçlükle borç vermektedirler.[20]

Yazısının devamında Giannios bütün dünyanın "yeni Türkiye"ye yönelik coşkusunun neden azaldığını sorar. Tüm ilericiler Jön Türk ihtilaliyle Şark sorununun çözüleceğini ve Avrupa'nın rahatlayacağını ummuşlardı. "Bundan ötürü Avrupa'daki liberal partiler ve her şeyden evvel sosyalistler Jön Türklerin reformcu çabalarını kutsal addetmişlerdi" ve bu çabayı durdurmaya yönelik her türlü hürmetsiz dış müdahaleyi engelleyebilirlerdi. Giannios'a göre Avrupa'dan Bulgaristan'ın bu yeni tutumunu kınayan açıklamaların gelmemesinin ve Genç Türkiye'ye yönelik kamuoyundaki değişimin sorumlusu, anavatanın terakkisi için anayasal ve liberal bir çerçevede çalışmayan "Jön Türkler"dir. Bunlar beklentilerin aksine "vatanseverlikten sarhoş olarak milliyetçi bir yol" tutturmuşlardır. Panhelenizmden ve "*Megali Idea*"dan korkularından Helenlere husumetle yaklaşmaktadırlar. Fakat Giannios Türklerin de kendi gerçekleştirilemez "*Megali Idea*"larını yarattıklarını ekler. Giannios Türk milliyetçiliğinin "eski Türk" reaksiyonundan korunmak için kullanılan bir alet olduğu argümanlarına milliyetçiliğin araçtan ziyade bir amaç haline geldiği yanıtını verir. Ona göre silahsızlanma, boykot, Bosnalıların

20 "Τα Πολιτικά μας [Siyasetlerimiz]" sayı 4, 08.08.1910.

iskânı, Tatil-i Eşgal kanunu gibi politikalarla Türkiye'nin liberal ve ilerici olmasının imkânı yoktur. Jön Türkler tarafından izlenen milliyetçi siyasetin sonucunda kızgın Helen ve Bulgarlar "yabancılar"ın korumasını isteyeceklerdir ve Avrupa kapitalizmine (κεφαλαιοκρατισμός) ülkenin içişlerine müdahale etmek için istediği bahaneyi verecektir. Giannios'a göre doğru istikamet barışı sağlamak ve dahili sorunları çözmekten geçmektedir. Bunlar halkın anayasayı daha iyi anlaması ve korumasını sağlayacak eğitimin sağlanması, Türkiye halkına anayasal haklarının verilmesi ve halkın gelişmesini engelleyen her türlü köleleştirici uygulamayı kaldırmaktır. Giannios makalesini Jön Türkleri Avrupa'da esen sosyalist rüzgârlar hakkında uyararak sonlandırır, ona göre dünya artık başka insanları fethedip sömüren insanları tolere etmemektedir.[21]

Ülkedeki siyasal duruma dair bir başka makale grubun kurucu figürlerinden Stefanos Papadopoulos imzasını taşır. Papadopoulos makalesine Balkanlar'daki bugünkü durumun geçmişteki "ekonomik, ulusal ve etnik" çatışmalara dayandığını ifade ederek başlar. Fakat bu durumun devam etmesinin nedeni Balkan devletleri ve Avrupa kapitalizminin plutokrasisidir. Papadopoulos "Türkiye-Romanya antantı"na ilişkin haberler Alman basınında büyük bir coşku yaratmışken İngiliz ve Fransız basınında tersi durumun hâkim olduğunu tespit eder. Yunanistan ve Bulgaristan'ın zor bir durumda kaldığını ifade ederek "Bulgar vatanseverler" bir zamanlarki en iyi dostları Romanya'nın bu hareketinden dolayı umutsuz bir hal içerisindedirler ve onu olası başka ittifaklarla tehdit etmektedirler. Papadopoulos, Giannios gibi yeni Türkiye'ye yönelik sempatinin nasıl bu kadar çabuk azaldığını sorgular. Ona göre çağdaş siyasette devletlerin birbirlerine yönelik tavırları çıkarlara ve değişik hükümetleri ellerinde tutan kapitalistler arasındaki rekabete dayanmaktadır. Karl Hohenzollern'ın tahtında oturduğu Romanya, Üçlü İttifak'a sıkıca bağlıdır ve Alman basını da bundan ötürü coşku içerisindedir, zira bu sayede artık Türkiye'yi Alman monarşisinin yayılmacı siyasetlerine ulaşmak için kendi yanlarına çekebileceklerdir. Öte yandan Üçlü İtilaf ise Türkiye'nin bu davranışının çıkarlarına uymadığını düşünmekte ve onu cezalandırmak istemektedir. Yunanistan ve Bulgaristan ise Türkiye

---

21 agm.

Romanya'nın yardımıyla topraklarını kendilerine karşı kolayca savunabileceğinden ulusal emellerini hayata geçirmelerinin çok zor olacağını düşünmektedirler.[22]

Papadopoulos'a göre bir süre sonra tüm bu gürültü dinecek ve çeşitli ülkelerin plutokratlarının başka ittifaklar, anlaşmalar ve entrikaları gerçekleşecektir. Fakat tüm bunlar plutokratların çıkarları kolayca değiştiğinden kısa süreli olacaktır. Papadopoulos'a göre plutokratların ittifak ve anlaşmaları Balkanlardaki durumu değiştirmeye muktedir değildir. Bunu başaracak olan yegâne güç işçiler ve sosyalistlerdir. Balkan işçilerinin birbirlerine düşmanlık beslemelerine sebep yoktur, zira fukaralıklarından başka paylaşacakları hiçbir şeyleri yoktur. Papadopoulos'a göre kapitalistlerinkine benzemeyen böylesi bir anlaşmanın başlangıcı Balkan sosyalizminin tümünün iştirak ettiği Belgrat Kongresi'nde atılmıştır ve Balkan işçilerinin sosyalizmin zaferi uğruna birliklerini sağlayacaklarından emindir.[23]

Ergatis'e göre Jön Türk hükümetinin Makedonya halklarını silahsızlandırma siyaseti yetersizdir. Bunun yerine hükümet halkın iktisadi durumuna eğilmelidir, zira herkes bir işe sahip olsa kimse sorun çıkarmayacaktır. Gazete anayasal devletlerde, hükümetlerin vatandaşlarının iktisadi durumu ve ruhani yükselmesine eğildiğini ifade ederek şimdiye kadar meclisin bu istikamette hiçbir adım atmadığını, aksine devletin değişik milletlerine (εθνικότητες) zarar veren uygulamaları oyladığını vurgulayacaktır.[24]

Ergatis meclisi despotizm ve azgelişmişliğin sonuçlarına karşı her derde deva bir çare olarak gören Osmanlı liberalizminin naifliğinin oldukça ötesindedir. Gazetenin sayfalarında meclis ve mebuslara yönelik şiddetli eleştiriler yer alır. Örneğin dokuzuncu sayıdaki "Meclis" başlıklı imzasız baş makalede okuyuculara kısa bir süre sonra meclisin açılıp mebusların tatilden dönerek konforlu sandalyelerine oturacakları iletilir. Gazete meclisi halk egemenliğinin sembolü ve ülkenin tüm toplumsal akım ve sınıflarının bir ifadesi saymaktadır. Fakat Türkiye'de halkın en

22 St. P., H Tourkoromaniki Synennoisi [Türk-Romen Antlaşması], sayı 7, 19.09.1910.

23 agm.

24 O αφοπλισμός εξακολουθεί [Silahsızlandırma], sayı 8, 06.10.1910.

büyük kısmı, yani işçiler mecliste temsil edilmemektedir. Üstelik işçileri sömürenlerin temsilcileri, oyladıkları yasalar ve kararnamelerle işçi sınıfının onu sömürenlerin kölesi olarak savunmasız kalması için insani ve siyasi haklarını ortadan kaldırmaya çalışmaktadırlar. İşçi sınıfının kapitalistlerin namussuz sömürüsünü daha fazla sineye çekmeyeceğini ve sendikalar oluşturacağını gördükleri için kabul ettikleri ilk yasa cemiyetlerle (σωματεία) ilgili olandı. Bu yasayla işçilerin örgütlenmesi önüne birçok engel konulduğunu belirten gazeteye göre işçiler yeni edindikleri hürriyetin bir kısmını böylece kaybetmişlerdir. Bu yönde ikinci bir adımsa grevlere ilişkin kanun tasarısıdır. Böylelikle "yoksul işçinin yegâne silahı olan grev" elinden alınmıştır. Bu yöndeki bir başka adımsa toplantı hakkı ve matbuat hürriyetinin kısıtlanmasıdır. Öte yandan makalede meclisin, halkın servetine mâlolan silahlanma siyasetini onaylaması da eleştirir. Bu siyasetin finanse edilmesi için Avrupa'dan borç alınması neticesinde Avrupa'nın ülkeye yönelik "kolonyal" siyaseti güçlenmiştir. Bu siyasetin sonuçları açıktır: İşçiler açken onların terini sömüren kapitalistler Avrupa'da kâşaneler inşa etmekte, milliyetçi eğilimler güçlenmektedir. Yerli endüstri ve doğal zenginliklerden yeterli derecede faydalanılmazken Avrupa'nın fabrika sahiplerini zengin etmeye ve onların "kapitalist kolonyal siyaseti"nin hedefi olmaya devam edileceği ifade edilir. Dolayısıyla çıkarlarının farkında olan işçiler meclisin kapitalist siyasetini protesto etmeli ve çıkarlarına uygun yasaların oylanmasını talep etmelidirler. İşçiler sendikalarda birleşip lehlerine olan yasaların benimsenmesi için kendi temsilcilerini desteklediklerinde amaçlarına ulaşacaklardır.[25]

Ergatis'in hükümet ve meclise yönelik hayal kırıklığı Hakkı Paşa hükümetinin programının açıklanmasıyla zirveye ulaşır. Gazetenin kapatılmasında bu yazının sertliği etkili olmuş olsa gerek. Meclis'te yeni hükümet programının açıklanmasından sonra Giannios, Jön Türkleri sosyalizmin düşmanları ilan ettiği sert bir yazı kaleme alır. Giannios'a göre anayasanın ilanından üç yıl sonra Türkiye hâlâ medenileşmemiş bir ülke ve ölüme mahkûm bir millet olarak kalmaya devam etmektedir. Sadrazam Hakkı Paşa'nın programında Türkiye'yi gerçek bir liberal ve anayasal istikamete sokup ülkenin geleceğine inanmaya devam etmelerini

25 Η Βουλή [Meclis], sayı 9, 17.10.1910.

sağlayacak hiçbir girişimin izi bulunmamaktadır. Giannios'a göre "Türk parlamentosu", bir komitenin (κομιτάτο) dünyayı Türkiye'nin sözde halkın temsilcilerince yönetildiği intibaını yaratıp aldatmak için bakanlar ve vekiller gönderdiği bir "parlamenter oyun" sahnesidir. Parlamentoda böylesi bir komedi sahnelenirken ülkenin geri kalanıysa "Hamid trajedisi" altında yaşamaktadır.[26]

Giannios'a göre bu durumun müsebbipleri ülkeyi felakete sürükleyen, gerçek dışı hülyalar peşinde koşan dar görüşlülerdir. Bunlar bir Napolyon ordusu hayali kurmakta, Türkleri efendi (αφέντη) ve devlet memurları, diğer halkları da Müslümanların kölesi olarak görmekte, Türkiye'yi bir Büyük Güç olarak hayal etmektedirler. Giannios'a göre Hakkı Paşa tarafından ilan edilen politikalar bu hayallerin eseridir. Hakkı Paşa'nın memleketin güçlü bir orduyu muhafaza etmesi ve borçlanması gerektiği beyanatlarını da sert biçimde eleştirir. Giannios'a göre Jön Türkler pan-Türkist bir program (παντουρκιστικό πρόγραμα) takip etmektedir. Hükümetse kapitalistlerle Türkiye'yi sessizce sömürüp kendilerini zengin etmek için sosyalizmi ve sendikalizmi bastırmaya çalışmaktadır. Hükümetin yeni savaş gemileri almak, saraylarını altınla kaplamak için "vatanseverliğe" ihtiyacı vardır. Temiz Müslümanların gerçekleri öğrenmesi hükümetin işine gelmediğinden sosyalizmden korkmakta, işçiler tenvir edilmesin diye gözlerini açacak yegâne vasıtaya, sendikalizme vurmaktadır. Giannios'a göre Hakkı Paşa'nın nutkunda açık olan, Yeni Türkiye'de hiçbir şeyin yeni olmadığı ve kendisinin de yeni hiçbir şey yapmayacağıdır.[27]

Yunanistan: Venizelizmin Yükselişi

Tahmin edileceği üzere *Ergatis* Yunanistan'daki siyasal gelişmelere de yakın bir alâka gösterir ve birçok makalesini de 1910 yılında bu ülkede meydana gelen baş döndürücü gelişmelerin değerlendirilmesine ayırır. Bahsedilen dönemde, 15 Ağustos 1909'da Yunan siyasetini reforme etmek ve ulusal bir yenilenme gerçekleştirmek amacıyla bir darbe

26 N. Xenakes, "Η Κατάσταση της Τουρκίας ύστερα από 3 χρονών Σύνταγμα [Anayasalı üç yıldan sonra Türkiye'nin durumu]", sayı 12, 05.12.1910.

27 agm.

gerçekleştirmiş alt rütbeli genç subaylardan oluşan Askeri Lig'in liderleri Girit'in önemli siyasetçisi Eleftherios Venizelos'u Atina'ya davet etmişlerdi. Aynı yıl gerçekleştirilen Ağustos seçimlerinde büyük başarı elde eden Venizelos, 6 Ekim'de ülkenin başbakanı olur. Bu seçimlerde, ulusal yenilenme arzusu taşıyan ve eski siyasal sistemden umudunu kesmiş ve aralarında birçok radikal ve sosyalist bulunan bir kuşak öne çıkar. Bunlar için Venizelos ülkenin kadim sorunlarına yeni çözümler bulacak cesur liderdi, umutlarının adeta cisimleşmesiydi. Venizelos Girit'teki siyasal eylemleri sayesinde uzlaşmaz bir devrimci ve hatta ulusal bir kahraman hüviyeti edinmişti. Venizelos'un ilk başbakanlığı, yeni seçimler ilan etmek için parlamentodan güvenoyu istemesiyle uzun sürmeyecek, seçim sürecindeyse vekiller üzerinde daha büyük bir kontrol kurmasını sağlayacak Liberal Parti'yi kuracaktır. Sonuçta seçimlerde büyük bir başarı elde ederek parlamentoda büyük bir çoğunluk elde edecek ve yeni hükümet 11 Ocak 1911'de görevine başlayacaktır.[28] Bu esnada Hakkı Paşa riyasetindeki Osmanlı hükümeti Girit'in statüsünü değiştirecek her girişimi savaş nedeni sayacağını duyurmuştu. Yine de bu dönemde Venizelos barışçıl bir çizgi izleyecektir. Smith'e göre bu dönemde Venizelos, kısa süreliğine de olsa Müslüman ve Hıristiyan unsurların çokuluslu ve anayasal bir Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bir arada yaşamaları fikrinin cazibesine kapılmış olsa da, kısa süre içerisinde *Megali Idea* parametreleri çerçevesinde milliyetçi bir dış politika geliştirmeye soyunur. Fakat Yunanistan mali ve askeri açılardan güç kazanıp bir savaşı yürütebilecek kapasiteye ulaşıncaya dek dikkatli biçimde davranmaya ve savaştan kaçınmaya çalışır. Bundan ötürü *enosis*'in gerçekleştirilmesi ve Girit vekillerinin Yunan parlamentosunda oturmalarına ilişkin talepleri reddeder.[29]

---

28 Bkz. Helen Gardikas-Katsiadakis, "Venizelos' Advent in Greek Politics, 1909-1912" *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, ed. Paschalis M. Kitromilides (Edinburgh University Press 2006) 87-114 ve Thanos Veremis and Helen Gardikas-Katsiadakis, "Protagonist in Politics, 1912-20" *age*, s. 115-133.

29 Michael Llewellyn Smith, "Venizelos' Diplomacy, 1910-23: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement", in *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, ed. Paschalis M. Kitromilides (Edinburgh University Press, 2006), s. 134-192.

Yukarıda vurgulandığı üzere *Ergatis* baş döndürücü gelişmelerin yaşandığı bir ortamda Yunanistan'daki siyasal durumla yakından ilgilenecek ve bilhassa Venizelos'un siyasal çizgisini anlamlandırmaya çalışacaktır. Örneğin ülkedeki parlamento (εθνοσυνέλευση) seçimlerini ele aldığı makalesinde Giannios bu sonuçlarla Yunanistan'ın kendisini boğazlayan şahsiyet fırkalarını (προσωπικά κόμματα) geride bırakmaya başladığını vurgulayacaktır. Giannios'a göre parlamento, Venizelos'un şahsiyet partilerini ezmek ve ülkenin kaderini ellerine alacak gençlerin yükselişini sağlamak için kullandığı bir araçtır. Ona göre bu strateji başarıya ulaşmış ve "sahte" olarak tanımladığı 1909'daki devrim, Venizelos'a Yunanistan'ı değiştirme şansı vermiştir.[30]

Fakat Giannios'a göre Venizelos'un reformist yönelişini sürdürmesi için 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın tekrarını engelleyecek ve ülkenin tekrar eski politikacıların kollarına düşmesine mani olacak kalıcı bir barışa ihtiyacı vardır. Giannios, Yunanistan'ın sosyal devrimini, Türkiye'nin milliyetçi evrimini yaşadığı ve Girit meselesinin henüz çözülmemiş olduğu bir bağlamda gerçekleştirmeye başlamasına hayıflanır. Venizelos'un savaştan kaçınıp kaçınamayacağını sorgulayarak parlamentonun yeni üyelerinin çoğunluğunun, istisnai figürler dışında, Yunanistan'ı maceracı bir politikaya sürükleyecek "milliyetçi şevkle" dolu olduğunu vurgular. En nihayetinde Giannios, Girit meselesinde barışçı bir çözüme ulaşacak ve adayı Yunanistan'a doğru "itmenin" kendi çıkarlarına olduğuna Türkleri ikna edebilecek olan Venizelos'un diplomatik yeteneklerine güvenmektedir. "Eğer" diye sorar Giannios, "Venizelos tasavvur ettiğimiz demokrat ise" tereddüt etmesine hiç gerek yoktur. Yapması gereken, parlamentoyu "kurucu" bir meclise dönüştürmek ve her Yunanistanlının (Ελλαδίτη) omuzlarında büyük bir yük olan hanedanı ilga etmektir. Ona göre monarşistlerin (βασιλικόφρονες) reaksiyonundan korkmaya hacet yoktur, zira en nihayetinde demokratların zaferi kesindir. Tarihin hayli determinist bir yorumuna başvurarak bunun böyle olduğunu, zira her zaman en liberalin zafer kazanmasının bir doğa kanunu olduğunu belirtir. Giannios'a göre Venizelos edindiği şöhreti, yargıda, eğitimde

---

30 Η Ελλάδα [Yunanistan], sayı 5, 22.08.1910.

reformlar yapıp skolastisizme darbe vurduğunda ve Yunanistan'ın kapılarını yeni fikirlere açtığında haklılaştırmış olacaktır.[31]

Venizelos'a yönelik bu övgülere rağmen *Ergatis* onu bir "kişi partisi" oluşturmaya ve bir diktatöre dönüşmeye teşvik edebilecek Yunanistan'daki eğilimleri eleştirmekte tereddüt etmez. Gazete bir kişiye yönelik kör güvenin bir halkı onurlandırmadığını vurgulayarak Venizelos'un halkın bu güvenini kötüye kullanmayacağına inandığını belirtir. *Ergatis* Atina'ya son ziyaretinde Giannios'un Venizelos ile konuşma şansı bulduğunu okurlarına duyurarak onu kendi dar çıkarı için değil, ortak iyi için çalışacak dürüst biri olarak tasvir ettiğini belirtir. Gazete Venizelos'un bazı demokratik reformlar ve çok sayıda kamusal hizmetle halkın sevgisini kazanabileceğini ifade eder. Fakat tüm bunların gerçekleşebilmesi için bir barış politikası zaruridir. Gazete Venizelos'tan siyasi fikirlerini açıkça ifade etmesini talep ederek özellikle krala yönelik pohpohlayıcı tavrından vazgeçmesi ve halka gerçek bir demokrat olduğunu göstermesi gerektiğini ifade eder. Öyle gözüküyor ki bu dönemde Venizelos'un krala ve yıpranmış monarşiye ilişkin muğlak tutumu siyasal yönelimi hakkında kuşkular yaratmıştır. Siyasal gelişmeye ilişkin açık bir aşamacı kavrayışla gazete, Venizelos'un demokrasinin ötesindeki talepleri kendilerine, yani sosyalistlere bırakabileceğini belirtir.[32]

Ergatis ve Uluslararası Sosyalist Hareket

Gazete yayımlandığı dönemde Kopenhag'da gerçekleşen II. Enternasyonal Kongresi'ne yoğun ilgi gösterir. Türkiye Sosyalist Merkezi kongrede Almanya'da yaşayan, demotikçi sosyalistlerden tanınmış filolog Konstantinos Hatzopoulos ve Bulgaristan Sosyalist Merkezi üyesi G. Kirkof tarafından temsil edilir. *Ergatis* Bulgar sosyalizmi enternasyonal büronun güvenine mazhar olduğu için Türkiye Sosyalist Merkezi'nin Bulgar sosyalistleri tarafından temsil edilmesi kararına vardığını belirtir.[33] Elbette Türkiyeli sosyalistler açısından kongredeki Türkiye'ye ilişkin tar-

---

31 *agm.*

32 Πανβενιζελισμός [Panvenizelizm], sayı 12, 05.12.1910.

33 Το Κέντρο μας και το Συνέδριο της Κοπενχάγης [Kopenhag Kongresi ve Merkezimiz], sayı 6, 05.09.1910.

tışmalar hayati önemdeydi. *Ergatis* kongredeki tartışmaların "Selânik'in bir işçi örgütü" (Selânik İşçi Federasyonu) tarafından sunulan bir rapor nedeniyle gerçekleştiğini belirterek bu raporun Jön Türk siyasetini, parlamentoda işçiler aleyhine oylanan grev ve sendikalarla ilgili yasaları ve Avrupa kapitalizminin yayılmacı siyasetini betimlediğini aktarır. Gazeteye göre nihayetinde kongre, Avrupa kapitalizminin yayılmacılığına direnecek olan yegâne gücün Balkan halklarının demokratik ilkelere dayalı birliği olduğunu ve Genç Türkiye'nin terakkiye ancak liberalleştiğinde kavuşabileceğini deklare ederek ülkede oluşan sosyalist hareketi selamlamıştır.[34]

Kongreye ilişkin makalesinde Giannios ilk defa otuz ulusun temsil edileceğini aktararak artık dünyada sosyalizmin fikirlerinin ulaşmadığı bir köşe kalmadığını vurgular. Giannios'a göre sosyalizm insanlığı ayıran dinler ve milliyetlerin ötesine taşan bir idealdir ve tüm insanlığı insancıl bir amaçta birleştirmektedir. Ona göre sosyalist kongreler, kapitalizmin (κεφαλαιοκρατία) ezildiği ve insanların dünyayı dürüstçe yönettiği istikbalin "Büyük Dünya Kongresi"nin adeta bir minyatürüdür. İşçiler toplumun çoğunluğunu oluşturduğundan ve sosyalizm de onlara nihai zaferlerinin bir "doğa yasası" (νόμος φυσικός) olduğunu vâzeden bir "bilim" (επιστήμη) olduğundan sosyalizmin nihai zaferi kaçınılmazdır.[35]

Kongreye ilişkin bu iyimserliğine rağmen Giannios asıl meselenin, yani silahlanmanın sınırlandırılması konusunda "Alman sosyalist kardeşlerin" tereddüdü nedeniyle bir ilerleme kaydedilemediğini belirtir. Giannios'a göre bunun nedeni Alman sosyalistlerinin Kayzer ve gerici partiler tarafından ihanetle suçlanacakları endişesinden kaynaklanmaktadır. Fakat yine de iyimserliğini muhafaza etmekte ve ileride bu konuda gelişme sağlanacağına inanmaktadır. Giannios dünyanın her köşesindeki milyonlar gibi Balkan halklarının da barışı başarmak ve "medeni milletlere" katılmak için Kongreye ve sosyalizme baktıklarını vurgular. Coşkusunu sınırlayan tek unsur "Hellenizmin" kongrede, daha doğrusu "insanlığın medeniyet mücadelesi"nde temsil edilmemesidir. Dolayısıy-

---

34 Η Τουρκία και το Συνέδριο [Türkiye ve Kongre], sayı 7, 19.09.1910. Anılan Raporun tamamı için bkz. George Haupt & Paul Dumont, *age*, s. 77-89.

35 Giannios, Το Συνέδριο [Kongre], sayı 6, 05.09.1910.

la dünyanın her köşesindeki kardeşlerine Yunan işçisine güvenmeleri ve uyanmasına yardım etmeleri çağrısında bulunur.[36]

Bekleneceği üzere gazete ve Merkez'in Balkan sosyalist hareketine yönelik canlı bir ilgisi bulunmaktadır. *Ergatis* Giannios'un Atina ziyaretindeki izlenimlerini ve buradaki sendikacılar ve sosyalistlerle görüşmelerini aktardığı kapsamlı bir makaleyle okurlarını Yunanistan'daki işçi hareketi ve sosyalist oluşumlar hakkında da bilgilendirmeyi ihmal etmez. Giannios, makalesinde, yakınlardaki olumlu gelişmelere rağmen "Yunanistan'da sosyalizmin mevcut bulunmadığını" belirtir. Ülkede sosyalist bir hareketin örgütlenemeyişini "gerçek işçi örgütleri"nin mevcut bulunmayışına dayandırır. Ülkedeki sendikaların (loncaların) gerçek işçi örgütleri olmayıp içlerinde Atina'nın neredeyse tüm sınıflarından insanlar bulunduğundan ötürü sosyalizmle alâkaları bulunmadığını ifade eder. Bunlar Giannios'a göre Avrupa'da kapitalistlerin, işçilerin kendilerini sosyalist temellerde örgütlemelerine mani olmak için kurduğu "sarı sendikalara" benzemektedirler. Burada karşılaştığı yegâne umut verici grup "Yunanistan Emekçi Sınıfları Derneği" (STETE) adıyla örgütlenen P. Drakoules'in grubudur.[37]

Sosyalist tedrisatını Bulgar sosyalistlerden edinmiş Papadopoulos'un Bulgar sosyalist hareketine dair makalesiyse, ülkedeki siyasal ve sosyal durumun tasviriyle birlikte, "gerçek Marksist temelde" örgütlenen Bulgar dar sosyalistlerinin siyasal ve örgütsel gelişimlerinin tasvirini içerir. Papadopoulos diğer Balkan ülkelerindekine kıyasla sosyalizmin Bulgaristan'da çok daha fazla geliştiğini ve bu nedenle medeni bir memleket unvanını hak ettiğini belirtir.[38] Bu dönemde İstanbul'da bulunan "tanınmış sosyalist yazar" Parvus da *Ergatis* grubunun önem verdiği ve danıştığı siyasal figürlerden birisini oluşturmaktadır. Gazetede Parvus'un şehre son ziyaretinde kendisiyle Merkez'de buluşulduğunu ve Türkiye'deki durum hakkında ona malumat verildiğini duyurur. Habere göre aynı gece Parvus'un Merkez'de toplanan işçilere bir konferans verilmiştir.[39]

---

36 *agm.*

37 N. Ksenakes, "Ο Σοσιαλισμός στην Ελλάδα [Yunanistan'da Sosyalizm]" sayı 10, 31.10.1910.

38 St. Papadopoulos, "Ο Σοσιαλισμός στη Βουλγαρία [Bulgaristan'da Sosyalizm]", sayı 12, 05.12.1910.

39 Ο φίλος σοσιαλιστής Parvus [Dost sosyalist Parvus], sayı 10, 31.10.1910.

İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketi

Ergatis kendisini bizzat işçilere yönelik bir yayın organı olarak takdim ettiğinden dönemin işçi eylemlilikleri ve örgütlenmesini anlamak açısından bilhassa zengin bir içeriğe sahiptir. Aşağıda gazetenin özellikle İstanbul'daki işçi eylemlilik ve örgütlenme çabalarına ilişkin haber ve yorumları incelenecektir.

İşçi mücadeleleri, bilhassa da "başarı öykülerine" ilişkin haberler gazetenin içeriğinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Örneğin gazetede *Samli* şemsiye imalatçısında çalışan 24 işçinin aşırı çalışma saatleri (yazın 10.5 ve kışın 11, hatta 12 saat), düşük ücretler, aşırı iş yükü ve en önemlisi işletme müdürünün işçilere kötü muamele etmesi nedeniyle greve gittiklerini duyurarak patronun grevi baltalama girişiminden sonuç çıkmayınca işçilerin tüm taleplerini kabul ettiği duyurulur. Gazeteye göre işçilerin kabul ettirdikleri anlaşma metninde en düşük ücret alanların yüzde 35 ve en yüksek ücret alanların yüzde 15'e kadar zam alması, ücretlerin her hafta ustabaşı tarafından verilmesi, haftada bir gün tatil, işçilerin ciddi bir gerekçe olmadıkça işten çıkarılmamaları, grev sırasındaki gündeliklerini almaları, 1 Mayıs'ı kutlayabilmeleri, çalışma mekânında hijyen koşullarının sağlanması, hasta işçilerin dört hafta boyunca haftalıklarını alabilmeleri ve işin kışın alafranga saatle 8'de başlayıp alaturka saatle 11 buçukta, yazınsa yine aynı saatte başlayıp alaturka saatle 10'da bitmesi ve bir saatlik yemek molası yer almaktadır. Anlaşılan bu taleplerin kabul edilmesi şehirdeki diğer yedi şemsiye imalatçısında çalışan işçileri de harekete geçirir, zira bu işletmelerde de aynı taleplerle grevler başlar. Gazete bu grevlerin de, işçiler birlik halinde bulunup aralarında hainler olmadığından başarıya ulaşacağını vurgular. Öte yandan Selânik ve İzmir'deki şemsiye işçileri loncalarına (συντεχνία) İstanbul'a gelip burada çalışmamaları gerektiği bilgisinin de ulaştırıldığı zikredilir. Gerçekten de nihayetinde işletmecilerden Yahuda ve Avraam Moreni'lerin de işçilerin taleplerini kabul ettikleri duyurulur.[40]

Gazetede yer verilen bir başka başarılı mücadele deneyimiyse Stavrodromi'deki Kourtesi biraderlerin marangozhanesindeki grevdir. Gazeteye göre İstanbul'daki mobilya fabrikalarındaki sömürü tahammül

---

40 Οι Ομπρελλάδες [Şemsiyeciler], sayı 10, 31.10.1910.

edilemez düzeydedir. Çalışma saatleri günde 12 saate kadar çıkmaktadır, ücretler hayli düşüktür ve neredeyse hepsinde 14 yaşından küçük çocuklar çalışmaktadır. Kourtesi biraderlerin marangozhanesinde çalışan 14 işçi 24 Eylül'de gündeliklerinin iki kuruş artırılması için greve giderler. Gazete, işçi örgütlenmesine ya da bu vakadaki gibi greve katılmayarak arkadaşlarını yarı yolda bırakan işçilere karşı oldukça sert bir tutum takınmaktadır. Bu vakada da greve katılmayan işçinin adını dahi vererek (cilacı Periklis) onu teşhir eder ve patronların bu "sadakatini" hatırlamayacakları ve ilk fırsatta onu kovacakları uyarısında bulunur. Neticede patronların greve mani olma girişimleri başarısızlığa uğrar ve marangoz cemiyetiyle uzlaşmak zorunda kalırlar. Gazeteye göre bu başarı giderek gelişen cemiyet için önemli bir adımdır.[41] Bu kazanım başka marangozhanelerdeki işçileri teşvik etmiş olsa gerek ki, *Ergatis*'in 10. sayısında bu sefer Üsküdar'daki Sarafyan kardeşlerin mobilya fabrikasında çalışan 25 işçinin aynı taleple, yani günde iki kuruşluk ücret artışı talebiyle greve çıktıkları duyurulur.[42] Yine Frantsesko Perlorenzovas marangozhanesi sahibinin işçilerin günde 2 kuruşluk ücret artışı talebini kabul etmeye mecbur kaldığı bildirilir. Gazete aynı durumun Dolmabahçe'deki Saroun Efendi'nin fabrikasında da gerçekleştiğini ekleyerek işçiler kendi güçlerinin farkına vardıkça onları sömürenlerin taleplerini kabul etmeye mecbur kaldıklarına vurgu yapar. Bu tür haberlerde *Ergatis*'in sürekli olarak vurguladığı husus, işçilerin ancak güçlü sendikalar içerisinde örgütlendikleri takdirde patronlarının gözünde "saygıdeğerlik" kazanabilecekleridir.[43]

Aynı dönemde bir diğer grev hareketliliği terzi işçiler arasında yaşanır. Gazete İbrahim Karakaş, Zozef Staingkrar, Kosmidi ve Eliade, Statlıopoulou ve Skarlatou, Tsaropoulou, Beniamin Sper, Ali Efendi, Ferit İbrahim, A. Haykopoulou, S. Levi, Ant. Stavrides, I. Kalaitzoglou, Skouphopoulou mağazalarında çalışan ceket terzilerinin 8 Ağustos'ta greve gittiklerini duyurur. Grevci işçilerin talepleri, dokuz saatlik işgünü, yıl boyunca sürekli iş ve gece vardiyalarının 3.5 saatle sınırlandırılarak yarım işgünü ücreti olarak hesaplanmasıydı. Bu talepleri 93 grevcinin

---

41 Μια νίκη [Bir zafer], sayı 8, 06.10.1910.

42 Σοσιαλιστική Ζωή [Sosyalist yaşam], sayı 10, 31.10.1910.

43 Το ζητήμα των ξυλουργών [Marangozların meselesi], sayı 10, 31.10.1910.

78'inin imzasıyla yazılı hale getirmişler ve haklarını savunmak ve talepleri karşılanıncaya kadar greve devam etmek amacıyla bir sendika kurma kararı almışlardı. *Ergatis*'te yer alan habere göre işçiler grev ve sendikanın kuruluşundan sorumlu olacak bir komite de seçmişlerdi. Komite M. Karvouni, Cavit Hacı Hüseyin, Hosep Canikyan, D. Phenarikof ve M. Gerikovits'ten oluşmaktaydı. Komiteyi oluşturan isimler işçilerin ulusal çeşitliliğini gösterdiği gibi, grevcilerin bu çoğulluğu komitede temsil etme noktasındaki hassasiyetini de göstermektedir. Böylesi bir hassasiyete gazetede duyurulan diğer işçi cemiyet ve sendikalarının yönetim kurullarında da tanık olduğumuzu yeri gelmişken ekleyelim. Neticede İbrahim Karakaş'ınki hariç mağaza sahipleri, işçilerin taleplerini kabul ederler. *Ergatis* işçilerin bir sendikanın yokluğunda dahi başarılı bir sonuca ulaştıklarını ve terzilerin sendikalarda örgütlenme aracılığıyla haklarını savunabileceklerini idrak ettiklerini belirtir.[44]

Anlaşılan diğer mağaza sahiplerinin aksine işçilerin taleplerini kabul etmeye yanaşmayan İbrahim Karakaş'ın sorunları bitmemiş ve *Ergatis*'teki habere göre 29 Ağustos'ta mağazanın kadın çalışanları diğer işliklerdeki gibi 9 saatlik iş günü talepleri kabul edilmezse greve başlayacaklarını ilan etmişlerdir. Neticede Karakaş, grev korkusuyla bu talebi kabul eder, fakat bu başarıya rağmen *Ergatis* patronun diğer patronlar gibi çalışma saatlerini yeniden yükseltmek ve ücretleri düşürmek için fırsat kollamaktan vazgeçmeyeceğinin altını çizer. Dolayısıyla işçiler sendikalarda (συνδικάτο) örgütlenerek haklarını korumaya hazır olmalı ve fabrikalardaki tüm kadın işçilerin de bunların dışında kalmayarak biraderlerine katılmaları gerektiğine işaret etmeyi ihmal etmez.[45] Gazetede yer bulan bir diğer başarılı mücadele deneyimindeyse, Tsaropoulos işliğindeki ceket terzilerinin 15 gün süren grev sonrasında patronlarına tüm taleplerini kabul ettirdikleri duyurulur. Patronun türlü yollarla grevi kırmaya çalışmasına rağmen bu sonucun alınmasından sonra dokuz kadın işçi sendikaya üye olmuştur.[46]

Öte yandan başarısız deneyimler de daha güçlü ve sınıf temelli örgütlenmeler oluşturma ihtiyacının altını çizmek için gazete tarafından

---

44 Η απεργία των ραπτάδων [Terzilerin grevi], sayı 5, 22.08.1910.

45 Οι εργάτριες [Kadın işçiler], sayı 7, 19.09.1910.

46 Τα ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 12, 05.12.1910.

kullanılır. Böylesi bir örnekte gazete, bir buçuk aylık bir mücadeleden sonra Beykoz'daki devlet debbağhanesindeki grevin neredeyse hiçbir şey edinilmeden sonlandırıldığını duyurur. Gazeteye göre bu durumun müsebbibi işçilerin doğru dürüst bir örgütlenmeye sahip olmamaları ve kasalarının tamtakır olmasıdır. Üstelik patronlar greve sebebiyet verdiği ileri sürülen 17 işçiyi ve debbağlar sendikasının iki danışmanı, Anthimo Apostolidi ve Ali bin İbrahim'i örgütlenme girişimini başlattıkları için işe geri almamayı istemektedirler. Gazeteye göre bu başarısızlık işçilere bir ders olmalıdır. Şimdi artık hızlı davranmalı ve her işçiyi sendikaya üye kaydetmelidirler, zira onları kurtaracak yegâne şey hakiki sosyalist temelde kurulacak sendikadır. Gazete halihazırda hiçbir işçinin birliğin mevcut nizamnamesine güvenemeyeceğini vurgulayarak umutsuz olmamalarını, sosyalizmin onlara ne yapmaları gerektiğini belirttiğini ifade eder.[47] Derginin dokuzuncu sayısında yer alan bir başka haberde patronların debbağ işçileri yoğun bir biçimde sömürmeye devam ettikleri ve işçilerin meseleyi mahkemeye taşıdıklarına değinilir. Bu vesileyle gazete bir kez daha işçiler için tek gerçek güvencenin sağlam sosyalist temellerde örgütlenmiş bir sendika olduğu hatırlatır.[48]

İşçi hakları *Ergatis*'in sürekli gündemlerinden biridir. Örneğin gazete, marangoz işçileri, patronların belirlenmiş çalışma saatlerine ilave olarak onları yarım, hatta bir saat daha fazla çalıştırma girişimlerine karşı uyarır. Gazeteye göre fazladan çalışma "***angarya***"dır ve işçiler bu dayatmaları reddederek belirlenmiş süre dışında bir dakika bile fazladan çalışmamalıdır.[49] Gazete aynı zamanda bağlı bulundukları cemiyetleri bilgilendirmeksizin çalıştıkları işyerlerini terk edip kapitalistlerle kendi başlarına anlaşan işçileri uyarır. *Ergatis* için böylesi davranışlar işçilerin çıkarlarıyla uyuşmamaktadır. İşçilere bu türden kararlar alırken örgütlerine başvurmalarını, zira bunların işçilerin çıkarlarını koruma noktasında, bir işçiden çok daha güçlü bir pozisyona sahip olduklarını dile getirir.[50]

Ergatis sadece işçi eylemliliklerine ilişkin haberler yayınlamaz, işçi hareketinin örgütsel gelişiminde bizzat aktif bir rol oynar. Örneğin bazı

---

47 Οι ταμπάκηδες [Debbağlar], sayı 4, 08.08.1910.

48 Τα ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 9, 17.10.1910.

49 Τα ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 10, 31.10.1910.

50 Τα Ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 9, 17.10.1910.

Reji işçilerinin birliği terk etmek üzere olduğunu, şirketin direktörünün, birliği dağıtmak için bu çalışanları bir kısım sahte vaatlerle aldattığını okuyuculara duyurur. *Ergatis* direktörün "aleti" konumuna düşen bu işçileri uyararak hatalarını anlamaya ve birliğe geri dönmeye çağırır, çünkü aksi halde direktörün ilk kurbanları kendileri olacaklardır.[51] Gazete bürosu işçilerin örgütlenme çabaları içerisinde bizzat kullandıkları bir mekândır. Örneğin gazetede bazı demircilerin sorunlarını tartışmak için meslektaşlarını gazete bürosunda toplantıya çağırdıkları duyurusu yer alır.[52]

Ergatis sürekli olarak işçilerin haklarını savunma maksadıyla örgütlenmesi ve sendikalar kurması gerekliliğini vurgular. Kendisini "fırıncıların bir dostu" olarak takdim eden S.S. imzalı kısa bir makalede yazar "Türk, Ermeni, Rum veya Bulgar olsun" terakkiyi arzulayan ve koşullarını geliştirmek isteyen tüm fırıncıları sendika üyesi olmaya çağırır. Yazar, ustalar (μάστορας) için önemli olanın kendi çıkarları olduğunu vurgular. Bu tespitine o güne kadar soydaşı işçileri istihdam eden Rum bir fırıncı ustasının bu işçileri daha ucuza çalışacak Ermeni işçiler işe almak için kovmasını örnek olarak gösterir. Yazara göre bu örnek, çağdaş toplumda ulusal veya dini bağlılıklardan ziyade sınıf çıkarlarının egemen olduğunun bir kanıtıdır. Dolayısıyla işçiler de aynı şekilde davranmalı ve sendikalarda örgütlenerek haklarını aramalıdır.[53] Başka bir vakada gazete, İstanbul'da sayıları 500'ü aşan mücellitlerin örgütlenmeleri gerekliliğini vurgular. Bir yıl önce mücellitlerin bir cemiyet teşkil etmeye çalıştıklarını, fakat idare heyetinin cehaleti ve "zavallı" nizamnamesi nedeniyle bu girişimin akamete uğradığını aktararak işçilere girişimlerini yenileme çağrısında bulunur.[54]

İşçilere yönelik sürekli örgütlenme çağrılarına rağmen *Ergatis* açık biçimde sınıf temelli örgütlenmelerle farklı sınıfları aynı bünyede toplayan korporatist tipte örgütlenmeleri birbirinden ayırır. Örneğin *Omonoia* [Ahenk] adındaki duvarcılar cemiyetini, üye olmak isteyen her işçi, müteahhit ve mimarı kabul ettiği için eleştirir. *Ergatis* için bu cemiyet

---

51 Στη Ρεζή [Rejide], sayı 5, 22.08.1910.

52 Σοσιαλιστική Ζωή [Sosyalist yaşam], sayı 4, 08.08.1910.

53 S. S.,Εργάτες Ψωμάδες [Ekmek işçileri], sayı 5, 22.08.1910.

54 Οι εργάτες βιβλιοδέτες [Mücellit işçiler], sayı 6, 05.09.1910.

müteahhitlerin ve ustaların, işçileri sömürmek için kullandıkları bir aletten başka bir şey değildir, zira bu unsurlar çelişen çıkarlara sahiptir. Bir yandan işçiler daha az çalışma saatleri, haftada bir gün tatil, daha yüksek ücret ve çocuk işçiliğin yasaklanmasını talep ederken bunlar, müteahhit ve ustaların çıkarlarına terstir. Bundan ötürü gazete işçilere cemiyetlerinden müteahhit ve ustaları çıkarmalarını ve eğer bu mümkün değilse bu cemiyeti terk edip salt işçilerden mürekkep bir cemiyet kurmalarını salık verir.[55] Başka bir vakada Pera'daki Tanizi berber dükkânında çalışan Aristidis adındaki genç bir berberin hastalık sonucu öldüğü duyurularak *Drapanaski* ve *Pantia* adındaki iki berber cemiyetinin cenazesi için en küçük bir yardımda dahi bulunmadıkları ve cenazenin merhumun işçi arkadaşları tarafından defnedildiği aktarılır. *Ergatis*'e göre bu hadise yukarıda anılan bu iki berber cemiyetiyle ilişkide bulunan berber işçilere kendi halis işçi örgütlerini teşkil etmeleri gerektiğini göstermektedir. Gazete bunun yanında hem Merkez hem de kendilerinin bu amaçlarında onlara sonuna kadar yardım edeceklerini duyurmayı ihmal etmez.[56] Berberlerle ilgili bir başka haberde gazete işçilere berber dükkânı sahiplerinin kontrolündeki cemiyetin genel kuruluna gitmemeleri çağrısında bulunur. Gazeteye göre sınıf temelinde bir berber işçileri cemiyeti kurma fikri olgunlaşmaktadır ve yakında işçiler hükümete teslim edilecek cemiyet nizamnamesini tartışmak için bir toplantıya çağrılacaklardır.[57]

Yine terziler cemiyetinin başkan seçiminin çoğunluk sağlanamadığı için iptal edildiği haberini yorumlayan *Ergatis* bu durumun cemiyetin üyelerinin eğitimi için gerekli çabayı harcamadığını açığa çıkardığını savunur. Öte yandan çıraklardan neredeyse kimsenin seçime katılmamasını nihayet bu cemiyette yer almamaları gerektiğini anlamalarına yorar. Gazeteye göre bunların yapmaları gereken ayrı örgütlenmektir.[58] Yine üyelerinin giderek çalışmalarına daha fazla ilgi gösterdiği, aidatlarını düzenli ödedikleri ve cemiyet salonuna tartışmalara katılmak için daha sık uğradıkları bildirilen ve gazetede gelişiminden övgüyle bahsedi-

---

55 Τα Ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 9, 17.10.1910.

56 Τα Ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 8, 06.10.1910.

57 Εργάτες κουρείς! [Berber işçiler!], sayı 12, 05.12.1910.

58 Σοσιαλιστική Ζωή [Sosyalist yaşam], sayı 7, 19.09.1910.

len Marangozlar cemiyetinin nizamnamesinin eksik olduğu, düzeltilmesi gerektiği vurgulanır. Gazeteye göre cemiyet nizamnamesi işçici (εργατικός) bir içeriğe kavuşmalıdır.[59] Anlaşılan nihayetinde işçiler de bunu başarırlar, zira Papadopoulos en sonunda işçilerin cemiyeti tamamen "kızıllaştırdıkları"ndan bahseder.[60]

Ergatis sürekli olarak işçi programına sahip örgütlerin oluşturulmasını savunur. Dolayısıyla toplamda dört yüz üyeye sahip "ceket dikişçisi işçileri" ve "şemsiye işçileri" sendikalarının İstanbul'da ilk defa böylesi bir programı kabul etmelerini büyük bir memnuniyetle karşılar. Gazetedeki makalesinde Papadopoulos örgütlerinin olması gerektiği gibi olmadığını yazdıklarından ötürü kimi işçilerin alındıklarını belirtir. Fakat Papadopoulos'a göre "işçilerin beyinlerini bağlayan" programlar, üyelerinin "ruhsal gelişimine" hizmet etmeyen ve işçi sınıfının sermayenin boyunduruğundan kurtuluşunu amaçlamayan örgütler işçilere zarar vermekte ve işçi örgütleri olarak anılmayı hak etmemektedirler. "Sosyalist örgütler" kapitalizmin sömürüsüne karşı mücadelenin işçiler tarafından, yani bizzat sömürülenler tarafından yürütüldüğünü savunmaktadır. Papadopoulos bazı kapitalistlerin işçilere belli bir ilgi gösterebileceklerini, fakat bu durumun istisnai olduğunu vurgular. Kapitalist sınıf çıkarlarını terk etmeyecektir, bunu ancak sosyalist temelde örgütlenmiş işçi sınıfı kendisini buna zorlarsa yapacaktır. Papadopoulos'a göre işçi sınıfı kapitalistlerle tam mânâsıyla farklı çıkarlara sahiptir, fakat henüz bu temel ilke İstanbul işçileri tarafından yeterli derecede anlaşılamamıştır ve bundan dolayı da hâlâ kapitalistleri, müteahhitleri ve işçileri üyeliğe kabul eden işçi cemiyetleri mevcuttur. Papadopoulos'a göre bu tür örgütlerin işçilerin haklarını müdafaa etmeleri mümkün değildir, bundan dolayı da

---

59 Μια νίκη [Bir zafer], sayı 8, 06.10.1910. Anılan cemiyetin Yunan harfli Türkçe (Karamanlıca) nizamnamesi için bkz. *Der Âliyede Marangoz Doğramacı ve Dülgerlerin 'Aghios Pandeleimon' nam Ergatikos Filoproodeutikos Sindesmosoun Nizamnamesi*, (Konstantinopolis: Aristovoulou kai Anastasiadou 1908). Bahsedilen kararnamenin Karamanlıca olarak da basılmış olması üyeler arasında Türkdil Anadolulu Ortodoksların hatırı sayılır bir oranda olduklarını göstermektedir.

60 ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Γιαννιού, Σχέσεις Με Σοσιαλιστικές Οργανώσεις – Κόμματα (Ι-Φ) [N. Giannios Arşivi, Sosyalist Örgüt ve Partilerle İlişkiler].

işçileri yukarıda anılan iki gerçek işçi örgütünü taklit etmeye çağırır.[61] Bununla birlikte *Ergatis*'in programlarını düzeltmeleri ve gerçek işçi örgütü haline gelmeleri için başka cemiyetleri de desteklediği aşikârdır.[62]

Ergatis'in elimizde bulunan sayılarına bakarak şemsiye işçilerinin gazetenin gözde işçi örgütlenmesi örneğini oluşturdukları rahatlıkla söylenebilir. Gazete sürekli olarak bu iş kolundaki gelişmelere ve işçi örgütlülüğünün gelişimine yer verir. Bu haberlerden birinde okurlarına bir aylık bir bekleyişten sonra nihayet hükümetten sendika nizamnamesine ilişkin resmi onayın alındığı duyurulur. Coşkulu bir biçimde sendikanın gelirlerinin giderlerini aştığı ve şimdiye kadar iki genel toplantı ve "işçi bayramını" kutladıklarından bahseder. Gazete şehrin tüm şemsiye işçilerinin şevkle sendikalarının gelişmesi için çalıştıklarını ifade ederek tüm işçileri şemsiye işçilerini örnek almaya ve hakiki işçi sendikalarında birleşmeye çağırır.[63] Bir diğer övgüyle bahsedilen örgütlenme terzi işçileridir. Bu işçiler genel kurullarını 22 Ağustos'ta Giannios'un işçi örgütlenmesine dair açış konuşmasından sonra yapmışlar ve burada hem yönetim kurulunu seçmişler hem de nizamnamelerini kabul etmişlerdir. Gazetenin haberine göre bu nizamname hükümete de teslim edilmiştir.[64] Papadopoulos yukarıda andığımız Giannios'a mektubunda bu sendikada Yeorgios Karakaş, Yannis Skertsoulis ve David Levi gibi "birinci sınıf devrimci unsurlar" bulunduğunu ve bunların işçi fikriyatının bayraktarları haline geldiklerini aktarır. Bunlar sürekli biçimde başka mesleklerdeki tanıdıkları işçileri sendika örgütlemelerine yardımcı olmak için gazete bürosuna

---

61 St. P.,Τα Πρώτα Σωσιαλιστικά Σωματεία της Πόλης [İstanbul'un ilk sosyalist sendikaları], sayı 6, 05.09.1910.

62 Örneğin gazetede "işçi cemiyetleri" başlığı altında isimleri ve adresleri sıralanan cemiyetler şunlardır: Ceket terzisi işçileri sendikası (Kasaplar Sokak 6), Şemsiye İşçileri Sendikası (Kasaplar Sokak 6), Debbağlar Cemiyeti (Demirhane no. 53, Kazlıçeşme), Ahşap işçileri cemiyeti (Kalenci Kuluk n. 48, Pera), Kundura işçileri cemiyeti (Kalenci Kuluk n. 48, Pera), Ekmek işçileri cemiyeti (Mumhane Eski Voyvoda, Galata), 'Omonoia' Duvarcılar Cemiyeti (İnayet Han no. 5, Galata). Εργατικά Σωματεία [İşçi cemiyetleri], sayı 8, 06.10.1910.

63 Τα Ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 9, 17.10.1910.

64 Gazeteye göre seçilen yönetim kurulu şu isimlerden mürekkeptir: Sabit Hacı Hüseyin, Hosep Canikyan, Zozef Esinazi, M. Karvounis ve I. Petsoulis. Τα Ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 6, 05.09.1910.

getirmekteydiler. Papadopoulos birkaç ay içerisinde örgütlü oldukları sendikaların sayısının sekize ulaştığını aktarır, bunlar şemsiyeciler, kadın giysileri terzi işçileri, mücellitler, duvarcılar, marangoz ve doğramacılar, Rum dizgiciler, pastane işçileri ve demircilerdir.[65]

Ergatis'in sayfalarında rastladığımız sürekli bir tema çocuk işçilerin çalışma koşulları ve içerisinde bulundukları acımasız koşullardır. Bunlardan birisinde gazete Apostolos Mihail adındaki 12 yaşındaki bir mobilya işçisinin Dimitriadis mobilya fabrikasında çalışırken kolunu kaybettiği haberidir. *Ergatis* aslında bu tür kazaların nadir olmadığını, fakat patronlar ve "paralı gazeteleri"nin bu haberleri göz ardı ettiklerini vurgular. Gazeteye göre bu kazaların temel nedeni kapitalistlerin tasarruf etmek için sağlıklı binalar ve iyi makineler kullanmamalarıdır. Her şeyden evvel de kendi canlarını koruyamayacak çocuk işçiler çalıştırmalarından kaynaklanmaktadır. *Ergatis*'e göre sorunun çözümü için hükümet müdahale etmeli ve 15 yaşından küçük çocukların fabrikalarda çalışmalarını yasaklamalıdır, fakat mevcut hükümet işçilerin değil, sadece kapitalistlerin çıkarlarını gözettiğinden bu önlemi almamaktadır. Gazeteye göre hükümet bu tür önlemleri ancak işçiler, "sosyalist örgütleri ve sendikaları"ndan oluşan güçlerini gösterdiklerinde almak zorunda kalacaktır.[66] Başka bir makalede Fener semtindeki Bomonti fabrikasında çalışan 10 ile 12 yaşları arasındaki 40-50 çocuğun tahammül edilemez koşulları betimlenir. Çocuklar sabah 6'da işe başlamakta ve arada bir saat paydos ederek akşam 7'ye kadar çalışmaya devam etmekte ve sıklıkla gece vardiyasına kalmaktadırlar. *Ergatis* çocukların çalıştığı yeri sokak köpeklerinin terk edildiği Hayırsızada'yla kıyaslar. Karanlık ve bira sularıyla dolu bir yerde, sürekli olarak bira şişeleri tarafından kesilme tehdidi altında çalışırlar. Paydos edip fabrikayı terk ettikleri esnada bacak ve kollarındaki sayısız kesiği görmek mümkündür. Gazeteye göre sadece "bizim emeğimizle milyoner olan Mösyö Bomonti gibi kalpsiz bir kapitalist" 100 para için çalışan ve gelecekte bir hastane köşesinde romatizma illetinden mustarip olarak kaderine terk edilecek bu çocukların hazin

65 ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Γιαννιού, Σχέσεις Με Σοσιαλιστικές Οργανώσεις – Κόμματα (Ι-Φ) [N. Giannios Arşivi, Sosyalist Örgüt ve Partilerle İlişkiler].

66 Τα Ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 7, 19.09.1910.

manzarasından etkilenmez. Üstelik bu durum sadece bu işletmeye has değildir, gazeteye göre Stavrodromi'deki mağaza sahipleri tarafından işe alınan dikişçi ve şapka imalatçısı kızlar (ραπτοπούλες και καπελλούδες) da oldukça kötü koşullarda, bütün gün neredeyse bir parça ekmek için sömürücülerin hizmetinde çalışmaktadırlar. Gazete ahlâki bir söylemi de kullanarak en nihayetinde bu muhtaç ve umutsuz kızların şehvet düşkünü sahtekârların kollarına düştüklerini vurgular. *Ergatis*'e göre küçük oğlan ve kızlar, herhangi bir yasanın korumasından mahrum bir biçimde değişik işyerlerinde sürekli olarak ahlâki ve fiziksel tehlike altında bulunmaktadırlar. Bunun aksine sosyalizmin sadece 15 yaşından büyük çocukların çalışabileceğini ve o zamana kadar devletin eğitimlerini üstlenmesi gerektiğini savunduğunu vurgular.[67]

Ergatis'in Sosyalizmi

Ergatis'in dördüncü sayısından itibaren yayımlanan "Sosyalizm ne istiyor?" başlıklı makaleler dizisi gazetenin sosyalizm anlayışı ve programatik temellerinin tasviri açısından zikredilmeye değerdir. Çoğunluğu Giannios'un imzasını taşıyan makale dizisinin ilkinde sosyalizmin ölüm cezasına karşı olduğu vurgulanır. Makale bir insanın başka bir insanı öldürme hakkını nereden aldığını sorgulayarak suçluların işledikleri cürümlerden kendilerinin değil, onları bu hale sokan toplumun sorumlu olduğunu vurgular. Ölüm cezasının suç oranını düşürmediği, yoksulların suç işlemek zorunda kaldıkları, yoksullara ve siyasi tutuklulara uygulandığı, suçluları ıslah etme gerekliliği vurgulanır. Aynı makalenin ikinci kısmındaysa sosyalizmin savaşlara karşı olduğu vurgulanır. Makaleye göre milletler barbarlık aşamasındayken uyuşmazlıklarını savaşla çözmelerinin olağan olduğu, fakat artık medeni milletlerin anlaşmazlıklarını savaşlarla değil, uluslararası mahkemelerde çözebilecekleri vurgulanır. Savaşa karar verenin halklar değil, hükümetler olduğu ifade edilerek savaşların kralların, sermayedarların çıkarlarına hizmet ettiği belirtilir.[68]

Bir sonraki yazıda sosyalizmin ailede, toplumda ve devlette cinsiyet eşitliğini savunduğunu ifade eden Theodora Voukou imzalı bir makale

---

67 Τα παιδιά μας [Çocuklarımız], sayı 4, 08.08.1910.

68 N. Giannios, "Ο Σοσιαλισμός Θέλει [Sosyalizmin istediği]", sayı 4, 08.08.1910.

yayımlanır. *Ergatis* sayfalarında özellikle işçi kadınların durumu ve cinsiyet eşitliğine ilişkin çok sayıda yorum ve habere rastlamak mümkündür. Voukou da makalesinde özgür kadının evde kalmış, aile ocağını kurutan, nefret edilesi kalpsiz bir figür olarak tasvirine karşı çıkarak kadınların mevcut kötü durumlarından kapitalizmi sorumlu tutar. Sosyalizmin kadınların oy hakkını elde etmesini ve özgürce iş bulabilmelerini savunduğunu ifade eder. Kapitalizmin kadını orta sınıflarda adeta bir süse çevirdiğinden, alt sınıf kadınlarını da yoksulluğa mahkûm ettiğinden, kadınların kötü koşullardaki ağır işlerde çalışmak zorunda bırakıldığından yakınır. İşçi kadınların yapması gerekenin ortak çıkarlarını savunmak için erkek işçilerle sendikalarda örgütlenmek olduğunu, kadının toplumsal eşitlik ve bireyselliğini kazanması gerektiğini vurgular. Voukou'ya göre kadınların hayallerini sosyalizm gerçekleştirecektir. Öte yandan kadının özgürleşmesinden ailenin bir kaybı olmayacak, sadece ataerkil (πατριαρχική) boyutunu kaybedecek, ekonomik çıkarlardan çok sevgi aileye hâkim olacaktır.[69]

Altıncı sayıda kaleme aldığı makaledeyse Giannios, sosyalizmde doktorların hastalarını parasız olarak tedavi edeceğini ve ilaçların da parasız olacağını belirtir. Bir mecidiye kazanmak için kendilerini helak eden doktorların tümü kamuda çalışacak ve maaşları devlet tarafından ödenecektir. Makalesinin ikinci kısmında yoksulların mahkemelerde adalet bulamadığını vurgulayan Giannios, bunun ancak avukatların ücretlerinin mahkemelerce ödenmesi halinde mümkün olacağını vurgular. Giannios'a göre adalet sosyalist devletin temeli olacaktır, yargıçları bizzat halk seçecek, adalet gerçek olacaktır.[70] Yedinci sayıda, yine Giannios imzalı oldukça uzun yazıda sosyalizmin okulların parasız olmasını savunduğu aktarılır. Yukarıda Sosyalist Merkez'in etrafında bir kısım İstanbullu sosyalist demotikçi öğretmenin kümelendiğinden bahsedilmişti. Giannios da yazısında "ruh işçileri" olarak tanımladığı öğretmenlerin sosyalizmin müttefikleri olduğunu ilan eder. Giannios'a göre bugün öğretmenler zenginlerin, papazların ve Yunanistan siyasetinin aletleridir, fakat sosyalizmi an-

69 Theodora Voukou, "Ο Σοσιαλισμός Θέλει [Sosyalizmin istediği]", sayı 5, 22.08.1910.

70 N. Giannios, "Ο Σοσιαλισμός Θέλει [Sosyalizmin istediği]", sayı 6, 05.09.1910.

ladıklarında içinde bulundukları sefil durumdan kurtulup bağımsız hale gelecekler ve topluma kendi istediği eğitimi vereceklerdir. Giannios'a göre sosyalizmde eğitim insanlığın medenileşmesinin bir vasıtası olacaktır. O güne kadar demokrat sosyalistler hükümetleri halka mümkün olduğu kadar eğitim olanakları sağlaması için baskı yapmalıdır. Bunun için de eğitimin parasız ve zorunlu olması kadar öğrencilerin kitap ve diğer gereksinimleri de parasız olmalıdır. Öğrenciler, fakir veya zengin, eşit muameleye tabi tutulmalı ve yetenekli olanlar devlet yardımıyla yüksek tahsil yapmalıdır.[71] Dokuzuncu sayıdaysa sosyalizmin sekiz saatlik işgünü talep ettiği aktarılır. Makaleye göre işçilerin gündeliklerinin düşük ve işgününün uzun olmasının sebebi sadece az sayıda işçinin iş bulabilmesi, böylelikle işsizlerin çalışabilmek için ücretleri düşürmeleridir. Dolayısıyla çalışma saatlerinin azaltılması işsizliği de ortadan kaldıracak ve ücretleri yükseltecek, işçilere dinlenmeleri ve sendikalarında okuyup tartışarak eğitimleri ve aileleriyle ilgilenmelerine, yurttaşlık vazifelerini yerine getirmelerine olanak tanıyacaktır.[72]

Ergatis'in Sonu

Anlaşılan 1910 yılının sonlarına doğru hükümetin Merkez'in faaliyetlerini cemiyetler kanunu nedeniyle yasakladığı hususunda sürekli söylentiler bulunmaktaydı, zira değişik vesilelerle *Ergatis*'in bu şayiaları reddettiğine tanık oluruz. Gazete bu haberlere cemiyet kanununun ikinci maddesinin bir cemiyetin tesisi için izne gereksinimi olmadığını, sadece kuruluşundan sonra yetkililere bildirimde bulunması gerektiğini açık biçimde ifade ettiği yanıtını verir.[73] Böylesi başka bir vakada *Ergatis*, *Ameroliptos* gazetesinin hükümetin Merkez'i kapatma kararı aldığı haberini yalanlar. Gazeteye göre *Ameroliptos*'u bilgilendiren Hüseyin Hilmi'den başkası değildir ve *Ergatis* bu vesileyle kendisinin Hüseyin Hilmi gibileri ve halkı kandırmak için değişik liberal maskelerle ortaya çıkan türlü tipte gericilerle herhangi bir ilişkisinin olmadığını duyurma fırsatını kaçırmaz.[74]

---

71 N. Giannios, "Ο Σοσιαλισμός Θέλει [Sosyalizmin istediği]", sayı 7, 19.09.1910.
72 N. Giannios, "Ο Σοσιαλισμός Θέλει [Sosyalizmin istediği]", sayı 9, 17.10.1910.
73 Τα Ζητήματα μας [Meselelerimiz], sayı 9, 17.10.1910.
74 Τι λέγει ο Αμερόληπτος [*Ameroliptos*'ne diyor], sayı 12, 05.12.1910.

En nihayetinde *Ergatis* 12. sayısının yayımından sonra hükümetçe yasaklanır ve Aralık 1910'da gazetenin mesulü ve terzi işçisi Koundouris sekiz ay hapse ve 50 lira para cezasına mahkûm edilir.[75] Aynı ay içerisinde Selânik'te Glavinov'un grubu tarafından örgütlenmiş Türkiye sosyalistleri kongresine "İstanbul temsilcisi" olarak katılan Stephanos Papadopoulos, kongrenin hükümetin sosyalist hareketi boğma girişimine karşı Enternasyonal'in müdahalesini isteme ve diğer yandan da Meclis'e işçi karşıtı düzenlemeler ve *Ergatis*'in mesulü V. Koundouris'in mahkûmiyetine ilişkin bir protesto telgrafı göndermeyi kararlaştırdığını bildirir.[76]

Faaliyette bulunduğu kısa dönemde Türkiye Sosyalist Merkezi ve yayın organı *Ergatis* İstanbul'da yabana atılamayacak bir işçi faaliyeti yürütür. TSM ve *Ergatis* sınıf temelli işçi örgütlerinin kurulması hususunda önemli bir etkide bulunmuş ve Bulgar dar sosyalistlerinin tesiriyle Marksist sosyalizmin işçi sınıfı içerisinde yer bulmasına ve sonraki dönemlerde işçi mücadelesinde yer alacak işçi aktivistlerin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Merkez'in ve gazetenin ağırlıklı kadrosu Rumlardan oluşmakla birlikte, başka topluluklar arasında sürekli örgütlenme çabası içerisinde olacaktır. Yine de gazetede, başyazarı Giannios'ta ve sosyalist demotikçi öğretmenler arasında somutlaşan Helenlerin kültürel üstünlüklerine yönelik bir algı bulunduğu da yabana atılmamalıdır. Giannios gazetenin kapanmasıyla İstanbul'dan ayrılıp Atina'ya yerleşecek ve akabinde dönemin bir dizi sosyalist figürü gibi çalkantılı siyasal atmosferin tesiriyle Venizelizmin liberal reformcu çizgisinin cazibesine giderek daha fazla kapılacaktır. TSM'nin kurucu figürlerinden Vezestenis ve çevresiyse Parvus'un teşvikiyle 1912 yılının başında ağırlıklı olarak kuramsal alanda faaliyet göstermekle birlikte sendikal çalışmada da bulunacak, Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti'ni kuracaktır.

---

75 ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Γιαννιού, Σχέσεις Με Σοσιαλιστικές Οργανώσεις – Κόμματα (Ι-Φ) Κωνσταντινούπολις, 31 Ιουλίου 1926 [N. Giannios Arşivi, Sosyalist Örgüt ve Partilerle İlişkiler]; Kordatos, s. 172.

76 ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Γιαννιού, Σοσιαλιστικός Τύπος, 1ος Φάκελος [N. Giannios Arşivi, Sosyalist Basın].

MÜTAREKE İSTANBUL'UNDA TRAMVAY İŞÇİLERİ HAREKETİ: TÜRKİYE SOSYALİST FIRKASI, İŞGAL MAKAMLARI VE RADİKALLER

EROL ÜLKER

I. Dünya Savaşı'nın sonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul için çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.[1] 1913'ün ocak ayından beri imparatorluğu otoriter bir şekilde yönetmekte olan İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan düşmüş, başlıca İttihatçı liderler ülkeyi terketmiştir. Başkent Kasım 1918 tarihinden itibaren fiilen işgal edilmiş, 1920 Mart'ında İngiliz, Fransız ve İtalyan askeri güçlerinin yönetime el koymasıyla birlikte işgal resmi nitelik kazanmıştır. İstanbul Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin kontrolüne geçtiği halde İtilaf güçleri Ekim 1923'e kadar şehirdeki varlıklarını devam ettirmiştir. 29 Ekim 1923'te kurulduğu ilan edilen yeni Cumhuriyet'in başkenti İstanbul değil, Ankara'dır.

Mütarake dönemi boyunca Osmanlı başkentinin bir dizi işçi hareketine sahne olduğu bilinmektedir. Şehmus Güzel, 1919 ve 1922 yılları arasında, İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından işgal edilmiş olan İstanbul'da gerçekleşen 18 farklı grev hareketine işaret eder.[2] Kadir Yıldırım ise bu sayıyı 31 olarak tespit eder.[3] Aynı dönemde pek çok sektörde işçiler

1 Mütareke dönemi İstanbul'u hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

2 M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi, 1908-1984*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996), s. 110-113.

3 Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922). Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 293-294.

sendika benzeri dernek ve birlikler etrafında örgütlenmişlerdir. Bu, hiç şüphesiz 1908 Devrimi'nin hemen ardından ortaya çıkan grev dalgasından sonra İstanbul'un şahit olduğu en önemli işçi mobilizasyonudur.[4] İştirakçi Hilmi olarak bilinen Hüseyin Hilmi Bey liderliğindeki Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) işgal İstanbul'unda ortaya çıkan işçi hareketlerinin pek çoğunda rol oynamıştır.[5]

TSF'nin kökenleri 1910 yılının eylül ayında Hüseyin Hilmi tarafından kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nda yatmaktadır.[6] Ancak bu ilk sosyalist partinin ömrü çok uzun olmamıştır. Hüseyin Hilmi Temmuz 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa suikasti bahanesiyle İttihat ve Terakki hükümeti tarafından sürgüne gönderilen muhaliflerden biridir.[7] Hilmi ancak İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı'nın sonunda iktidardan düştükten sonra İstanbul'a dönebilmiş ve Şubat 1919'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı bu defa Türkiye Sosyalist Fırkası ismi altında canlandırmıştır.[8]

---

4 1908 grevleri için bak. Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri," *Toplum ve Bilim*, no: 78, Güz 1998, s. 187-208.

5 TSF ve Hüseyin Hilmi üzerine varolan literatürün analizi için bak. Foti Benlisoy ve Y. Doğan Çetinkaya, "Erken Dönem Müslüman/Türk Sosyalizmi ve İştirakçi Hilmi," Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol*, cilt: 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 165-183. Ayrıca bkz. Hamit Erdem, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi*, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2012).

6 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 278-293; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 44-57.

7 Paul Dumont, "*Socialisme, Communisme et Mouvement Ouvrier à Istanbul pendant l'Occupation,*" *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anotolien*, (Istanbul: ISIS, 1997), s. 280. Hüseyin Hilmi'nin İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasal faaliyetleri için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Bir İttihat Terakki Muhalifi Olarak Liberal Sosyalist Hilmi," *Tarih ve Toplum*, no: 81, Eylül 1990, s. 41-47.

8 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 2: Mütareke Dönemi, 1918-1922*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 396-430. Hüseyin Hilmi 8 Şubat 1919'da 11 Şubat'ta gerçekleşecek toplantı için çağrı yapmıştır. "Menfi ve Sosyalist Arkadaşlara," İleri, 8 Şubat 1919, s. 3. TSF'nin kuruluşu 10 Mart 1919'da duyurulmuştur. "Türkiye Sosyalist Fırkası," *İleri*, 10 Mart 1919, s. 4.

İstanbul'da Harbiye-Fatih tramvayı.

İstanbul'un İtilaf güçleri tarafından 16 Mart 1920'de resmi olarak işgal edilmesinin ardından TSF'nin işçiler arasındaki etkinliği hızla artmıştır. Söz konusu gelişmeyi takip eden aylarda geniş bir işçi kesimi TSF'yle bağlar kurmuştur.[9] TSF bu dönemde Kazlıçeşme tabakhane işçileri, Haliç ve Kasımpaşa tersane işçileri, Şirket-i Hayriye ve Seyr-i Sefain çalışanları, Tramvay, Tünel ve Elektrik Şirketleri personeli arasında hızla örgütlenmiştir.[10] Yürürlükteki Cemiyetler Kanunu sınıf temelli sendikalar kurulmasına izin vermediğinden TSF'ye bağlı işçi dernekleri parti şubeleri olarak teşkilatlanmıştır.[11]

9 Paul Dumont, "*Socialisme, Communisme et Mouvement Ouvrier à Istanbul*," s. 285; Paul Dumont, "les Organisations Socialistes et La Propagande Communiste à Istanbul pendant l'Occupation Allié, 1919-1922," *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anotolien*, (İstanbul: ISIS, 1997), s. 175-202.

10 Paul Dumont, "*Socialisme, Communisme et Mouvement Ouvrier à Istanbul*," s. 287.

11 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1*, s. 398-399. A.

Şimdiye kadar mütareke döncmi işçi hareketlerini konu alan oldukça geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. İşgal İstanbul'unda gerçekleşen işçi hareketlerine ilişkin mevcut çalışmalar kaçınılmaz bir şekilde İştirakçi Hilmi'nin liderlik ettiği, işçi kesimleri üzerinde belirgin bir etkiye sahip olan TSF ve bunun faaliyetleri üzerine odaklanmışlardır. Başta Lütfi Erişçi, Mete Tunçay, Şehmus Güzel, Oya Baydar, Nur Bilge Criss ve Paul Dumont olmak üzere önde gelen sosyal bilimci ve tarihçilerin kapsamlı araştırmaları TSF çatısı altında hangi grev hareketinin nasıl gerçekleştiğini ve bu hareketlerin temel taleplerinin neler olduğunu detaylı bir şekilde analiz etmişlerdir.[12]

Ben bu yazıda söz konusu literatüre TSF'yle işçiler ve işçi hareketleri arasındaki ilişkileri yeniden sorunsallaştırarak katkıda bulunmayı amaçlıyorum: TSF ve bunun liderliği, işçi örgütlenmelerinin ortaya çıkışında nasıl bir rol oynamıştır? Parti şubeleri olarak faaliyet gösteren işçi birlikleriyle TSF'nin merkez örgütlenmesi arasındaki ilişkiler nasıl gelişmiştir? Hüseyin Hilmi'nin grev hareketlerinin örgütlenmesinde rolü nedir? İşgal koşulları işçi hareketlerini nasıl etkilemiştir? İşgal makamları, TSF ve buna bağlı işçi birlikleriyle nasıl ilişkilenmişler, grev hareketleri karşısında nasıl tutum almışlardır?

Bu makalenin sınırları dahilinde yukarıdaki sorulara tramvay işçileri hareketi incelenerek yanıtlar aranacak, TSF'nin etkin olduğu en önemli işçi hareketlerinin tramvay, elektrik ve Tünel şirketlerini kontrol eden çokuluslu bir şirketi hedef aldığı gösterilecektir. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacağı gibi, 1920 Mayıs'ında tramvay ve tünel işçileri yaklaşık dört gün süren bir grev hareketine girişerek taleplerinin birço-

---

Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, (İstanbul: May Yayınları, 1975), s. 131-136.

12 Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, (İstanbul: Habora Kitabevi, 1969); Lütfü Erişçi, "*Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*," *Sosyal Tarih Araştırmaları*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2003), s. 89-114; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009); Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 123-141; Paul Dumont, "les Organisations Socialistes et La Propagande Communiste à Istanbul pendant l'Occupation Allié, 1919-1922," "*Socialisme, Communisme et Mouvement Ouvrier à Istanbul pendant l'Occupation,*" M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi.*

ğunu şirkete kabul ettirmiştir.[13] 1921 yılının ilk yarısında tramvay, tünel ve elektrik işçileri taleplerini ortaklaştırmış, Şirket-i Hayriye ve Seyr-i Sefain çalışanlarının da desteğini alarak 1921 Ağustos'unda İstanbul'u bir genel grevin eşiğine getirmişlerdir.[14] Ancak bu koalisyon kısa sürede dağılmış ve Eylül 1921 sonlarında patlak veren iş bırakma eyleminde tramvay işçileri yalnız kalmışlardır.

Aşağıda, mütareke döneminin ilk evrelerinden Eylül 1921 sonuna kadar olan döneme odaklanılacak, başta TSF liderliği ve işgal makamları olmak üzere farklı aktörlerin tramvay işçileri hareketi karşısında kendilerini nasıl konumlandırdıkları tartışılacaktır.[15] Makalenin temel tezi, bu süreçte TSF liderliğinin, tramvay işçilerini örgütleyen, onların kolektif hareketlerini teşvik eden ve yöneten militan bir siyasal partiden çok, grev hareketlerini engellemeye ya da sonlandırmaya çalışan bir sendika konfederasyonu gibi hareket etmiş olduğudur.

Şirket ve Tramvaycılar

I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İstanbul'un Avrupa yakasında oldukça gelişkin bir raylı ulaşım sistemi inşa edilmiştir. Galata ve Beyoğlu arasında çalışan Tünel dışında,[16] Kasım 1914'ten itibaren elektriklendirilmiş olan yaklaşık olarak 34 kilometrelik bir tramvay hattı işlemektedir.[17] Haliç bölgesinde kurulmuş olan Silahtarağa Elektrik Fabrikası bu hat üzerinde çalışan 112 tramvay vagonu ve 62 römork için gerekli olan

---

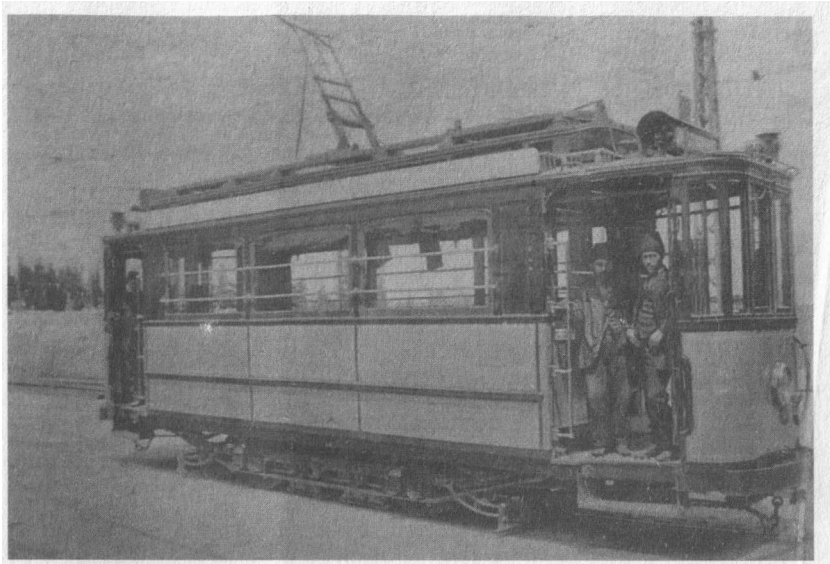
13 Paul Dumont, "*Socialisme, Communisme et Mouvement Ouvrier à Istanbul*," s. 285-291.

14 "Amelenin Umumi Grevi Mümkün müdür?", *İkdam*, 10 Ağustos 1921, s. 3.

15 Bu yazının Mayıs 1920 grevi ve bu grevi ortaya çıkaran gelişmelere ilişkin bölümleri, Aralık 2013'te Kebikeç dergisinin 36. sayısında yayınlanan "Mayıs 1920 Tramvay Grevi: Türkiye Sosyalist Fırkası ve İşçi Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme" isimli makaleme (s. 243-257) dayanmakadır.

16 Tünel Şirketi'nin kuruluşu ve gelişimi hakkında önemli bir kaynak için bkz. Vahdettin Engin, *Tünel*, (İstanbul: Simurg Yayınları, 2000).

17 Société des Tramways de Contantinople, Rapport du Conseil d'Administration à l'Assemblèe Générale Ordinaire du 25 Mai/7 Juin 1916, s. 8. Tramvay Şirketi hakkında bir çalışma için bak. Sertaç Kayserilioğlu, *Dersaadetten İstanbul'a Tramvay*, (İstanbul: İETT Genel Müdürlüğü, 2003).

İstanbul'da 54 no'lu tramvay seyir halinde.

elektrik gücünü sağlamaktadır.[18] 1918 yılı boyunca tramvaylar 39 milyon civarında yolcu taşımıştır.[19] Nüfusu yaklaşık bir milyon olan İstanbul gibi bir şehir için bu dikkate değer bir rakamdır.[20]

Mütareke dönemi İstanbul'unda tramvay, Tünel ve elektrik şirketlerinin idari ve finansal kontrolü, merkezi Brüksel'de bulunan ve İstanbul Konsorsiyumu olarak da bilinen Konstantinopol Tramvay ve Elektrik

---

18 Tramways et Electricité de Constantinople, Rapport du Conseil D'Administration à l'Assemblée Generale Ordinaire du 28 Novembre 1918, Rapport du College des Commisaires, Exercice 1917-1918, s. 4

19 Tramways et Electricité de Constantinople, Rapport du Conseil d'Administration à l'Assemblée Generale Ordinaire du 27 Novembre 1919, Rapport du College des Commisaires, Exercice 1918-1919, s. 4. Silahtarağa Elektrik Santrali hakkında daha fazla bilgi için bkz. Asu Aksoy (der.), *Silahtarağa Elektrik Santrali, 1910-2004*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007).

20 Clarence Richard ve M. A. Johnson (der.), *İstanbul 1920*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), s. 24-27.

Şirketi'nin elindedir.[21] Bu uluslararası şirket, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Alman sermayesinin hâkimiyeti altındayken savaş sonunda şirkete ait Alman ve Macar hisselerine el konulmuştur.[22] İstanbul'un işgal edildiği dönemde İstanbul Konsorsiyumu artık büyük oranda bir Fransız-Belçika şirketi haline gelmiştir.[23]

İstanbul'un fiilen işgal edilmesinin hemen ardından, Tramvay Şirketi kömür yokluğu bahanesiyle seferlerini durdurmuş[24] ve kısa bir süre sonra Şehremaneti'nden tramvay ve tünel biletlerine yüzde 400 oranında zam yapılmasını talep etmiştir.[25] Şehremaneti bu talebi önce kabul etmemiş, hatta Şubat 1919'da şirkete seferleri derhal başlatmadığı takdirde iflas edilmiş kabul edileceğini bildirmiştir.[26] Ancak neticede Şehremaneti zam talebini kabul etmek zorunda bırakılmış ve Mart 1919 ortasında seferler tekrar başlatılmıştır.[27]

Tarifelerdeki değişiklik ve bunun kâr oranlarına yansımasına paralel olarak İstanbul Konsorsiyumu'na bağlı şirket çalışanları sayısında hızlı bir artış meydana gelmiştir.[28] Tramvay, Tünel ve Elektrik şirketlerinin

---

21 Jacques Thobie, "Interets Belges et Interets Français dans l'Empire Ottoman (1880-1914)," *Les Relations Franco – Belges de 1880 à 1934,* (Metz: Centre de Recherches Relations Internationales de l'Universite de Metz, 1975), s. 236-241

22 Alman ve Macar yatırımlarına tüm Avrupa'da nasıl el konduğuna dair özet bir tartışma için bak. William J. Housman, Peter Hertner, and Mira Wilkins, *Global Electrification. Multinational Enterprise and International Finance in the History of Light and Power, 1878-2007.* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2008), s. 131-138

23 Service Historique de l'Armée de Terre (SHAT), 20 N 421, 3e Bureau, 310/5, Note à Monsieur le Vice-Amiral AMET, Haut Commissaire de la République Française, 4 Şubat 1919.

24 "Tramvayların Tatili: Yalnız Tenvirat," *İkdam*, 12 Aralık 1918, s.2.

25 "Tramvaylar İşlemeyecek mi? Yeni Teklif," *İkdam*, 2 Şubat 1919, s. 2; "Tramvay Meselesi ve Şehremaneti," *İkdam*, 19 Şubat 1919, s. 2.

26 "Tramvaylar İşleyecek mi? Yeni Teklif," *İkdam*, 2 Şubat 1918, s. 2.

27 "Artık Tramvaylar İşliyor," *İleri*, 20 Mart 1919, s. 3; "Tramvayın Tesiratı," *İkdam*, 20 Mart 1335, s. 2

28 Şirket personel sayısına dair istatistikler için bak. Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi: Türkiye Sosyalist Fırkası ve İşçi Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme," Kebikeç, no: 36, Aralık 2013, s. 247-248.

toplam personel sayısı Aralık 1915'te 1134'ken, bu sayı Ocak 1920'de 1900'e ve Ocak 1921'de 2665'e yükselmiştir. Personel sayısındaki en büyük artış Tramvay Şirketi'nde meydana gelmiştir. 1920 yılının sonuna gelindiğinde Tramvay Şirketi'nin istihdam ettiği çalışan sayısı 1800 civarındadır. Bunların yaklaşık olarak 1100'ü hareket amirliğine bağlı olarak çalışan vatman, biletçi, makinist ve kontrolörlerden oluşmaktadır. Hareket amirliği personel sayısındaki bu artışın sebebi, Tramvay Şirketi'nin yeni tramvay lokomotiflerinde istihdam edilecek personel ihtiyacıdır. Aralık 1917'de 112 tramvay vagonu ve 62 römork faaliyetteyken, 1921 yılında 178 vagon ve 78 römork hizmet vermektedir.[29]

Tramvay Şirketi'nin istihdam ettiği personelden dikkate değer bir kısmı, I. Dünya Savaşı sırasında muvazzaf ya da yedek subay olarak görev yapmış, savaş sona erdikten sonra terhis edilmiş, daha sonra geçimlerini sağlayabilmek için biletçi, makinist ve özellikle vatman olarak işe başlamıştır.[30] Şu an elimizde bunların kesin sayısı hakkında net veriler olmasa da, zabitan kökenli personelin şirketin eğitimli işgücü ihtiyacının karşılanmasında önemli bir rolü olduğu anlaşılıyor. Mevcut kaynaklar, tramvaycılar arasındaki ilk örgütlenme girişimlerinin de askeri bir disipline ve dayanışma kapasitesine sahip olan bu gruptan gelmiş olduğunu göstermektedir.[31] Zabitan kökenli tramvay çalışanları şirket tarafından dayatılan ağır koşullar ve uzun iş saatlerine rağmen çalışmaya devam etmiş, ancak giderek memnuniyetsiz bir tavır takınmışlardır. İşçiler arasındaki ilk örgütlenme faaliyetleri bu sırada ortaya çıkar.

Örgütlenme ve Grev

Bu ilk örgütlenme faaliyetlerinin TSF'den bağımsız olarak başladığı anlaşılmaktadır.[32] Bu konuda elimizdeki en önemli kaynaklardan biri *Meslek* dergisinde Zeki Cemal imzasıyla yayınlanan bir makaledir.[33] Zeki

---

29 Tramways et Electricité de Constantinople, Rapport du Conseil D'Administration à l'Assemblée Generale Ordinaire du 23 Novembre 1922, Rapport du College des Commisaires, Exercice 1921-1922, s. 5

30 Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi," s. 248.

31 *age.*

32 *age,* s. 248-250.

33 Zeki Cemal'in makalelerinin Mustafa Şahin tarafından yapılan transkripsiyonu

Cemal, Tramvay Şirketi'ndeki örgütlenmenin ilk önce vatmanlar arasında başladığına işaret etmekte, bunların öncelikle Vatman İttihadı Cemiyeti adı altında bir araya geldiklerini ve daha sonra TSF ile bağlantıya geçtiklerini belirtmektedir. Elimizdeki diğer bir önemli kaynak ise, TSF genel sekreteri olarak görev yapmış olan Mustafa Fazıl'ın (Çun) konuya ilişkin ifadeleridir.

Fazıl Bey, 1920 Eylül'ünde Bakü'de bulunmaktadır. 10-16 Eylül tarihlerinde burada Mustafa Suphi liderliğindeki Türk Komünist Teşkilatı (TKT) öncülüğünde Türkiye İştirakiyun Teşkilatları'nın Birinci Kongresi düzenlenir ve İstanbul, Anadolu ve Rusya'da bulunan grupların Türkiye Komünist Fırkası (TKF) etrafında birleşmesi kararı alınır.[34] Fazıl Bey 27 Eylül 1920'de TKP Merkez Komitesi toplantısına katılır.[35] Bu toplantıda Hüseyin Hilmi ile arasındaki anlaşmazlıklardan ve bu nedenle bir müddet partiden ayrılmış olduğundan bahseder. Fazıl Bey'in açıklamalarına göre kendisini TSF'ye geri döndüren sebep, tramvaycıların TSF etrafında toplanarak greve gitme kararı almış olmasıdır.

Fazıl Bey'in beyanları Zeki Cemal'in yukarıda bahsi geçen makalesinde ortaya konan tezlerle örtüşmektedir. Yani tramvay işçileri önce kendi aralarında örgütlenirler, daha sonra TSF'yle bağlantı kurarlar. Fazıl Bey'in açıklamalarında örgütlenme faaliyetlerinin öncelikle vatmanlar arasında başladığına dair bir ifadeye rastlanmamaktadır. Ancak 1920 Mayıs grevinde vatmanların öncü rol oynadığını biliyoruz. Bu greve vatmanların ağırlıkta olduğu yaklaşık 700 işçi katılmıştır.[36]

Tramvaycılar 9 Nisan'da verdikleri talepler listesinin şirket tarafından kabul edilmemesi üzerine 11 Mayıs'ta Tünel Şirketi çalışanlarının da işti-

---

için bkz. Zeki Cemal, "Memleketimizdeki Amele Hareketlerinin Tarihi", *Toplumsal Tarih,* sayı: 41, cilt: 7, Mayıs 1997, s. 26-32.

34 Bu konferans hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Emel Seyhan Atasoy ve Meral Bayülgen (ed.), *Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi). (Tutanaklar-Belgeler). Bakü 10-16 Eylül 1920*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2008).

35 Söz konusu toplantının tutanakları ve Fazıl Bey'in ifadeleri Yücel Demirel'in TKP üzerine önemli çalışmasında yayınlanmıştır: Yücel Demirel, *TKP MK 1920-1921. Dönüş Belgeleri – 1*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 40-46.

36 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar,* s. 199. Vatmanların grevdeki rolüne ilişkin olarak bkz. "Grev Devam Ediyor," *Alemdar*, 13 Mayıs 1920, s. 4.

rakiyle greve giderler.[37] Bu oldukça geniş kapsamlı bir liste olmaka birlikte, işçilerin en temel talepleri arasında ücret zamları, 8 saatlik iş günü ve bir günlük hafta tatili gibi kalemler yer almaktadır. *Alemdar* gazetesinde çıkan habere göre vatmanlar sabah saat altıda şirketin Aksaray, Beşiktaş ve Şişli'deki depolarına giderek diğer müstahdemlerin işe başlamasına engel olurlar ve tramvayların çalışması için gerekli olan elektrik akımını kesmeye çalışırlar. Bu esnada grevcilerin aileleri depoların önünde toplanarak harekete geçirilen tramvayların önünü keserler.[38]

İşçi temsilcileri grev başlamadan önce ve sonra hem işveren hem de Şehremaneti ve Nafia Nezareti'nin temsilcileriyle görüşmeler yürütürler.[39] Greve ilişkin olarak oluşturulan uzlaşma komisyonunda işçi ve işveren temsilcilerinin yanı sıra Şehremaneti ve Nezaret temsilcileri de yer alır. Komisyon grevden bir gün önce toplanır, ancak grev ihtimalini ortadan kaldıracak bir çözüm üretemez.[40] Ücretlere yapılacak olan zam oranı taraflar arasındaki en önemli sorunlardan birini teşkil eder. İşçi temsilcileri ücretlerin 100 kuruştan 200 kuruşa çıkarılmasını talep ederken şirket 120 kuruş teklif eder.[41] İşçi temsilcileri ayrıca 8 saatlik işgünü ve bunun üzerindeki her saat için 20 kuruşluk mesai ücreti konusunda ısrarcı olurlar. Şirket temsilcileri ise 10 saatlik işgünü önerir.[42]

Grev 4 gün 13 saat sürdükten sonra 15 Mayıs'ta neticeye ulaşır. Basına yansıdığı kadarıyla işçi temsilcilerinden birkaçı Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya müracaat ederek müdahale etmesini ister.[43] Ferit Paşa'nın da olduğu bir toplantıda şirket ve grevciler arasında bir anlaşma zemini doğar. Sonuç olarak 9 saatlik işgünü ve haftada bir gün izin konularında uzlaşmaya varılır. Ayrıca 20 kuruşluk mesai ücreti şirket tarafından kabul edilir. Vatmanların azami yevmiyesi 130 kuruşa yükseltilir. 70 kuruştan

---

37 "Tramvay Amelesi: Tatil-i Eşgal Edeceklerini Söylüyorlar," İkdam, 10 Nisan 1920, s. 2. Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı*, s. 247. Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi," s. 250.

38 "Grev Devam Ediyor," *Alemdar*, 13 Mayıs 1920, s. 4.

39 "Tramvay ve Tünel Grevinin Devamı," *İkdam*, 14 Mayıs 1920, s. 1.

40 "Tramvay Amelesi Bugün Tatil-i Eşgal Ediyor," *İkdam*, 11 Mayıs 1920, s. 3.

41 "İstanbul Tramvay ve Tüneli'nin Tatili," İkdam, 12 Mayıs 1920, s. 1.

42 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor," *İkdam*, 13 Mayıs 1920, s. 1.

43 "Tramvay ve Tünel Grevi'nin Hitamı," *İkdam*, 16 Mayıs 1920, s. 1.

az kazanan şirket çalışanlarının ücretleri 100 kuruşa çıkarılır, diğerleri ise 20 kuruş zam alır.

TSF'nin ve daha spesifik olarak Hüseyin Hilmi'nin bu grevde oynadığı role dair elimizde birbiriyle çelişen bilgiler bulunmaktadır.[44] Zeki Cemal'e göre vatmanlar kendi aralarında örgütlendikten sonra Kenan Efendi isimli bir tramvay çalışanı vasıtasıyla Hüseyin Hilmi ile bağlantıya geçmişlerdir.[45] Zeki Cemal, tramvay grevinin Hüseyin Hilmi ve Kenan Efendi'nin ortak emirleriyle başladığını vurgular. Haziran 1920'de Komintern'in II. Kongresi için hazırlanan bir rapor ise TSF sekreteri Fazıl Bey'in grevin örgütleyicisi ve yöneticisi olduğunu iddia eder.[46] Erden Akbulut ve Mete Tunçay'ın temel olarak Aydınlık grubunu konu eden çalışmalarında yayınlanan bu belge Nişat ismiyle imzalanmıştır. Ancak Akbulut ve Tunçay belgeyi aslen Fazıl Bey'in yazdığını gösterirler.

Bu çelişkili ifadelerden hangisinin doğru olduğunu tespit edebilmek olası değilse de, konuya farklı bir açıdan yaklaşmak mümkün. Basında çıkan haberlerden takip edilebildiği kadarıyla işçi temsilcileri grev sürecinde TSF değil, Tramvay ve Tünel Kumpanyaları Amelesi Heyet-i Müttehidesi adı altında hareket etmişlerdir.[47] TSF'nin ismi ise ancak 15 Mayıs'ta, grevin sona ermesine ilişkin olarak yaptığı açıklama ile gündeme gelir.[48] 1 Aralık 1920 tarihli bir İngiliz raporu, TSF yönetiminin tramvay ve tünel işçileri tarafından gerçekleştirilen grevde oynadığı rolün son derece önemsiz, hatta ihmal edilebilir olduğunu belirtir.[49] Aynı raporda TSF'nin genel olarak işçiler, işverenler ve hükümet arasında bir arabulucu işlevi gördüğüne işaret edilir.

Fazıl Bey'in Bakü'deki ifadelerine dayanarak İngiliz makamlarına iletilen bu gözlemin 1920 Mayıs grevine ilişkin olarak bir doğruluk payına

---

44 Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi," s. 251-252.

45 Zeki Cemal, "Memleketimizdeki Amele Hareketlerinin Tarihi," s. 30.

46 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne, 1919-1926, 1. Cilt 1919-1923*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2013), s. 74-76.

47 "Tramvay Amelesi," *İkdam*, 11 Mayıs 1336, s. 2.

48 "Tramvay ve Tünel Grevinin Hitamı," *İkdam*, 16 Mayıs 1336, s. 1.

49 Public Record Office, Foreign Office Catalogs (FO), 371/5293, "Report on Labor Organizations, Trade Unions, Guilds, Etc.," s. 3.

sahip olduğu söylenebilir. Fazıl Bey burada, Hüseyin Hilmi'nin tramvay grevine son gün müdahale ettiğine ve bu müdahalenin şirket lehine ve işçiler aleyhine sonuçlar doğurduğuna işaret eder. Hilmi, Sadrazam Ferit Paşa'nın da hazır bulunduğu toplantıya katılır ve grevcilerin kimi önemli taleplerini göz ardı eden protokole imza atar.[50] Fazıl, Hilmi'nin büyük olasılıkla şirketten para almış olduğunu söylese de, bizim için daha önemli olan Hilmi'nin grevciler, şirket ve hükümet arasında adeta bir arabulucu gibi davranmış olmasıdır. Nitekim TSF'nin 15 Mayıs'ta yayınladığı beyanname işçilere grevin son bulması için yaptığı fedakârlıklardan dolayı teşekkür eder.

TSF'nin arabulucu rolü ilerleyen aylarda daha da netlik kazanmıştır. 1921 yılı ocak ayında tramvay işçileri, şirketin mayıs grevi neticesinde verdiği taahhütleri yerine getirmediği gerekçesiyle yeniden grev kararı alırlar.[51] Bu kararın alınmasında etkili olan TSF değil, şirketin Beşiktaş, Şişli ve Aksaray tramvay depolarında örgütlü işçi birlikleri (ya da kulüpleri) ve bunların temsilcileridir. Elektrik ve tünel işçilerinin de iştirak ettiği bu süreçte TSF'nin rolü işçilerin taleplerini Nafia Nezareti ya da şirket temsilcilerine iletmekten ibaret görünüyor. 22 Ocak'taysa TSF merkezi, işçi temsilcileri tarafından alınan grev kararını İstanbul halkına zarar vereceği gerekçesiyle ertelemek için uğraş vermiş ve bunda başarılı olmuştur.[52]

TSF ve İngiliz İşgal Makamları

TSF'nin 1921 yılı boyunca yukarıda özetlenen tutumu sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu yılın ortalarında gerçekleşen bir dizi yazışma konu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Temmuz 1921'de, Konstantinopol Tramvay ve Elektrik Şirketi adına Belçika Dışişleri'ne konumuz açısından önemli bir rapor sunulmuştur.[53] Bu rapor, Belçika hüküme-

---

50 Yücel Demirel, *TKP MK 1920-1921*, s. 43-44.

51 Bu konu hakkında bkz. "Grev Arefesi Mi?" *Alemdar*, 20 Ocak 1921, s. 2; "Grev Var Mı?", *Alemdar*, 22 Ocak 1921, s. 2; "Grev Başlıyor", *Alemdar*, 23 Ocak 1921, s. 1

52 *age.*

53 FO 371/6577, "Tramways et Électricité de Constantinople," 15 Temmuz 1921.

tini İstanbul'daki İngiliz otoriterilerinin tramvay işçilerinin aşırılıklarına karşı takındığı umursamaz tutum hakkında bilgilendirmekte ve İngiliz hükümeti kanalıyla durıma müdahale edilmesini talep etmektedir. Aynı rapora göre tramvay, tünel ve elektrik işçilerinin talepleri Rusya ve Anadolu'dan gelen bolşeviklerin etkisi altında giderek daha aşırı boyutlar kazanmaktadır.

Söz konusu rapor, ağustos ayı başında, Konstantinopol Tramvay ve Elektrik Şirketi'nin önde gelen isimlerinden biri olan Dannie Heineman tarafından İngiliz hükümetine ulaştırılmış,[54] 10 Ağustos tarihinde İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumboldt'un eline geçmiştir.[55] Rumboldt'un cevabının İstanbul'dan İngiliz Dışişleri'ne gönderildiği tarih ise 12 Eylül'dür.[56] Rumboldt, İngiliz makamlarının, Şirket tarafından yazılan raporda iddia edilenlerin aksine bir tutum takındığını belirtir. Şöyle ki, Nisan 1921'de Şirket yetkilileri işgal makamlarına başvurarak işçilerin tasarladığı grev hareketinden bahsetmiş, bunun üzerine Müttefik Polis Komisyonu şehirde elektrik ve ulaşım hizmetlerinin sekteye uğramasını engellemek için gerekli tüm tedbirleri almıştır. Rumboldt iddialarını desteklemek için General Charles Harrington tarafından kaleme alınan üç adet belgeyi kendi raporuna ek olarak Londra'ya yollamıştır. General Harrington, İstanbul'da bulunan İngiliz işgal güçlerinin kumandanı olmanın yanı sıra Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı'nı da üstlenmiş olan önemli bir askeri yetkilidir.

General Harrington'ın 6 Eylül 1921 tarihinde İngiliz Yüksek Komiserliği'ne hitaben yazdığı mektup, Konstantinopol Tramvay ve Elektrik Şirketi tarafından Belçika Dışişleri'ne sunulan rapora cevap mahiyeti taşımaktadır.[57] Harrington, Şirket tarafından İngiliz makamlarına yöneltilen tüm suçlamaları reddeder. TSF ve şirket çalışanlarının müca-

---

54 FO 371/6577, "Foreign Office Board of Trade. Department of Overseas Trade (Development and Intelligence),", 2 Ağustos 1921.

55 FO 371/6577, "British High Commission, Constantinople," 12 Eylül 1921.

56 *age*.

57 FO 371/6577, "Subject: Strikes in Constantinople. From Lieut-General Sir C.H. Harrington K.C.B.D.S.O Commanding-in-Chief, Allied Forces of Occupation (Turkey) to His Excellency the British High Commissioner, Constantinople," 6 Eylül 1921.

İngiliz işgal güçlerinin kumandanı ve Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanı General Harrington, TSF ve şirket çalışanlarının mücadelelerini desteklemek bir yana, işgal koşulları altında şehrin güvenliğini sarsacak herhangi bir grev hareketini engellemek için elinden gelen her şeyi yaptığını vurgular.

delelerini desteklemek bir yana, işgal koşulları altında şehrin güvenliğini sarsacak herhangi bir grev hareketini engellemek için elinden gelen her şeyi yaptığını vurgular. Harrington bu amaçla gerek TSF, gerek Şirket temsilcileriyle ayrı ayrı görüşerek adeta bir hakem rolü oynadığını ima eder. Daha da ileri giderek Şirket yönetiminin hazırladığı raporda kullanılan saldırgan dili eleştirir ve bu dilin işçilerin Şirket'e yönelttiği eleştirileri doğrulamakta olduğunu ifade eder, yani Şirket kasıtlı olarak varolan hoşnutsuzlukları körüklemekte ve makul bir şekilde hareket etmemektedir.

General Harrington'ın 10 Haziran 1921 tarihli mektubu yine İngiliz Yüksek Komiserliği'ne hitaben yazılmıştır.[58] Harrington bu belgede kendisi ve TSF liderlerinden oluşan bir grup arasında 1 Mayıs 1921

58 FO 371/6577, "Subject: Labour - Demand of Tramway and Electric Employees. From the General Officer Commanding-in-Chief to His Excellency the British High Commissioner, Constantinople," 10 Haziran 1921.

öncesinde gerçekleşen bir görüşmeden bahseder. TSF'liler Harrington'ı evinde ziyaret ederek tramvay, tünel ve elektrik çalışanlarının 1 Mayıs'ta greve gitmeyeceklerini garanti ederler. Bunun üzerine Harrington olası bir grevi engellemek için görevlendirildiği anlaşılan askeri muhafızları geri çeker. TSF temsilcileri daha sonraki bir tarihte Harrington'ı tekrar ziyaret ederek müttefik makamlarının, özel olarak Harrington'ın, Şirket ve işçi temsilcileri arasında aracılık yapmasına ilişkin taleplerini yinelerler.

Tramvaycılar İş Bırakır

General Harrington tarafından yazılan ve yukarıda özetlenen ikinci rapor, TSF liderliğinin, olası bir tramvay, tünel ve elektrik grevinin önüne geçmeye yönelik çabalarına işaret etmektedir. Ancak TSF'nin işçiler üzerindeki otoritesi mutlak değildir. 29 Eylül 1921'de tramvaycılar TSF merkezinin inisiyatifi dışında bir iş bırakma eylemi gerçekleştirirler. TSF'nin tutumu daha önceki örneklere paralel bir şekilde bu iş bırakma eyleminin bir grev hareketine dönüşmesini engellemek yönünde olmuştur.

Bahsi geçen eylem, Tramvay Şirketi yönetimi ve çalışanları arasında uzun süredir varolan gerilimin bir neticesi olarak meydana gelmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu gerilim ağustos ayında Seyr-i Sefain ve Şirket-i Hayriye işçilerinin de desteğini alacak bir genel grev ihtimalini gündeme getirmişti. Eylül ayı başında tramvaycılardan daha önce sunmuş oldukları talepler listesinde yapabilecekleri son fedakârlıklar sorulmuş, Tramvay Şirketi ise Belçika'daki merkezden cevap gelmeden hareket edemeyeceğini duyurmuştur.[59] Tramvay Şirketi'nden uzun süredir haber alamayan işçi temsilcileri, 24 Eylül Cumartesi günü Şirket yönetimine tekrar başvuruda bulunmuşlarsa da, çarşamba akşamına kadar herhangi bir netice elde edilememiştir.[60] Perşembe günü sabahı ise Tramvay Şirketi oldukça provokatif bir uygulamayla çalışanlarını iş bırakmaya sevk etmiştir.

İş bırakma eylemini tetikleyen gelişme, Şirket'in yetiştirilmek üzere tramvaylarda çırak vatmanlar bulundurma girişimidir. İşçi temsilcilerinin *Vakit* gazetesi tarafından yayınlanan açıklamasına göre Tramvay Şirketi

---

59 "Amele ve Şirketler," *İkdam*, 2 Eylül 1921, s. 3.

60 "Tramvay Grevi Devam Ediyor," *Vakit*, 1 Ekim 1921, s. 2

29 Eylül Perşembe günü dokuz "Rus" çırak vatmanı işe başlatmak istemiştir.[61] Şirket'in bu dönemde eğitilmesini istediği toplam çırak vatman sayısı yaklaşık 20'dir.[62] Mevcut vatmanlar, çırak vatmanların bir grev hareketi esnasında Tramvay Şirketi tarafından kendi aleyhlerine grev kırıcı olarak kullanılabileceğini düşünerek itiraz etmektedirler. TSF daha önce söz konusu 20 kişi işe alındığı takdirde greve gidileceğini ve grevin umumi nitelikte olacağını ilan etmiştir.[63] Bu koşullar altında çırak vatmanların işe başlatılması açık bir provokasyon olarak görülmelidir. İstanbul'da haftalık tatil gününün cuma olması nedeniyle olası bir tramvay grevinin etkisi sınırlı kalacaktır.[64]

29 Eylül Perşembe sabahı çırak vatmanlarla karşılaşan mevcut vatmanlar işe başlamayı reddeder.[65] Hemen ardından polis müdahale eder ve Hareket Amirliği personelini işbaşı yapmaya zorlar. Bu noktada "amele murahhasları" tramvay hatlarına giden elektriği keserler. Saat 12'den sonra yaklaşık beş saat tramvay hatları işlemez hale gelir. TSF'nin işçi hareketi üzerindeki etkisini zayıflatmak için 1921 yılının ilk yarısında kurulmuş olan Amele Siyanet Cemiyeti'ne bağlı vatmanlar eyleme destek vermemişlerdir.[66] Bu sırada Tramvay Şirketi Komiseri, Dahiliye ve Nafia Nezaretlerine başvurarak hatların durmasına sebebiyet verenlerin yakalanmasını ister. Polis Müdüriyeti'ne verilen emir üzerine güvenlik güçleri elektriği kesen ve çalışmayı reddeden personeli tutuklamak üzere aramaya girişir. Eylemciler, Siyanet Cemiyeti üyesi olduğu anlaşılan ve şirketin Beşiktaş Deposu'na bağlı olarak çalışan 11 vatmanın kendi ira-

---

61 "Tramvay Grevi Devam Ediyor," *Vakit*, 1 Ekim 1921, s. 2. Burada bahsi geçen "Rus" çırak vatmanlar, büyük olasılıkla Beyaz Rustur. Mütareke döneminde Devrim Rusya'sından kaçarak İstanbul'a sığınan binlerce Beyaz Rus olduğu bilinmektedir.

62 FO 371/6577, "From General de Division E. Mombelli, K.C.M.G., Commanding the Allied Forces of Occupation, Constantinople, to Their Excellencies the Allied High Commissioners, Constantinople," 1 Ekim 1921.

63 "Tramvay Grevi Devam Ediyor," *Vakit*, 1 Ekim 1921, s. 2

64 Vakit gazetesine çıkan habere göre cuma sabahı devam eden grevin tesiri bunun tatil günü olması nedeniyle fazla hissedilmemiştir. *age.*

65 "Tramvay Amelesinin Dünkü Grevi," *İkdam*, 30 Eylül 1921, s. 3.

66 Amele Siyanet Cemiyeti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 85.

deleriyle sefere çıkmasına engel olmazlar. Yine de tüm vatmanlar işbaşı yapmaya zorlanır. Eylemcilerin bir kısmı ertesi gün de greve devam edeceklerini belirtirler.

TSF ve Hüseyin Hilmi

TSF merkezi sürece aslen cuma günü müdahil olur. Sabah depolarda toplanan işçiler Siyanet Cemiyeti'ne bağlı olanlar dışında işbaşı yapmazlar.[67] Eylemciler, Siyanet üyesi vatmanların hatları işletmesine engel olabilmek için tıpkı Mayıs 1920 grevinde olduğu gibi ailelerini depoların önünde bir araya getirerek tramvayların hareketine engel olmaya karar verirler. Fakat TSF genel merkezi telefon aracılığıyla partiye bağlı işçi birlikleriyle temasa geçer ve perşembe günü gerçekleşen iş bırakma eyleminin bir grev değil, protesto olduğunu vurgulayarak personele işbaşı yapmasını tavsiye eder. Bunun üzerine vatmanlar depolara giderek seferlere başlamak isterler. Ancak bu defa Tramvay Şirketi personele olan güvensizliğini vurgulayarak seferlere mani olur. Elektrik akımını keser ve olayı provoke edenlerin cezalandırılması gerektiğini söyleyerek işbaşı yapılmasını engeller. Bir süre sonra Şakir (Rasim) ve Hristopulos isimli iki depo müdürünün işine eylemcileri desteklediklerı gerekçesiyle son verildiği açıklanır.[68]

Hüseyin Hilmi devreye girdiğinde mesele bir iş bırakma eylemi olmaktan çıkmış ve adeta Tramvay Şirketi'nin uyguladığı bir lokavt şeklini almıştır. Hilmi cuma günü saat 16:30 sularında Müttefik Polis Komisyonu Başkanı Albay Ballard'ın huzuruna çıkarak yaşananları izah eder.[69] Daha sonra saat 17'den 21'e kadar devam edecek olan, Tramvay Şirketi'nin yanı sıra işgal makamlarının da temsil edildiği toplantıya katılır.[70] Görüşmeye Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı'nı Harrington'dan devralmış olan İtalyan General E. Mombelli başkanlık etmektedir.[71] Mom-

67 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor," *İkdam*, 1 Ekim 1921, s. 3.

68 "Tramvay Grevi Devam Ediyor," *Vakit*, 1 Ekim 1921, s. 2

69 *age*.

70 "Grev Hitam Buldu," *İkdam*, 2 Eylül 1921, s. 3.

71 FO 371/6577, "Notes on Conference held at G.H.Q., A.F.O., Nishantash, at 1700 hours on Friday, 30th September 1921, regarding Tramway Strike in Constantinople," 30 Eylül 1921.

İştirak gazetesinin kurucusu İştirakçi Hilmi.

belli taraflarla ayrı ayrı görüşmeler yapar ve onları geçici bir uzlaşma sağlayarak tramvay servislerinin yeniden başlaması için ikna etmeye çalışır. İlk elde çözüm bulunması gereken konu çırak vatmanlar meselesidir. Şirket bunların serbestçe görev yapabilmesi konusunda ısrarcıdır. Hüseyin Hilmi ise, yeni vatmanlar yetiştirmek yerine, başta askerlik görevi olmak üzere çeşitli vesilelerle işten ayrılmak zorunda kalan eski vatmanlara öncelik verilerek bunların yeniden istihdam edilmesini talep eder.

Oldukça uzun süren görüşme ve pazarlıkların ardından taraflar 1 Ekim sabahı itibariyle iş bırakma eyleminden önceki duruma geri dönülmesi ve tramvay seferlerinin yeniden başlaması konusunda uzlaşırlar.[72] İlginç bir şekilde Hüseyin Hilmi tramvay servislerinin başlatılmasını derhal kabul ederken bu konuda ayak direyen taraf Tramvay Şirketi olmuştur. Görüşmelerden avantajlı bir şekilde çıkan yine Tramvay Şirketi'dir. Varılan uzlaşma uyarınca sekiz gün içinde eski vatmanlar konusunda nihai bir

72 "Grev Hitam Buldu," *İkdam*, 2 Eylül 1921, s. 3.

çözüme ulaşılacak, eğer bu mümkün olmazsa yeni bir konferans toplanacaktır.[73] Ancak eski vatmanların dosyaları General Mombelli'nin önerdiği gibi bağımsız bir başkana sahip karma bir komisyon tarafından değil, bizzat Tramvay Şirketi Direktörü Gindorf tarafından incelenecektir. TSF, tramvay seferlerinin 1 Ekim'i takip eden sekiz gün boyunca hiçbir şekilde kesilmeyeceğini garanti etmiştir. Bu süre zarfında çırak vatmanlar Tramvay Şirketi'nin arzu ettiği şekilde seferlere katılabilecektir.

Yukarıda özetlenen gelişmeler, 29 Eylül'de başlayan ve yaklaşık 36 saat süren iş bırakma eyleminin genel olarak TSF yönetimi ve spesifik olarak Hüseyin Hilmi'nin inisiyatifinden bağımsız olarak başladığına işaret etmektedir. Bu elbette Hilmi'nin tramvay işçileri üzerinde hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmez. Tam tersine, TSF yönetimi eylem başladıktan sonra önemli bir inisiyatif almış ve tramvaycıları işbaşı yapmaya ikna edebilmiştir. Hüseyin Hilmi tramvaycılar adına Şirket ve işgal makamlarıyla pazarlığa oturmuş, bu pazarlık sonucu eylemci işçilerin başlangıçtaki talepleriyle çelişki içinde olmasına rağmen bağlayıcı kararlar alınabilmiştir. Ancak Hüseyin Hilmi otoritesini 1920 Mayıs grevinde olduğu gibi eylemi başlatmak için değil, sonlandırmak için kullanmıştır.

Bu sonuncusunun, General Harrington'ın TSF'ye ilişkin gözlemleriyle uyumlu bir tespit olduğunun altı çizilmelidir. Harrington, 2 Eylül 1921 tarihinde İngiliz Yüksek Komiserliği'ne hitaben yazdığı raporda, Konstantinopol Tramvay ve Elektrik Şirketi tarafından dile getirilen, TSF'nin tramvay işçileri üzerinde gerçek bir otoritesi olmadığına dair iddiayı eleştirmiştir.[74] Harrington'a göre mevcut TSF yönetimi işçiler üzerinde belirgin bir otorite sağlamış ve bu otoriteyi birden çok defa grev hareketlerini engellemek için kullanmıştır.

---

73 FO 371/6577, "From General de Division E. Mombelli, K.C.M.G., Commanding the Allied Forces of Occupation, Constantinople, to Their Excellencies the Allied High Commissioners, Constantinople," 1 Ekim 1921.

74 FO 371/6577, "Subject: General Strike. From Lieut-General Sir C.H. Harrington K.C.B.D.S.O Commanding-in-Chief, the Allied Forces of Occupation (Turkey) Constantinople to His Excellency the British High Commissioner, Constantinople," 6 Eylül 1921.

Radikaller?

General Harrington yukarıda bahsi geçen 6 Eylül 1921 tarihli raporunda Konstantinopol Tramvay ve Elektrik Şirketi'nin TSF hakkındaki bolşevizm suçlamalarına değinerek bu iddiaların temelsiz olduğunun ve bu konuda hiçbir kanıt sunulamadığının altını çizer.[75] Ancak kendisinin 2 Eylül tarihli raporu meselenin daha karmaşık olduğunu gösteriyor. Bu rapor, 47 maddelik bir talepler listesi savunan ve genel grev başlatma tehdidi savuran radikallerden (*extremists*) bahsetmektedir. Harrington'a göre mevcut sosyalist liderler parti içindeki pozisyonlarını korumaya çalışmaktadır ve kendi adamları bunları Şirket'ten daha fazla taviz koparmak için zorlamaktadırlar. Eğer mevcut liderler yerlerinden edilirse, TSF kolaylıkla, kontrol edilmesi daha zor ve daha radikal (*more extremists*) eğilimlerin etkisi altına girebilecektir.

Harrington'ın raporlarından yola çıkarak radikaller kategorisi altında kimlerden ya da ne gibi siyasal eğilimlerden bahsedildiğini tespit edebilmek mümkün değil. Mevcut kaynaklar, özellikle zabitan kökenli tramvay işçileri arasında radikal bir eğilim olduğuna, bu eğilimin tramvaycılar arasındaki ilk örgütlenme faaliyetlerinde ve Mayıs 1920 grevinde belirgin bir rol oynadığına işaret etmektedir.[76] Yine bu kaynaklara dayanarak, İstanbul'da faaliyet gösteren, Mustafa Suphi önderliğindeki Türkiye Komünist Teşkilatı'yla bağlantılı bir grubun 1920 yılı içinde tramvaycılar arasındaki bu eğilim üzerinde etkinlik kazandığı iddia edilebilir.[77] Fakat elimizde 1921 yılının ikinci yarısında bu eğilimden geriye ne kaldığına dair çok az veri var.

Yine de Harrington'ın endişelerinin tamamen yersiz olduğu söylenemez. Mete Tunçay'ın *1923 Amele Birliği* isimli önemli çalışmasında tam

---

75 FO 371/6577, "Subject: Strikes in Constantinople. From Lieut-General Sir C.H. Harrington K.C.B.D.S.O Commanding-in-Chief, Allied Forces of Occupation (Turkey) to His Excellency the British High Commissioner, Constantinople," 6 Eylül 1921.

76 Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi," s. 252-254.

77 Fazıl Bey'in 1920 Eylül'ünde verdiği ifadelere bakılacak olursa kendisi, TSF içinde Hüseyin Hilmi'ye muhalif olan ve bir grup tramvaycıyla esaretten dönen zabitanı içeren bu eğilimi temsilen Bakü'de bulunmaktadır. Yücel Demirel, *TKP MK 1920-1921*, s. 44-45.

İstanbul tramvay işçileri 1920'li yıllarda sık sık greve gittiler.
Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 67.

metni yayınlanan, Fransız işgal makamlarına ait ayrıntılı bir rapor, 29 Eylül'de grevin Şakir Rasim Bey'in kışkırtmaları sonucu patlak verdiğini ileri sürmektedir. Bu rapora göre Şakir Rasim "... Lenin politikası hakkında durmadan konuşmakta, Moskova'da toplanan III. Enternasyonal temelinde İstanbul'da Halk Ocakları (Commune'ler) açılması gerektiğini ve diğer ülkelerde olduğu üzere Türkiye Sosyalist Partisi'nin de büyük bir geleceğin hazırlığı içinde bulunduğunu, bu suretle tüm politik ve işçi gruplarının da bu çatı altında toplanmanın kaçınılmaz olduğunu ve buna benzer saçma sözler söylemekten geri kalmamaktadır".[78]

Şakir Rasim, hakkında çok az şey bildiğimiz oldukça önemli bir figür. Yukarıda anılan rapora göre kendisi 1908 Anayasa Devrimi'nden önce siyasal faaliyetlerinden dolayı sürgüne yollanan bir Harbiye Askeri Okulu öğrencisidir. Bir başka Fransız raporuna göre ise Girit kökenli bir

78 Mete Tunçay, *1923 Amele Birliği*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2009), s. 12.

İttihatçıdır ve savaş sırasında (I. Dünya Savaşı?) Anadolu'da faaliyet gösteren çetelere katılmıştır.[79] Bu bilgilerin doğruluğunu teyit etmek şu an mümkün değilse de, Şakir Rasim'in Nisan 1916'da Tramvay Şirketi'nde çalışmakta olduğunu kesin olarak biliyoruz.[80] Bu dönemde Şakir Rasim Aksaray deposu amiridir ve Hareket Şubesi'nin 22 kişilik yönetici kadrosunda görev yapan üç Müslüman kökenli memurdan biridir.

Her ne kadar Şakir Rasim'in 29 Eylül'de grevin başat kışkırtıcısı olduğuna dair elimizde başka bir kaynak olmasa da, onun bu grevi desteklediğine hiç şüphe yok. Yukarıda not edildiği gibi, Tramvay Şirketi 30 Eylül'de Şakir Rasim ve Hristopulos isimli iki depo müdürünü iş bırakma eylemini destekledikleri gerekçesiyle işten atmaya karar vermişti. Ekim ayında ise Şakir Rasim'i TSF'nin ikinci başkanı olarak görüyoruz.[81] Şakir Rasim nihayet 1922 Mart'ında gerçekleşen parti kongresinde TSF'nin genel başkanı seçilmiştir.[82]

Sonuç Yerine

Yukarıda, General Harrington'ın mevcut sosyalist liderler yerlerinden edildiği takdirde TSF'nin daha radikal eğilimlerin kontrolüne geçebileceği hakkındaki öngörüsüne değinilmişti. Mart 1922'de TSF genel başkanı seçilen Şakir Rasim'in böyle bir eğilimi temsil etmekte olabileceğine dair kimi ipuçlarına sahibiz.

Bu ipuçlarından biri, yine yukarıda değinilen ve Şakir Rasim'i Lenin politikaları ve III. Enternasyonal'den bahsetmekle itham eden istihbarat raporudur. Bir başka Fransız istihbarat raporu ise Şakir Rasim ve Beynelmilel İşçiler İttihadı (Bİİ) arasındaki bağlantıya dikkat çekmektedir.[83] Bİİ mütarake dönemi İstanbul'unda faaliyet gösteren komünist eğilimli işçi

---

79 Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), Série E, Levant, Turquie, 1918-1929, vol: 94, carton: 308, dossier: 1, s. 156

80 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 230.87.17.2, 18 Nisan 1916.

81 SHAT, 20 N 1106, Carton: 38/4, Dossier: 1, "Note de la Reunion concernant la Greve des Tramways à Constantinople, tenue au Q. G. des Forces Allies d'Occupation," 8 Ekim 1921

82 Amele Kongresi," *Tevhid-i Efkar,* 10 Mart 1922, s. 1-2.

83 SHAT, 20 N 1103, Carton: 38/1, Dossier: 2, "Elections Dans Les Personnel des Tramways," 12 Mayıs 1922.

örgütlerinden biridir ve üyelerinin önemlice bir kısmı gayrimüslimlerden müteşekkildir.[84] Söz konusu rapora göre Şakir Rasim, Mayıs 1922'de Tramvay Şirketi'nin Şişli deposunda yapılan işçi temsilcileri seçimine Bİİ liderlerinden Sarafim Maksimos'la birlikte iştirak etmiştir. TSF'ye bağlı işçiler bu seçimlere III. Enternasyonal'i simgeleyen kızıl kokartlarla katılmış ve Siyanet Cemiyeti adaylarıyla rekabet etmişlerdir.

Ayrıca Erden Akbulut ve Mete Tunçay'ın Bİİ'yi konu alan çalışmalarında yayınladıkları kimi belgeler, bu örgütün 1921 yılından itibaren tramvay ve tünel işçileri arasında faaliyet göstermekte olduğuna işaret etmektedir. Bİİ'nin lider kadrolarından Roland Ginsberg'ün Ağustos 1921'de kaleme aldığı bir rapora göre, örgütün tramvay ve tünel işçileri sendikasına bağlı üye sayısı 25'tir.[85] Ginsberg'ün 1924 yılı içinde yazdığı bir başka rapor, Şakir Rasim'in genel başkan seçildiği TSF kongresinde Bİİ'nin oldukça aktif olduğundan ve bu partinin yönetiminde söz sahibi hale geldiğinden bahseder. Ginsberg'e göre Bİİ'nin etkisi altındaki işçiler, TSF içinde genel başkan ve merkez komitesinden daha geniş yetkilere sahip bir kontrol komitesinin oluşumunu belirlemiştir.[86]

Tüm bu veriler TSF'nin 1922 Mart kongresinde, General Harrington'ın uyarılarını büyük ölçüde doğrulayan ciddi bir değişime uğradığına işaret ediyor. Bu değişim tam da 26 Ocak ve 6 Şubat 1922 tarihleri arasında gerçekleşerek yenilgiye uğrayan tramvay grevinin ardından meydana gelmiştir. Tramvay işçilerinin büyük bir çoğunluğunun katıldığı 1922 grevi bir başka yazının konusunu oluşturacak kadar karmaşık ve önemli bir süreçtir.[87] Yine de burada, Hüseyin Hilmi'nin grevin sonlarına doğru Tramvay Şirketi'ne yönelik bir sabotaj suçlamasıyla tutuklanmış olduğu vurgulanmalıdır.[88] Ayrıca Hilmi'nin bu grevin başla-

---

84 Bu örgüt hakkında geniş kapsamlı bir çalışma için bkz. Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı (Mütareke İstanbulu'nda Rum Ağırlıklı Bir İşçi Örgütü ve TKP ile İlişkileri)*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2009).

85 *age,* s. 48. Ginsberg daha sonra revize ettiği raporunda, tramvay-tünel işçileri arasında Bİİ'ye bağlı 50 nüve üye ve 23 aday üye bulunduğuna işaret eder. *age,* s. 55.

86 *age,* s. 127.

87 "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket," *İkdam*, 29 Ocak 1922, s. 2.

88 Paul Dumont, "les Organisations Socialistes et la Propagande Communiste à

masında ve yönetiminde daha önceki pratiklerinden farklı olarak oldukça etkin bir rol oynadığı anlaşılıyor.[89]

Hüseyin Hilmi'nin hapisteyken İstanbul'da bulunan İtalyan Yüksek Komiserliği'ne hitaben yazdığı ve üzerinde 9 Mayıs 1922 tarihi bulunan mektup önemli bir iddia ortaya koyar.[90] Hilmi kendisinin TSF'ye bağlı olan Rıza, Kenan ve Şakir [Rasim] tarafından kötü niyetli bir şekilde greve ikna edildiğini öne sürer.[91] Bunlar, Tramvay Şirketi için çalışan ve daha önce Jön Türklerle ilişki içinde olduğu bilinen Behçet Bey isimli biri tarafından elde edilmişlerdir. 1922 tramvay grevi, Behçet Bey, Rıza, Kenan ve Şakir'in yanı sıra Kolonel Ballard ve Kaptan Benett tarafından Hilmi'yi mahvetmek için planlanmıştır.[92] Hilmi kendisinin hapse atılmasına neden olan ve başarıya ulaşmayan bu grevi partisinin menfaati için kabul etmiş olduğunu ifade eder.

Hilmi'nin iddialarının bir gerçeklik payına sahip olup olmadığını tespit edebilmek için 1922 tramvay grevini, TSF'yi bu greve götüren süreci ve grevin TSF için sonuçlarını ayrıntılı bir şekilde analiz etmek gerekiyor.

Istanbul," s. 291. Şirketin Beyazıt bölgesindeki kablolarına sabotaj gerekçesiyle Hilmi'nin yanı sıra tutuklananlar Emin Mehmet, Kenan Nuri, Salih Yusuf ve İbrahim Mahir'dir. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), DH.KMS, 61-2/63, 1340.L.10/07 Haziran 1922.

89 Örneğin Fransız makamlarına ulaştırılan 30 Ocak 1922 tarihli bir istihbarat raporuna göre Hüseyin Hilmi, Aksaray, Beşiktaş ve Feriköy kulüplerinde toplanan grevcileri ziyaret ederek onları grevin devamı konusunda cesaretlendirmiş ve buna ilişkin konuşma yapmıştır. SHAT, 20 N 1106, Carton 38/4, Dossier: 1, "Compte-Rendu," 30 Ocak 1922.

90 Türkiye İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), 57/124, Dersaadet İtalyan Mümessiliği Cenab-ı Aliyesine, 9 Mayıs 1922.

91 Bu belgede bahsi geçen Şakir, Şakir Rasim olmalıdır. 26 Ocak 1922 tarihli bir Fransız istihbarat raporu, Şakir Rasim'in tramvay grevi başlamadan birkaç gün önce, 23 Ocak'ta, Djelani ve Rıza isimli iki işçi delegeyle birlikte tramvaycıların taleplerini görüşmek üzere Nafia Nezareti'nde bir toplantıya katıldığını belirtir. Daha önce Tramvay Şirketi'nde çalışmakta olan Rıza bu sırada Şirket-i Hayriye'de görev yapmaktadır. SHAT, 20 N 1106, Carton 38/4, Dossier: 1, "Compte-Rendu," 26 Ocak 1922

92 Hüseyin Hilmi'nin İngiliz subaylarıyla ve özellikle Benett'le ilişkileri hakkında bkz. Paul Dumont, "*Socialisme, Communisme et Mouvement Ouvrier à Istanbul*," s. 286-287.

Bu yazıda yürütülen tartışma, böyle bir analizin yalnızca TSF genel merkezinin ve Hüseyin Hilmi'nin yönelimlerini değil, başta Bİİ olmak üzere İstanbul'da faaliyet gösteren sol-komünist grupların, radikal siyasal çevrelerin ve işgal makamlarının TSF ve tramvay işçileriyle nasıl ilişkilendiğini dikkate alması gerektiğini göstermektedir. Ben TSF'nin grev hareketlerini teşvik eden, örgütleyen ve yöneten militan bir siyasal partiden çok, farklı siyasal eğilimleri barındıran, bu eğilimlerin etkisi altında işçi hareketlerine yönelik farklı yaklaşımlar sergileyebilen bir sendika konfederasyonu olarak ele alınmasının söz konusu analiz için elzem olduğunu düşünüyorum.

İŞÇİ SINIFI TARİHYAZIMINDA İŞYERİ VE ÇALIŞMA DENEYİMİNİN YERİ: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ FABRİKALARININ KAPISINDAN GİRMEK

GÖRKEM AKGÖZ

Türkiye emek tarihi alanı dinamik bir dönemden geçiyor. 2000'li yılların başında alan hakkında yazılan bir değerlendirme makalesinin başlığında "sefalet" kelimesi geçmiş, bundan sadece on sene önce, genç bir toplumsal tarihçi alan hakkındaki bilgimizin ancak "cim karnında bir nokta" kadar olduğundan yakınmış ve yeni çalışmalar için çağrı yapmıştı.[1] Öyle görünüyor ki, bu eleştirel çağrıların yapıldığı dönemde, Türkiye emek tarihçiliği hem niceliksel hem de niteliksel etkileri özellikle son yıllarda görünür olmaya başlayan yeni bir atılıma hazırlık içindeydi. Bugün geldiğimiz noktada, emek tarihçiliğinin güncel durumunu değerlendiren bir dosyanın başlığında "bahar" kelimesinin geçiyor olması, emeğin tarihyazımı açısından rüzgârın umut yönünden estiğine işaret ediyor.[2]

Gerçekten de, işçi sınıfı tarihi alanında çalışmalar yapan nitelikli genç araştırmacıların sayısında 2000'li yıllarda bir artış gözlendi.[3] Erken Cum-

1 Yüksel Akkaya, "Türkiye'de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar," *Toplum ve Bilim*, no. 91, Kış 2001/2002, ss. 285-294; Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 2, Güz 2005, s. 73.

2 Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye İşçi Sınıfı Tarihyazımında Bahar," *Toplumsal Tarih*, no. 245, Mayıs 2014, s. 23.

3 Belirtmeye değer ilginç bir nokta bu tarihçiler arasında çok az sayıda kadın

huriyet dönemi emek tarihçiliği literatürü giderek genişliyor ve tarihsel olgu ve analizlerin çoğaldığı her alan gibi, bu alanda da tarihyazımı hakkında tartışmalar sürüyor. Çoğunlukla çalışma ilişkileri disiplininden araştırmacılar tarafından emek tarihine getirilen ve işçi sınıfının sendikal ve siyasal parti katılımıyla birlikte çalışma ilişkileri alanındaki hukuksal düzenlemelere odaklanan kurumsalcı yaklaşımların yanında, toplumsal tarih perspektifinden sıradan işçilerin gündelik deneyimlerine duyarlı, işçi sınıfı tarihini kültürel boyutlarıyla da ele alan yeni yaklaşımlar ortaya çıkıyor. E.P. Thompson'ın, emeğin tarihyazımı alanında devrimsel nitelikte bir değişiklik yaratmakla birlikte, Türkiye'ye oldukça geç ulaşan etkisiyle şekillenen bu yaklaşımları benimseyen araştırmacıların, görece daha genç ve tarih, siyaset bilimi gibi disiplinlerde formasyonunu kazanmış olmaları da dikkat çekici.

Alanı emek örgütlenmelerinin ve devletin emek siyasetinin bir dökümünden işçi sınıfının sosyo-kültürel koşullarına doğru genişleten bu yaklaşımın temel nitelikleri şunlar: sınıf oluşumunun objektif koşulları kadar sübjektif koşullarına da eğilmek, sınıf mücadelesinin açık ve kolektif biçimlerinin yanı sıra örtük ve gündelik biçimlerini de analize dahil etmek, işçi sınıfının yalnızca endüstriyel emekçilerden oluştuğuna dair önkabulü reddetmek ve son olarak işçi sınıfının yaşamını sadece çalışma kesitiyle değil, işyeri dışında kalan aile, mahalle, boş zaman aktiviteleri gibi toplumsal hayatın bütün kesitleriyle ele almak. Bütün bunlar Tür-

---

olmasıdır. Alandaki bütün hareketliliğe rağmen, görünen o ki işçi sınıfı tarihi gibi "ciddi bir alan", Türkiye akademisinde sayısı gittikçe artan toplumsal cinsiyet çalışmalarına rağmen, kadınların pek de rağbet göstermediği bir alan olmayı sürdürüyor. Buna bağlı olarak, teorik açıdan beslendiğimiz bağlamlardakinin aksine, toplumsal cinsiyetin emek tarihinin analitik bir unsuru olarak ele alındığı çalışmalar Türkiye üzerine literatürde neredeyse yok denecek kadar az. Gülhan Erkaya'nın Cibali Tütün Fabrikası çalışması bu noktada önemli bir istisna teşkil ediyor: "Gendering the Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the early twentieth century," *International Review of Social History* Supplement on Ottoman and Republican Turkish Labor History, 54, (2009), s. 45-68. Bunun yanında, teorik sofistikasyon açısından uzun zamandır emek tarihinin önünde yer alan kadın tarihi alanıyla diyalog içinde olmayan emek tarihçiliğimiz, kanımca teorik tartışmaların seviyesini yükseltme şansını da böylelikle kaybetmiş oluyor.

kiye emek tarihçiliği açısından son derece değerli müdahaleler olmakla birlikte, kurumsalcı bir emek tarihinden "deneyim"e odaklı bir emek tarihine geçiş yaptığımız bu dönemde, emek tarihi alanına dair gözden kaçırdığımız birtakım önemli hususlar var. Bunların başında işçi sınıfının çalışma koşulları hakkında son derece az olgusal bilgiye sahip olmamız geliyor. Bugüne kadarki çalışmaların yoğunlaştığı ücretli endüstriyel emek konusunda bile, bu türden emeğin istihdam edildiği işletme sayısından tutun da, bu işyerlerindeki emek süreçleri ve çalışma koşulları hakkında bildiklerimiz son derece sınırlı.

Devlet fabrikaları hakkındaki bilgilerimiz bir nebze daha fazla olmakla birlikte, özellikle özel sektörde hangi fabrikada kaç işçi çalıştığı, bunların hangi dönemde ne kadar ücret aldıkları gibi konularda neredeyse tamamen karanlıktayız. Emek tarihçiliği alanını sosyo-kültürel bir eksende genişletmeyi hedefleyen çalışmalar, alanın olgusal kavranışı açısından bazı açıkları gidermekten şu an için uzak görünüyor. Bu sorun kısmen yukarıda da bahsedilen Thompson'cı tarihyazımının Türkiye emek tarihine geç girmiş olmasının yarattığı birbiriyle bağlantılı iki sonuçtan kaynaklanıyor. Bir yandan, deneyime odaklı tarihyazımı Türkiye emek tarihçiliğinde, kurumsalcı açıdan son derece zengin bir tarihsel malzeme biriktirmiş Britanya emek tarihçiliğinin aksine, bu alanda ciddi eksikliklerin ve tekrarlana tekrarlana doğruluk statüsüne ulaşmış, fakat yeterince temellendirilememiş birtakım iddiaların belirleyici olduğu bir dönemde etkili oldu. Bu fark, örneğin işçi sınıfı tarihinin çalışma deneyimi dışında kalan alanlarının ya da sübjektif koşullarının yazılması açısından düşünüldüğünde, ortaya çıkan tarihsel bilgi ve yorumların bütüncül ve genellenebilir olma niteliğini kaçınılmaz olarak zayıflatmaktadır.[4] Diğer yandan,

4 Benzer bir noktayı, yukarıda adı geçen Yiğit Akın makalesindeki eleştirilere cevap verirken Ahmet Makal da dile getirir: "Eleştirel bir bakış, mikro tarih bağlamında, Batı ülkeleri ile Türkiye'nin durumu arasında ciddi farklılıklar olduğunu da ortaya koyacaktır. İşçi-işveren ilişkisinin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişerek, tedrici biçimde başat hale geldiği batı toplumlarında, bu ilişkinin makro yönleri, bu süreci çok daha sonra yaşayan-yaşamakta olan Türkiye ve benzeri toplumlara göre çok daha geniş ölçüde incelenmiştir. Bu ülkeler itibariyle mikro çözümleme-anlatı düzeylerine kayma, biraz da makro ölçekteki bu doymuşluğun sonucu olarak değerlendirilmelidir.

bu gecikme Thompson'ın sıradan işçilerin deneyimlerini ortaya çıkarmak fikri etrafında şekillenen tarihyazıcılığına getirilen son derece önemli eleştirilerin ve bu eleştirilerin yol açtığı verimli tartışmaların emek tarihçiliğimizde yeterince yer almamasına neden olmuştur.[5] Sınıfın açıklayıcı kapasitesi hakkında kuşkuların yoğunlaştığı 1990'larda, Britanya emek tarihçiliği üzerine yapılan bir tartışma bu konuda aydınlatıcı olabilir. Tartışma, temelde Thompson'cı tarihyazımının da etkisiyle "sıradan işçiler" üzerine yoğunlaşan, emek örgütlerini işçi sınıfı tarihinin esas özneleri olarak ele almak yerine, bu örgütlerde yönetimle yönetimin dışındaki

---

Buna karşılık, Türkiye açısından, emek tarihi araştırmalarının geçmişte ağırlıklı olarak makro boyutlar üzerinde yoğunlaştığı birgerçek olmakla birlikte, bu boyutlarda da çok ciddi eksiklikler vardır (s. 33-4)". Görüldüğü gibi, Makal meseleyi makro ve mikro tarih arasındaki ilişki bakımından ele almış, sonrasında bu ölçeklerin birbiriyle ilişkisi hakkında şunları eklemiştir: "Mikro ve makro ölçekler birbirine rakip değil, birbirlerini tamamlayıcı nitelik taşıdığından, sorun makro ölçekteki çalışmalardan vazgeçme değil, onları daha da kapsamlı ve sağlıklı bir biçimde gerçekleştirmeye devam etme noktasında düğümleniyor. Kuşkusuz, bu ifademiz tersinden okunduğunda da doğrudur." *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* (İstanbul: İletişim, 2007), s. 75-6.

5 Burada bir kez daha toplumsal cinsiyet odaklı çalışmaların eksikliğini anmak gerekir, zira bahsi geçen tartışmaların en önemlilerinden biri feminist emek tarihçilerinin Thompson'cı tarihyazımına getirdikleri eleştirilere dayanır. Bu eleştiriler, basitçe kadınları emek tarihine eklemek, emek tarihini böylelikle "tamamlamak" yerine, emeğin tarihyazımının temel kavramlarının toplumsal cinsiyetlendirilmiş niteliğini gözler önüne serer. Bu eleştirilerin önde gelen temsilcilerinden biri Joan Wallach Scott'tur: "Women in the Making of the English Working Class" içinde, (New York: Columbia University Press, 1988); "History in Crisis: The Other 'Side of the Story'", *The American Historical Review*, Vol. 94, no. 3, 1989, s. 680-92; "The Evidence of Experience", *Critical Inquiry*, Vol. 17, 1991, s. 773-797. Scott'un söylem analizini büyük ölçüde sınıf analizinin karşısında konumlandıran yaklaşımı karşısında, tarihsel materyalist bir söylem analizi perspektifi benimseyen Kathleen Canning'in çalışmaları kanımca yararlı bir giriş noktası sunmaktadır: "Gender and the Politics of Class Formation: Rethinking German Labour History," Geoff Eley (ed.) *Society, Culture and the State in Germany, 1870-1930* içinde, (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996); *Languages of Labor and Gender: Female Factory Work in Germany, 1850-1914* (Ithaca: Cornell University Press, 1996).

işçiler arasındaki anlaşmazlıklara ya da bu örgütlerin tamamen dışında kalan işçilere odaklanan tarihyazımı karşısında kurumsalcı tarihyazımının önemi hakkındadır. Bu tartışmada kullanılan işyeri ve çalışma deneyimi kavramsallaştırmaları, benim bu makalede önerdiğim metodolojik kavrayışı temellendirir.[6]

Bu çalışmada, işçi sınıfının oluşum süreçlerinin objektif olduğu kadar sübjektif yanlarını da içeren analizler yapmanın bir yolu olarak çalışma mekânlarına geri dönmenin, işçilerin çalışma deneyimlerine ve emek süreçlerine odaklanmanın gerekliliğini savlayacağım. Başka bir deyişle, aşağıdan tarih ile yukarıdan tarih arasında bir seçim yapmak zorunda olmadığımızı, bu ikiliği aşmanın yolunun işyeri ve çalışma deneyiminin tarihine odaklanmak olduğunu iddia edeceğim. Makalenin geri kalanında, erken Cumhuriyet dönemi fabrikalarından biri üzerine yaptığım monografik araştırmadan yararlanarak bu metodolojik perspektifin olanaklarını tartışmaya açacağım.[7]

---

6 Jonathan Zeitlin, "'Rank and Filism' in British Labour History: A Critique," *International Review of Social History*, 35 (1), Nisan 1989, s. 42-61; Richard Price, "'What's in a Name?' Workplace History and 'Rank and Filism'," *International Review of Social History*, 35 (1), Nisan 1989, s. 62-77; James Cronin, "The 'Rank and File' and the Social History of the Working Class," *International Review of Social History*, 35 (1), Nisan 1989, s. 78-88; Jonathan Zeitlin, "'Rank and Filism' and Labour History: A Rejoinder to Price and Cronin," *International Review of Social History*, 35 (1), Nisan 1989, s. 89-102. Zeitlin bu tartışmadaki eleştirilerinin bir kısmını 1987 yılında "From Labour History to the History of Industrial Relations" adlı makalede yazmış (*Economic History Review*, 2nd series, XL, 2 [1987], s. 159-184), Price ise bu tartışmadaki kavramsallaştırmalarının ve argümanlarının temelini *Masters, Unions and Men: Work Control in Building and the Rise of Labour 1830-1914* adlı kitabında atmıştır (Cambridge, 1980).

7 Her ne kadar çalışma yerleri ifadesi liman ve doklardan küçük çaplı atölyelere, Mahmutpaşa'daki dokuma tezgâhlarından demiryollarına kadar pek çok değişik emek mekânını imliyor olsa da, bu makale kapsamında meseleyi fabrika tarihi olarak ele almayı seçtim. Bu, temel savımı örnekleyecek bulguların bir fabrika monografından gelmesinden kaynaklı pratik bir seçim olmakla birlikte, fabrikaların, çalışma mekânları olarak diğer işyerlerinden farkları konusunda düşünmenin emek tarihçiliği açısından önemli olduğunu düşünüyorum. Emek tarihini tekil fabrika örneklerine odaklanarak yazmak hakkında metodolojik bir tartışma bu bakımdan gerekli görünüyor.

İşyeri ve Çalışma Deneyiminin Kavramsallaştırılması Üzerine

Kapitalist işyeri, her şeyden önce, artı-değere el konulmasının gerçekleştiği ilk nokta, dolayısıyla işçilerin sömürülme ve proleterleşme deneyimini en somut haliyle deneyimledikleri ilk mekândır. Artı-değere el koymanın başlangıç noktası olarak işyeri işçilerin bu el koymaya karşı gösterdikleri direnişin de öncelikli bağlamını oluşturur. Bu sömürünün ve ona karşı geliştirilen direncin işyeri düzeyindeki ifadeleri, etkileri işyeri dışına taşan sınıf mücadelesi dilinin son derece önemli bir kurucu unsurudur. Başka bir deyişle, işçi sınıfı siyasetinin çerçevelenmesi, deneyimlerin ve olayların organize edilip anlamlı kılınmaya başlaması ve bu ifadelerin sınıf bilinci ve kolektif eyleme tercümesi, ancak işyeri deneyiminden başlayarak anlaşılabilir. Bu çerçevede kullanılan dilin, temsiliyet biçimlerinin ve işyeri yönetiminin bunlara karşı geliştirdiği yönetişim tekniklerinin ve yönetim ideolojilerinin analizi, işyeri ölçeğinde sınıf ilişkilerinin canlı bir resmini ortaya koyarak işçi sınıfı zihniyetinin tarihsel değişimini de izlenebilir hale getirir. Yönetim pratiklerinin, zor kullanımı ve rıza üretimi arasında salınan içerik ve biçimlerinin değişimi de bu perspektifte mümkün olur. İşçilerin ve yönetimin karşılıklı hamlelerinin birbirini belirlediği fikrine dayanan bu analiz dinamik ve akışkan bir analizdir. Bu kavramsallaştırmada, disiplin ve denetim basitçe işçiler üzerine uygulanan kategoriler olmaktan çıkar, onların faillikleri tarafından da belirlenen dinamik ilişkiler haline gelirler. Emek sürecinin ve bu sürecin gerçekleştiği an ve mekânların analize dahil edilmesi, bu açıdan, işçi sınıfı oluşumunun objektif olduğu kadar sübjektif koşullarının da anlaşılması bakımından önemlidir. İşyerinin, sosyal ilişkilerin gerçekleştiği mekân olarak emek tarihçiliğinin kurucu bir öğesi olarak ele alınması gerekliliği de bu kavramsallaştırmadan doğar.

Üretim sürecinin ve çalışma deneyiminin işçi sınıfı tarihinin asli unsurları olarak ele alınması, bu alanlarda yaşanan direniş ve boyun eğme arasındaki dinamik ilişkinin anlaşılması açısından da önemlidir. Emek sürecinin, bu sürecin sınıf bilinci, işçilerin öztemsil biçimleri, kolektif dil ve eylem gibi işçi sınıfı tarihinin önemli unsurlarıyla ilişkisini anlamak bakımından daha gelişmiş bir kavramışına ihtiyacımız olduğu fikri bu noktada doğar. İşçilerin işyeri ve çalışma deneyimlerini, işyeri dışındaki daha geniş yapılardaki değişiklikler tarafından belirlenen tarihsellikler

yerine, işçi sınıfının siyasal bilincinin içeriğini ve ifade ediliş biçimlerini şekillendiren süreçler olarak kavramsallaştırdığımızda, çalışma deneyimi kendisini çevreleyen toplumsal evrenle daimi bir etkileşim içinde şekillenir. Ekonomik, politik ve kurumsal analiz düzeyleriyle işçilerin gündelik deneyimlerine odaklanan analiz düzeyi arasında verimli bir geçişkenlik sağlanır.

Atölye düzeyinde yaşanan çatışmaların dinamikleri ve bu dinamiklerin işçi sınıfı siyasetiyle ilişkileri üzerine düşünmek, aşağıdan tarih ile yukarıdan tarih arasında ya da başka bir formülasyonla mikro tarih ile makro tarih arasındaki çift yönlü, akışkan ve tarihsel olasılıkların zengin repertuarını görünür kılma potansiyeli taşıyan ilişkiye dair kavrayışımızı geliştirir. Bu açıdan, emek sürecinin kapitalist kontrolüne karşı atölye düzeyinde direnişin, çoğu zaman bütüncül bir siyasal varlık kazanamamış olsa bile, işçi sınıfı tarihi hakkında son derece önemli bir çalışma konusu olduğu açıktır. Ve yine bu süreçte yaşanan, direniş ve/ya boyun eğme niteliği taşıyan tüm deneyimlerin, emek sürecinin toplumsal ilişkilerinin ötesinde, tahakküm içeren tüm toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde oynadığı rol de emek tarihçilerinin eğilmesi gereken alanlardan biridir. Bu noktaya kadar ortaya attığım iddiaları, erken Cumhuriyet dönemi devlet fabrikası işçilerinin özalgı ve temsillerini işyeri deneyimlerine odaklanarak, işçilerin yazdığı dilekçeler üzerinden analiz ettiğim daha geniş bir çalışmadan seçtiğim bir örnekle tartışacağım. Erken Cumhuriyet tarih emek tarihçiliğinde sıklıkla rastlanan bazı durumları ve dönemin önemli gelişmelerini yansıtan bir işçinin, Mustafa'nın atölye deneyimi bu fikirlerin tartışılması için uygun bir giriş niteliğindedir.

Bakırköy Bez Fabrikası'nda Altı Yıl: Mustafa Fabrika Yönetimine Karşı

1945 yılında 34 yaşında, okur-yazar ve bekâr bir işçi olan Mustafa'nın Bakırköy Bez Fabrikası'na ait işçi sicil dosyasındaki en eski tarihli kayıt, 2.1.1945 tarihli işe giriş ve sicil pusulasıdır.[8] Fakat dosyadaki diğer bel-

8 Bu çalışmada kullanılan işçilerin atölye deneyimlerinin tamamı fabrika sicil dosyalarından alınmış, bu dosyalardaki en değerli malzemeler olan dilekçelerdeki çok sayıda dil ve anlatım hatası bilinçli olarak düzeltilmemiştir. İşçilerin soyadları özellikle gizli tutulmuştur.

gelerden öğrendiğimize göre, 1944 yılında bir süre fabrikada çalıştıktan sonra devamsızlık dolayısıyla kaydı fabrikadan silinmiştir. Muhtemelen bu yüzden, 1945 yılında, "bobin süpürgeci" kadrosunda (iki ay sonra bu görev "revizyon yağcı" olarak değiştirilecektir) tekrar işe alınırken dosyasına diğer dosyalarda sık rastlanmayan bir not iliştirilmiştir: "Herhangi bir disiplinsiz hareketi görüldüğü takdirde vazifesine son verilmek kaydiyle işine son verilmesi." Bu kısa not, Mustafa'nın fabrikada yaklaşık altı sene boyunca yönetimle yaşayacağı çatışmaların habercisi niteliğini taşır.

İkinci kez işe alınmasından sonra Mustafa'nın atölye deneyimine dair kayıt altına alınan ilk olay, 1946 yılının eylül ayında geçirdiği bir iş kazası hakkında fabrika yönetimi ve İşçi Sigortaları Kurumu arasındaki yazışmalardır. Haşır makinesini yağladığı sırada elini makineye kaptıran Mustafa'nın "sağ el işaret parmağının ucundan küçük bir parçası ve o el orta parmağı son boğumundan kesik olup sözü geçen işaret parmağı" kapanamadığından, Mustafa "işe karşı olan genel beden gücünün yüzde on beşini kaybetmiştir".[9] Kazanın olduğu 18 Eylül günü hastaneye yatırılan Mustafa, ekim ayının 14'ünde 15 gün istirahat ve pansumanlara devam etme şartıyla taburcu edilmiştir. Fakat istirahat süresinin bitmesinden üç gün önce "mali vaziyeti müsait olmadığından doktora müracaat ederek" doktorun yarasının tam kapanmadığına dair raporuna rağmen işbaşı yapmıştır.

Mustafa'nın işe başlama tarihi sonraki yazışmalarda üzerinde tartışılan bir konu olmuştur, çünkü Mustafa işe erken dönmüş olmasına rağmen, bu bilgiyi İşçi Sigortaları Kurumu'ndan saklamıştır. Bir işçinin dosyasındaki önemsiz gibi görünebilecek bu detay, gerçekte emek tarihçiliğinin esas mevzularından biri olan mevzuat değişikliklerinin işçilerin gündelik hayatlarını nasıl etkilediği sorusu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Çalışma deneyimine odaklanan bir bakış açısı bu tür örneklerin çoğaltılması ve yorumlanması açısından son derece önemli olanaklar yaratır. Elimizdeki örnekteki mevzuat değişikliği, Sosyal Sigortalar Kanunu'nun aynı yılın 1 Ocak günü kabul edilmiş ve sigorta uygulamalarının 1 Temmuz'da başlamış olmasıdır. Bu tarihten iki ay sonra iş kazası geçiren

9 İşçinin sicil dosyasında 17.12.1946 tarihli, İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'na gönderilen Adli Tıp Umum Müdürü imzalı belge.

Bakırköy Bez Fabrikası'nda otomatik dokuma makineleri. Görseller Sümerbank'ın fabrika broşüründen alınmıştır.

Mustafa, raporlu olduğu dönemde günlük 60 kuruş sigorta ücreti almıştır. 1945 yılında saat ücretinin 20 kuruş olarak kayıtlara geçtiği düşünülürse, bu rakam sekiz saat üzerinden hesaplanan günlük ücretinin yüzde 37.5'ine tekabül eder. Bu bilgiler ışığında Mustafa'nın yalan söylemesi iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, geçirdiği iş kazasının ciddi sonuçlarına rağmen işe dönmesi yaşadığı maddi sıkıntının boyutlarını göz önüne serer. Aslına bakılırsa, Mustafa kazadan yalnızca on yedi gün önce aldığı bir haftalık yıllık iznini de çalışarak geçirmiştir. İkincisi, sigorta uygulamasının başlamasından yalnızca iki buçuk ay sonra, Mustafa'nın sistemi kendi lehine manipüle edebilmiş olması, erken Cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinde yakın dönemlere kadar devlet politikalarının pasif alıcıları olarak görülen işçilerin, endüstriyel ilişkiler alanında gerçekleşen değişiklikleri yakından takip ettikleri ve bunların işçiler lehine açtıkları alanları etkili biçimde kullandıklarını göstermesi açısından da önemlidir.

Mustafa'nın fabrikadaki çalışma ve ücret koşullarındaki değişiklikler karşısında hızlı tepki vermek konusundaki becerisine işaret eden bir başka olay Nisan 1947 tarihlidir. Şubat 1947'de Sümerbank Genel Müdürlüğü, yünlü ve pamuklu tekstilin üretiminin artırılması için fabrikaların üç vardiya halinde geceli gündüzlü çalışmasına karar verir.[10] Mustafa dilekçesinde durumunu şu sözlerle anlatarak zam ister: "Üç ay evvelsi 11 saat çalışırken umum meyanında 8 saat çalıştırılmaktayım ve bu yüzden fena durumda bulunuyorum. Zam vaadile şimdiye kadar beklemekte bu yüzden mağduriyetim mucip olmaktadır." Dilekçenin altındaki fabrika idaresinin çeşitli dairelerinin imzasını taşıyan notlar, Mustafa'nın saat ücreti bareminin 40 kuruş olduğunu, yedi ay önce bu ücretin 30 kuruşa yükseltildiğini belirtir. Bu dilekçeden üç hafta sonra ücret 35 kuruşa yükseltildiyse de, Mustafa'nın fabrikadaki sorunları çözülmemiş, aksine yönetimle arasındaki gerginlik gittikçe artmıştır. Örneğin bu dilekçeden üç ay sonra, gece vardiyasında yemek paydosundan 20 dakika önce ça-

10 "24 Saat Çalışma: Sümerbank Fabrikaları Geceli Gündüzlü Çalışacak," *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1947.

lışmayı bıraktığı için 200 kuruş –o zamanki saat ücretinin 5.7 katı– para cezasına çarptırılmış, 1940 yılının ocak ayındaysa fabrika dışındaki hayatının çalışma deneyimine etkilerini ortaya seren ilginç bir olayda başını ciddi biçimde derde sokmuştur.

İyi İşçi Kimdir?

1948 yılının ocak ayında beş gün boyunca işe gelmeyen Mustafa'nın devam kontrol kartına el konulmuştur. Durumu müdüriyete bildiren dilekçesinde Mustafa iyi bir işçi olduğunun altını çizmektedir: "Üç senedir yağcılık yapmaktayım. Bir gün bile kendiliğinden devamsızlığım yoktur. Bu kere İstanbul'da sarhoş oldum, 15 gün cürmü meşhutten yattım. Kartımı devamsız diye almışlar. Böyle bir hadisenin de badema olmasına imkan olmadığından kartımın verilmesini rica ederim."

Dilekçenin altındaki notlardan ilki "kanuni mahzur bulunmadığı takdirde eski kadrosunda çalıştırılmasında mahzur yoktur" iken, ikinci not "şefinden ve ustalarından ve sicil şefliğinden inceleme ve tahkik yapılması, çalışkan, devamlı ve itaatkâr bir işçi ise tekrar işine verilmesi" olarak kayda geçmiştir. Yapılan tahkikatın sonucu Zat İşleri Servisi'ne "Adı geçen işçinin serkeşliği meyyal bir tabiatte olduğu ustabaşısı ve iş arkadaşlarınca da kabul edilmektedir. Çalışması iyi olmakla beraber, disiplinsiz hareketleri görülmüştür" olarak bildirilmiş, fakat "herhangi bir disiplinsizlik vaziyeti görüldüğünde kaydı silinmek üzere" Mustafa yağcı kadrosunda yeniden işe alınmıştır.

Dönemin devlet fabrikalarında işçilerin iş dışındaki davranışlarının fabrika yönetimi tarafından takip edilmesi sık rastlanan bir durumdur. İşe giriş şehadatnamesinin bir parçası olarak iyi hal kâğıdı istenmesinden, işçilerin fabrikada çalıştıkları dönemde yaptıkları ikinci evliliklerde verilen evlilik yardımı öncesi ilk evliliğin bitmesinde işçinin "suçu" olup olmadığının araştırılmasına kadar uzanan geniş bir aralıkta yapılan ahlâki değerlendirmeler, elimizdeki örnekte olduğu gibi işçilerle fabrika yönetimi arasında sorun yaşandığında yazılan dilekçelerin altına not olarak düşülmüş ve görünen o ki sonraki tarihlerde işçi hakkında verilen kararlar üzerinde de etkili olmuştur. Elimizdeki bazı örnekler, işçilerin bu ahlâki denetimi kabul ve hatta diğer işçilerle yaşadıkları problemler söz konusu

olduğunda talep ettiklerine dair bilgi vermektedir.[11] Mustafa'nın aldığı hapis cezasını açıklar ve yeniden işe alınmayı talep ederken kullandığı alttan alan ve ricacı dili, bu kabulün neticesidir.

İş disiplini ve ahlâki denetim problemlerinin yanı sıra, Mustafa ücret konusunda da fabrikada sıkıntı yaşamaktadır. Devlet işçilerinin ücretlerine her altı ayda bir, amirleri tarafından olumlu değerlendirme almaları karşılığında zam yapılması uygulamasına rağmen, Mustafa Nisan 1947 ile Ağustos 1948 tarihleri arasında zam da alamamıştır. 20 Ağustos 1948 tarihli zam isteme dilekçesi, fabrikada geçen son dört yılının kısa bir özeti niteliğini taşır:

> Dört senedir fabrikanın muhtelif yerlerinde yağcılık yapmaktayım. Bu müddet içinde işimden hiçbir gün geri kalmamaksızlığım ve verilen bütün dairelerin işlerini vicdanımla ve gayretimle ifa etmekten çekinmedim. Bu sebepledir ki vazifeye göstermiş olduğum alaka yüzünden son zamanlarda sağ elimin parmaklarında vazife yüzünden dişliye kaptırarak istikbalimi kayıp etmiş bir durumdayım. Bununla beraber aynı işte dokumada çalışmaktayım. İki üç aydır zam vaadlerile ustam, şefim ve işletme şefi aralarında atlatılmaktayım ve bu çıkışımda tehditle dışarıyı göstererek vakti gelince verileceğini ankaradan işletme, işletmeden şefine, şefinden müdür beyin vermediğini ileri sürerek sizleri beklemekteyim. Bütün bu tereddütler içerisinde bugün yarın ümidile beklemekte idim. Zatialinizin izinden dönmesile bu iztidami yazmak mecburiyetinde kaldım. Gereken yerlere havale ve emir buyurarak zam yapılmasını arz ve istida eğlerim.

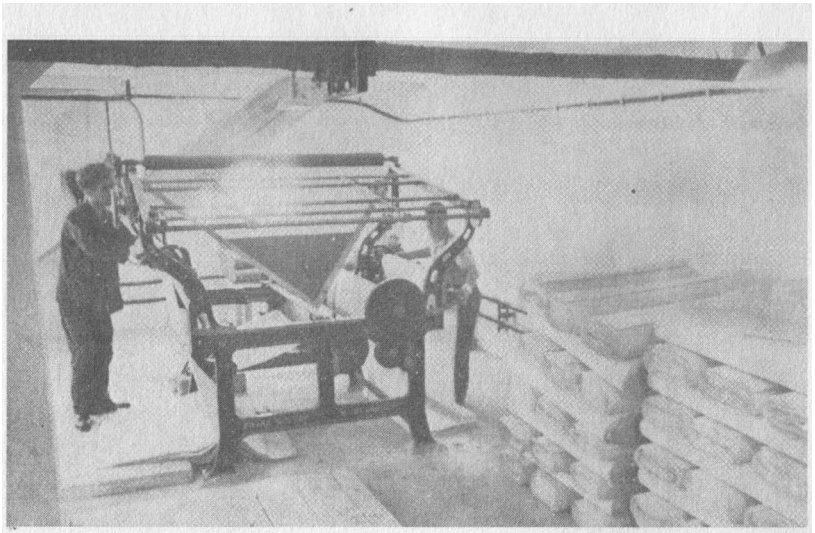
Fabrikada bu dönemde dilekçe yazan pek çok başka işçi gibi Mustafa da zam talebini meşrulaştırmak için "görevine sadık işçi" imajını kullanmış, bu tarihten önce fabrika idaresiyle yaşadığı sorunları anmamıştır.

---

11 Bu durumun en ilginç örneklerinden biri, 1942 yılında, Bakırköy Bez Fabrikası'nda çalışan ayrıldığı karısı hakkında fabrika işletme şefliğine dilekçe yazan Mehmet'tir: "Fabrikanızın kontrol kısmında çalışan nikahlı karım Kesire bundan 18 ay evvel evimi soyarak kaçmış ve fabrikadan da çıkmıştır. Şimdi tekrar fabrikaya gireceğini haber aldım. Beşeriyete ahlâksızlık aşılayacak olan bu kadının fabrikaya alınmamasını dilerim." Bu dönemde fabrikalarda çalışan kadın işçiler hakkındaki bilgimizin ne denli az olduğu da hesaba katılırsa, bu ve bunun gibi toplumsal cinsiyet temsillerini yansıtan dilekçelerin değeri daha iyi anlaşılacaktır.

Yakın tarihli başka işçi dilekçelerinde işçiler ve yöneticiler arasında gerginliğe neden olduğunu gördüğümüz işçiye verilen işin niteliğinin değiştirilmesi durumunun Mustafa'nın da başına geldiğini, ancak kendisinin bundan şikâyet etmek yerine kendisine verilen tüm işleri özenle yerine getirmek konusundaki dikkatiyle övünmek yoluyla bunu lehine kullandığını görüyoruz. Bu durum kısa bir süre değişecek, Mustafa fabrikada yaptığı işin niteliği hakkında yönetimle ciddi bir mücadele içine girecektir. Mustafa'nın dilekçelerini diğer işçi dilekçelerinden ayıran, geçirdiği iş kazası sonucu parmaklarının bir kısmını kaybetmiş olmasının dilekçelere verdiği güçlü tondur. Mustafa kazadan önce yaptığı işe kazadan sonra da devam etmekte ("Bununla beraber ayni işte dokumada çalışmaktayım"), muhtemelen işçi sigortaları gibi uygulamalarla işçiler lehine iyileşmekte olan çalışma ilişkileri evreninde bu durumun kendisi açısından yarattığı durumdan yararlanmak istemektedir. Dilekçesinde geçirdiği iş kazasını "vazifeye göstermiş olduğu alakaya bağlayan", parmaklarını kaybetmesinin "vazife yüzünden" olduğunu açıkça ifade eden Mustafa, bu durumun kendisi açısından yarattığı sonucu da dramatik bir dilsel kullanımla "istikbalini kaybetmek" olarak ifade etmektedir. Bu noktada dilekçenin muhatabının fabrikanın müdürü olarak seçilmesi ve kazadan bu sözlerle bahsedilmesi, üretim sürecinde ne olup bittiğini bilmeyen müdüre durumun vahametini ve aciliyetini anlatma çabasıdır. Daha sonra göreceğimiz gibi, müdürün bu durumdan haberdar olması durumunda yaşadığı haksızlığı gidereceği inancını ima eden Mustafa'nın buna gerçekten inanıp inanmadığını bilmek mümkün değildir; ancak madunların dilekçelerinde çoğu zaman son çare olarak seslendikleri yüksek statülü idarecilere, işçilerin uğradıkları haksızlıklardan haberdar olmayan adil yöneticiler olarak davrandıkları tarihsel örnekler azımsanamayacak kadar yaygındır.

Mustafa'nın zam talebinin karşılanmadığını, yukarıdaki dilekçeden üç hafta sonra makine mühendisliği biriminin fabrika müdürlüğüne yazdığı dilekçeden öğreniyoruz. Endüstriyel emek tarihçiliğimizde bahisleri neredeyse hiç geçmeyen fabrika mühendislerinin çalışma deneyimleri ve bu deneyimleri yorumlama süreçleri hakkında bilgi vermek açısından son derece önemli olan bu dilekçe, aynı zamanda yönetimin zam talebi ile ilgili olumsuz kararından sonra Mustafa ile fabrika yönetimiyle gittikçe gerginleşen ilişkilerinin de ayrıntılarını ortaya koyar:

Fabrika müdürlüğüne,

Revizyon işçilerinden Mustafa Arap'a çalışmadığı ve işine lakayıt olduğu için zam yapılmamıştır. Bu defa 11/9/1948 tarihinde makina mühendisliğine gelerek zam talep etmiş ve kendisine evvela çalışması usta ve mühendisleri tarafından takdir edildikten sonra zam yapılabileceği, şimdi vazifesi başına dönmesi icap ettiği söylenmiştir. Mustafa vazifesi başına gitmeyerek "bana zammı kim vermiyor söyleyin" diye tehdide başlamıştır. Kendisine yine sükûnetle iş başına gitmesi tavsiye edilmişse de iki saat geçtiği halde yine koridorda beklediği görülmüş ve sabahtan öğleye kadar, kard bastığı halde iş başında bulunmadığı için bir yevmiyesini kesmek mecburiyetinde kalınacağı ihtar edilmiş ise de "istersen iki yevmiye kes, gitmiyorum" diye tehdide başlamıştır. Çalışmayan, emir tutmayan ve mühendisliği bile tehdide yeltenen bu işçinin servimizde çalışamayacağını bildirir, durumu yüksek görüşlerinize arz ederiz.

Makine mühendisliğinin dilekçesinin üzerinde personel şefi tarafından Mustafa'ya gerekli ihtarın yapılması ve disipline aykırı hareket etmesi halinde işine son verileceğinin bildirilmesi talimatı not edilmiştir. Bahsi

geçen ihtarın Mustafa'ya aynı gün verildiğini, kendisinin yine aynı tarihli bir sonraki dilekçesinden öğreniyoruz. Bu dilekçe işyeri deneyiminin bir işçinin kullandığı dilde yarattığı değişimi göstermesi açısından son derece çarpıcıdır. Yazdığı önceki dilekçelerden farklı olarak Mustafa'nın talebi artık ücret artışıyla sınırlı kalmayacaktır.

Ücret Artışı ve İnsanca Muamele

Makine mühendisliği biriminin fabrika müdürlüğüne yazdığı dilekçeyle Mustafa'nın şahsi dilekçesi olayı tamamen farklı anlatırlar:

> Fabrikanızda 4 senedir çalışmaktayım. Amirlerimin muvafakatile beşer kuruş üç defa zam aldım. Sağ olun fakat bu sefer yine zam istemek için müracaat ettim maalesef şefimiz müteaddit defalar tehditlerde bulunarak oyaladı bu günde beni insanlığa yakışmayacak şekilde ithamlarda bulunarak kötü mevkie düşürüyor ve zam vermek istemiyor. Hakkımın aranmasını rica eder saygılarımı sunarım.

Mühendislik biriminin imzasını taşıyan anlatıda dikkati çeken nokta, Mustafa'nın bir günlük yevmiyesinin kesilme tehdidine karşı "istersen iki yevmiye kes, gitmiyorum" cevabını vermiş olmasıdır. Bu olaydan henüz bir sene önce başına gelen iş kazası örneğinde Mustafa'nın günlük yevmiyesini kaybetmemek için rapor süresi dolmadan işe başladığı düşünüldüğünde, ücret kesintisi tehdidine boyun eğmemesi, meselenin ücret zammından çok daha fazlasını içerdiği izlenimini doğurur. Zammı kendisine vermek istemeyen kişinin kimliğinin peşinde olması da meselenin kişiselleşmiş niteliğinin bir işareti olarak okunabilir. Gerçekten de Mustafa'nın dilekçesinde, daha önce üç kez zam almış olmasına rağmen, kendi ifadesine göre bu defa şefin tehditkâr davranışları ve kendisini oyalaması sonucu zam alamamış olması, meselenin kötü idarecilerden habersiz adil yönetimi haberdar etme olarak yorumlanmasını güçlendirir. Dilekçenin son cümlesinde geçen "hakkımın aranmasını rica ederim" ifadesi bu açıdan ilginçtir: Mustafa'nın hakkı nasıl aranacaktır, talebi tam olarak nedir?

Müdüriyet imzasıyla ertesi gün yazılan dilekçe, Mustafa'yı işyerinin intizam ve disiplinine aykırı hareket etmek ve Fabrika İç Tüzüğü'nün işçilerin dilekçelerini şahsen takip etmelerini yasaklayan 16. maddesini

ihlalle suçlar ve bu hareketlerin tekrarında işine son verileceğini bildirir. Mesele geçici olarak kapanmış gibi görünse de, atölye düzeyinde gerilim artmaya devam edecektir. Örneğin 1949 yılının haziran ayında Mustafa ustabaşına karşı gelmekten günlük ücreti tutarınca cezaya çarptırılmış, bu türden cezalar alan diğer işçilerden farklı olarak, Mustafa kendisine verilen ceza bildirim belgesini imzalamayı reddetmiştir. Bunun iki nedeni olabilir: Mustafa ya birkaç ay önce de kendisinden şikâyetçi olduğu ustabaşının otoritesini açıkça reddetmektedir ya da belgeyi imzalamayı reddederek cezadan kaçabileceğini düşünmektedir. Kendisine tebliğ edilen karar belgelerini imzalamamak Mustafa'nın fabrika yönetimiyle yaşadığı çatışmalı ilişkinin son perdesinde de başvurduğu bir taktik olacak, bu davranışının son derece bilinçli bir tercihe dayandığı da sonraki dilekçelerde ortaya çıkacaktır.

İşçi Mümessili Devreye Giriyor

Fabrikaya girdiği 1944 yılından beri türlü sebeplerle yönetimin farklı kademelerindeki amirleriyle gerilimler yaşayan Mustafa'nın fabrikadan ayrılmasına neden olan son olayla ilgili elimizdeki ilk yazışma 1950 yılının Mart ayına aittir:

> İşçi mümessilliğine,
>
> 6.3.950 günü hariçte vuku bulan ufak bir vukuatım dolayısiyle ve mahkeme karariyle 27 gün hapis cezası yedim. Fabrikayla alakamın kesilmemesi hususunda gereken muamelenin yapılmasını rica ederim.

Bu dilekçe, incelenen dilekçeler arasında işçi mümessiline yazılan ilk örnek olarak dikkat çeker. İşçi mümessiliği 1939 yılında çıkarılan "İş İhtilaflarını Uzlaştırma ve Tahkim Nizamnamesi" ile uygulamaya konulmuştur.[12] Bu nizamnameye göre işçi mümessilleri her iki senede bir işyerinde yapılan seçimlerle belirlenecek, işçiler ve işveren arasındaki sorunların çözümünde rol oynayacaklardı. Pratikte bu uygulamayla ilgili pek çok sıkıntı yaşanmış, özellikle işçi mümessillerine iş güvencesi sağlanmadığından mümessiller patronların ve idarecilerin yoğun baskısına ma-

12 *T.C. Resmi Gazete*, 21 Mart 1939, sayı 4165.

ruz kalmıştır.[13] Tek partili dönemin sona ermesiyle artan siyasi rekabet ortamında işçi mümessilleri üzerindeki baskı hakkında pek çok şikâyet olmuş, bu tür sıkıntı ve şikâyetler ulusal basında sıkça yer almıştır.[14] 1939 yılından bu yana uygulamada olan mümessillik kurumuna, daha önceki örneklerden gördüğümüz kadarıyla endüstriyel ilişkiler alanında vuku bulan değişiklikler karşısında son derece hızlı davranan Mustafa'nın 1950 yılına kadar başvurmamış olması nasıl açıklanabilir? Mustafa'nın işçi mümessilliği kurumuna ikinci başvurusunun, dilekçesini mümessil yoluyla müdüriyete ulaştırmak şeklinde olduğu düşünüldüğünde, olası cevaplardan biri, sendikal faaliyetin son derece yaygınlık kazandığı ve seçimler öncesi artan siyasi rekabet ortamında işçilerin elde ettiği meşruiyet zemininin işçi mümessillerinin fabrikadaki varlığını güçlendirmiş olma ihtimalidir. Endüstriyel ilişkilerin son derece dinamik olduğu böylesi bir dönemde işçi mümessilliği kurumunun işleyişine ve işçi mümessillerinin deneyimlerine yoğunlaşan bir çalışma eksikliği bizi bu konu hakkında daha ileri argümanlar üretmekten alıkoyar.

Hapis cezasını haber veren dilekçenin üstünden bir buçuk ay geçmiş, Mustafa halen işe geri alınmamıştır. Nisan ayının 14'ünde konuyla ilgili Fabrika Müdürlüğü'ne işçi mümessili eli ile ulaştırılmak üzere yazdığı ikinci dilekçede durumunun zorluğunu şu sözlerle ifade eder:

> Fabrikanın dokuma ikinci kısmında yağcı olarak çalışmakta iken sarhoşluk yüzünden mahkemeye verilerek bir ay hapis cezasiyle 150 lira para cezasına verilmiş idim. İstida ile vaziyeti fabrika mümessilleri vasıtasiyle personele bildirmiştim. Şimdi ise cezamı bitirmiş olup vazifeme başlamak için müracaat ettim ise de bana bugün gel yarın gel diye beni işime almamaktadırlar. Amele olarak bahçede üç lira yevmiye ile çalışmaktayım. Almakta olduğum ufak bir para ile geçinmek çok zor olduğundan evvelce çalışmış olduğum vazifeme tekrar alınmak için işbu istidamın kabuliyle icabeden muamelenin yapılmasını rica ederim.

---

13 İ. Coşkundeniz (1955). "Toplulukla İş İhtilafları, Hazırlanması ve Yürütülmesi," *Sosyal Siyaset Konferansları*, 7. Kitap, s. 67.

14 "İşçi Mümessilleri İçin Yeni Hükümler ve Sigorta İşi!", *İkdam-Gece Postası* (25 Aralık 1948); "Mümessil Seçiminde Dikkat Edilecek Noktalar", *İkdam-Gece Postası* (2 Nisan 1949); Melih Göktan, "Türkiye'de İş İhtilafları ve İşgücü ile Münasebetleri". Kemal Sülker Koleksiyonu, Dosya No. 347, USTE.

Dilekçenin üzerindeki ustabaşı imzalı kısa notta yağcı kadrosunun da, Mustafa'ya verilecek herhangi başka bir kadronun da olmadığı belirtilir; anlaşılan o ki Mustafa'nın atölyede kurduğu gerilimli ilişkiler, fabrika yönetiminin üst kademelerini ikna etmesi gereken anlarda işini kolaylaştırmamaktadır. Burada dikkati çeken bir başka nokta, Mustafa'nın tarihsel gelişimin tersine dönmüş bir anlatısı olarak sitemkâr bir dille aktardığı fabrika işçisiyken amele olma durumudur. Mustafa iki hafta sonra yeniden, bu defa fitil nakliyecisi olarak işe alınır. İlginç olan, iş kazasında kaybettiği parmaklarının son derece zorlaştıracağı bu işin Mustafa'nın işe giriş şahadetnamesinde istediği iş olarak belirtilmiş olmasıdır. Ancak işe alındıktan henüz iki hafta sonra İşletme Şefi'nin Fabrika Müdürlüğü'ne yazdığı dilekçe, Mustafa'ya işe alınırken "şimdilik fitil nakliyeciliğine alınıp ilerde herhangi bir kısımda açılacak yağcılığa geçirileceği" sözü verildiği ve kendisinin işçi devam kartını bastığı halde kendisine verilen işi yapmayarak başka dairelerde gezdiğinden şikâyetle "bu halin devam ettiği görüldüğü takdirde işine son verileceğinin alâkadar servis vasıtasile kendisine tebliğini rica eder". Bu dilekçenin üzerindeki not, fabrika yönetiminin Mustafa'nın kendisine yapılan tebliğleri bilinçli olarak kabul etmeme davranışının farkında olduğuna işaret edecek niteliktedir: "[Mustafa'ya] her defasında yazılı bir ihtar yapılması."

İşletme şefinin bu dilekçesi, Mustafa'nın fabrikada bu dönemde yazılan diğer işçi dilekçelerinde de rastladığımız bir davranış olan verilen işi yapmayı reddetmek yoluna gittiğini gösterir. Robin Cohen, görev ve zaman pazarlığını, işçilerin emek sürecinin idari kontrolüne karşı geliştirdikleri örtük işçi tepkilerinden biri olarak tanımlar ve yönetimin emek süreci üzerinde denetimi artırmak çabalarına karşı geliştirilen direniş biçimleri arasında işçinin "görev tanımlarına ve işinin detaylarını belirleyen kurallara aşırı katı bir şekilde bağlı olmasını" sayar.[15] Mustafa'nın durumu, Cohen'in yönetimin işin sınırlarını yeniden tanımlaması üzerine yaşanan bir iş tanımı ihtilafına uymaktadır; bu yeniden tanımlama aslında uzun yıllardır devam etmekte olan atölye düzeyindeki gerilimli ilişkilerin, Mustafa'nın fabrikadan tamamen uzaklaştırılması söz konusu

15 Robin Cohen, *Contested Domains: Debates in International Labour Studies*, (Londra: Atlantic Highlands, 1991), s. 95-101.

olduğunda geldiği noktayı belirtir. İşe son kez daha öncekinden başka bir pozisyonda çalıştırılmak üzere alınması, Mustafa'nın o güne kadar göstermediği sertlikte formülasyonları içeren, aynı zamanda dönemin işçi dilindeki değişimlerin de bir göstergesi olarak okunabilecek dilekçeler yazmasına neden olacaktır. Bunlardan 7 Temmuz 1950 tarihli olanı, ne Mustafa'nın ne de sicil dosyaları incelenen diğer işçilerin o güne kadar yazmadığı biçimde açık, net ve sert ifadelerle kaleme alınmıştır:

> İş saatleri zamanında sürekli bir şekilde işimin başında bulunmam icap ederken çok defalar şu veya bu sebeple görevimden ayrıldığım ve servis şefleri tarafından işime davet hakkında yapılan ihtarı dinlemediğim ve bu halim dolayisiyle müteaddit defalar sözle ve yazıyla tebligat yapılmasına rağmen vaziyetimi bir türlü ıslah çaresine bakmadığım ileri sürülerek iş kanununun maddei mahsusasına istinaden 15.6.950 tarihinden sonra iş dışı edileceğime dair müessesenin 1.6.950 tarih buyruklarını tebellüğ ettim. Hizmet karşısında şahsıma isnat olunan bu alakasızlığın ve herhangi bir servis şefi tarafından işime davet hakkındaki ihtarın asla varit bulunmadığını aşağıdaki [okunmuyor] dahilinde arz ve beyanıma müsadelerini dilerim;
>
> 1) Sekiz yıldır çalışmakta olduğum bu müessesede talimata aykırı herhangi bir harekette bulunmadığım gibi servis şefleri tarafından da gene

herhangi bir ihtar ve muahezeye maruz kalmış değilim. Bu oldukça uzun hizmet süresinde şayet isbat edildiği gibi o yolda müteakip ihtar ve muahezelere maruz kalmış olsaydım müessesenin yürürlükte olan talimatlarına göre hakkımda bir veya müteakip muamelelerin tatbiki ve bu tatbikatın da kayden tesiki gerekirdi.

2) Ahiren müessese ve hizmet dışında, hariçten birisi ile aranuzda geçen bir münazaadan dolayı bir aya mahkum edilmek kazasına uğradım. Müddetin bitiminde müesseseye iltihakımda hiçbir sebep gösterilmeden asli hizmetim olan yağcılıktan şekil ve mahiyeti itibariyle kendisinin büsbütün yabancısı bulunduğum nakliyecilik hizmetine görevlendirilmem üzerine itiraz dermeyanile resmen istidada bulundum ve eski yağcılık hizmetine iademi istirham ettim. Müessesede ömrünün sekiz senesini hizmete vakfetmiş ve bu uğurda elinin parmaklarını kaybetmek bahtsızlığına uğranuş bir işçinin hiçte tanımadığı nakliyecilik hizmetine sürülmesi karşısında kendi asli hizmeti olan yağcılığa iadesi istirhamında bulunması bir suç ve iş kanununa aykırı bir hareket halinde mütalaa buyurulduğu [okunmuyor] herhangi bir insaf ve adalet ile kabil telif bulunmadığını, bu mütalaa [okunmuyor] doğrudan doğruya mağduriyetimi mucip bir durum teşkil etmekte bulunduğu sarahatiyle meydandadır.

3) 1. maddede şerh olunan husuat dahilinde hakkımda herhangi bir tebligatta bulunulduğuna dair resmi kayıtlara dayalı muamelat vuzuhlarıyla [okunmuyor] ...madıkça ve tevsik olunmadıkça tatbikatta talimname ve iş kanunu hükümlerince muameleye tabi tutulduğuma kani olamayacağımdan mağduriyetime yer kalmamak üzere müessesedeki asli hizmetime iadem hususuna emir ve müsaadelerinizi arz ederim.

Bu dilekçenin dikkati çeken ilk özelliği, Mustafa'nın önceki dilekçelerinde kullandığı dilden oldukça farklı bir dilde kaleme alınmış olmasıdır. Önceki dilekçeler fevri ve aceleyle yazılmış izlenimi yaratırken, bu defa dikkatli bir düşünme sürecine işaret eden oldukça resmi bir dil ve açık ifadeler kullanılmıştır. Daha önceki baştan savma fakat içten dilekçe dilinin yerini, öncelikle kendisine yöneltilen suçlamaları özetleyen, sonrasında iddia ve taleplerini analitik bir biçimde aktaran resmi bir dilin alması Mustafa açısından durumun vahametini ortaya koyduğu kadar, mücadele azmini de örnekler.

Bu dilekçenin ortaya çıkardığı başka bir noktaysa, Mustafa'nın daha önce de başvurduğu disipline ilişkin sözlü ve yazılı tebliğleri teslim almayı reddetme taktiğini, bu davranışın sonuçlarının farkında olarak uyguladığıdır. Bir kez daha, endüstriyel ilişkiler alanının kendisine tanıdığı fırsatların bilincinde ve bunları kullanmak konusunda atak olan bir işçi portresiyle karşı karşıya olduğumuzu gösteren bu olay, işyeri düzeyinde yapılan tarihsel analizin örtük direniş pratiklerini ortaya çıkarmak konusundaki olanaklarını örnekler. Bununla bağlantılı bir başka nokta da, dilekçenin "Uyarı aldıysam kanıtı nerede? İddia edildiği gibi disiplinsizlik yaptıysam neden gerektiği gibi cezalandırılmadım?" anlamına gelecek sorularının ve bunların formüle ediliş biçiminin uyandırdığı kendine güven duygusudur. Yönetim bu kendine güven duygusundan etkilenmemiş olacak ki, verdiği cevabı, Mustafa'nın işe başladığı günden beri aldığı tüm para ve ihtar cezalarını sıraladıktan sonra şu sözlerle bitirir: "Kanun gereğince işveren derhal iş akdini feshetmek selahiyetini haizken sokakta aç bilaç kalmanızı düşünen idaremiz sizi himayeye çalışmış ve bu suretle vicdan borcunu yapmıştır. Tahammül edilemeyen durumunuz karşısında hakkınızda kati kararını vermek zorunda kalmıştır." Mustafa'nın sicil dosyasındaki bu son belgeyle birlikte fabrikadaki günlerinin de sonu gelmiştir.

1940'lı yılların ikinci yarısında İstanbul'da devlete ait bir tekstil fabrikasında çalışan bir işçinin altı yıllık atölye deneyimlerinden, işçilerin özalgıları ve yönetimle ilişkileri hakkında öğreneceğimiz üç önemli nokta var. Bu noktalar, Bakırköy işçilerinin dilekçelerinde ortaya çıkan son derece ilginç ve önemli bir eğilimi destekler niteliktedir. 1940'lı yılların başında yazılan ve "kulunuz, hizmetkârınız" gibi ifadeler içeren işçi dilekçelerinin boyun eğen ve bazı durumlarda neredeyse yalvaran tonuna karşılık, işçiler 1940'ların sonunda görev ve haklar üzerine kurulu bir endüstriyel ilişkiler evrenine işaret eden bir dille dilekçeler yazmışlardır. Her ne kadar Mustafa'nın dilekçelerinde de "acizleri, mağduriyetim" türü ifadeler geçse de, bu ifadelere bahsi geçen acz ve mağduriyeti yaratan aktörleri işaret eden türde ifadeler eşlik etmektedir. Taleplerin formülasyonundaki yalvarma tonu, yerini meseleyi tamamen kavramış bir kendine güven tonuna bırakmıştır.

İkinci olarak, bu dönemde işçilerin yazdıkları dilekçelerin çoğundan farklı olarak, Mustafa'nın yönetimden talep ettiği yalnızca bir ücret artışı değildir. Kendisi bir yandan idarenin kendisine verdiği işleri tartışmaya açmak suretiyle bir görev tanımı pazarlığı yapmaktadır; işe giriş şahadetnamelerinde "[işçinin] hangi işi istediği" sorusunun karşılığına "herhangi bir iş" yazılmasının, verilen işin sıklıkla üstünün karalanarak değiştirilmesinin adet olduğu bir fabrikada, bu tartışmanın bir işçi tarafından ısrarla yapılması önemlidir. Üstelik, Mustafa kendisine verilen işin değiştirilmesi konusunda kararlı bir mücadele yürüttüğünde, ilk hapis cezasının ardından amele durumuna düştüğünden yakınarak fabrikaya dönmek için yazdığı dilekçenin üstünden az bir zaman geçmiştir. Az miktarda ücret zamları için defalarca ağlamaklı dilekçeler yazmak zorunda kalan işçiler düşünüldüğünde bu kuşkusuz önemli bir durumdur. Bunun yanı sıra, Mustafa'nın talepleri arasında "insanca muamele" de yer almış, kendisi İç Yönetmelik'i çiğnemek pahasına dilekçelerinin elden takibi konusunda da ısrarcı davranmıştır.

Üçüncü ve son olarak, Mustafa'nın son derece dikkatlice formüle edilmiş dilekçesinde alttan alta sezilen isyankâr tavırdır. Yönetimin kendisine yaptığını düşündüğü haksızlıkları anlatırken aslında bir yandan da muhatabını yasal yollara başvurmakla alttan alta tehdit etmektedir, dilekçenin "kani olmayacağımdan" ifadesi ile bitmesi tam da bu yüzdendir. O, erken Cumhuriyet dönemi emek tarihi literatürünün açık ya da örtük olarak çizdiği işverenle, yani devletle iyi ilişkileri içerisinde, "devletin işçi sınıfı" niteliğinde, aldığı sosyal yardımlar ve özel sektöre göre yüksek ücretler (bu iddianın da ayrıca yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir) için devlete minnettar işçi portresinin aksine, kendine acındıran, yalvaran değil, açıklama isteyen, fabrika yönetimi hakkında kendine ait güçlü fikirleri olan, endüstriyel ilişkiler alanında gerçekleşen değişiklikleri dikkatle takip edip bunların işçiler lehine açtığı alanlardan yararlanan bir işçidir.

Mustafa'nın neredeyse altı yıl süren Bakırköy Bez Fabrikası deneyimi ne kadar genelleştirilebilir? Bu sorunun cevabı ancak emek tarihçiliği alanında işyeri ve çalışma deneyimine odaklanan çalışmaların sayısının artmasıyla mümkün olacaktır. Bu kısa ve bireysel analiz, emek tarihçileri açısından çalışma deneyimine yoğunlaşmanın, makro ölçekli politik

ve ekonomik değişikliklerin, işçilerin gündelik hayatında yarattığı etkileri, fabrika yönetimiyle işçiler arasındaki ilişkilerin temel dinamiklerini, fabrika idaresinin iç işleyiş dinamiklerini görme olanakları yarattığını göstermektedir. Üretim sürecindeki gündelik çalışma deneyimlerinin, işçilerin çalışma ilişkileri, sınıf konumları ve ilişkilerini temsil etme biçimlerini şekillendirmesi hakkında daha fazla düşünmemiz gerektiğini de ortaya koymaktadır. İşçi sınıfının kurumsalcı tarihiyle yetinmemek, fabrikalardan çıkmak, işçilerin tarihini çalışmanın tarihiyle sınırlamaktan kaçınarak onları mahallelerinde, futbol kulüplerinde, kahvehanelerde takip etmek... bütün bunlar kuşkusuz işçi sınıfı tarihçiliğimizi zenginleştirir. Ancak bunları emek tarihi açısından anlamlı kılan temel dinamiğin kapitalist üretim sürecinden ve bu sürecin etrafında şekillenen çalışma deneyiminden geçtiğini Türkiye emek tarihçileri olarak hatırda tutmamız gerekir.

KÜÇÜK SANAYİDE İŞÇİ OLMAK: MAHMUTPAŞA DOKUMACILARI VE "DAVALARI"

BARIŞ ALP ÖZDEN

İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinden 1960'lara uzanan yıllar Türkiye emek tarihi açısından önemli bir dönemi teşkil etmektedir. Birçok üreticinin tarımsal ekonomiden büyük kentlerdeki sanayi işlerine doğru kaymasına ve ücretli emek formunun yayılmasına tanıklık eden dönem içerisinde işçi sınıfı hem faal bir güç hem de farklı aktörler arasındaki çatışmaların bir konusu haline gelmiştir. Emek tarihçiliğimizde genellikle üzerinden atlanan veya küçümsenen bu dönem,[1] grev, işgal, kitlesel sokak eylemleri gibi "hareket tarihçiliği"nin[2] kendisini sınırladığı mücadelelerin ötesinde zengin deneyimler sunmaktadır. Özellikle büyük kentlerde, işyerlerinden yaşam alanlarına ve ayrıksı bir sınıf kimliğinin ve kültürünün oluşumuna olanak tanıyan gündelik hayatın dönüşümüne uzanan farklı bağlamlarda sınıf oluşumu sürecini takip edebileceğimiz deneyimlere bakmak, emek tarihçiliğimizin önüne muazzam derinlikte bir araştırma gündemi sunabilir. Üstelik, tek parti yönetiminden görece liberal bir rejime geçilmesi, Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasıyla beraber iş hayatını düzenleyen mevzuatın gelişmesi ve sendikal hareketin ortaya çıkması gibi yasal ve kurumsal gelişmelerle beraber siyasal ve ekonomik elitler arasında üretimin mo-

1 Türkiye emek tarihi literatürünün 1950'lere bakışını eleştiren kapsamlı bir tartışma için bkz. Hakan Koçak, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Çalışma ve Toplum*, sayı 18 (2008).

2 Emek tarihçiliğimizin bir hareket tarihi olarak gelişmesinin özcü ve indirgemeci tarihsel anlatılara neden olduğu şu makalede ayrıntılı bir biçimde tartışılmıştı: Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar", *Tarih ve Toplum (Yeni Yaklaşımlar)*, sayı 2 (Güz 2005).

dernleşmesi ve rasyonalizasyonuna dair kaygıların büyümesi gibi bir dizi faktörden dolayı, bu dönemde kentlerde mekânsal olarak da farklılaşmış geniş emekçi kitlelerini gözlemleme, tanıma ve tarif etme ihtiyacının da doğduğunu görüyoruz. Bu ihtiyaç dolayısıyladır ki, bu dönemde toplumsal reform imkânlarına işaret eden "bilimsel araştırmalar"dan popüler matbuata, sendikal raporlardan gündelik basına dek işçilerin çalışma ve yaşam deneyimlerini öğrenebileceğimiz zengin kaynaklar üretilmiştir.

Eğer 1940'ların ikinci yarısı ve 1950'leri kapsayan bu dönemin yarattığı zengin sınıf deneyimlerinin küçümsendiğini söyleyebiliyorsak, bu yıllarda küçük sanayide çalışan işçilerin toptan göz ardı edildiğini rahatlıkla iddia edebiliriz. Modernleşme paradigması ve yapısalcı-işlevselci kuramlarla malul olan modern Türkiye emek tarihçiliği, ilgisini endüstriyel gelişimin bir sonucu olarak ortaya çıkan fabrikalarda çalışan kol emekçilerine yoğunlaştırmıştır. Hâlbuki sermaye birikiminin hız kazandığı bu yıllarda dahi küçük sanayi büyük bir dinamizm göstermekte ve bu tür işletmelerin sayısı ve istihdam etmekte olduğu işçi adedi büyük bir hızla büyümekteydi. Dahası, hem akademik hem de popüler sınıf kavramlaştırmalarının varsaydığının aksine, küçük işletmelerdeki emek ilişkileri hızla pre-kapitalist özelliklerden sıyrılmakta ve modern ücret sistemleri ve emek süreçlerine tabi olarak çalıştırılmaktaydı.[3] Bu yazı küçük sanayi üretiminin çok önemli olduğu bir sektör olması nedeniyle İstanbul - Mahmutpaşa'da toplanmış olan dokumacılık sektöründe çalışan işçilerin emek süreçlerinde tanık oldukları dönüşüm ve mücadele deneyimlerine odaklanacaktır.[4]

---

3 Küçük işletmelerde çalışan işçilerin henüz olgunlaşmamış ücretli emek biçimlerini temsil ettikleri, yarı-proleter oldukları, ücretli emek piyasasına ancak yakın zamanda katıldıkları, kırsal bağlantılarının hâlâ çok güçlü olduğu ve bunun bilinç düzeyleri üzerinde belirleyicilik taşıdığı gibi varsayımların hegemonik olmayı sürdürmeleri, hem popüler hem de akademik düzeydeki emek çalışmalarının küçük işletmelerdeki işçileri göz ardı etmesine yol açmaktadır. Bu konuda, bir alan araştırmasına da dayanan kuvvetli bir eleştiri için bkz. Arif Geniş, *İşçi Sınıfının Kıyısında: Küçük Sanayi İşçileri Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2006).

4 Türkiye'de iş hukuku sistemi içerisinde küçük sanayinin nasıl tanımlandığına ilişkin şu kaynaklara bakılabilir: Samet Ağaoğlu, "Küçük Sanat Davası", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri* içinde (Ankara: Recep

Küçük Dokuma Sanayiinin Yapısı

Mahmutpaşa küçük dokuma sanayii İkinci Dünya Savaşı döneminin iktisadi koşullarında gelişti. Sonraki yıllarda tekstil işçilerinin örgütlenmesinde aktif görevler alacak olan bir işçi, bu dönemden bahsederken, savaşın ilk yıllarında çalışmak üzere Mahmutpaşa'ya geldiğinde bölgede çalışan sadece yedi dokuma tezgâhının olduğuna dikkat çekiyordu.[5] İthalatın çok zorlaştığı, Sümerbank fabrikalarının emek gücü temin etmekte ve verimliliği artırmakta büyük zorluklar yaşadığı savaş yıllarında Mahmutpaşa dokuma sanayii hızla büyüdü ve iç talebin karşılanmasında önemli bir rol üstlendi. Bu dönemde elle çalışan ve pedallı dokuma tezgâhlarının yerini yavaşça otomatik tezgâhlar aldı.[6]

1948 yılında CHP Genel Sekreterliği'ne sunulan ve "Eminönü civarındaki küçük işverenleri" temsil ettiğini söyleyen dört dokumacı atölyesi sahibi tarafından gönderilen bir rapordan bölgedeki dokuma atölyelerinin kapasitesine dair önemli bilgiler edinmemiz mümkün. Rapora göre 1948'de Mahmutpaşa'da 240 adet pamuklu ve yünlü dokuma tezgâhı bulunuyordu. Hâlâ el dokuma tezgâhlarıyla iş gören atölyeler bulunmakla beraber, çoğu atölye otomatik tezgâhlarla çalışıyordu. Rapor, belki biraz da abartıya kaçarak, Mahmutpaşa'da bulunan otomatik tezgâh sayısının Defterdar Fabrikası'ndaki sayıya eşit olmasına rağmen üretim verimliliğinin Defterdar ve Hereke Sümerbank fabrikalarından yüzde 50 oranında daha fazla olduğunu iddia ediyordu. Dahası rapora göre bölgedeki üretim, tüm ülkedeki yünlü kumaş üretiminin yüzde 35-40'ını karşılıyordu.[7]

Ulusoğlu Basımevi, 1944); Orhan Tuna, *İstanbul Küçük Sanayii ve Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Neşriyatı No. 462, 1950).

5 "Mahmutpaşa Atölyelerinde Çalışanların Sonsuz Istırabı", *İşçi Hakkı*, 26 Temmuz 1951.

6 Bkz. Kemal Sülker, "Mahmutpaşa'da İşçi ve İşverenlerin Çeşitli Derdi Var", *Gece Postası*, 6 Ağustos 1952; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", *Cumhuriyetin Harcı, 2. Kitap* içinde (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s.443; Muhlis Ete, "Türkiye'de Pamuklu ve Dokuma Sanayi", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 54 (Mart 1942).

7 BCA Katalog no. 490.01/1447.28.2

Mahmutpaşa küçük dokuma sanayii İkinci Dünya Savaşı döneminin iktisadi koşullarında gelişti. İthalatın çok zorlaştığı ve Sümerbank fabrikalarının emek gücü sorunlarıyla boğuştuğu bu yıllarda Mahmutpaşa iç talebin karşılanmasında önemli bir rol üstlendi.

Mahmutpaşa'da üretim yapan küçük atölyelerin çoğu sanayi üretimi için uygun şartlar sunmayan han odalarında faaliyet yürütüyordu. 17. yüzyılın ortasında Kösem Sultan tarafından yaptırılmış olan Büyük Valide Han üç avlulu, iki yüz on odalı ve iki katlı büyük bir yapıydı. 1930'larda mesken olarak kullanılması yasaklanan bu handa 1940'lı yılların başından itibaren tekstil atölyeleri açılmaya başlanmıştı. Zamanın tanıkları "bütün odalardan çalışan tezgâh seslerinin gürültüsünü duymak mümkündü" derken, 1950'lerden itibaren dokumacılığa ek olarak iplik bükme, beyazlatma ve boyama gibi tekstile bağlı diğer işyerlerinin de handaki sayısının arttığını aktarıyorlar.[8] Büyük Valide Han'ın karşısında yer alan Yeni Han ise 18. yüzyılın ortalarında yapılmıştı ve iki yüz otuz üç odası vardı. 20. yüzyılın başlarında handa, içinde manifaturacıların

8 Ayşegül Baykan, Burak Sevingen, Zerrin İren Boynudelik, Belkıs Uluoğlu, *Tarihi Belleğimiz İçinde Büyük Valide Han* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 24-25.

da bulunduğu muhtelif tüccarın işyeri bulunuyordu. 1940'lı yıllardaysa yünlü bez ve perdelik kumaş dokuma tezgâhlarının bulunduğu imalathaneler ve terzi dükkânları ağırlıktaydı.[9]

Bölgede küçük sanayi 1950'lerin ilk yarısında hızla büyümeye devam etti. Mahmutpaşa Küçük İşverenler Sendikası'nın sunduğu bilgilere göre, 1954 yılında bölgede İş Kanunu kapsamı dışında faaliyet gösteren 400 kadar dokumacılık yapan işyeri mevcuttu ve otomatik tezgâhların sayısı 500 civarındaydı. Çoğu 1-3 işçi istihdam eden bu küçük dükkânlarda çalışan işçi sayısı 2300'ü buluyordu.[10] Bölgede tekstil sektörünün diğer dallarında istihdam edilen işçi sayısı da buna yakındı. Belirtmek gerekir ki 1952 yılından sonra 4 ila 9 arasında işçi çalıştıran işyerleri de İş Kanunu kapsamına alındığı için bu rakamlar küçük ölçekli şirket sayılabilecek pek çok işyerini dışarıda bırakıyordu.[11] Sabahaddin Zaim'e göre 1950'lerin ortasına gelindiğinde bölgedeki tekstil işyerlerinin sayısı 900'e yaklaşmaktaydı.[12] Aşağı yukarı aynı zamanlarda Kemal Sülker de İş Kanunu kapsamı dışında dokuma ve diğer tekstil kollarında çalışan işçi sayısını 8 bin olarak tahmin ediyordu. Sülker'e göre işverenler 1952'den sonra işyerlerini bölerek, çalıştırdıkları işçi sayısını dördün altında tutmak suretiyle kanun kapsamı dışında kalmışlardı.[13]

---

9 Özer Bereket, *Ticaretin Altın Kurallarının Yazıldığı Yer: Sultanhamam* (İstanbul: TETSİAD Yayınları, 2014), s. 30-34. Mahmutpaşa-Sultanhamam bölgesi, ilk işyerlerini buradaki han odalarında açan ve daha sonra gelişerek büyük sanayi ve ticaret şirketleri kuran işverenler tarafından bugün de bir "tekstil üniversitesi" olarak anılıyor.

10 Sabahaddin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler* (İstanbul: Sermet Matbaası, 1956), s. 120.

11 1952, 1956, 1957 ve 1960 yıllarında çıkarılan teşmil kararnameleriyle nüfusu 50 binden fazla olan yerleşim birimlerinde bazı işkollarında 4-9 işçi çalıştıran işyerleri de kanun kapsamına alınmıştı. Bu sayede Demokrat Parti döneminde İş Kanunu'nun koruyucu hükümlerinden ve sağladığı haklardan faydalanan işçi sayısı çok hızlı biçimde arttı. Bu dönemde çalışma ilişkileri alanına yönelik yapılan hukuksal düzenleme ve uygulamalar için bkz. Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963* (İstanbul: İmge Kitabevi, 2002).

12 Zaim, *age*, s. 147.

13 Kemal Sülker, "Mahmutpaşa Dokuma İşçilerinin Ezeli Derdi," *Gece Postası*, 16 Ocak 1956.

Dokuma Atölyelerinde Emek Süreci ve Çalışma Şartları

Eldeki arşiv kaynakları yanında dönemin gazeteleri ve tanıklıklardan faydalanarak Mahmutpaşa küçük dokumacılık sanayiinde ticaretin ve emek sürecinin nasıl örgütlendiğine dair detaylı bir resim çıkarmamız mümkün. 1947 yılında TBMM Çalışma Komisyonu içinde bir grup milletvekilinin tüm Türkiye'deki çeşitli işyerlerini gezerek hazırladıkları bir raporda Mahmutpaşa'daki küçük sanayi işletmeleri de geniş bir yer tutuyordu.[14] Rapora göre Mahmutpaşa'daki hemen bütün dükkânlarda sağlık koşulları çok kötüydü. Yüksek rutubet, yoğun toz ve havasızlık bütün işyerlerinde gözlemlenebiliyordu. Çoğunluğu Bizans veya Osmanlı döneminden kalan han ve hamamlarda kurulu işyerlerinde duş, istirahat ve soyunma odaları, tuvalet bulunmazdı.[15] Yoğun çocuk emeği sömürüsü buradaki atölyelerin diğer bir ortak özelliğiydi. Rapor için Mahmutpaşa ve çevresini gezen bir milletvekili işyerlerinin sıhhi sefaletinden o denli etkilenmişti ki, kişisel duygularını not etmekten kendini alamamıştı:

> "(B)u mensucat yerlerini gördükten sonra mecliste Çalışma Bakanlığı'nın üç amele çalıştıran iş yerlerine kadar İş Kanunu'nun Çalışma Bakanlığı Hukuk Müşaviri Muslih Fer'in kanuni müdafasına karşı bu iş yerlerini görmemiş olmam dolayısıyla serd ettiğim itirazlardan dolayı şimdi utanır vaziyette olduğumu bildirmek vicdanımın bir ifadesidir. Ben hatta şimdi bu yerleri gördükten sonra yaralı bir insan sıfatıyle amele adedini hesap etmeyerek bir kişi dahi çalışsa kendi hayatı ve milletin malı olmak hesabıyle imha ve israftan korunma kasdıyle Çalışma Bakanlığının Kanuni mevzuatı arasına girmesini istemek vaziyetindeyim."[16]

Raporun devamında aynı milletvekili, gezdiği atölyelerin İş Kanunu kapsamına alınmasıyla da sıhhi yönden ıslah edilemeyeceği kanısına varmış olacak ki, Mahmutpaşa'daki mensucat sanayiinin tümden Anadolu'da başka bir şehre taşınması gerektiğini savunuyordu:

---

14 BCA Katalog no. 490.01/728.495.5.

15 İşçilere göre sağlık ve güvenlik şartlarının en kötü olduğu işyerleri şu hanlardaydı: Uğurlu Han, Büyük Valide Han, Yeni Han, Yeşil Han ve Abut Efendi Hanı. Bkz. Kemal Sülker, "Beşbin Mensucat İşçisi Durumlarını Açıklıyorlar," *Gece Postası*, 15 Ağustos 1949.

16 BCA Katalog no. 490.01/728.495.5.

"Mahmutpaşa'da, Valide Hanı ve daha sair yerlerdeki imalathaneler işçi için sefaletin birer numunesidir. Hayat burada işverenler için belki kazanç bakımından kârlı, fakat işçiler için iztirabın zirvesini yaşamaktadır denilebilir (...). Ufak mikyasda dahi olsa hiçbir sıhhi tesise malik bulunmayan, her türlü temiz havadan ve güneş ziyasından mahrum olan (...) bu müesseseleri oralara [Anadolu'ya] nakle icbar etmek hükümetçe ele alınması gereken temelli davalardan biri olsa gerek."[17]

Raporu hazırlayan milletvekilleri açısından Mahmutpaşa tekstil sanayiinin dikkatleri en çok çeken tarafı, işverenlerin İş Kanunu hükümlerinden kaçmak amacıyla giriştikleri olağanüstü ve bitmek bilmez gayretlerdi. O dönem Mahmutpaşa'daki firmaların yarısı kadarı dört ila dokuz işçi çalıştıran küçük işletmelerden oluşuyordu. Yine buna yakın bir oranda ise 10 ila 50 işçi çalıştıran daha büyük fabrikalar vardı. Ancak bu daha büyük ölçekli işyerlerinin büyük bölümü, İş Kanunu'ndan kaçmak amacıyla ya pay sahipleri arasında ya da işverenin aile üyeleri arasında daha küçük firmalara bölünmüştü. Örneğin bunlardan biri olan Yakutuledo Mensucat İşletmesi muhtemelen evli bir çift olan İsmail Büke ve Saime Büke atölyeleri şeklinde ikiye bölünmüştü. Atölyelerin ikisi de dokuzar işçi çalıştırıyor, böylelikle işveren İş Kanunu'nun yükümlülüklerinden kurtuluyordu.[18] Dönemin diğer tanıkları da işverenlerin bir taraftan muamele vergisinin kendilerine göre ağır hükümlerinden kurtulmak, diğer taraftan sosyal mevzuatın ve işçi sigortalarının iş akdine, ihbar müddetlerine, tazminata, sigorta primlerine ve iş ihtilaflarına ait mükellefiyetlerinden kaçmak için hısım ve akrabalar arasında tezgâhları paylaştırmanın çok yaygın bir strateji olduğunu aktarıyorlar.[19]

Dönemin gözlemcileri açısından Mahmutpaşa tekstil sanayiinin diğer dikkat çeken yönü, emek maliyetlerini düşürmek ve daha yüksek kârlılık oranlarına ulaşmak amacıyla yoğun bir biçimde çocuk emeği kullanılmasıydı. İşverenler, dokumacıların yetişkin işçilere ödenenin yarısı ücretle çalışan erkek çocuklarını istihdam etmeyi özellikle tercih ediyorlardı. Çocuk işçi istihdam etmek işverenler açısından hem emek disiplinini sıkı

17 Age.
18 Age.
19 Orhan Tuna, "Mahmutpaşa Dokumacıları", *Son Saat*, 28 Ağustos 1954.

tutmayı hem de muamele vergisinden kaçmayı sağlıyordu.[20] Talebin yüksek olduğu dönemler dokumacıların eşleri de ücretsiz aile emeği olarak çalıştırılıyordu.[21] Orhan Tuna'nın daha savaş yıllarında küçük dokuma atölyeleri üzerine gözlemleri ağır iş yükünün çocuk işçilerin bedenleri üzerindeki etkilerini şöyle özetliyor:

> "Bu istismar, ücretlerin azlığından başka, bir de çalışma şartlarının son derece gayrisıhhi ve kontrolsüz olmasından tezahür etmektedir... Umumiyetle her dükkanda 5-8 tezgâh vardır ki bu hal dar ve karanlık çalışma yerinin hava vaziyetini pek ağırlaştırmaktadır. Dükkânlarda görülen yüzlerce çocuğun çalışma vaziyetini anlatmak fecaati dolayısıyla pek müşküldür. Umumiyetle gözleri hasta, yüzleri yaralı ve vücutları cılız olan bu yavruların yaşları 14'ü geçmemektedir. 9-10 yaşlarında yüzlerce çocuğa tesadüf edilir. Gıdasız çalışmanın muttarit ve yeknesak gidişine katlanan bu çocuklarda, işlerinin itiyat ettirdiği ve çalışmadıkları zaman da mütemadiyen tezahür eden baş ve ayak hareketleri görülür. Dururken sallanmaktadırlar."[22]

Çocuk emeğinin yoğun olarak kullanılması, atölyelerdeki patriyarkal üretim örgütlenmesini daha da perçinliyordu. Dokumacılık bir erkek mesleğiydi. Pek çok dokumacı erkek çocuklarını çırak olarak mesleğe

---

20 İşgücü piyasasında çocuk emeğine olan talebi artıran muamele vergisinden işverenler kadar işçiler de şikâyetçiydiler. Çocuk emeği sadece bir rekabet unsuru olarak değil, ahlâki bir tehdit olarak da görülüyordu. Bir sendikacının şu sözleri bu algıyı örnekliyordu:
"Muamele vergisinin aile hayatı üzerindeki fena tesirlerini her an görüyoruz. Muamele Vergisi Kanunu iş sahalarımızı daraltıyor. Çalışmayı tehdit ediyor. Bazı işverenlerin vergi korkusundan küçük çocuk çalıştırma işi moda haline geliyor. Bazı işverenler küçük kızları tercih ediyorlar. Ne yaptıklarını bilmeyecek yaşta iş hayatına dökülen kızları iğfal edenler görülüyor. Geçen gün bir akşam gazetesinde yanında çalıştırdığı iki kızı iğfal eden bir işverenin adalete teslim edildiğini okudum." Kemal Sülker, "Mensucat İşçileri Şikayet ve Dileklerini Etraflıca Belirtti", *Gece Postası*, 7 Kasım 1950.

21 Kemal Sülker, "Tekstil Asgari Ücretine İşverenlerin Tespit Ettiği 3 İtiraz", *Gece Postası*, 22 Şubat 1958. Sülker tekstil sektöründe istihdam edilenlerin yarısının aile fertlerinden oluştuğunu iddia ediyor.

22 Orhan Tuna, "Sanayide Çocuk Say'i ve Çocuk Say'inin Korunmasına Matuf Mevzuat", *İş Mecmuası*, cilt. 9, sayı 34 (Nisan 1943).

sokuyordu. Kimi işyerlerinde dokumacı eşleri de ipliğin dokumaya hazırlanması, çözgü ve atkının kontrol edilmesi ve makinaların temizliği gibi vasıf ve deneyim gerektirmeyen işleri yapmaları için istihdam edilirdi.[23] Aile işçiliği hem işçi aramada zaman kazandırması hem de vasıflı dokumacıların işyerine bağlılıklarını güçlendirmesi nedeniyle işverenlerce tercih edilebiliyordu. Mahmutpaşa'daki tekstil sendikasının tamamen erkeklerden oluşan üye profili de dokuma atölyelerinde cinsiyete dayalı bu işbölümünü yansıtıyordu.[24]

Mahmutpaşa dokuma atölyelerinde emek verimliliği çok yüksek olmakla birlikte üretimin örgütlenme biçimi ve teknik yapısı işverenler açısından daimi sorunlar yaratıyordu. Bir defa İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük mensucat firmalarının aksine Mahmutpaşa atölyelerinde teknolojik yenilenmenin olmaması makinalaşma ve otomasyon yoluyla iş disiplininin sıkılaştırılmasına engel oluyordu. İkinci sorun emek piyasasının yapısıyla alâkalıydı ve vasıflı ve deneyimli dokumacıların çok zor bulunmasından kaynaklanıyordu. Emek piyasasının dar olması, dokumacılara üretim süreci üzerinde, özellikle de işin hızının belirlenmesinde daha fazla kontrol gücü sağlıyordu. Bu nedenlerle işverenler ancak zora başvurarak[25] ve çalışma sürelerini uzatarak verimliliği yükseltmeye çalışıyorlardı. Dönemin basınına da yansıyan işverenlerin adaletsiz ve baskıcı davranışları işçiler arasında sürekli bir şikâyet kaynağıydı.

Verimliliği artırma yönündeki bu baskılar Mahmutpaşa'da hüküm süren fason üretim düzeniyle yakından bağlantılıydı. 1950'lerin başında bölgedeki atölyelerin yüzde 85'i fason imalat sözleşmeleri imzalamıştı. Mahmutpaşa'da fason üretim çoğunlukla metre başına önceden saptanmış bir fiyat karşılığında toptancı tüccarların sağladığı iplik ve diğer ham-

---

23 Kemal Sülker, "Tekstil Asgari Ücretine İşverenlerin Tespit Ettiği 3 İtiraz", *Gece Postası*, 22 Şubat 1958. Sülker, İstanbul'da tekstil sektöründe çalışan işçilerin yarısının aynı aileden geldiğini gözlemliyordu.

24 Avni Erakalın ile yapılan mülakat (İstanbul, 20 Mayıs 2010).

25 Dayak ve kötü muamele özellikle çocuklar, geçici işçiler ve yardımcı çalışanlar gibi en korumasız işçilere yönelik bir tehditti. Sendikacılar, işverenlerin çok yaygın görülen bu tür davranışları karşılığında en fazla para cezasına çarptırılıyor olmasına dikkat çekiyorlardı. Bkz. *TEKSİF III. Kongre 9.8.1953 – 3.9.1958 Dönemi Raporları* (İstanbul: 1958), s. 24.

maddelerle yapılıyordu.[26] Ancak Adalet Mensucat gibi büyük firmalar da fason üretimi tercih edebiliyorlardı. 80 adet yünlü dokuma tezgâhına sahip olan Adalet Mensucat fabrikası, 1950 yılında dokuma atölyesini küçültme ve Mahmutpaşa'da fason üretim yaptırma kararı almıştı. Bunun başlıca nedeni tecrübeli ve usta dokumacıların Mahmutpaşa'da yoğunlaşmış olmasından dolayı işçilik maliyetlerinin çok yüksek olmasıydı.[27] Fason üretim sisteminde belirli bir zaman dilimi içinde sipariş yetiştirme zorunluluğu, küçük işletme sahiplerinin çalışma saatlerini uzatarak ve örtük zaman sınırları koyarak bu baskıyı dokumacıların üzerine yüklemelerine neden oluyordu.

Mahmutpaşa'da standart bir işgününden bahsedilemezdi. Atölyelerde saat ve büyük fabrikalarda o dönem hızla yaygınlaşan kart basma makinaları yoktu, mesai ölçümü yapılmazdı. İş genelde sabah çok erken başlar ve gecenin ilerleyen saatlerine kadar devam ederdi. Bölgedeki pek çok işyeri akşam dokuz civarı kapanırken hanların kapıları açık tutuluyor ve işçiler saat 11'den sonra tekrar çalışmaya başlıyorlardı. Sektörde sezon olarak adlandırılan, talebin yüksek olduğu dönemlerde çalışma süreleri günde 16 saate kadar çıkabiliyordu. Dokumacılar Mahmutpaşa'yı işçilerin bedenlerini ve ruhlarını ezen bir "öğütme makinası"na benzetiyorlardı:

> "Biz mağarada çalışıyoruz. Rengimizin sarılığı bundandır. Bir deri bir kemik kalmışsak bu her gün 16 saat çalışmamızdandır. Doktora gitmeye korktuğumuzu söylesek inanır mısınız? Çünkü bize "Veremlisiniz" diyeceklerini biliyor ve bu korkunç hakikati duymak istemiyoruz."[28]

İstanbul Tekstil Sanayi İşçileri Sendikası Mahmutpaşa Şubesi'nin 1950 yılındaki kongresinde günde 13 saat çalıştırılan çocukların durumlarına dair çok fazla örnek verilmişti. Kongre'de İş Kanunu kapsamı dışında tutulmanın yarattığı sorunlar ve hafta sonu ve bayram tatillerinin olmaması da işçilerin en fazla dillendirdiği meseleler olarak kaydedilmiş-

---

26 Zaim, *age*, s. 147.

27 "İşsizlik Meselesi Yeniden Ciddi Bir Mesele Olarak Ele Alınmalıdır", *Gece Postası*, 8 Ocak 1951.

28 Kemal Sülker, "Mahmutpaşa Mensucat Atölyelerinde İnleyenler", *Gece Postası*, 14 Ağustos 1949.

ti.[29] 18 Nisan 1951'de milletvekillerine bir açık mektup neşreden Mahmutpaşa dokumacıları, "yol ve vesait beklemek nazara alınırsa 14-16 saatin altına inmeyen" çalışma saatleri yanında, "devamlı olarak üç defa pazar ve pazar akşamı işe gitmeyen işçilerin işlerine son verildiğini" de anlatarak bir an önce kanun kapsamı içine alınmayı talep ettiler.[30]

Dokumacılar her fırsatta gayrisıhhi çalışma şartlarından da şikâyet ediyorlardı. "Mahmutpaşa meselesi"ni çok yakından takip eden Kemal Sülker, hasta görünümlü bir dokumacının işçilerin ortak taleplerini şöyle ifade ettiğini aktarıyordu: "Mahmutpaşa'da bir sağlık kampanyası başlatılmalıdır. İşçiler kurtarılmalıdır."[31] "İş Kanunu'ndan kaçan işyerine verem girer" diyen bir başka dokumacı da işçilerin salgın hastalıklarla çalışma koşulları arasında doğrudan ilişki kurduklarını gösteriyordu. Dokumacılar ayrıca çalışma şartlarından dolayı tekstil işçilerinin yüzde sekseninin "çürük, hasta ve yarım" kaldığını, "kırk, kırk beş yaşında bile işçilerin posa haline geldiğini" anlatıyorlardı.[32]

Çalışma şartlarının bu denli kötü olmasına ve büyük firmaların sürekli olarak dokumacı talebinde bulunmasına rağmen, işçilerin Mahmutpaşa'da çalışmaya devam etmesini sağlayan en önemli faktör burada önerilen ücretlerin görece çok yüksek olmasıydı. 1940'ların sonunda deneyimli bir dokumacı günde 8 lira kazanabiliyordu, ki bu pek çok büyük firmanın önerdiği ücretin iki katıydı.[33] 1954'te Mahmutpaşa atölyelerinde dokumacılara ödenen ortalama günlük ücret 930 kuruştu. Bu o zaman tüm ülke çapında tekstilde ödenen en yüksek ücretti ve kalifiye dokumacıların bu bölgedeki işyerlerinde toplanmasının başlıca sebebiydi.[34]

---

29 BCA Katalog no. 490.01/204.812.2.

30 "Milletvekillerine Yazılan Mektuplar Cevapsız Kaldı", *İşçi Hakkı*, 19 Temmuz 1951.

31 "Beş bin Mensucat İşçisi Durumlarını Açıklıyorlar", *Gece Postası*, 15 Ağustos 1949.

32 Kemal Sülker, "Büyük İşçi Röportajı", *Gece Postası*, 17 Ekim 1951. Ayrıca bkz. "Dokumacılar Sendikasında", *Başdan*, sayı 25, 28 Ocak 1949.

33 1958 yılında tekstil firmalarında kitlesel işten çıkarmalar yaşanırken dahi "dokumacılar karaborsada" idi. Bkz. "İşsizlerin İstanbul'a Akını Davası", *Gece Postası*, 1 Mayıs 1958.

34 Zaim, *age*, s. 234-235. Ayrıca belirtmek gerekir ki, 1954 yılında ilk defa olarak

1949 yılında bir dokumacı, "her gün bir ileri bir geri sekiz bin mekik atıyoruz. Günde 8 lira alanlarımız oluyor. Ama yerin dibine batsın bu kazanç"[35] diye sızlanarak, kendisi gibi arkadaşlarının da istifa edip Mahmutpaşa dışında bir iş tutmayı düşündüklerini söylüyordu. Buna rağmen dönemin tanıklıkları dokumacıların çoğunun, uzun çalışma süreleri ve işverenin iş ritminin artırılması yönündeki sürekli baskılara rağmen, yüksek ücretlerden dolayı Mahmutpaşa'da kaldıklarına işaret ediyor. 1950'lerin başlarında Tekstil ve Örme İşçileri Sendikası'nı Mahmutpaşa'da örgütleyen sendikacılardan bir tanesi olan Avni Erakalın'a göre bölgedeki dokumacılar daha rahat çalışma şartları sunan büyük firmalardan gelen teklifleri kabul etmiyorlardı. Erakalın, işverenlerin 1952'den sonra İş Kanunu'ndan kaçmak için işyerlerini bölerek veya "kâra iştirak" yöntemiyle bazı dokumacıları kendilerine ortak yapmalarının da işçilerin çalıştıkları işletmelere bağlılıklarını artıran bir faktör olduğunu söylüyor.[36]

"Mahmutpaşa Dokumacılarının Davası"

Ancak dokumacılar kendilerine dayatılan çalışma koşullarına da boyun eğmediler. 1940'ların sonu ve 1950'lerin ilk yılları boyunca çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve işverenleri çalışma saatlerini kısaltmaya zorlamak için büyük mücadeleler verdiler. İlgili kamuoyu tarafından "Mahmutpaşa dokumacılarının davası" olarak bilinen ve takip edilen bu mücadeleler dönemin en önemli işçi hareketlenmelerinden bir tanesi haline geldi.[37] Gerçi grev yasaktı ve parçalı işyerlerinde fiili olarak iş bırakmaya gitmek de çok zordu. Mahmutpaşa atölyelerinin çoğu çalışma mevzuatının kapsamı dışında kaldığı için buralarda çalışan işçiler toplulukla iş ihtilafı çıkarmak gibi yasal yollara başvurma imkânına da sahip değildi.

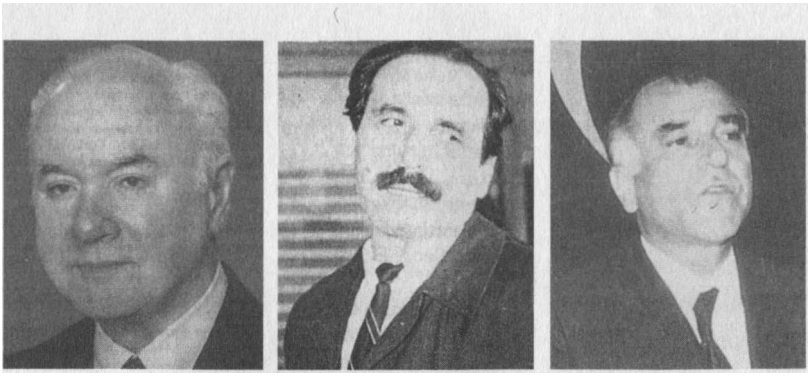
---

tekstil sektöründe asgari ücret belirlenmişti. Asgari ücret tespiti, 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu'nda öngörülmekle birlikte o yıla kadar uygulanmamıştı. 1954'te İstanbul'da teşekkül eden asgari ücret komisyonu sadece tekstil ve tütün iş kolları için asgari ücretleri kararlaştırdı. Buna göre tekstilde saat ücreti 50 kuruş, sekiz saatlik çalışma karşılığı günlük yevmiye de dört lira olarak belirlendi.

35 Kemal Sülker, "Beş bin Mensucat İşçisi Durumlarını Açıklıyorlar", *Gece Postası*, 15 Ağustos 1949.

36 Avni Erakalın ile yapılan mülakat (İstanbul, 20 Mayıs 2010).

37 "İş Kanununa Muhalif Hareket Edenler", *İstanbul Ekspres*, 8 Eylül 1952.

İleriki yıllarda işçi sınıfı mücadelesi içinde önemli görevler üstlenecek üç genç sendikacı, Avni Erakalın, Şaban Yıldız ve Celal Beyaz, gece çalışmalarını durdurmak için 1953'te Mahmutpaşa'daki atölyelere ani ziyaretler düzenlemeye başladılar.

Mücadele etme olanakları sınırlı görünse de işçiler bir sendika çatısı altında birleştiler. 1951 yılının bahar aylarında birçok işçi Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası ve Mensucat ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası'nın birleşmesiyle kurulan İstanbul Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası'na[38] üye oldu. Sendikalı olan işçiler hiç beklemeden sorunlarının acilen çözülmesini talep eden bir beyannameyi kamuoyuna sundular. Yeni kurulan sendikanın Mahmutpaşa Şubesi Başkanı İsmail Tuğtekin de işçiler arasında örgütlenmeye ve mücadele etmeye yönelik yoğun bir istek ve kararlılığın oluştuğunu tespit ediyordu: "Düne kadar sendikanın hiçbir şey yapamayacağını zannedenler bugün sendikaya kendiliğinden üye oluyorlar. Üç ay içinde yalnız Mahmutpaşa şubesinin üye adedinin üç misline çıkmış olması bunun güzel bir örneğidir."[39] İşçiler, İş Kanunu'na dâhil edilmemeleri ve sorunlarının çözülmemesi durumunda açlık grevine gideceklerini de duyurdular. Dokumacıların toplu halde iş bıraka-

38 1952 yılında Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası Mahmutpaşa Şubesi'ne üye 1400 kadar işçi vardı. Mahmutpaşa, sendikanın dördüncü büyük şubesiydi. Bkz. Z. Fahri Fındıkoğlu, "İş Hukukumuzun ve Çalışma Mevzuatımızın Tatbik Edildiği Büyük Sanayi Müesseseleri 1: Defterdar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt. 19, sayı 3-4 (1954), s. 898.

39 "Iztırap İçinde Kıvranan İşçiler: Mahmutpaşalılar", *İşçi Hakkı*, 9 Ağustos 1951.

bilecekleri ve açlık grevi başlatabilecekleri yönündeki haberler dönemin gazetelerinde de geniş yer buldu.[40]

1953 yılında dokumacılar "8 saat iş, 8 saat dinlenme ve 8 saat uyku" için kampanya başlattılar. Sendikanın inisiyatifiyle, Mahmutpaşa kahvehanelerinde ve Aksaray Türk Ocağı salonunda kampanyanın talebini duyuran bir dizi toplantı yapıldı. Bu sırada gerek İstanbul'daki sendika, gerekse de tüm Türkiye çapındaki tekstil sendikalarının federasyonu olan TEKSİF meseleyi meclis gündemine taşımaları için İstanbul milletvekilleriyle yoğun görüşmeler yapıyordu.[41] Bunun üzerine bir grup milletvekilinin Mahmutpaşa'ya gelerek buradaki işyerlerini gezmesi kamuoyunun ilgisini iyice artırmıştı.[42]

Bütün bu gelişmeler üzerine sendika, Mahmutpaşa'da geniş bir örgütlenme çalışması başlattı. Dokumacıların başlattığı 8 saat kampanyası, bölgede çalışan ayakkabı işçileri arasında da yankı bulmuştu.[43] İleriki

40 "Yakında Bütün İşçiler Açlık Grevine Başlayacak", *İstanbul Ekspres*, 11 Mart 1952; "Dokumacı İşverenler ile İşçiler Arasında İtilaf", *Milliyet*, 11 Ekim 1952; "İşçilerin Açlık Grevi Teşebbüsü," *Milliyet*, 15 Mart 1952.

41 "Mahmutpaşa İşçileri And İçti: 8 Saat Çalışacaklar", *Gece Postası*, 5 Ekim 1953; *TEKSİF III. Kongre 9.8.1953 – 3.9.1958 Dönemi Raporları* (İstanbul: 1958), s. 24.

42 Kemal Sülker, "Mahmutpaşa'da İşverenlerin de İşçilerin de Çeşitli Dertleri Var", *Gece Postası*, 1 Ağustos 1953.

43 Belirtmek gerekir ki Mahmutpaşa ve çevresindeki işyerlerinde istihdam edilen pek çok ayakkabı işçisi de dokumacılarla benzer şartlarda çalışıyordu. Ancak ayakkabıcıların sorunlarına ve mücadelelerine sahip çıkan güçlü bir sendikanın olması sebebiyledir ki, "Mahmutpaşa Davası" kamuoyu nezdinde özel olarak dokuma işçileriyle özdeşleşmişti. Ayakkabı atölyelerindeki zorlu çalışma koşullarının kısa bir tasviri için bkz. Kemal Sülker, "Geceleri Zorla Mesai Yaptırılan Ayakkabıcılar", *Gece Postası*, 26 Mayıs 1954. Hadi Malkoç'a göre İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında İstanbul'un hanlarında ve en kötü apartmanların bodrum katlarında çalışan yaklaşık 10 bin kundura işçisi bulunuyordu. Bkz. "Han Bodrumlarında Çürüyen Kundura İşçileri", *Sendika Gazetesi*, 7 Eylül 1946. İstanbul Gedikpaşa'da ayakkabı üretiminin yapısı ve işgücü üzerine yapılan bir alan araştırmasının bulguları bölgede uygulanan ücret sistemlerinin ve emek süreçlerinin aradan geçen elliyılda fazla değişmeden korunduğunu gösteriyor. Bkz. Berna Güler-Müftüoğlu, "İstanbul Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretiminin Değişen Yapısı ve Farklılaşan İşgücü", *Toplum ve Bilim*, sayı 86 (2000).

yıllarda işçi sınıfı mücadelesi içinde önemli görevler üstlenecek üç genç sendikacı, Avni Erakalın, Şaban Yıldız ve Celal Beyaz, gece çalışmalarını durdurmak için Mahmutpaşa'daki atölyelere ani ziyaretler düzenlemeye başladılar. İşyeri teftişlerinin işçi temsilcileri ve sendikalar tarafından yapılması işçilerin sendika toplantılarında uzun süredir dile getirdikleri bir talepti. Mensucat ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası'nın 1949 yılındaki kongresinde söz alan pek çok işçi, iş müfettişlerinin "her zaman evvela gelip patronla görüştüğü", "patronların otomobilleriyle gezdiği" ve "işçi lehine karar verdiklerinin görülmediğini" ifade etmişlerdi. Diğer bazı işçilerse iş müfettişlerinin hem sayıca az hem de işçi sağlığı ve işyerlerinin sıhhi durumlarını denetleme konularında yetersiz olduklarını belirtmiş ve bu nedenle bölge müfettişlerinin vazifesini sendikanın yapmasını talep etmişlerdi.[44]

Avni Erakalın'a göre tabandan gelen bu taleple başlayan "işyeri baskınları"nın iki amacı vardı. Bunlardan biri, gittikleri işyerlerindeki işçileri örgütleyerek sendikanın gece çalışmama kararına uymaları için onları ikna etmekti. İkinci olarak işverenleri sürekli olarak rahatsız edip işçi sağlığı kurallarını uygulamaya ve işyerlerini gece kapatmaya zorlamayı amaçlıyorlardı. Bu baskınlar çoğu zaman işverenlerin polisi çağırmasıyla karakolda sonuçlanıyordu.[45] Kimi zamanlarda da sendikacılar işyerlerine polisi çağırıp Hafta Tatili Kanunu'na aykırı olarak işçi çalıştırdıkları yönünde zabıt tutturuluyordu.[46] Ancak sendikacıların bu militan ve sabırlı mücadeleleri sonrasında, İstanbul belediyesine gece 1'den sonra çalışmanın engellenmesi yönünde bir karar aldırılabildi. 1953 yılının sonlarında yine belediyenin yetkisinde, ama sendikacıların da katıldığı özel kontrol ekipleri Mahmutpaşa'da gece denetimleri yapmaya başladılar.

---

44 "Dokumacılar Sendikasında", *Başdan*, sayı 25, 28 Ocak 1949. Bazı işçiler ve sendikacılar ise "Mahmutpaşa gibi erkeklerin bile giremeyeceği yere" kadın müfettişler tahsis edilmesi nedeniyle iş denetimlerinin yapılamadığını iddia ediyorlardı. Bkz. *Vatan*, 25 Ocak 1954. Aktaran Makal, age, s. 378.

45 Avni Erakalın ile görüşme (İstanbul, 20 Mayıs 2010).

46 Örneğin bu gece baskınlarının bir tanesinde otuzdan fazla işyeri için tutanak hazırlanıp savcılığa sevk edilmişti. Bkz. "İş Kanununa Muhalif Hareket Edenler", *İstanbul Ekspres*, 8 Eylül 1952.

Sendikadan gelen baskı ve belediyenin geceyarısından sonra yaptığı kontroller o derece arttı ki, Mahmutpaşa Motorlu Küçük Dokumacılar Kooperatifi öncülüğünde bir grup işveren, atölyelerini denetimden uzak tutabileceklerini düşündükleri Rami-Topçular'a taşıdılar.[47] 1954'ün sonuna gelindiğinde burada 200 otomatik tezgâhın çalıştığı küçük bir sanayi sitesi oluşmuştu.[48] Ancak alternatif bir sanayi bölgesinin kurulması Mahmutpaşa'nın gelişmesini yavaşlatmadı. Zira Mahmutpaşa'nın, Sultanhamam tekstil piyasasıyla bütünleşmiş olması gibi işverenlerin kolay vazgeçemeyecekleri çok önemli bir avantajı vardı. Toptancı tüccarlar Mahmutpaşa'daki dokuma imalatçılarıyla çalışmayı sürdürdüler.

1956'ya gelindiğinde bölgede bine yakın işyerinde 8 bin civarında işçi çalışıyordu. Atölyelerdeki çalışma şartları ise çok fazla değişmemişti. Hafta tatili hâlâ pek çok işyerinde uygulanmıyordu ve çalışma saatleri kısalmamıştı.[49] Grev gibi işverenleri zorlayıcı bir mekanizmanın olmadığı koşullarda kamuoyunun dikkatini çekmek için yapılan 8 saat kampanyasını da sürdürmenin imkânı kalmamıştı. 1955 yılında belediye encümeninin kararıyla işyerlerini denetleme yetkisi mahalli karakollara devredildikten sonra gece kontrolleri azaldı. Basında mahalli karakol polislerin muhtemelen işverenlerle kurdukları ilişkiden dolayı denetimleri ya hiç yapmadıkları ya da üstünkörü dolaşıp çıktıkları yazılıyordu.[50] Avni Erakalın, kendisiyle yaptığımız görüşmede İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde o dönem sendikalardan sorumlu polis komiseri olan Hüseyin Çelebi'nin dahi 1950'lerin ortalarında tekstildeki krizden faydalanıp zor duruma düşen işverenlerin tezgâhlarını satın alarak atölye sahibi olduğunu aktarmıştı.

---

47 *İstanbul Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası 1953-1954 Senesi Faaliyet Raporu* (İstanbul: Faik Paran Matbaası, 1954), s. 12-14; "Topkapı Dışında Dokuma Sitesi Kuruluyor", *Milliyet*, 1 Eylül 1954; "Mahmutpaşa Dokuma Atölyeleri Taşınacak", *Akşam*, 30 Mayıs 1954.

48 Zaim, *age*, s. 148.

49 Kemal Sülker, "Mahmutpaşa Dokuma İşçilerinin Ezeli Derdi", *Gece Postası*, 16 Ocak 1956; "Mahmutpaşa'da İş Kanunu Hala Neden Yok", *Gece Postası*, 17 Haziran 1957.

50 "Mahmutpaşa'da Kontrol Ekipleri İşi Bıraktılar", *Gece Postası*, 24 Temmuz 1954.

Ancak 8 saat kampanyası ve işyerlerine gece baskınları gibi eylemler, Mahmutpaşa dokumacılarına örgütlenmeyi geliştirme ve kolektif taleplerini oluşturma kabiliyeti verdi; sonraki mücadeleler için de önemli deneyimler kazandırdı. Mahmutpaşa işçileri 1950'lerin ikinci yarısında da sendikalaşmaya devam ettiler. İşçi sınıfının geneli içinde gelişen grev hakkı talebinin erken dönemden itibaren kararlı savunucusu oldular. İstanbul Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası Mahmutpaşa Şubesi'nin 1956 yılındaki kongresinde grev hakkı heyecanla tartışılırken bir dokumacı, emek sürecindeki kritik yerinden kaynaklı gücü sınıfsal özgüveni ile birleştiriyordu: "En hassas makinaları kullanmayı bilen bizler grev cihazını da kolayca ve en etkili şekilde kullanabiliriz. İşçi davalarının halli ve haklarımızın korunması için grev şarttır."[51]

51 "Tekstil İşçileri Grev Hakkı İstiyor", *Milliyet*, 28 Mayıs 1956.

KÖYLÜLER, İŞÇİLER VE KÖYLÜ-İŞÇİLER

SİNAN YILDIRMAZ

Eric Hobsbawm, *Aşırılıklar Çağı*'nda, dünyada köylülüğün geçirdiği dönüşümü anlatırken şunları söyler: "*Ancak Avrupa ve Ortadoğu yöresinde sadece bir köylü kalesi kaldı: Türkiye. Burada köylülük zayıfladı, ancak 1980'lerin ortasında hâlâ mutlak bir çoğunluk olmaya devam ediyordu.*"[1] Hobsbawm'ın bu saptaması aslında Türkiye toplumsal yapısının, emek tarihi çalışmaları açısından, oldukça önemli bir özelliğinin altını çizmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında yaklaşık yüzde 75'i köylü olan nüfus, çoğu ülkeye göre oldukça hızlı bir biçimde olsa bile, ancak 1980'lerin ortalarında eşitlenecektir.[2] Kır-kent nüfusunda yaşanan bu dönüşüm temelde Türkiye'nin kapitalizme geç eklemlenmesiyle ilişkilendirilebilir. Geç kapitalistleşen bir Osmanlı-Türkiye coğrafyası içerisinde köylülüğün dönüşümü de bu gecikme ile bağlantılı olacaktır. Emek tarihi çalışmaları açısından köylülüğün dönüşümü, en başta bu gecikmişliğin toplumsal etkisini belirlemek ve ardından sınıfsal yapının dönüşümünü anlamak açısından, öncelikli olarak analiz edilmesi gereken bir olgudur. Çoğu emek tarihi çalışması teorik düzeyde işçi sınıfının mevcut varlığı üzerinden hareket ederken, işçi sınıfının geçmişine, yani olgusal düzeyde "oluşumuna" odaklanmamakta, böylelikle de köylülüğün işçi sınıfına kaynak oluşturan geçmiş yapısal durumunu göz ardı etmektedir. En kaba biçimiyle "köylüden işçiye" düzeyinde tanımlanan

1 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1918, Aşırılıklar Çağı*, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996), s. 338-339.

2 http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=202

bu yapısal dönüşümün aşamaları, çoğu işçi sınıfı analizinde neredeyse mekanik bir düzlemde el alınmakta, teorik olarak kapitalizmin erken dönem örneklerinin analizlerine yaslandığı için de, Türkiye gibi geç kapitalistleşen coğrafyalardaki işçi sınıfı oluşumunun kökenlerini tanımlarken aynı mekanik kurguyu uyarlamaktadır. Makineleşme, mülksüzleşme ve benzeri süreçlerin, erken dönem kapitalist ekonomilerde yaşandığı gibi, doğrudan ve kesin bir dönüşüm etkisi yarattığı yönündeki olgusal araştırmalara dayanmayan bu analizler, bir süre sonra birbirlerini tekrarladıkça sanki teorik ve maddi bir gerçeklikmiş gibi görülecektir. Özellikle 1950 ve 1960'larda farklı bir motivasyonla ortaya çıkmış olsa da yaygın bir etki alanına sahip "köy çalışmaları" disiplininin ilerleyen dönemlerde daha üst soyutlamalar karşısında geri kalması, teorik gelişkinliği besleyecek monografik çalışmaların da eksikliğini getirecektir. Bu yüzden Türkiye'deki işçi sınıfı oluşumunu tanımlayabilmek için gerekli olan, bir kısmı Türkiye sosyal bilimler alanının eski sorun alanlarının yeniden tanımlanmasıyla çözümlenebilecek köylülükle ilgili bazı kavramların gözden kaçırılmaması gerekmektedir. İşçi sınıfının temelde köylülüğün dönüşümüyle oluştuğu kabul edilirse, bu dönüşümün analizi aynı zamanda işçi sınıfı oluşumunun da nasıl gerçekleştiğine dair yol gösterici ipuçları sunacaktır. Bu makalede kısaca emek tarihinin köylülük ile bağlantılı bazı kavramlarına ve bu çerçevede Türkiye'de köylülüğün işçi sınıfının oluşumuna etki eden özgün dönüşümüne değinilecektir.

Feodalizmden Kapitalizme "Geçiş"

"Geçiş Tartışması" temelde Avrupa'da feodalizmin nasıl kapitalist üretim biçimine dönüştüğü etrafında süren teorik bir tartışma iken, tartışmanın ilerleyen aşamalarında dünyanın çeşitli yerlerinden gelen katkılarla genişlemiştir.[3] 1950'lerde başlayan bu tartışma aslında kapitalizmin ne olduğunu aramanın bir yolu olarak başlamış, devam eden tartışmalarla her yerde geçerli bir feodalizm ve kapitalizm tanımının yapılması çabalarıyla gelişmiştir. Bu tartışmanın önemli bir bölümü feodal köylülüğün tasfiyesi ve ücretli emeğin ortaya çıkışına ayrılmıştır. Pazar

3 Bkz. Paul Sweezy, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1984).

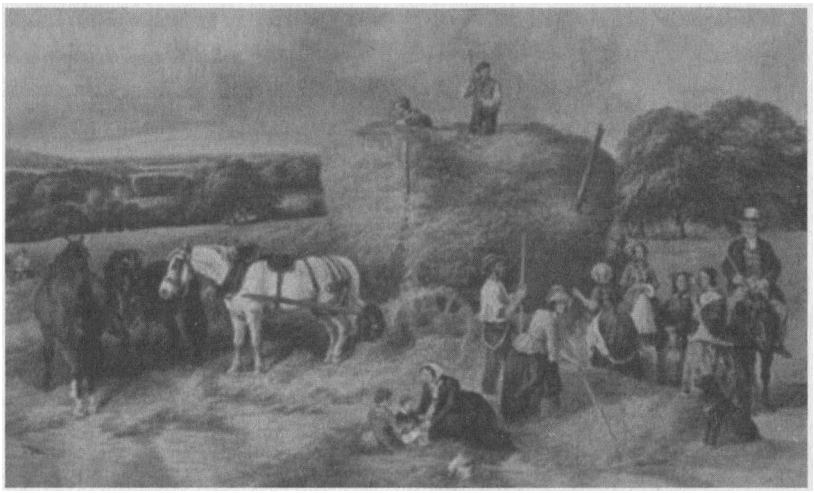
için üretim yapmak üzere feodal dönemin serf ve kölelerinden ayrışan ücretli emek, toplumsal yapının kapitalizme eklemlenme düzeyini de ortaya koymaktadır. Bu tartışmanın temel yönlendiricisi, aşamalı bir tarihsel yaklaşımdan yola çıkarak, feodal bir toplumun kapitalizme geçiş sürecini belirleyerek aynı toplumsal yapının sosyalist bir dönüşümünü gerçekleştirebilecek güçleri kendi içerisinde geliştirip geliştiremeyeceğini belirleme çabasından ibarettir aslında.

Tartışmanın köylülük ve emek süreçleriyle ilgili kısmı, öncelikle kapitalizmin doğduğu veya erken dönemlerde yayıldığı bölgeler açısından çok büyük bir sorun oluşturmazken, özellikle geç kapitalistleşen toplumlar açısından ücretli emeğin azgelişmişlik seviyesi bu aşamalı sürecin tamamlanmasına engel oluşturacaktır. Böylece Türkiye tarihçiliği açısından özellikle 1960'larda giderek yaygınlaşan bir tartışmanın başladığı görülmüştür: Osmanlı toprak sisteminin feodalizm ile ilişkisi.[4] Tartışmanın politik gerekçesi bu alanda yapılacak olan çalışmaları artırıcı bir etkiye sahip olmuştur. Osmanlı toprak sistemi ve devamında yaşanan dönüşüm üzerine oldukça gelişkin çalışmalar ortaya çıkmış ve Türkiye'de belki de hiçbir alan ve dönem üzerine olmadığı kadar yoğun bir bilgi birikiminin oluşmasına yol açmıştır. Bu alanda üretilmiş olan bilginin Türkiye'de köylülüğün çözülüşüne ve işçileşmesine olan etkisi üzerinden yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Türkiye'nin kapitalizme geçiş sürecinde yaşadığı dönüşümün niteliği, köylülüğün ve dolayısıyla emeğin oluşum süreçlerini de tanımlamamıza imkân sağlayacaktır. O yüzden, "geçiş tartışması" hâlâ Türkiye'de köylülüğü ve işçi sınıfının oluşumunu anlamamız açısından önemli bir alan olmayı sürdürmektedir.

Mülksüzleşme-İşçileşme

Feodalizmden kapitalizme geçiş sonrası özgür ücretli emeğin oluşması süreci, yani işçileşme, aynı zamanda köylülerin de mülksüzleşmesi üzerinden gerçekleşecektir. Daha önce kendilerine ait bir üretim aracına, yani toprağa ve onu işlemeye yarayan aletlere sahip olan köylülük, sanayi

4 Bu konuda iyi bir tartışma için bkz. Suavi Aydın, "Aydınlanma ve tarihselcilik problemleri arasında Türk tarihyazıcılığı: Feodalite örneği", *Toplum ve Bilim*, no: 91, Kış 2001-2002, s. 39-80.

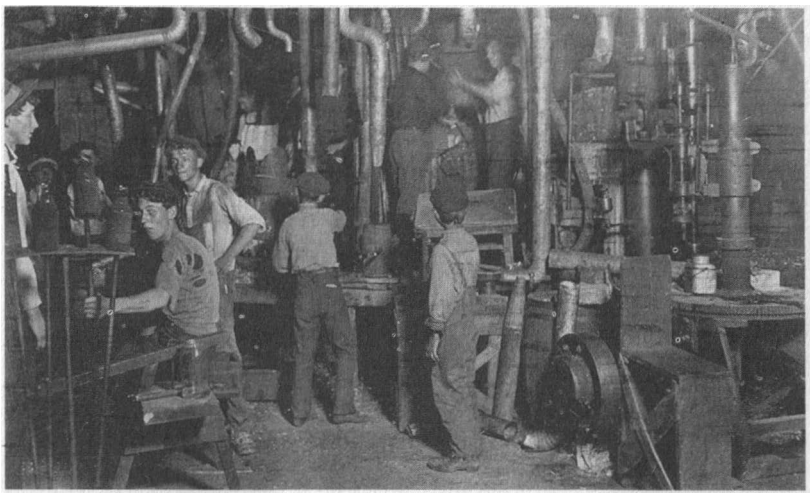

İngiltere'de taşrada hayat.

ve tarım arasındaki dengesizliğin de bir sonucu olarak giderek yoksullaşacak ve en sonunda geçinemediği toprağını satarak emeğini satmak üzere işçileşecektir. Fakat bu süreçte yaşanan temel sıkıntı, işçileşmenin, yani köylülerin mülksüzleşme süreçlerinin nasıl bir hız ve ilişkisellik izlediğinin belirlenmesine dönük olmaktadır. Klasik Marksist literatürde bu soruna iki temel cevap bulunmaktadır. Marx, köylülüğün er ya da geç sahip olduğu mülkiyeti kaybederek işçileşeceğini, işçileşmeye direnen küçük toprak sahibi köylülüğün ise tarımda tekelleşmenin bir sonucu olarak kapitalist tarım işletmelerinde çalışmak durumunda kalacağını belirtmektedir. Buna karşılık Kautsky, *Tarım Sorunu* kitabında küçük köylülüğün kapitalizm altında da devam edebileceğine dair özellikle Prusya örneğine dayanarak bazı çıkarımlarda bulunmaktadır.[5]

Türkiye örneğinde köylülüğün mülksüzleşmesi ve dolayısıyla işçileşmesi üzerine tarihsel düzeyde çok geniş bir bilgi birikiminin oluşturul-

5 Tarımda kapitalizme dönük teorik tartışmalar için bkz. Zülküf Aydın, "Kapitalizm, tarım sorunu ve azgelişmiş ülkeler (I)-(II), *Onbirinci Tez*, no: 3-4, 1986.

ABD, Indiana Glass Works, 1913: Akşam 9'da, genç işçiler makine başında.

muş olduğunu söylemek pek mümkün gözükmüyor. Özellikle köylülüğün dönüşümüne ilişkin monografik çalışmaların eksikliği bu alanda teorik bilgiyle birleştirilebilecek bir mülksüzleşme analizinin toplumsal ve politik sonuçlarına dair söylenebilecek sözleri de eksik bırakmaktadır.

Türkiye'de "küçük köylülüğün sürekliliği"ne dönük analizlerin vardığı en genel sonuç, köylülüğün tam mânâsıyla mülksüzleşememesinden kaynaklı olarak tam olarak da işçileşemediği olmuştur. Burada bu türden yaklaşımların işçi sınıfının oluşumuna dair "özcü" bir yaklaşım içerisine girmiş oldukları söylenebilir. Özellikle Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş bir toplumsal yapı içerisinde yaşanan mülksüzleşme ilişkilerinin ve bununla beraber işçileşmenin kapitalizmin ilk defa ortaya çıktığı toplumlarla aynı sonuçları veren bir gelişim çizgisi içermesi beklentisi, toplumsal yapı analizinin mekanik bir biçimde ele alınışı anlamına gelmektedir. Köylülüğün dönüşümü ve işçi sınıfının oluşumunda da Türkiye'nin kapitalizme eklemlenme sürecinde yaşadığı özgün tarihsel sürecin doğrıdan belirlenimi olmuş ve sınıfın politik tavrı da bu belirlenim ile şekillenmiştir. Köylülük ve işçi sınıfı üzerine tarihsel veya sosyolojik çalışma yürüten

çoğu araştırmacı bu tarihsel etkiyi dikkate alarak Türkiye kapitalizminin ortaya çıkarttığı mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerine odaklanmamış ve sınıfın tarihsel oluşumunun bilgisine de bu yolla uzak kalmışlardır. Hâlbuki işçi sınıfı oluşumunu köylülüğün dönüşümü ile birlikte ele alan bazı çalışmalarda işçi sınıfı bilincine etki eden faktörleri belirlemek daha mümkün hale gelebilmektedir.

Kapitalistleşme sürecinde köylülüğün dönüşümünü dikkate alan çalışmalar farklı bir işçileşme sürecine işaret edebilmektedirler. Avrupa emek tarihi çalışmalarında teorik olarak da geliştirilmiş bu yaklaşım işçi ve köylüler ile birlikte bir geçiş formu olarak köylü-işçilerden bahsetmektedir. Küçük köylü mülkiyetine ek olarak tarımda çalışılan zamanın dışında işçi olarak hayatını kazanmak durumunda kalan bu kesimler özelikle geç kapitalistleşen toplumsal yapılarda yaygın bir biçimde gözlemlenebilmektedir.[6] Benzer bir tanım, özellikle geç dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet emek tarihçiliğinde "işçi devir daimi" sorunu ele alınırken dile getirilmektedir.[7] Zamanlarının bir kısmını köyde tarımsal üretim için, geri kalan kısmını ise özellikle köye yakın fabrika ve sanayi tesislerinde işçi olarak geçiren bu köylü-işçiler farklı bir işçileşme analizi yapmayı gerekli kılmaktadır. Zira bu erken dönem kapitalist gelişme sürecinde "geçici" olarak görülen bu olgu, küçük köylülüğün sürekliliğiyle birlikte farklı ve azalan düzeylerde de olsa devam etmektedir. Bu yüzden Türkiye'nin mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerini analiz edebilmek için köylülerin yaşadığı dönüşümün tam olarak anlaşılmasına dönük çalışmalar yapılmasına da ihtiyaç vardır.

Bununla birlikte, tek parti döneminde devletin ideolojik anlamda işçi sınıfının oluşmasını engellemeye dönük politik anlayışıyla, sanayiye da-

---

6 Bkz. Douglas R. Holmes, Jean H. Quataert, "An Approach to Modern Labor: Worker Peasantries in Historic Saxony and the Friuli Region over Three Centuries", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 28, No. 2, (Apr., 1986), s. 191-216.

7 Yiğit Akın, köylü-işçilerin erken dönem Cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğindeki önemini ortaya koyan birçok olgunun varlığından bahsetmektedir. "Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine katkı: Yeni yaklaşımlar, yeni kaynaklar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no: 2, Güz 2005, 73-111.

yalı bir kalkınma modelinin gerektirdiği yerleşik ve nitelikli işçi varlığına duyduğu ihtiyaç arasındaki gerilimin etkisi de dikkate alınmalıdır. Özellikle tek parti döneminde "işçi süreksizliği" sorununun çözüme kavuşturulamamasında bu ideolojik gerilimin büyük bir payı olduğu söylenebilir. Örneğin 1936 yılında Ş. Raşit Hatipoğlu *Türkiye'de Ziraî Buhran* kitabında, Türkiye'deki işçi-köylülüğün "arzu edilen" gelişimine dair şunları söylemektedir:

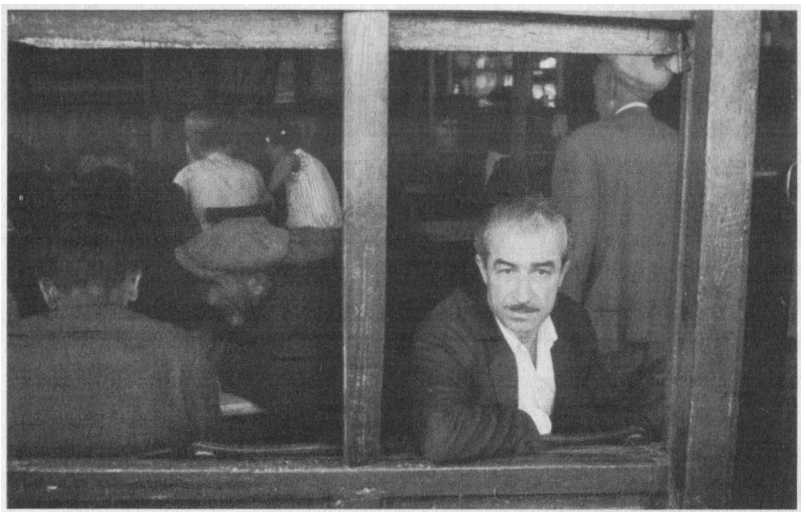
> Türkiye'nin endüstri inkişafı köyden şehire, ziraatten sanayie insan alacaktır. Ancak bunun normal gidişi memleket için hayırlıdır. Buna mukabil köylünün ziraatten umudunu kesmesi, çiftçilikten soğuması yüzünden olan göçler Türkiye için bir felâket sayılmalıdır. Böyle bir hâdise vaktinden evvel ve birdenbire büyük nüfus kalabalıklarının proletaryalaşmasını ifade eder. Bu ise Türkiye için ne ekonomik ne de sosyal yönden hoş bir şeydir. Bu sebepten Türkiye küçük ölçüde de olsa, çiftçiliği terk ve çiftçilikten soğumayı lâkayt karşılayamaz.[8]

Aslında bilindik kaynaklar dışında bazı tarihsel-edebi metinlerin analizi yoluyla bile Türkiye'deki köylü-işçilerin durumuna ilişkin bilgi edinebilmek mümkündür. Örneğin Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanı aslında tam da işçilerin bu tamamlanmamış dönüşümünü anlatmaktadır. Bir "işçi romanı" olarak değerlendiren bu kitabı bir "köylü romanı" olarak okuduğunuzda tam olarak anlamlı bir yere oturmaktadır. Roman tam olarak köylü-işçilerin oluşumunu anlatır. Fethi Naci'nin de belirttiği gibi, "gözleri bireysel çıkar perdesi ile örtülü", "el yordamıyla bireysel kurtuluş yolları arayan"[9], bir anlamda köylü iken işçi olmaya çalışan bir grup insanın hayatından bahsedilir. Romanı saf bir işçi romanı olarak değil, ama bu dönüşümü işaret eden ruhunu dikkate alarak değerlendirdiğimizde bile, Orhan Kemal'in kendi çevresinde İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde gözlemlediği dönüşümün işaretlerini görebilmek mümkün hale gelebilmektedir.

---

8 Nusret Ekin, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde 'Köylü-Şehirli İşçi'ler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 27, no: 3-4, Haziran-Eylül 1968, s. 240.

9 Fethi Naci, *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1981), s. 345.

Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanı, işçilerin tamamlanmamış dönüşümünü ele alır. Bir "işçi romanı" olarak değerlendirilen bu kitabı bir "köylü romanı" olarak okuduğumuzda tam olarak anlamlı bir yere oturur. Roman köylü-işçilerin oluşumunu anlatır.

Türkiye'de işçi sınıfını konu edinen edebi ürünlerin oldukça sınırlı sayıda olması emek tarihi araştırmacıları tarafından sıklıkla dile getirilen bir durumdur.[10] Bununla birlikte toplumsal gerçekliğin kendisinden de beslenen bir alan olarak edebiyatta işçilerin çok fazla yer almaması, çoğu zaman Türkiye'de işçi sınıfının zayıflığıyla ve bu yüzden de edebiyatın bir konusu haline gelememesiyle ilişkilendirilmektedir. Bu durum, aslında sanılanın aksine, işçi sınıfının zayıflığından çok, Türkiye'deki yazarların işçi sınıfıyla temasının zayıf olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye'de köy edebiyatı akımının ortaya çıkışına kadar köyden gelen, köyü bilen bir yazarlar kuşağı yoktur ve bu yüzden de o zamana kadar yazılmış olan "içinde köy/köylü geçen romanlar", çoğunlukla dönemin ideolojik olarak köylüyü tanımladığı bir bakış içerisinden yazılmıştır. İşçi sınıfı

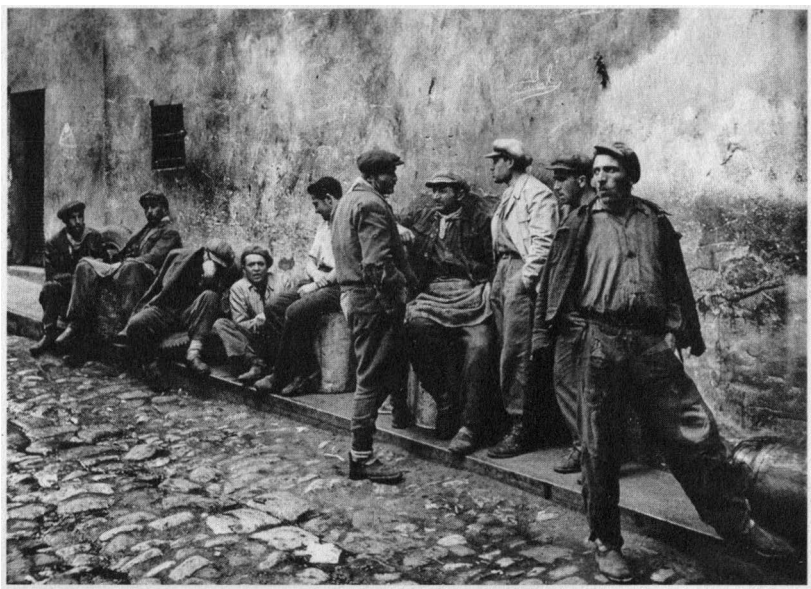
10 Ahmet Makal, "Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak 'Edebiyat'", *Çalışma ve Toplum*, 2008/3, s. 15-43.

açısından ise, sınıfın okur-yazarlık seviyesi oldukça belirleyici olmuştur. Kendi üzerine düşünerek yazabilecek bir eğitim sürecinden geçmeyen Türkiye'deki köylü-işçiler, kendi gerçekliğini de içeren bir edebiyatın oluşumuna da doğrudan katkı sunamamıştır. Bu yüzden hem yazarların sınıf ile temasının zayıflığı hem de sınıfın okur-yazarlık seviyesi bu alandaki üretimin sınırlılığını doğuran temel faktördür denilebilir. Bununla birlikte, işçi sınıfını romanlarda bulabilmek için belki biraz daha edebi kanonun dışında yer alan, örneğin Reşat Enis Aygen gibi yazarların yazdıklarına bakılabilir. Bir adliye muhabiri olarak Reşat Enis Aygen, aslında kentlerde işçi sınıfıyla en yoğun temasın yaşanabileceği alanlardan birinde çalışmaktaydı. *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* veya *Sarı İt* romanlarında Aygen, edebi kurgusu çok zayıf olan, fakat içerdiği bilgiler açısından önemli olabilecek eserler ortaya çıkartabilmiştir. Bu yüzden özellikle Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ve işçi sınıfı üzerinde söz söylemenin ideolojik olarak sınırlandırıldığı ülkelerde üst kültür ürünü edebiyat eserleri yerine daha çok alt kültürün ürettiği ve tükettiği edebiyatı inceleme konusu yapmak daha faydalı bir çaba olacaktır.

Kırdan Kente Göç ve Kentleşme

Küçük köylü mülkiyetinin sürekliliği ve işçileşmeye dair üzerinde durulması gereken bir başka önemli alan ise kırdan kente göç ve kentleşmedir. Teorik olarak işçileşmeden bahsedildiğinde, tipik olan, köylülerin mülksüzleşerek kentlere göç etmesi ve orada işçi olarak çalışmaya başlamalarıdır. Bu süreci ortaya çıkartan, köylülerin mülksüzleşmesini hızlandıran ise en genel düzeyde tarımda kapitalistleşmenin bir görüntüsü olan makineleşme olarak tanımlanmaktadır. Türkiye örneğinde tarımda makineleşmenin göçe ve mülksüzleştirmeye olan etkisinin zannedildiği kadar yoğun olmadığı görülmektedir.[11] Özellikle köyden kente göç eden köylülerin birçoğunun aslında geldikleri yerde küçük de olsa toprak sahibi olmayı sürdürdükleri bilinmektedir. Böylece aslında erken Cumhuriyet

11 Bu sürecin geniş bir analizi için bkz. Sinan Yıldırmaz, "Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu", *Tarih, Sınıflar ve Kent* içinde, der. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2010), s. 398-464.

Yağ iskelesinde iş bekleyen hamallar. (*Ara Güler*)

döneminde görülen işçi devir daimi meselesinde olduğu gibi, köylülerin hem toprak sahibi köylüler olarak hem de mekânsal değişikliğe uğramış işçiler olarak var olmaya devam ettikleri söylenebilir. Bu türden bir işçileşme, işçi sınıfı oluşumu sürecinde ortaya çıkan bilincin yaratılmasına etki edeceğinden genel anlamda politik bir özne olarak işçi sınıfının varlığına dönük analizleri bu duruma uygun bir içerikte oluşturma ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Hem mülksüzleşme hem de onunla ilişkili olarak kırdan kente göç olgusu Türkiye'de en yoğun olarak 1950'lerde incelenecektir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sosyolojik anlayışın Tek Parti Dönemi'ndeki hâkim Durkheim-Gökalp ekolünden uzaklaşarak saha çalışmalarına dayalı monografileri temel alan Le Play-Sabahattin ekolüne yakınlaşması, içinde barındırdığı ideolojik sınırlılıkların ötesinde, dönem içerisinde gerçekleşmiş olan sınıfsal ve kentsel dönüşüme ilişkin yoğun bir bilgi birikiminin oluşmasına yol açmıştır. Her ne kadar modernleşmeci ekolün

bir uzantısı olarak kalsalar da, köylüyü ve işçiyi merkezine alan çalışmalar, daha önceki dönemlerde olmadığı kadar bu alandaki gelişmeleri değerlendirebilecek verileri ortaya çıkartmıştır. Özellikle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Hilmi Ziya Ülken'in himayesinde gerçekleştirilen sosyoloji çalışmalarında ve ayrıca yine İstanbul Üniversitesi İçtimaiyat Enstitüsü içerisinde yürütülecek olan Sosyal Siyaset çalışmalarında dönemin köylü ve işçilerinin sosyolojik, ekonomik ve kültürel dönüşümünü tanımlayabilmemize yaracak bir bilgi üretimi gerçekleştirilecektir. Bu çalışmalara ek olarak Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde yer alan Behice Boran, Niyazi Berkes ve Mediha Berkes'in ekolü de benzer metodolojik kaygıları daha sınıfsal bir bakış açısıyla birleştirebilmişlerdir. Bu dönemde her üç ekolün yapmış olduğu çalışmalarda, köylü-işçiler, mülksüzleşme süreçleri ve bununla bağlantılı olarak kentleşmenin gelişimi hakkında, Türkiye'deki sınıf oluşumunu tanımlayabilmemize fırsat verecek olgular bize sunulmaktadır.

Türkiye'de köylülüğün dönüşümü kentlerin de dönüşmesini getirecek bir etkide bulunacaktır. Daha önceki dönemlerde işçileşen köylülerin sanayi işçisi olarak uyumlu çalışmasını sağlamak üzere konut ve eğitim gibi meselelerde yatırım yapma ihtiyacı hisseden devlet, kırsal yapının İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde hızlı bir dönüşüme girmesiyle birlikte bu yatırımın masrafını kente göç eden yeni köylü-işçilere yükleyecektir. Bir işçi konutu olarak gecekondu, aslında barınma maliyetinin işveren ve devlet tarafından üstlenilmemesi sonucu ortaya çıkmış enformel bir yapılaşma biçimi olarak tanımlanabilir. Kentin geçmişten gelen kent kültürünün zayıflığı, yeni gelenlerin kenti kendi kültürel algılarına göre yeniden biçimlendirmesine izin verecektir. Aslında güçlü bir kent ve işçi kültürüne sahip olan Osmanlı-Türkiye kentleri, kent ve işçi kültürünün taşıyıcısı kesimlerin savaş, tehcir ve mübadele gibi yıkımlar sonucunda ortadan kaldırılması sonrasında yeni gelen köylü-işçilerin baskın kültürel etkisi altında yeniden şekillenecektir. Bu hem kent hem de işçi kültürü anlamındaki yeniden yapılanma, köylülüğün dönüşümü ve işçileşme sürecinin yerel dinamikleri göz ardı edilerek anlaşılamayacaktır.

Kentlere yönelik bu yeni "köylü istilası" kenti eski sahipleri tarafından aslında pek hoş karşılanmayacak, hem kültürel düzeyde hem de işçi sınıfının bütünselliği anlamında kentte yeni bir parçalanmışlık yaratılmış

olacaktır. Bir yanda eskinin daha önce işçileşmiş, göreli olarak çok daha örgütlü, bilinçli bir işçi kitlesi, öte yanda sınıf bilinci anlamında çok zayıf, örgütsüz, fakat öncekilerle de iş piyasası içerisinde bir rekabet içerisinde olan iki farklı düzeyde parçalanmış bir işçi sınıfı, bundan sonraki toplumsal hareketliliğin düzeyini de belirleyecektir.[12] İçgöç sonrası kentlerdeki bu parçalanmış yapı hakkında Sema Erder'in yorumu, bu parçalanmışlığın kültürel boyutunu da ortaya sermektedir: "*Kente göçedenlerin yeni hayatları köylerinden taşıdıkları kültürel özellikleri, kente yaşadıkları deneyimlerle, büyük ölçüde yeniden biçimlenmiştir. Bu etkileşimin sonucunda da, eskisinden çok farklı nitelik taşıyan 'yeni kentliler' (...) ortaya çıkmıştır.*"[13] Bütün bu farklılaşma ve parçalanmışlık kentlerdeki işçi sınıfının yapısını da değiştirecek ve dışarıdan gelen, tam anlamıyla mülksüzleşmemiş ve kültürel olarak da kentli kültürden daha baskın karakterde bir yapının belirlediği bir işçi sınıfı oluşumu gözlemlenecektir.

***

Sonuç olarak Türkiye'de işçi sınıfı oluşumunu anlamak için öncelikle köylülüğün dönüşümünü anlamak gerekmektedir. Bunun için eski ve yeni soruların ve yaklaşımların sosyal tarih alanının içerisinden geliştirilmesine ihtiyaç vardır.[14] Köylülüğün dönüşürken işçileri oluşturduğu gerçeği aslında Türkiye kapitalizminin dinamiklerini de anlamamızı sağlayacaktır. Bununla birlikte, işçi sınıfı tarihi, kültürü ve politik hareketliliğini çözümleyebilmek için yeni soruların ortaya çıkarttığı yeni araçların geliştirilmesi gerekmektedir. Geçmişten gelen monografik çalışmaların

---

12 Ahmet İçduygu, İbrahim Sirkeci, İsmail Aydıngün, "Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi", *Türkiye'de İçgöç* içinde, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998), s. 211.

13 Sema Erder, *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 13.

14 Türkiye'de köylülüğün toplumsal dönüşümünü sosyal tarihin imkânlarıyla açıklamaya çalışan çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu alanda yapılacak olan her türden çalışmanın yalnızca toplumsal yapı analizine değil, emek tarihi alanına da önemli katkılarda bulunacağını düşünüyorum. Bu yöndeki bir çabanın ürünü olan kendi çalışmamın da bu sene içerisinde yayınlanacağını belirtmek isterim. Bkz. Sinan Yıldırmaz, *Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization*, (Londra: I.B. Tauris, 2015).

eksikliği, tarihsel araştırmalar için arşivlerin hâlâ en önemli kaynaklardan biri olduğu göstermektedir. Fakat bu arşivlerin bir kısmının fiilen kapalı olması, özellikle köylülerin tarihinin çalışılmasının önünde çok büyük bir engel oluşturmaktadır. Köylülerin devletle en sık karşı karşıya olduğu alanlar asayiş ve emniyet konusundadır. Bu yüzden de devletin jandarma ve emniyet arşivleri Türkiye köylülüğünün tarihsel bilgisinin en yoğun bulunabileceği kaynakların başında gelmektedir. Bu arşivlerin kullanıcılara neredeyse kapalı olması, köylülerin ve bununla birlikte işçilerin de tarihinin anlaşılabilmesi önündeki en büyük engellerden birisidir.

İKİ SAVAŞ ARASI TÜRKİYE'DE SANAYİ, İTHALAT VE EKONOMİK KRİZ KISKACINDA ZANAATKÂRLAR*

MURAT METİNSOY

Türkiye'de cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinde dar anlamdaki, sadece fabrika işçilerini kapsayan "işçi sınıfı" ve "emekçi" kavramlarının giderek aşıldığını görüyoruz. Uzun süre fabrika işçileri asli emekçiler olarak tasavvur edildi ve akademik ilgiye mazhar oldu. Fabrika çatısı altında çalışmanın sağladığı fiziksel yakınlaşmanın, işçi sınıfının kolektif bir sınıf kimliği ve politik eylemlilik geliştirmesinde temel koşul olduğu düşünüldü. Kuşkusuz, bu tek başına yeterli olmasa da, yabana atılır bir koşul da değildi.[1] Bu nedenle fabrika işçilerinin kolektif, partili veya sendikal mücadelesinin işçi sınıfının varlığının ve siyasetinin temel bileşenleri olduğu varsayıldı. "İşçi sınıfı"nı, ancak Batı'dakine benzer tarzda örgütlü sanayi işçisi tipolojisinin oluşturacağına dair Avrupamerkezci genel kanı, farklı emekçi grupların tarihçilerin ilgi odağına girmesini uzun süre engelledi. Bu gruplardan belki de en önemlisi zanaatkârlardı.

Oysa Batı'da neredeyse yarım asırdır işçi sınıfının ilk çekirdeğinin zanaatkârlar olduğu ve işçi sınıfı oluşumunun anlaşılması için bu büyük emekçi kesimin araştırılması gerektiği ortaya konulmuştu bile. E.P. Thompson ve onu izleyen sosyal tarihçiler, işçi sınıfı tarihçiliğinde ihmal

* Bu makaleyle ilgili görüşlerini benimle paylaşan Ferdan Ergut, Namık Sinan Turan, Burak Gülboy, Doğan Çetinkaya ve Elif Mahir Metinsoy'a teşekkür ederim.

1 William H. Sewell, Jr. "Zanaatkârlar, Fabrika İşçileri ve Fransız İşçi Sınıfının Oluşumu," *İşçi Sınıfı Oluşumu*, Ira Katznelson & Aristide R. Zolberg (ed.) (Ankara: Tan Kitabevi, 2012), s. 60.

edilmiş olan zanaatkârları ve onların yaşamlarının farklı veçhelerini tarih yazımının merkezine getirerek, bunların işçi sınıfının oluşumundaki ve sınıf mücadelesindeki rolünü ortaya koymuşlardı.[2]

Türkiye'de zanaatkârlar, genelde, sanayileşme karşısında yok olmaya mahkûm, geri bir üretim biçimini ve ilişkilerini temsil eden kitleler olarak görüldü. Osmanlı tarihçiliğinde uzun süre zanaatkârlar loncaların denetiminde, devlet güdümlü, güçsüz, inisiyatif alamayan ve nihayetinde Avrupa sanayi mamulleri karşısında eli kolu bağlı bir şekilde silinip giden bir grup olarak resmedilmişti.[3] Son otuz yıl içinde Haim Gerber, Halil İnalcık, Donald Quataert, Suraiya Faroqhi gibi sosyal tarihçilerin çalışmalarıyla Osmanlı zanaatkârlarına dair klasik, devlet ve lonca merkezli tasavvur önemli ölçüde aşıldı.[4] Osmanlı'nın Anadolu dışındaki bölgelerinde de zanaatkârların varlığı, sanayileşme karşısındaki aktif mücadelele-

2 Bkz. E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İstanbul: İletişim, 2004). Thompson'ın yaklaşımı ve bunun Türkiye işçi sınıfı tarihi açısından önemi üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Sefaletten İhyaya: Türkiye'de İşçi Sınıfı Tarihi ve E.P. Thompson," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, sayı 17 (Mayıs 2014). Thompson'ın vurguladığı fabrika işçilerinin ve örgütlü işçi hareketinin ötesinde farklı emekçi gruplarının gündelik yaşam deneyimini ve mücadelelerini dikkate alarak erken cumhuriyet Türkiyesi'ndeki işçi, memur ve köylü emekçiler üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2007).

3 Osmanlı bağlamında bu tür bir yaklaşım için bkz. Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1987); Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings*, (Chicago: University of Chicago Press, 1966); Walt Whitman Rostow, *The Process of Economic Growth* (Oxford: Clarendon Press, 1953).

4 Bkz. Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History* 29/1 (1969); Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Jarusalem: The Hebrew University Press, 1988); Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); *idem*, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press, 1983); Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011).

ri, işçi sınıfının oluşumundaki ve ulus-devlet inşası süreçlerindeki etkileri ortaya konuldu.[5]

Gelgelelim, devlet-elit merkezci modernleşme anlatısının çok baskın olduğu cumhuriyet tarihçiliğine ilişkin aynı şeyi söylemek oldukça güç. Bu döneme dair literatürde, klasik Kemalist ve sosyalist modernleşme anlatıları, zanaatkârların sanayileşme süreciyle birlikte mülksüzleşerek fabrika işçisi haline gelmelerini bir tür ilerleme olarak telakki etti. Kimileri de zanaatkârları sanayileşmenin ve dolayısıyla bilinçli bir işçi sınıfının oluşumunun önünde bir engel olarak gördü. Zanaatkârlığa özcü bir şekilde atfedilen bireysel üretimin meslektaşlar arasında rekabeti veya birbirine kayıtsızlığı getireceği, zanaatkârların kolektif bir kimlik ve eylemlilik geliştirmelerini önleyeceği varsayıldı. Kendi evlerinde veya dükkânlarında, çoğunlukla kendilerine ait olan üretim araçlarıyla çalışmaları, onların işçi sınıfı içinde değerlendirilmelerinin mümkün olmadığı yolunda bir kanıya yol açtı. Kredi ve hammadde temin etme, üretim yapma ya da malın satışı gibi aşamalarda tüccarlarla girdikleri bağımlılık ilişkileri pek dikkate alınmadı. Dahası, kültürelci bir yaklaşımla, bu kesimin geleneksel ideolojileri sebebiyle modernleşme karşısında muhafazakâr kültürün taşıyıcısı olan lumpen proletaryayı teşkil ettiği iddia edildi. Dolayısıyla, araştırma-

5 Osmanlı'nın Anadolu dışındaki bölgelerindeki zanaatkârlara ilişkin çalışmalar da son yirmi yılda önemli bir mesafe kat etti. Bu açıdan ilk akla gelenler arasında Sherry Vatter, Juan Cole ve John Chalcraft gibi tarihçilerin çalışmaları sayılabilir. Juan Cole ve John Chalcraft'ın Mısır örneğinde gösterdiği gibi, zanaatkârlar kapsamlı ve kolektif dilekçeler veya protestolar yoluyla taleplerini siyasi karar alma sürecine aktardılar. Loncaları aktif bir mücadele aracı olarak kullandılar ve siyaseti önemli ölçüde etkilediler. Farklı stratejilerle varlıklarını sürdürmeye ve haklarını aramaya çalıştılar. Bkz. Juan Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement'* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1993), s. 164, 188. John T. Chalcraft, *Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*, (New York: SUNY Press, 2004), s. 67-104. Sherry Vatter ise Şam'lı kalfaların geleneksel söylem ve lonca yapılarını da kullanarak verdikleri sınıfsal mücadelelerini ortaya koydu. Bkz. Sherry Vatter, "Militant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda," *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, Zachary Lockman (ed.) (New York: State University of New York Press, 1994).

cılar, bir araştırma konusu yapmaya değer görmedikleri zanaatkârlar yerine, devletin onlarla ilgili politikalarını ve bu bağlamda esnaf ve sanatkâr cemiyetleriyle ilgili mevzuatı incelemekle yetindiler.[6]

Bu çalışma Türkiye'nin çok önemli dönüşümler geçirdiği iki savaş arası yıllarda geleneksel ve daha çok sanayi öncesi yaşam tarzına hitap eden zanaatlara dikkat çekerek, emek tarihimizin yukarıda sözü edilen dar çerçevesinin genişletilmesine bir katkı yapmayı amaçlıyor. Söz konusu dönemde sanayileşmeyi gecikmeli yaşayan diğer ülkeler gibi Türkiye'de de esnaf ve zanaatkârlar, köylüler dışındaki en büyük emekçi grubunu oluşturuyordu. Hatta bu grubun "emekçi" denilince sayısal anlamda ilk akla gelmesi gerekenler olduğu söylenebilir.

Gerçekten, Türkiye'de 1927 yılında yapılan sanayi sayımına göre, 65.245 olarak belirlenen sanayi kuruluşundan 59.245'i, yani yüzde 90,8'i 5'ten az işçi çalıştıran küçük kuruluşlardı. Yani çoğu zanaatkârdı.[7] 1933'te çıkarılan esnaf ve zanaatkârlara kredi verme amaçlı Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu uyarınca 1938'de tesis edilen Halk Bankası'na ait verilere göre, dokumacılık, ayakkabıcılık, arabacılık, keçecilik, tabaklık, terzilik ve bakırcılık gibi 51 değişik meslek esnaf ve zanaatkârlık kapsamında yer alıyordu.[8]

***

---

6 Örneğin Erdal Yavuz zanaatkâr kesimi sanayileşme sürecinde yok olmaya mahkûm lumpen bir grup olarak görür. Erdal Yavuz, "Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-40," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (der.) (İstanbul: İletişim, 1998), s. 176. Feroz Ahmad ise, zanaatkârlığı, ancak işçi sınıfı bilincinin önünde bir engel olması bağlamında inceler. Yine 1930'lardaki meslek cemiyetlerinin işçi sınıfını partinin egemenliği altına sokarak bayramlarda kortejde yer alan protokol kuruluşlarına döndürdüğünü söyler. Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (der.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 135-136.

7 *1927 Sanayi Sayımı* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969), s. 7.

8 Bkz. *Türkiye Halk Bankası, Türkiye'de Esnaf Kefalet Kooperatifleri ve Mesleki Krediler Durumu* (Ankara: Türkiye Halk Bankası, 1960), s. 9.

Peki, kimdi bu zanaatkârlar? Resmi belgelerdeki tanımları değil de, işçi sınıfı tarihinin odağını fabrika kapılarının dışına çıkararak bizi zanaatkârlarla tanıştıran çalışmaları dikkate alırsak, zanaatkârlarla ilgili, en kapsayıcı olmasa da en açık tanımlardan birinin Eric Hobsbawm'a ait olduğunu görürüz. Hobsbawm'a göre, zanaatkâr sözcüğü belirli bir alanda ustalaşmış bir esnafı ya da bağımsız veya kendisi için çalışan bir küçük dükkan sahibini betimler.[9] Sayısal olarak zanaatkârlar tüm dünyada, tabii sanayi işçiliğinin damgasını vurduğu 19. yüzyıl Avrupası'nda bile, fabrika ve küçük imâlat sanayii işçilerinden çok daha fazlaydı. Fakat zanaatkârlar Hobsbawm'ın bu tarifinden daha karmaşıktı ve bir o kadar da parçalı ve heterojen bir kesimdi. 19. yüzyılın fabrika işçilerinin daha gerisine giderek zanaatkârların işçi sınıfı içindeki yerini vurgulayan Thompson'ın ortaya koyduğu gibi, zanaatkârlar çeşitlilik arzeden bir gruptu; kendi adına az sayıda işçi çalıştıranlar da vardı aralarında, dar gelirli ve tek başına çalışanlar da. Yine, üretim sürecini kontrol etme konusunda direnenler yanında, giderek tüccarlara ve fabrikalara bağımlı halde varlıklarını sürdürmeye çabalayanlar da vardı.[10] Bu gruplandırmalar artırılabilir: Kent zanaatları, kır zanaatları; yeni oluşan ve yükselen zanaatlar, geleneksel / düşüşe geçen zanaatlar; sanayileşme sürecine entegre olabilenler, olamayanlar; imâlat sektörüne evrilme olanakları olanlar, geleneksel ev ve aile üretimine bağlı kalanlar; ekonomik krizleri fırsata çevirenler ve bundan olumsuz etkilenenler arasında ayrım yapmak mümkün.

Bu makale, iki savaş arası dönemde, modernleşme ve sanayileşmeden olumsuz etkilenen el tezgâhı dokumacıları, ayakkabıcılar, tabaklar, saraçlar, keçeciler, terziler ve arabacılar gibi geleneksel zanaatkâr gruplarını inceleyerek, emek tarihçiliğimizin odağını ihmal edilmiş emekçi gruplara kaydırmayı amaçlıyor. Kuşkusuz makalenin sınırları içinde bütün esnaf ve zanaatkâr gruplarını incelememizin imkânı yok. O nedenle, yukarıda belirtilen zanaatkâr grupları örneğinde, Batılılaşma ile tüketim kalıplarında başlayan değişimin, kırsal ekonominin kentsele dönüşümünün,

---

9 E. Hobsbawm, 'Artisan or Labour Aristocrat?' *The Economic History Review*, New Series, 37:3 (1984), s. 356.

10 Bkz. E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İstanbul: İletişim, 2004), s. 293-294; 325-326.

devletçi sanayileşmenin, ekonomik krizin ve ithal sanayi mamûllerinin zanaatkârlar üzerinde yarattığı etki ve bu süreçlere zanaatkârların tepkisi incelenecek.

Bu dönem, bir anlamda geleneksel zanaatkârların en zor yılları oldu. Sınırlı da olsa kentleşme ve kültürel modernleşme kırsal ya da sanayi öncesi topluma özgü tüketim örüntülerini ve dolayısıyla geleneksel ürünlere talebi azaltmaya başladı. Söz konusu zanaatlar giderek zemin kaybetmeye yüz tuttu.[11] Öte yandan, kendilerini uçuruma doğru sürükleyen bir süreç karşısında bu kesimler yine de hayata tutunmaya çalıştılar. Suriye'deki zanaatkârların 1930'larda düzenlediği gibi büyük kitlesel protesto eylemleri yapmadılar veya yapamadılar kuşkusuz.[12] Zira bu ülkelerde zanaatlar ithal ürünlerle ve aynı zamanda Fransız manda idaresiyle kavgalıydı; Türkiye'de ise sanayinin temel üreticilerinden biri devletti. Bir anlamda sanayiye isyan Ortadoğu'da belki Avrupa mallarına ve emperyalizme isyandı, ama bu, Türkiye'de devlete başkaldırı anlamına gelirdi.

Buna karşın, Türkiye'deki zanaatkârlar varlıklarını ve alışıldık geçim kaynaklarını sürdürebilmek için farklı yollarla mücadele ettiler. Daha fazla rekabet ederek, ücretleri veya maliyetleri düşürerek, ithalata ve büyük sanayiye karşı korunma talep ederek, devletin onlar üzerinde kontrol tesis etmek amacıyla kurdurduğu meslek cemiyetlerini kendi çıkarları için birer mücadele ve müzakere aracına çevirmeye çalışarak, basına ve resmi makamlara yazdıkları dilekçe, telgraf ve mektuplarla seslerini devlete ve kamuoyuna duyurarak bunu yaptılar. Kimi zaman da kendi çıkarlarını baltalayan kültürel ve ekonomik değişimi eleştirerek ve yaşam tarzlarını muhafaza ederek, bir anlamda değişimin ivmesini azaltarak hayatta kalmaya çabaladılar. Bu arada, bireysel çalışmaları sonucu birbirlerine duyarsızlıkla itham edilen zanaatkârlar, hem kendi sektörleri

---

11 Savaşlar, Ermeni tehciri ve nüfus mübadelesiyle Anadolu'nun batısı ile doğusunda bu zanaatların ehli olan büyük bir gayrimüslim kesimin ortadan kalkmasının bunda rol oynadığının da altını çizmeliyiz.

12 1930 ile 1933 arasında Halep'te ithal malı tekstil ürünlerinin ve ayakkabıların on binlerce zanaatkâr tarafından protesto edildiği eylemler için bkz. Elisabeth Longuenesse, "Labor in Syria: The Emergence of New Identities," *The Social History of Labor in the Middle East*, Ellis Jay Goldberg (ed.) (Boulder, Colo.: Westview Press, 1996), s. 105.

içindeki meslektaşlarıyla hem de bir şekilde ilişki içinde oldukları diğer zanaatkârlarla (arabacılar ile saraçlar veya tabaklar ile ayakkabıcılar gibi) ortak "düşman"larına karşı birlikte ses çıkarmaya çalıştılar.

İki Savaş Arası Dönemde Geleneksel Zanaatların Düşüşü

Geleneksel zanaatlar Osmanlı ekonomisinin özellikle 19. yüzyıldaki dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecinden derinden etkilendi. Kuşkusuz zanaatlar bir günde yıkımın eşiğine gelmedi. Toplam üretim içindeki payları düşmeye devam etti. Ancak, zanaatkârların büyük bölümünün bu sürece entegre olmaya çalışmaları ya da direnmeleri, önemli bir bölümünün üretim faaliyetlerini öyle ya da böyle sürdürmesini sağladı. Kimileri de zanaatlarını terkederek işsiz kaldı, farklı sektörlere yöneldi. Öte yandan, sanayideki gelişimin oldukça yavaş olması dolayısıyla, 1930'lu yıllara dek Türkiye imalat sektörü büyük ölçüde zanaatlara dayalı üretim yapısını sürdürdü.[13]

İki savaş arası dönem, her ne kadar öyle çok hızlı ve köklü bir sanayileşme ivmesiyle zanaatların silinip süpürüldüğü bir dönem olmasa da, zanaatlar açısından farklı meydan okumaların yaşandığı bir zaman aralığı oldu. Bu dönemde zanaatkârların ekonomik durumunu sarsan üç temel gelişme gözlemliyoruz: Lozan Antlaşması'nın hükümleri gereğince 1920'ler boyunca izlenmek zorunda kalınan ve 1916'nın görece düşük gümrük vergilerine dayalı liberal dış ticaret rejimi sonucunda artan ucuz ve bol sanayi ürünleri ithalatı; ardından gelen ve hem fiyatları hem de talebi dibe vurdurarak pazarları daraltan 1929 Ekonomik Krizi; ve son olarak, 1930'lardaki devletçi sanayileşme süreciyle daha önce zanaatkârların ürettiği ürünleri giderek daha fazla sayıdaki orta ve büyük sanayi işletmelerinin üretmeye başlaması... Tüm bu süreçte, düşen fiyat-

---

13 Örneğin iplik eğirmeciliği Avrupa'nın ucuz ve kaliteli sanayi iplikleri nedeniyle bitmeye yüz tutmuştu, ama bu sefer dokumacılar ithal ipliklerle yerel beğenilere hitap eden kumaşlar üreterek ve emek-yoğun dallara ve süreçlere ağırlık vererek, belirli ölçüde de Avrupa ticaretine bağımlı hale gelerek varlıklarını koruyabilmişlerdi. Bkz. Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s. 137-142; ayrıca bkz. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution,* ve Faroqhi, *op.cit.*, s. 56-57.

lar yanında zanaatkârlar ucuz ithal ürünlerle ve sanayi tarafından üretilen görece daha hesaplı ürünlerle rekabet etmek zorunda kaldı.

Kuşkusuz bu gelişmelerin tüm zanaat gruplarını aynı şekilde etkilediği söylenemez. Örneğin savaşın yarattığı yıkım sonrası yeni devletin altyapısının oluşturulduğu bir dönemde inşaat faaliyetlerinin arttığı kentlerde marangoz ve inşaat ustalarının ya da buğday fiyatlarının düştüğü bir dönemde fırıncıların bu süreçten en azından zararlı çıkmadığı söylenebilir. Kimi zanaatlar uluslararası ticaretin daralmasını, korumacı politikaları veya bazı girdi fiyatlarındaki düşüşü avantaja çevirebiliyor ya da en azından kayıplarını telafi edebiliyorlardı. Ancak genel eğilim, zanaatların sanayileşme-mekanizasyon, ekonomik kriz ve ucuz ithal sanayi ürünleri karşısında zemin kaybetmeleri yönündeydi. Özellikle yeni üretim teknikleri karşısında giderek dezavantajlı konuma düşen el tezgâhlarında kumaş, halı ve kilim dokumacılığı, terzilik, arabacılık, ayakkabıcılık, keçecilik, küçük ölçekli tabaklık ve saraçlık gibi geleneksel zanaatlar bu dönemin sanayileşme sürecinden ve miktarı azalsa da devam eden tüketim malları ithalatından olumsuz bir şekilde etkilendi.

Bu arada, ekonomik kriz sonucunda dış ticaretin daralması ve bunu izleyen ithal ikameci sanayileşme süreci otomatik olarak küçük zanaatların korunmasını getirmedi. Dış ticaret, 1930'ların başlarında kriz nedeniyle durma noktasına gelse de, 1933 ile 1938 arasında hem ara mamûller hem de temel tüketim malları ithalatı toparlanmayı başardı.[14] Zira sanayi mallarının ithalatı aynı zamanda ülkenin savaş sonrası inşasının da kaçınılmaz bir sonucuydu. Diğer yandan 1930'larda ivme kazanan sanayileşme siyaseti, daha önce zanaatkârlarca üretilen ve pazarlanan pek çok tüketim maddesinin seri ve daha düşük maliyetle üretimi anlamına geliyordu. Bu süreçte çok sayıda zanaatkâr grubu ithal ürünler kadar yeni türeyen yerli sanayinin seri-ucuz üretiminden de sıklıkla şikâyet edecekti.[15] Ayrıca, 1920'lerin sonuna dek ucuz ithal malı iplik, kumaş boyası, kumaş, ham deri gibi girdilerden yararlanan zanaatkârlar için bu

---

14 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002) s. 115-116.

15 "Küçük Sanayicilerin Temennileri: Büyük Sanayi Erbabının Rekabetinden Şikâyet Ediyorlar," *Son Posta*, 26.05.1936.

tür girdilere koyulan yeni gümrük vergileri ekstra bir maliyet oluşturmaya başlayacaktı.

Son olarak cumhuriyetin laik reformlarıyla birlikte en azından kent merkezlerinde Batılı bir tarz-ı hayatın teşvik edilmesi tüketim kalıplarında çok geniş olmasa da bir değişmeye neden oldu. Şapka reformu, başörtüsü yasakları, cüppe ve sarık gibi dini kisvelerin din adamları dışındakilere yasaklanması, bazı vilayetlerde yöreye özgü peştamal, potur, şalvar ve atkı gibi giysileri yasaklama girişimleri, bunları ikame etmeye dayalı Batılı temel tüketim maddelerinin ithalatı ve tüketimiyle el ele yürüdü. Kılık kıyafet yanında ev eşyalarında da klasik oryantal tarz ve üslûplar yerine Batılı tarzda, yalın ve kübik formlar öne çıkmaya başladı.[16] Her ne kadar 1930'larda yerli malı tüketimi devlet tarafından desteklense ve iç pazardaki yerli sanayi ürünlerinin oranı artsa da, tüketim alışkanlıklarının değişmeye başlaması nedeniyle yeni tüketim malları ithalatı devam etti.[17]

Evlerde El Tezgâhlarında Çalışan Dokumacılar

Türkiye'de el tezgâhlarında pamuklu kumaş, halı ve kilim imâlatı tüm Anadolu'da yüzyıllardan beri yaygın bir üretim faaliyetiydi.[18] 19. yüzyılda Avrupa'dan gelen ucuz ve kaliteli iplikler nedeniyle iplik eğirme artık bitmeye yüz tutmuş olsa da dokumacılık gerilemiş, ama yok olmamıştı. İki savaş arası dönemde genelde Hindistan, İtalya, Mısır ve Japonya'dan ithal edilen ucuz ipliklerle dokumacılık yapılıyordu.[19] Zanaatkârlar evlerinde veya küçük atölyelerdeki el tezgâhlarında, çoğunlukla tüccarların sağladığı iplik ve boya gibi hammaddeler ile kaput bezi, üslük, astar,

16 Gülname Turan, *Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Zanaat ve Endüstri Üretiminde Tasarım* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sanat Tarihi, 2009), s. 144.

17 Bkz. Nevin Coşar, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tüketim Alışkanlıkları," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret,* Fatmagül Demirel (der.) (İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2012), s. 218, 225.

18 Bkz. Donald Quataert, "Ottoman Women, Households and Textile Manufacturing,1800-1914," *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire*, 1730-1914 (İstanbul: The ISIS Press,1993), s.81-95.

19 Halûk Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatından-İsmail Akgün Matbaası, 1949), s. 77-78.

Gömme tezgâhlarda dokuma yapan bir çocuk (Cillov, s. 69).

çarşaflık, diril, tisör, zefir, yataklık, peştamal, mendil, peşkir, halı ve kilim gibi Anadolu insanının kullandığı temel dokuma ürünlerini üretiyorlardı. Dokumacılık alanında en kaliteli ve bol üretim yapan merkezler Ege ve Akdeniz bölgelerinde yer alıyordu. Denizli, İzmir, Uşak, Manisa, Balıkesir, Burdur ve Isparta el tezgâhı dokumacılığının en önemli merkezleriydi.[20] Bunun yanında Mersin, Adana, Gaziantep, Diyarbakır, Kayseri, Sivas gibi dokumacılık alanındaki önemli merkezlerle birlikte Anadolu'ya yayılmış bir şekilde evlerde üretim yapan el tezgâhı dokumacıları ülkenin toplam tekstil üretiminin yüzde 30'u civarında bir üretimde bulunuyorlardı. 1937 yılı itibarıyla, Denizli tek başına Türkiye'deki toplam pamuklu el dokumalarının yüzde 37,3'lük kısmını üretmişti. Türkiye'de tahmin edilen yaklaşık 90.500 el tezgâhı dokumacısının da 21.000'ini bu il barındırıyordu.[21]

20 Şevket Süreyya [Aydemir] (ed.), *Ege Günü I* (Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1934), s. 39.

21 Cillov, *op.cit.*, s.19-20. Bu rakamlar, Cillov'un da belirttiği üzere, Türkiye'nin o dönemdeki İstatistik Umum Müdürlüğü'nün verileridir. El dokumacılığı

El tezgâhlarında kumaş, halı ve kilim dokumacılığı iki savaş arası dönemde en çok sıkıntı çeken zanaatlardan biri oldu. Her ne kadar bu kesim için en büyük şok 1929 Ekonomik Krizi'yle gelse de, kriz öncesi dönemlerde de zor zamanlar yaşanıyordu. Avrupa'nın ucuz fabrika dokumalarıyla uzun süredir yıpratıcı bir rekabet içindeydiler. Geçen yüzyıldan beri ucuz ithal dokuma ürünlerinin kolaylıkla iç pazara girmesi el tezgâhlarında dokuma ve iplik üretimini daraltmıştı. Yine de zanaatkârlar yerel pazarlar için evlerinde küçük ölçekli üretimle hayatta kalmayı başarmışlardı.[22]

Bu rekabet ve mücadele 1930'lu yıllarda da devam etti. Zira bu dönemde tekstil ürünleri ithalatı azalsa da kesilmemişti.[23] Özellikle 1935 ile 1939 yılları arasında Rus ve Japon pamuklu dokumalarının yüksek miktarlarda ithalatı dokumacılık için önemli bir darbe oldu.[24] Büyük Buhran ise fiyatları daha önce görülmemiş derecede aşağıya çekerek durumu daha da kötüleştirdi.

O dönemde Türkiye'de bulunan yabancı bir gazetecinin konuştuğu bir halı dokumacısı, müşterilerin artık ucuz halıları tercih etmeye başladıklarını söyleyerek dert yanıyordu. Dokumacı ustası, Avrupa'da üretilen ucuz halıların Türkiye'de ve Arap ülkelerinde pazarları istila etmesiyle ilgili serzenişte bulunuyordu. Ayrıca Anadolu'daki dokumacılar Yunanistanlı ve Suriye'deki Ermeni meslektaşlarıyla kıyasıya bir rekabet içindeydi. Bu durum da Anadolu dokumacıları için pazarı daraltan bir etkendi.[25] Üstüne üstlük, 1930'ların ikinci yarısında Rusya ve Japonya'dan gelen dokuma ürünleri Türkiye'de pazarlara akın etmeye başlamıştı. El tezgâhında üretilmiş ürünlere göre hem daha hesaplı hem de daha kalite-

---

sektöründe bilgi toplamanın güçlüğü ve istatistik teşkilâtının o dönemki yetersizliği dikkate alındığında, gerçek rakamların bunların üzerinde olma ihtimali çok yüksekti.

22 Şevket Süreyya [Aydemir], *op.cit.*, s. 63.

23 Türkiye'nin toplam pamuklu ithalatı 1931'de 17.500 ton civarındayken bu miktar 1930'lar boyunca yüksek gümrük vergilerine rağmen 10.000 ile 13.000 ton arasında değişen seviyelerde tutunacaktı. Cillov, *op.cit.*, s. 151.

24 Cillov, *op.cit.*, s. 151-152.

25 Harold C. Armstrong, *Turkey and Syria Reborn: A Record of Two Years of Travel* (London: J. Lane, 1930), s. 176.

li olan bu ürünler Anadolu'nun geleneksel üreticilerine büyük bir darbe indirmişti.[26]

Ekonomik kriz sonrası, 1934 yılı itibarıyla, gerek iç gerekse dış piyasalar pek çok dokumacıyı ürünlerini azaltmaya, hatta kimi üreticileri üretimi durdurmaya sevk edecek derecede kötü etkilemişti.[27] Bunun yanında, farklı tür ve renklerde iplikler ve kumaş boyaları gibi ara ürünlerde giderek daha fazla sanayi ürünlerine bağımlılık geliştirmeleri ve yeni tekstil fabrikalarının ortaya çıkışı zanaatkârları iyice darboğaza düşürdü.[28]

Önemli bir halı dokumacılığı merkezi olan Isparta yöresindeki halı dokumacıları hakkında bilgi veren 1936 tarihli bir rapora göre, gerek el tezgâhlarının sayısı gerekse toplam üretim miktarları keskin bir şekilde düşüş göstermişti. Isparta'da halı dokumacılığı geleneksel olarak evlerde yapılan ve bir usta çevresinde aile efradının emeğini kullanan oldukça yaygın bir imâlat sektörüydü. 1936 yılında, yaklaşık 12 ile 40 yaşları arasında 3000 kadın ve çocuk evlerde halı dokuyordu. Bu ürünlerin bir kısmı iç pazara sunuluyor, bir kısmı da tüccarlara verilerek onlar üzerinden dünya pazarlarına ulaşıyordu. Fakat Avrupa ülkelerinin ve ABD'nin uyguladığı yüksek gümrük tarifeleri bu üreticileri büyük bir çıkmaza sokmuştu. 1927'de toplam üretim 200.000 metrekare iken, bu miktar 1935'te 60.000 metrekareye düşmüştü. Buna mukabil, tezgâhlarda çalıştırılan kadın ve çocuk işçilere verilen ücretler de metrekare başına 400 kuruş civarından 200 kuruş seviyelerine düşmüştü.[29] Bir anlamda süreç hem ustaların kazançlarını hem de onların evlerde çalıştırdıkları işçilerin ücretlerini dramatik bir şekilde azaltmıştı.

Zanaatın içinde düştüğü zor durum, dokuma tezgâhlarındaki çalışma koşullarını da kötüleştirdi. CHP'nin Isparta parti müfettişi Bekir Kaleli'nin 1935 yılına ait teftiş raporuna göre, yöredeki pek çok kadın ve çocuk dokuma tezgâhlarında çalışıyor, çoğu sağlıksız ve zor koşullar altında üretim yapıyordu. Çalışma süreleri ise gün doğumu ile gün

---

26 Cillov, *op.cit.*, s. 152.

27 Şevket Süreyya [Aydemir] (ed.), *Ege Günü I* (Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1934), s. 39.

28 *Ibid.*, s. 64.

29 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu, BCA CHP [490.1/726.481.1], 21.01.1936.

Kızılcabölük'te mazura hazırlayan kadın ve çocuklar (Cillov, s. 139).

batımı arasını bulabiliyordu. Zanaatkârların kazançları da çok düşüktü. Gündelikler 10 kuruş ile 30 kuruş arasında değişiyordu. Bilhassa tüccarlar için üretim yapan ustaların ve onların yanında çalışan işçi, kalfa, çırak gibilerinin kazançları parti müfettişini bile şaşırtacak derecede düşük seviyelerdeydi.[30]

Yeni yeni kurulan sanayi tesisleri zanaatkârlar için önemli bir tehditti. Nazilli'de 1935'te kurulan Sümerbank tekstil fabrikası neredeyse tüm Ege Bölgesi'nin toplam kumaş talebinin üç katından fazla kapasitede üretim yapıyordu.[31] Dolayısıyla bölgede iç pazara üretim yapan el tezgâhları için büyük bir pazar kaybı yaratarak el tezgâhı üretiminin azalmasında rol oynuyordu. Bundan dolayı, 1930'ların sonunda fakirleşen ve daha fazla kazanç arayan Denizlili usta ve kalfaların Nazilli fabrikasında çalışmaya başladıkları görülüyordu.[32] Aynı dönemde komşu kent Manisa'nın önemli dokumacılık merkezi Kula'da Çolakoğulları ailesince kurulan dokuma fabrikası ise 300 kişilik bir işçi kadrosuyla ve ileri teknolojiyle düşük maliyetli seri üretim yapıyordu. Kula ve çevresinde-

30 BCA CHP [490.1/726.485.1], 01.01.1936.

31 Şevket Süreyya, *Ege Günü I*, s. 64.

32 Cillov, *op.cit.*, s. 149.

ki dokumacılar, bu fabrikaları dokumacılık zanaatının gerilemesinin en büyük müsebbibi olarak görüyorlardı. Bu fabrikalar yüzünden, yörede el tezgâhlarında üretim yapan ustalar ve yanlarında çalışanlar genellikle işlerini bırakarak, iş aramak için komşu kentlere akın ediyorlardı.[33] Bir kısmı da ya Çolakoğulları gibi fabrikalarda çalışmaya başlıyor ya da kendi evlerinde fabrikanın sağladığı girdilerle fason imâlat yapıyorlardı.[34]

Bu anlamda süreç, önceleri üretim ve pazarlama sürecini kontrol eden ustaların ve ağır çalışma şartlarına rağmen kendi yaşam alanlarında, kendilerini daha güvende hissettikleri ortamlarda üretim yapan işçilerin işsiz kalarak veya fabrikalarda iş arayarak işgücü rezervi haline gelmeleri yönünde işliyordu.

Bu arada Nazilli ve civarında, gerek bağımsız ustaların gerekse fabrikalara ve tüccarlara krediyle ve ara mallarla bağımlı hale gelmiş ustaların yürüttüğü ev imâlatındaki çalışma şartları çok ağır, düzensiz ve sağlıksızdı. Haluk Cillov'un o yıllarda bizzat bölgeyi gözlemleyerek yaptığı çalışmaya göre, özellikle kadın ve çocuklar yükün en büyük bölümünü taşıyordu. Dokumacıların yüzde 85'i evliydi ve çoğunlukla işgücü bulmak amacıyla evleniyor ve çocuk yapıyorlardı. Eşleri ve çocukları da, usta olan aile reisi ile birlikte çalışıyordu. Aile aynı zamanda bir tür ticari işletmeydi. Usta statüsündeki erkek ile işçi statüsündeki karısı ve çocukları arasında, kadın ve çocukların tezgâhta dokuma yapması, erkeğin ise iplik ve boya tedariki ve malın satışı gibi organizasyonel işlerle uğraşması şeklinde, daha çok erkek usta lehine işleyen bir işbölümü vardı. Özellikle çocuklar devamlı ustanın emrine amade çalışıyordu. Öyle ki, çocuk daha konuşmayı öğrendiği küçük yaşlarda başlıyordu tezgâhı öğrenmeye. Denizli yöresinde, çocukların bu durumlarını yansıtan "Doğar doğmaz ayağıma iplik dolaştı" adlı bir türkü bile yakılmıştı. Ustalar arasında çocuklarını çalıştırmak için okula göndermemek yaygındı.[35]

---

33 Manisa mebusları Asım Tümer, Faik Kurdoğlu, Hikmet Bayur, Hüsnü Yaman, Kani Karaosman, Kazım Nami Duru, Kenan Örer, Osman Erçin, Rıdvan Nafiz Edgüder, Yaşar Özey'in raporlarının özetleri, BCA CHP [490.1/684.317.1], 15.12.1935.

34 Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı* (İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2008), s. 29.

35 Cillov, *op.cit.*, s. 127.

Cillov'un incelediği 102 dokumacıdan 15'i aile dışından kalfa ve çırak istihdam ediyordu. Bunlar genelde bekâr veya daha fazla tezgâhı olan ustalardı. Ustalar bu dışardan gelen çalışanlarına olabildiğince çok iş yükler, verebildiği en düşük ücreti vermeye çalışırdı. Mesai özellikle bunlar için kısa bir yemek arası dışında aralıksız gün doğumundan gün batımına kadar devam eder, kimi zaman geceleri de sürer, günlük çalışma müddeti 8 ile 14 saat arası değişirdi. Denizli, Babadağ ve Buldan'da elektrikten yararlanılarak gece mesaisi yapılabilirken, elektriğin olmadığı bucaklarda ve köylerde kandil ışığı altında, çalışanların gözlerinin bozulmasına yol açan zor ve yorucu bir gece mesaisi yapılırdı.[36]

İplik ve dokumalar için nemli ve serin bir ortam gerekmesi nedeniyle, çalışma yerleri genelde çok soğuk ve nemliydi. Kışları nemi azaltmamak ve maliyetten kısmak için ısıtma yapılmazdı. Nemli ve serin bir ortam yaratmak amacıyla dokumacılar yerin bir metre derinliğine zemini toprak bir çukur kenarına kurulan tezgâhta, yarı beline kadar çukurun içinde çalışırdı. Bu yüzden usta ve işçilerin çoğu romatizmadan mustaripti. Boya işleri de aynı yerde yapıldığından işyeri nefes alınamaz hale gelirdi. Tüm bu fiziksel şartlar yanında, dokumacıların beslenmesi kazançlarının düşmesi nedeniyle oldukça kötüydü. Gün içinde sadece peynir, zeytin, ekmekle çalışanların sayısı bir hayli yüksekti. Ustalar ve işçileri arasında geceleri kandil ışığında çalışmaktan dolayı da görme kusurları çok yaygındı.[37]

Kazançlar ise oldukça düşük seviyelerdeydi. Cillov'a göre, bunun sebebi ithal ürünlerin ve yerli sanayinin rekabetiydi. 1938'de beş nüfuslu bir aileye ve tek bir tezgâha sahip olan bir ustanın aylık kazancı 25 TL civarındaydı. Bu miktar, bir dokuma fabrikası kalfasının 30-35 TL olan kazancından bile düşüktü. Bu durum İkinci Dünya Savaşı yıllarında ithalatın kesintiye uğramasıyla geçici de olsa düzelecek ve kazançlar 100 TL civarına çıkacaktı.[38] Ancak bu sefer de, savaş yıllarının temel tüketim maddelerindeki dizginlenemeyen astronomik enflasyon oranları kazanç ve ücretlerdeki artışı sınırlandıracaktı.[39]

---

36 *Ibid.*, s. 131-130.

37 *Ibid.*, s. 132-133.

38 *Ibid.*, s. 135.

39 Savaş yıllarında gerek ithalatın kesilmesi, gerek ihtikâr, yani stokçuluk ve

Buldan'da bir atölye (Cillov, s. 68).

Halı tezgâhlarının yaygın olduğu Uşak gibi bir merkezdeki üretim rakamlarına bakılırsa, üretim miktarları 1930'ların ortalarında dibe vurmuştu. 1927 yılının 450.000 metrekare civarındaki üretimi ve bunun getirdiği 2.400.000 TL'lik kazanca karşılık, 1936'da üretim 3000 metrekareye düşmüş, toplam kazançlar da 9000 TL civarında kalmıştı.[40] Üretimde 150 kat, kazançlarda ise 266 kat civarında bir azalma söz konusuydu ki, bu kâr marjının çok keskin bir şekilde düşmesi demekti. Yörenin dokumacılarının sıkıntılarını basından takip etmek mümkündür. *Son Posta*, 1932 tarihli bir haberde Uşak'taki halı tezgâhlarının sıkıntıla-

karaborsa, gerekse hükümetin savunma harcamalarını karşılamak için para basması nedeniyle ekmek, yumurta, et, süt, peynir, yoğurt, zeytin, sadeyağ, fasulye, mercimek, nohut, gazyağı, odun ve kömür gibi temel ihtiyaç maddelerinde yüzde 400'lere varan artışlar gözlendi. İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki enflasyon nedeniyle ücretlerin alım gücündeki düşüş ve ücretli kesimlerin yoksullaşması konusunda bkz. Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, s. 62-66.

40 Önder Küçükerman, *Batı Anadolu'daki Türk Halıcılık Geleneği İçinde İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası* (Ankara: Sümerbank/Sümerhalı, 1990), s. 21.

rını gündeme getiriyor, eskiden bin tezgâhın işlediği vilayette şimdilerde yüz tezgâhın ayakta kalabildiğine dikkat çekiyordu.[41]

1927-88 Yılları Arasında Uşak Halı Tezgâhlarında Üretilen Halı Miktarı (Metrekare) ve Kazançlar (TL)

Yıllar	Üretim Miktarı (Metrekare)	Toplam Kazanç (TL)
1927	450.000	2.400.000
1928	420.000	2.196.000
1929	400.000	1.150.000
1930	300.000	1.500.000
1931	225.000	500.000
1932	50.000	500.000
1933	35.000	110.000
1934	10.000	31.000
1935	5000	15.000
1936	3000	9000
1937	9200	27.000
1938	16.000	49.000

Önder Küçükerman, *Batı Anadolu'daki Türk Halıcılık Geleneği İçinde İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası* (Ankara: Sümerbank/Sümerhalı, 1990), s. 21.

Anadolu'nun diğer bölgelerinde yer alan dokuma tezgâhı merkezlerinde de durum aşağı yukarı aynıydı. Örneğin, o dönemde Gaziantep'te yaşayan Mitat Enç'e göre, 1930'larda kentte kurulan büyük tekstil fabrikaları, evlerinde el tezgâhlarıyla üretim yapan dokumacıları vurmuştu. 1930'ların sonlarında bölgede tüketilen kumaş, giysi ve halıların çoğu fabrikalar tarafından üretilir olmuş, bunları üreten önemli bir kesimi pazarın dışına itmiş veya kendine bağımlı kılmıştı.[42] Yani zanaatkârları işçileştirmiş ya da belirli ara ürünleri üreten taşeronlar haline getirmiş-

41 "Uşak'ta," *Son Posta*, 21.10.1932.

42 Mitat Enç, *Selamlık Sohbetleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), s. 221.

ti. Benzer bir durum Kuzey Anadolu'da da yaşanıyordu. Karadeniz Bölgesi'nin zanaatkârları da Karadeniz üzerinden gelen ucuz Japon ve Rus sanayi mamûllerinin rekabeti karşısında tutunamıyorlardı. Nisan 1932'de Samsun, Ladik ve Merzifon'da yüzlerce dokumacı zanaatkâr ve esnafın ucuz Japon kumaşlarının, Rusya'dan gelen manifatura ürünlerinin ve hazır kıyafetlerin piyasaya sürülmesi nedeniyle büyük kayıp yaşadıkları bildiriliyordu.[43]

Ayakkabıcılar

Sanayileşmenin ve ithalatın hasar verdiği bir başka zanaat dalı ayakkabıcılıktı (o dönemin ifadesiyle pabuççuluk ya da kunduracılık). 1932 Mayıs'ında *Son Posta* gazetesinde yayınlanan bir ayakkabıcının mektubunda, yeni kurulan büyük ayakkabı fabrikaları yüzünden kundura imâl eden küçük ölçekli ayakkabıcıların işsiz kaldığından dert yanılıyordu. İstanbul'da, 1927 yılından sonraki beş yıl içinde yaklaşık 30 bin kundura imâlatçısı usta ve kalfanın hem büyük sanayinin ucuz üretimi hem de ucuz ithal ayakkabılar karşısında işlerini bırakmak zorunda kaldıkları belirtiliyordu.[44]

Zamanının önde gelen halkbilimcilerinden ve Anadolu'daki zanaatlar üzerine monografiler hazırlamış olan Mehmet Halit Bayrı'nın 1935'te Balıkesir'deki pabuççular üzerine yaptığı gözlemlerde benzer bir durumdan söz ettiğini görüyoruz. Buna göre, son birkaç yıla kadar sayıları 150 olan pabuççuların üçte biri kepenk indirmek zorunda kalmıştı.[45] Pabuççular, bunun sorumlusu olarak Avrupa'dan ithal edilen kauçuk ayakkabıları görüyorlardı. Ayrıca, Sümerbank fabrikasını, yani Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi'ni ucuz ayakkabı yapmakla suçluyorlardı. Hüseyin Avni Şanda, ayakkabıcıların bu konudaki serzenişlerinin 1930'lar boyunca sürdüğünü belirtir. Ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında ithalatın kesilmesi bir miktar rahatlama yaratacaktı.[46]

---

43 "Samsun Tacirleri Japon Dampingi Karşısında Şaşırdılar," *Son Posta*, 02.04.1932.

44 "Halkın Sesi," *Son Posta*, 02.05.1932.

45 Mehmet Halit Bayrı, "Balıkesir'de Pabuççuluk," *Halk Bilgisi Haberleri*, Sayı: 48 (9 Mayıs 1935), s. 289.

46 Hüseyin Avni [Şanda], "Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı

1930'larda bir ayakkabı imâlathanesinde çalışan zanaatkârlar.
Esnaf Meslek Mecmuası, sayı: 8 (Haziran 1934), s. 3.

Gerçekten, büyük kısmı ithal malı olan (o dönemdeki en meşhur marka *Gislaved* ya da Anadolu insanının lûgatında lastik papuçla eşanlamlı hale gelen *Gıslavet*) ve yerli sanayi tarafından da üretilmeye başlanan kauçuk ayakkabılar hem daha ucuzdu hem de piyasada kolaylıkla bulunabiliyorlardı. Su çekmedikleri, kolay temizlendikleri ve kalın yün çorap ve meslerle giyilebildikleri için kullanışlıydılar. Bir zanaatkâr, bir çift düşük kaliteli deri ayakkabıyı 2 ile 3 TL civarında satarken, fabrika mamûlü kauçuk ayakkabılar 120 kuruşa pazara sunuluyordu. Yine, ithal Japon veya Avrupa menşeli ayakkabıların çifti Türkiyeli tüccara, yüksek gümrük tarifelerine rağmen 20 kuruşa mâloluyordu. Böylece tüccarlar yüksek kâr oranıyla bile bu ayakkabıları el yapımı ayakkabılardan daha düşük fiyata piyasaya sürebiliyorlardı. Sonuçta tüccarların da, tüketicilerin de kârlı bulduğu bu ayakkabılar ithal edilmeye devam ediyor ve tü-

Azaldı mı?" *İktisadi Yürüyüş*, Sayı: 27 (Ocak 1941), s. 11; ayrıca bkz. Bayrı, "Balıkesir'de Pabuççuluk," s. 297.

keticiler katında da talep görüyordu. 1930'larda bu kauçuk ayakkabılar neredeyse Anadolu'nun ücra köylerine kadar girmişti.[47]

"Kara Tabaklar"

Tabaklık (o dönemdeki ifadesiyle debbağlık ya da sepicilik), yukarıda anlatılan zanaatlarla benzer bir kaderi paylaşıyordu. Ham deriyi oldukça zahmetli bir çalışmayla işleyerek, ki bu amaçla hayvan dışkılarından yararlanılırdı kimi zaman, kullanıma hazır hale getirme konusunda ihtisaslaşan tabaklık geçmişte çok yaygın ve kazançlı bir meslekti. Gerçi, az sayıdaki sermayedar tabak için halen kârlı olmaya devam ediyordu. Ama "*ağalar*" denilen bu kesime karşı kendilerini "kara tabak" diye tanımlayan küçük ölçekli tabaklar için hayat oldukça zorlaşmıştı. Bu kesimler dikkate alındığında tabaklık, cumhuriyetin ilk yıllarında artık eski kazançlarını ve saygınlığını önemli ölçüde yitirmişti.

Tabaklık da 1930'lu yıllara ekonomik krizin etkilerini üzerinde hissederek girdi. Buna büyük çapta üretim yapan makineleşmiş tabakların rekabeti yanında, zanaatın müşterisi konumunda olan diğer bazı zanaatların kriz, ithal malları ve sanayileşme yüzünden kazançlarını yitirmesi eklendi. Ve son olarak yine ithal ürünlerin rekabeti...

Tabaklık ham deriyi işleyerek ayakkabıcılar, saraçlar ve arabacılar için hammadde tedarik eden temel zanaattı. Dolayısıyla ilişkili olduğu bu zanaatları etkileyen gelişmeler tabaklığı da etkiledi. Tabaklar için 1920'lerde ve 1930'larda Türkiye'nin ulaşım sektöründeki modernleşme ve motorlu taşıtların yayılması önemli bir talep düşüşünü beraberinde getirdi. Zira demiryollarının yayılması, şehir içi ulaşımda tramvayların artması ve giderek artan otomobil, taksi, otobüs, kamyonet ve kamyonlarla birlikte tabakların en önemli müşterisi olan at arabacılığı önemini ve eski gelir düzeylerini yitirmeye başlamıştı.[48]

Geleneksel iş bölümünde tabakların bir diğer işlevi, ayakkabıcıların kullandığı işlenmiş deriyi ve köseleyi tedarik etmekti. Kauçuk ayakkabıların ayakkabıcılık zanaatını baltalamasıyla tabaklar da bu önemli

---

47 Hüseyin Avni [Şanda], "Kauçuk ve Deri Meselesi," *Yeni Adam*, Sayı: 24 (11 Haziran 1934), s. 9.

48 Mehmet Halit [Bayrı], "Balıkesir'de Dabaklık," *Halk Bilgisi Haberleri*, Sayı: 27 (15 Ağustos 1933), s. 65.

müşterilerini kaybetme gibi bir durumla karşı karşıya kaldılar.[49] Üstelik yüksek sermayeyle kurulan görece büyük tabakhaneler ve büyük deri fabrikaları küçük ölçekli tabaklar pahasına piyasaya hâkim olmaya başlamışlardı. İki savaş arası dönemde Türkiye'de en önemli tabaklık merkezi Kazlıçeşme'de 17 büyük ve modern, 113 küçük ölçekli geleneksel tabakhane vardı. Bu büyük tabaklar ile küçükler, küçüklerin varlıklarını tehdit eder biçimde ve kimi zaman kavgaya varacak derecede kıyasıya bir rekabet içindeydi.[50]

Keçeciler

Anadolu'nun en önemli geleneksel zanaatlarından biri de keçecilikti. Keçeciler koyun ve kuzu yünlerini binbir emekle keçe haline getirirlerdi. Anadolu kırsalının soğuğuna karşı en etkili giysiler keçeden yapılırdı. Köylü ve kasabalıların yüzyıllardır kullandığı çeşitli formlardaki keçe başlıklar, irili ufaklı keçe kese, çanta ve heybeler, keçe halı ve kilimler, keçe battaniyeler, keçe sedir örtüleri, keçe çadır bezleri ve çobanların giydiği keçe kepenekler keçecilerin elinden çıkıyordu.

Tüm bu ürünler özellikle 19. yüzyıl sonlarından itibaren ucuz sanayi ürünü aba veya çadır bezi gibi kalın pamuklu kumaşların kullanılmasıyla ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde kauçuk ürünlerin yaygınlaşmasıyla daha az talep edilir hale geldi. Talepteki bu azalma cumhuriyetin ilk yıllarında daha keskin ve hızlı oldu. Mehmet Halit'in (Bayrı) 1933 tarihinde Balıkesir'deki keçeciler üzerine yaptığı bir araştırmaya göre, keçeci dükkânlarının sayısı son yıllarda 22'den 15'e düşmüştü. Keçeci esnafi önceleri daha iyi durumdayken, mevcut 15 keçeciden 14'ü faaliyet gösterdikleri dükkânda kiracı konumuna gelmişti; yani zanaat pek kazançlı değildi artık.[51]

Bununla birlikte, yerli sanayi tarafından üretilen ya da ithal malı şapka, çanta, kemer, halı, kilim ve seccade gibi ürünlerle diğer keçe ürünleri

---

49 *Ibid.*, s. 65.

50 "Rekabet: Dericiler Geçimsizliğe Başladı," *Son Posta*, 06.06.1932. Ayrıca bkz. Hasan Yelmen, "Kazlıçeşme'de Dericilik," *Kazlıçeşme'de 50 Yıl*, Cilt 1 (İstanbul: Ezgi Ajans, 1998), s. 245.

51 Bkz. Mehmet Halit [Bayrı], "Balıkesir'de Keçecilik," *Halk Bilgisi Haberleri*, Sayı: 29 (29 Ekim 1933), s. 120.

ikame eden kauçuk ürünlerin yaygınlaşması ve düşük fiyata satılması da, keçe eşyaların tüketimini düşürmüştü. Buna ekonomik krizin etkileri de eklenince keçeciler 1930'larda yüzde 5 gibi cüzi bir kârla ya da maliyetine fiyatlarla satış yapmak zorunda kaldılar.[52] Kültürel reformlar sonucu yaşam tarzında başlayan değişim süreci de tüketim alışkanlıklarına yansıyarak keçeciliği olumsuz etkiledi. Örneğin, şapka inkılabı keçeciliğe darbe indiren bir başka gelişme oldu. Zira şapka inkılabı öncesinde yılda 1000 civarınca keçe başlık satan keçeciler, reform sonrasında yılda en fazla 380 şapka satabilir olmuştu. Bu miktar, talepte yaklaşık yüzde 40'a yakın bir düşüş demekti ve satışlar giderek daha da azalmaktaydı.[53]

Arabacılar ve Saraçlar

Bu dönemin sanayileşme ve makineleşme sürecinin bir başka kaybedeni arabacılar denilen at arabası esnafıydı. Demiryollarının, motorlu araçların, otomobil, taksi, kamyonet ve otobüs gibi araçların yaygınlaşması, kendilerine duyulan ihtiyacı bitirmediyse de, önemli ölçüde azalttı. 1928 yılında Ford şirketiyle yapılan anlaşmayla Tophane'de bir otomobil montaj fabrikası kurulmuş, böylece ülkede motorlu araçlar geçmişe göre hızla artmaya başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da birkaç yüzü geçmeyen motorlu araç sayısına karşın, 1935'e gelindiğinde sadece ticari plakalı, resmi ve hususi otomobil sayısı 1815 olmuştu. Ayrıca ekonomik kriz yüzünden başlayan dolmuş uygulamasıyla taksiler daha fazla yolcu taşır olmuşlardı.[54] Dolayısıyla, Anadolu'nun pek çok kasaba ve köyünde halen faal olsalar da, başta İstanbul olmak üzere, kentlerde giderek daha çok sayıda arabacı işini bırakmak zorunda kalıyordu.[55]

Arabacıların kaybı, müşterisi oldukları tabaklık yanında, bir başka zanaatı daha etkiledi: Saraçlık... Saraçlar çekim ve koşum hayvanları için koşum ve eyer takımı, gem, yular, semer gibi ürünleri üretirler ve takarlardı. Aynı zamanda işlenmiş deriden kemer, çanta ve bavul imâl eder ve satarlardı. Arabacılığın azalması saraçları onların en temel müşterile-

52 *Ibid.*, s. 125-126.

53 *Ibid.*, s. 121.

54 Bkz. İlhan Tekeli, *İstanbul ve Ankara İçin Kent İçi Ulaşım Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), s. 40.

55 "15 Bin Kişinin Derdi," *Son Posta*, 07.02.1935.

rinden mahrum etti. Bunun yanında, ithal malı veya yerli sanayi ürünü kauçuk veya mukavva çanta, bavul, kemer gibi eşyaların yayılması saraçların pazardaki eski konumlarını yitirmelerine yol açtı. Örneğin, Balıkesir gibi, motorlu taşıtların ve sanayi mamûllerinin İstanbul, İzmir ve Ankara gibi kentlere göre daha az nüfuz ettiği bir kentte bile 1934 yılı itibarıyla saraçlık mesleği eskiye kıyasla oldukça önemsizleşmişti.[56] Sonuçta, 1935 yılı itibarıyla, son 15 yıl içinde sadece İstanbul'da arabacılar ve onlarla yakından ilgili nalbant ve saraçları kapsayan 50 bin kişi ya işsiz kalmış ya da başka işlerde çalışmak zorunda kalmıştı.[57]

Hayata Tutunma Mücadelesi

19. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın sanayi ürünlerinin Osmanlı pazarlarına akın etmesi zanaat üretimini olumsuz etkilemiş olsa da, zanaat erbabı bu süreçte kaderine razı pasif seyirci konumunda kalmamıştı. Daha önce de belirtmiştik, özellikle Donald Quataert'in 19. yüzyıl Anadolusu bağlamında ortaya koyduğu gibi, Osmanlı zanaatkârları Avrupa'nın sanayi mallarının istilasına direnmiş ya da çeşitli yollarla sürece adapte olarak hayatta kalmaya çalışmıştı.[58]

İki savaş arası dönemde ise hızlanan toplumsal-kültürel modernleşmeye paralel giden üretim ve tüketim kalıplarındaki değişim sonucunda, daha çok sanayi öncesi mütevazı tarz-ı hayatın ihtiyaçlarını karşılayan, kendi yağlarıyla kavrılan, üretim ve pazarlama süreçleri üzerinde belirli bir denetime sahip zanaatkârların işlerini kaybetmeye yüz tuttuğu bir gerçekti. Aralarında farklı işlerde şansını deneyenler veya yeni fabrikalara işçi olarak girenler giderek artıyordu. Örneğin, İsmail Hüsrev'in (Tökin) verdiği bilgiye göre, işlerini bırakan zanaatkârlar yeni kurulan cam, se-

---

56 Mehmet Halit [Bayrı], "Balıkesir'de Saraçlık," *Halk Bilgisi Haberleri*, No. 32 (15 Ocak 1934), s. 237.

57 "Atlı Arabalar ve Otomobil," *Tan*, 05.02.1935.

58 Bkz. Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); *idem*, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press, 1983).

ramik ve diğer ürünleri üreten fabrikalarda çalışmaya başlıyordu.[59] Yine, zanaatlarını bırakan kimi dokuma ustaları yörelerinde yeni yeni boy gösteren irili ufaklı tekstil fabrikalarının işçileri arasına katılıyordu. Buna rağmen, karşılaştıkları zorluklar karşısında zanaatkârların tek kaderi mesleklerini terkedip işsizler ordusuna katılmak veya zorunlu olarak fabrikada çalışmak değildi. Önemli bir bölümü şu veya bu şekilde mücadele ederek işlerini muhafaza etmeye çalıştı.

Bu dönemde zanaatkârlar sadece Türkiye'de değil, ithal ürünlerin rekabeti, mekanizasyon ve ekonomik krizin etkileriyle karşı karşıya kalan diğer kırsal ülkelerde de huzursuzdu ve çeşitli yöntemlerle hayata tutunmaya çalışıyorlardı. Örneğin, 1930'larda Halep'te 50.000 civarında dokumacı zanaatkâr Japon tekstil ürünlerine karşı bir protesto gösterisi düzenledi. Aynı dönemde Halepli ayakkabı ustaları Çekoslovak Bata firmasının ucuz ürünlerinin ithalatını sürekli protesto etti.[60]

Peki, Türkiye'de zanaatkârlar nasıl hayatta kalmaya çalışıyordu? Türkiye'deki zanaatkârların otoriter tek-parti rejimi altında Suriyeli meslektaşları gibi büyük protesto eylemleri düzenlemeleri çok zordu. Ayrıca, devlet sanayileşme sürecinin neredeyse sahibi ve hamisiydi. Dahası, oryantal ve kırsal bir estetiğe sahip olan zanaat ürünlerinin yerine Batılı-modern formlara sahip ürünlerin geçmesini arzulamak gibi bir Batıcı zihniyet ve siyaset vardı ki, yerli malı kampanyalarıyla çelişik bir biçimde ithalat süreci ve ithal mallarının tüketimi kesilmemişti. Bu durum karşısında zanaatkârlar farklı mücadele yöntemlerine başvurdular. İlki, gazetelere ve resmi makamlara mektup ve dilekçeler yazarak, ithal malların ve yeni fabrikaların kendilerine verdikleri zararları kamuoyuna ve devlet yöneticilerine duyurarak korunma talep etmekti.[61]

Zanaatkârların başvurduğu bir başka metod, belirli üretim hileleriyle maliyetleri düşürerek, az kazanca kanaat getirerek, aile içi yüksek endogami ve dayanışma kültürünün avantajlarından faydalanarak varlıklarını korumaya çabalamaktı. Richard Sennett'in zanaatkârın en önemli nite-

---

59 İsmail Hüsrev (Tökin) "Türkiye'de El Sanayii," *Kadro: Aylık Fikir Mecmuası*, Sayı: 5 (Mayıs 1932), s. 19-24.

60 Longuenesse, "Labor in Syria: The Emergence of New Identities," s. 105.

61 "Küçük Sanayicilerin Temennileri: Büyük Sanayi Erbabının Rekabetinden Şikâyet Ediyorlar," *Son Posta*, 26.05.1936.

liklerinden biri olarak vurguladığı "sabır" bu süreçte devreye giriyordu.[62] Ayrıca, zanaatkârlar her ne kadar ithal nihai ürünlerden şikâyet etseler de, kimi zaman da ucuz ithal girdilerden yararlanarak maliyetleri düşürmeye çalıştılar.

Son olarak, bu mücadelede, esnaf ve zanaatkâr cemiyetleri kısmi bir rol oynadı. Bu cemiyetler, zayıflıklarına ve kendilerine biçilen rolün getirdiği sınırlamalara karşın, sadece vergi ve aidat toplayan, emekçiler üzerinde gözetleme ve kontrol sağlayan organlar olarak kalmadı. Kimi zaman kendilerine dayatılmış misyon ve işlevleri aşarak üyelerinin hak ve çıkarlarını koruma yolunda adımlar atabildiler. Daha doğrusu, üyeleri tarafından zaman zaman birer müzakere ve mücadele platformuna dönüştürülerek bu tür adımlar atmaya zorlandılar. Göreceğimiz gibi, kimi zanaatkâr cemiyetleri üyelerinin haklarını aramak, seslerini duyurmak ve çıkarlarını korumak için resmi makamlar ve kamuoyu nezdinde girişimlerde bulundular.

El Tezgâhı Dokumacıları ve Terziler

Sıradan insanların devlet yöneticilerine seslerini duyurmak için kullanabilecekleri kanalların sınırlı olduğu bir dönemde en çok başvurulan metodlardan biri resmi makamlara veya gazetelere gönderilen dilekçeler ve mektuplardı. Dokumacıların da bundan yararlandığını görüyoruz. Örneğin, 1939 tarihinde, Denizli Babadağ dokumacıları bir araya gelerek CHP Genel Sekreterliği'ne toplu bir dilekçe yazmışlardı. Dokumacılar dilekçelerinde "300 seneden beri dokumacılıkla iştigal ederek maişetlerini temin eden Babadağ ve civar halkının son günlerde pek çok müşkülâta uğramakta" olduğunu belirtiyorlardı. Onlara göre bunun sebebi işlerde kesatlık değildi, zira tüm stokları satılıyordu. Fakat fiyatlar öyle düşüktü ki, "emeklerinin mukabilini alamamakta ve dört-beş nüfuslu bir aile haftada iki lira bile kazanamamakta"ydı. Bu yüzden pek çok ailenin kasabayı terkettiğini belirtiyor, "dokumacılık sanatı bölgemizde günden güne zayıflamaya ve ölmeye mahkûm bulunmaktadır" diye yakınıyorlardı. "Bilhassa büyük endüstrinin hava tehlikelerine birinci derecede maruz kalacağı muhtemel ve müstakbel bir harp vukuunda ihtiyaç-

62 Bkz. Richard Sennett, *The Craftsman* (Londra: Penguin, 2009), s.220-221.

larımızı temin edecek olan ve birçok fakir ailelerimizin geçimini temin eden küçük sanayiin ve en başta gelen dokumacılığın ölmesi her halde hoş görülemeyecek bir yokluk teşkil edeceğinde şüphe yoktur" diyerek kendilerinin korunmasının devlet ve ülke açısından bir savaş durumunda ne kadar önemli olduğunu ifade ediyorlardı. Onlara göre üretimleri toplamda öyle yüksekti ki, bir kasaba tek başına bir kombina sayılabilirdi. O nedenle kendi ilçelerindeki yaklaşık on bin dokumacı adına, kendilerine zarar veren "ifrat derecede piyasa yapan tecimerlerin rekabetinden" korunmalarını ve durumlarını kötüleştiren gidişe son verecek önlemler alınmasını "yalvararak" talep ediyorlardı. Dilekçeyi değerlendiren Genel Sekreter Ahmet Fikri Tüzer ve diğer pek çok üst düzey CHP'li bürokrat, bir an evvel durumun araştırılması ve bu dokumacıların korunması gerektiği yönündeki mütalâalarını birbirlerine iletiyorlardı.[63]

Yine, ulusal bir gazeteye yazarak sesini duyurmaya çalışmak zanaatkârların en yaygın hak arama ve seslerini duyurma yöntemlerinden biriydi. Örneğin Samsunlu dokumacı ve manifaturacılar, *Son Posta* gazetesine yazarak durumlarını ülke yöneticilerinin dikkatine sunuyorlardı. Gazete, aldığı mektuba binaen, Samsun'da dokumacılık ve manifaturacılık alanlarındaki yüzlerce zanaatkârın ithal kumaş ve manifaturadan şikâyetçi olduğunu yazıyordu. Mektup sahipleri, özellikle Japonya'dan gelen düşük fiyatlı malların küçük imâlatçıları olumsuz etkilediğinden sızlanıyor, bu duruma bir çare bulunmasını istiyordu.[64]

Denizli bölgesinde ise el tezgâhlarında halı ve kumaş dokuyan zanaatkârlar, 1936 yılının Mayıs ayında *Son Posta* gazetesine yazdıkları bir mektupta, "sanayiye kurban edildikleri"nden söz ediyorlardı. Devletin, büyük sanayiyi korumak amacıyla, zanaatkârların kullandığı ucuz ithal ipliklere yüksek gümrük vergileri koymasının hammadde maliyetlerini artırdığını ve kendileri gibi ev imâlatı yapanlar için büyük bir kayba yol açtığını iddia ediyorlardı. Dokumacıların sözleriyle, büyük sanayi kendilerini adeta kılıçtan geçiriyordu.[65]

---

63 BCA CHP [490.1/1452.16.1], 06.07.1939.

64 "Samsun Tacirleri Japon Dampingi Karşısında Şaşırdılar," *Son Posta*, 02.04.1932.

65 Muhittin Birgen, "İplik Derdi ve Dokumacılık Tezgâhları," *Son Posta*, 29.11.1936.

Fabrikaların çok daha düşük fiyata pazarladığı hazır giyim eşyaları ise terzilerin tepkisini çekiyordu. Zira fabrikasyon hazır giyim ürünleri insanları terzilere gitmekten alıkoymaya başlamıştı. 2 Şubat 1935 tarihli *Son Posta* gazetesinin bir grup terzinin meslektaşları adına gazeteye yazdığı bir mektuba dayanarak verdiği habere göre, terziler sanayicilere sesleniyor, yeni gelişen tekstil sanayiinin işlerini nasıl baltaladığına dikkat çekiyorlardı. Buna göre, hazır giyim ürünleri terzilerin ekmeğini elinden alıyordu. Düşük maliyetli üretim yapan sanayi ile rekabet etmeleri mümkün değildi. Zira bir sanayi müessesesi bir takım elbiseyi ortalama 23 TL'ye pazara sürerken, kendilerinden bu fiyata bir takım elbise dikmenin beklenmesi imkânsızdı. Ayrıca, terziler kendi kullandıkları kumaşların toptan satış fiyatları ile perakende fiyatları arasında bir fark olmamasını da eleştiriyorlardı. O nedenle toptan kumaş satın alarak maliyetlerini düşüremiyorlar, bundan dolayı kimi zaman kendilerine pahalı gelen Türk kumaşını kullanmak yerine, daha ucuza bulunabilen ithal kumaşları tercih ediyorlardı. Bu durum, kendilerinin desteklediklerı yerli malı siyasetine uymalarını da önlüyordu. Bu nedenle terzilere daha hesaplı yerli kumaş temin edilmesini talep ediyorlardı.[66]

Zanaatkârlar, Batılılaşmacı reformlarla yaşam tarzının ve dolayısıyla tüketim biçiminin değişmesi sürecine uyum konusunda zor zamanlar geçirdiler. Asırlardır, kimi zaman babadan oğula geçen zanaat bilgisiyle ve araçlarıyla ürettikleri mallar için pazarlar neredeyse yok olma riskiyle karşı karşıyaydı. Örneğin, yukarıda belirtildiği gibi, şapka inkılabı keçeciler ve fes imâl edenler için böyle bir durum yaratmıştı. Yine başörtüsü karşıtı yerel kampanyalar esnasında kadınların örtünme amaçlı kullandıkları çarşaf, çeki, şal, atkı, peştamal gibi ürünleri üreten ve satanlar büyük bir müşteri kitlesini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu zanaatkârlar da yine idarecilere başvurarak durumlarını belirtiyor ve korunma talep ediyorlardı. Dahası, hayatta kalabilmek için kendi zanaatlarını tehdit eden laik reformlara ve Batılı yaşam tarzına mesafeli duracaklardı.

Denizlili dokumacı Ahmet Şevki'nin hikâyesi, laikleşme yönündeki reformların geleneksel zanaatkârların işlerini baltalayabildiğine ve onları reformlar karşısında mesafeli bir tutum almaya sevkettiğine bir örnektir.

---

66 "Türk Terzilerinden Türk Sanayicilerine," *Son Posta*, 28.02.1935.

Buldanlı Ahmet Şevki 25 yıldır kadınların örtünme amaçlı kullandıkları peştamal denilen üstlükleri üreterek hayatını kazanıyordu. 1934 yılında Aydın vilayetinde örtünme yasaklanınca, Ahmet Şevki Atatürk'e, İnönü'ye ve bakanlıklara çektiği telgraflarla durumun vahametini, kendisi hakkında raporlar tutan emniyetin ifadesiyle "mübalağalı" bir biçimde anlatmıştı. Emniyetin bu ifadesi, müştekinin memnuniyetsizliğinin şiddetine ve idarecileri ikna etmek için güçlü bir retoriğe başvurduğuna işaret ediyordu. Ahmet Şevki, insanların kılık kıyafetlerine müdahale edilmesiyle Cumhuriyet'in tesis etmeyi vaat ettiği "Hürriyet-i Şahsiye Kanunu ayaklar altına alınmaktadır" diyordu. Dokumacının bu davranışları merkezi idarenin ilgisini çekmiş, emniyet görevlilerinin ve yerel otoritelerin durumu araştırması istenmiş ve kendisiyle ilgili tahkikat yapılmıştı. Yapılan tahkikata göre, telgraflarının nedeni vilayetteki çarşaf yasağının işini baltalamasıydı. Ve gayesi yasağın kaldırılmasıyla işlerinin tekrar açılmasıydı.[67]

Dokumacılar seslerini duyurarak haklarını aramak ve kendilerine destek çağrısında bulunmak yanında, geçim kaynaklarını korumak için sabır, kanaatkârlık ve koşullara uyum sağlama esnekliği gibi kendi üretim faaliyetlerinin özelliklerinden de yararlandılar. Haluk Cillov'a göre, Denizli'deki el tezgâhı dokumacıları işlerini korumak ve bağımsız kalabilmek için sabırla daha fazla çalışmaya başlamışlardı. Ayrıca, ustalar harcamalarını kısarak cüzi kârlara kanaat etmeleri sayesinde ithal mallarının ve fabrikaların rekabetine göğüs gerebilmişlerdi.[68] Küçük bir sermayeye ihtiyaç duymaları, az kazansalar da kendi başlarına üretimi sürdürme azimleri ve hantal olmayan küçük yapılarıyla piyasa koşullarına intibak edebilmeleri bunda rol oynamıştı. Bunun yanında, ürünlerini sanayi ürünlerinden

---

67 Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, EGMA [Dosya No: 13216-7 / 22.8.1935]. "Buldanlı Ahmet Şevki, 25 seneden beri Buldan'da yerleşmiştir. Sanatı da kadınların örtü yerine kullandıkları peştamal üstlükleri yapıp satmaktır... Gayesi kadınların peştamalla gezmesini temin ederek bu suretle sanatını ve kazancını korumaktır... Aydın'da geçen sene de peştamalların kaldırılması için bir hamle yapılmış ve o zaman da bu adam yine Atatürk'e mebalagalı [mübalağalı] telgraflar çekmiştir... Telgrafında 'Hürriyet-i Şahsiye Kanunu ayaklar altına alınmaktadır' demektedir."

68 Cillov, *op.cit.*, s. 129, 135.

daha ucuza satmaya çalışıyorlardı. Ustalar birtakım hilelerle maliyetleri ve fiyatları düşürebiliyordu. Bunlardan ilki ve en yaygını, metre olarak satılan kumaşın enini kısaltmaktı. Örneğin, 90 cm olması gereken kaput bezinin eni 80 cm oluyordu genelde. İplikten tasarruf etmek için ise kumaşlar daha seyrek dokunuyor, bu yüzden daha hafif ve dayanıksız oluyordu. Cillov'a göre ustalar fiyatları indirmek zorunda oldukları zaman sık sık bu hilelere başvuruyordu.[69]

Kuşkusuz iki savaş arası yıllarda devletin zanaatkârlar yerine büyük sanayiyi desteklemesinin bir nedeni de, yönetici elitlerin, toplumun kullandığı malların tasarım ve estetiğinde de bir Batılılaşmayı hedeflemesiydi. Bu nedenle erken Cumhuriyet'in dokuma fabrikaları ekseriyetle Batı'ya özgü tasarımlarda, standart ve yalın desenlerde kumaş üretiyordu. Buna karşın, el dokumacıları yerel zevkleri dikkate alarak, daha canlı, çok renkli ve bol desenli kumaşlar üreterek rekabet ediyorlardı.[70] Zira Anadolu'da yerel zevkler çeşit çeşitti. Örneğin, Kütahya köylüsü ile Denizli köylüsü farklı farklı desenlerde ve renklerde kumaşlara ya da halılara rağbet etmekte ve bunları da daha ziyade yerel kültüre aşina yerli ustalar tasarlamaktaydı. Yerel pazar için üretim aynı zamanda küçük ustaların nakliye masrafı ödemeden malını satmasını sağlıyordu. Bu da yerel küçük üreticiyi ulusal pazarı hedefleyen fabrikalardan avantajlı kılan ve maliyeti düşüren bir başka durumdu.[71]

Son olarak, evlerde üretim yapan el tezgâhı dokumacıları her ne kadar dolaylı yollarla tüccarlara ve fabrikalara bağımlı hale gelmeye devam etseler de, doğrudan fabrika işçisi haline gelme konusunda oldukça isteksiz ve direngendiler. Gerçi fabrikalardaki ücretler daha yüksekti ve

---

69 *Ibid.*, s. 143-146.

70 "Mesela yerli bezler imâl eden yerli makineli sanayi, aynı cinsten imâlatta bulunan el dokumacılarını, köylü ve kasabalının hoşuna giden cicili bicili yani makineye gelmeyen, kitlevi istihsal maddesi olmayan kumaşlar imâline sevk ediyor." İsmail Hüsrev (Tökin) "Türkiye'de El Sanayii," s. 19-24.

71 Bkz. Cillov, *op.cit.*, s. 147-148, 150. İsmet İnönü'nün 1938 Kastamonu ziyaretinde bir köylüyle hasbihâli, yerel halkın Sümerbank'ın ürettiği kumaş ve elbiseleri renkleri veya kalıpları sebebiyle beğenmemesine ilişkin önemli ipuçları verir. Mustafa Eski, *İsmet İnönü'nün Kastamonu Gezileri* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1995), s. 29-31.

evlerdeki çalışma koşulları fabrikalar kadar, hatta daha olumsuz olabiliyordu. Öte yandan, zanaatkârlar kendilerini daha özgür ve rahat hissettikleri ev ortamında veya küçük atölyelerde çalışmayı daha çok tercih ediyorlardı. Bunda belki erkek ustaların, temel işgücünü oluşturan kadın ve çocuklarının başka erkeklerin emri altında ve kendilerinin gözetimi dışında çalışmasından duydukları çekincelerin de rolü vardı. Evlerinde çalışma alternatifine sahip olmaları, fabrikada çalışmaya başlayan işçiler için bile, herhangi bir sorun yaşandığında fabrikayı bırakıp evde çalışmaya geri dönmeyi kolaylaştırıyordu. [72] Örneğin, Nazilli fabrikasında çalışmaya başlayan usta ve kalfaların fabrika bölgesinde sıtmanın yaygın olması sonucu işlerini bırakıp tekrar evlerindeki tezgâhlarının başına döndükleri gözlenmişti. Cillov, kendileriyle mülâkat yaptığı Nazillili ustaların yüzde 90'ının fabrikada çalışmayı arzu etmediğini ve mesleklerinden memnun olduklarını söyler.[73]

Mali açıdan çıkmaza düştüklerinde ve fabrikada çalışmak istemediklerinde ise, tüccarlardan veya fabrikalardan kredi alarak veya hammadde karşılığı fabrikalara ürün temin ederek zorlukları aşmaya çalışıyorlardı. Bu da olmayınca, kooperatifleşmeler denenecek, ama bunlar çok başarılı olamayacak, süreç çalışma mekânı fazla değişmese de bağımsız ustaların zamanla dolaylı olarak tüccarların veya fabrikaların bir nevi işçisine dönüşmesi yönünde işleyecekti.[74] Bu genel eğilime karşın, tekstil sektöründe 1950'li yıllara kadar Anadolu'nun birçok yöresinde, hatta Mahmutpaşa gibi kent merkezlerinde bile bağımlı veya bağımsız, çoğu bir-üç işçi çalıştıran geleneksel tezgâhların halen çalışmakta olduğunu görüyoruz.[75]

---

72 Özellikle dokuma fabrikalarında ve diğer pek çok sanayi işletmesinde gerek işçilerin çiftçilik veya evde zanaatkârlık gibi farklı çalışma alternatiflerine sahip olmaları, gerekse fabrikalardaki olumsuz koşullar yüzünden işçi devri çok yüksekti. Dönem boyunca bu durum fabrika yönetimlerinin ve sanayileşme sürecinin en önemli sorunu oldu. Bkz. Nusret Ekin, "Memleketimizde İşçi Devri Mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koydukları Neticeler," *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları, 9-10-11. Kitap,* (İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1960), s. 137-138.

73 Cillov, *op.cit.*, s. 149-150, 162.

74 *Ibid.*, s. 45, 79-80.

75 Bkz. Barış Alp Özden, "Küçük Sanayide İşçi Olmak: Mahmutpaşa Dokumacıları ve Davaları", *Toplumsal Tarih,* Sayı: 245 (Mayıs 2014).

Ayakkabıcılar

İthal ve yerli sanayi üretimi ucuz ve görece dayanıklı ayakkabıların piyasaya gün geçtikçe daha fazla hâkim olması karşısında mağdur olan geleneksel ayakkabıcılar da çeşitli şekillerde sanayi ürünlerine karşı seslerini çıkarıyorlardı. Bunlardan en yaygını gazetelere yazmaktı. Bir ayakkabıcıya göre, İstanbul'daki ayakkabıcıların önemli bir bölümü yerli sanayi ve ithal kauçuk ayakkabılar yüzünden işsiz kalmıştı. Anadolu'daki ayakkabıcılar da benzer şekilde şikâyetlerde bulunuyorlardı. Ayakkabıcılar özellikle Sümerbank Beykoz Deri ve Ayakkabı Fabrikası'nı ve ucuz ayakkabı ithalatını sık sık eleştiriyorlar, buna karşı korunmalarını istiyorlardı.[76]

Ayakkabıcıların seslerini yükseltmekte kullandıkları bir araç da Ayakkabıcılar Cemiyeti oldu. Cemiyet başkanına göre, ucuz deri ya da kauçuk ayakkabı üreten fabrikalar sadece küçük kundura imâlatçılarını değil, aynı zamanda kunduraların hammaddesi olan tabakları ve diğer pek çok deri eşya türü üreten saraçları da baltalayarak ekonomiye zarar veriyordu. Şimdiden çok sayıda dar gelirli, hatta yoksul ayakkabıcı işlerini bırakmak zorunda kalmıştı. Cemiyet'e göre, acil bir önlem alınmazsa, bu gidişle ayakkabıcılık ve onunla ilgili zanaatlar tamamıyla yok olacaktı.[77]

Bu çerçevede, Ayakkabıcılar Cemiyeti ayakkabıcıların ucuz ithal malları ve yerli sanayi mamûllerine karşı korunması için resmî makamlar nezdinde dilekçelerle ve lobi faaliyetleri yaparak girişimlerde bulunuyordu. 1932 Haziran'ında Ayakkabıcılar Cemiyeti, Saraçlar Cemiyeti ile birlikte, İktisat Vekâleti'nden mukavva ve kauçuk kemer, bavul ve çanta gibi eşyaların ithalatını durdurmasını talep etti. Bu da yeterli değildi; büyük fabrikaların adil olmayan rekabetine karşı da bir çare bulunmalıydı.[78]

Bu dilekçeler ve başvurular sonucunda, iki cemiyet hükümeti sınırlı da olsa bazı tedbirler almaya zorladı. 1934'te İktisat Vekâleti kauçuk

---

76 "Halkın Sesi," *Son Posta*, 02.05.1932; H. Avni [Şanda], "Kauçuk ve Deri Meselesi," *Yeni Adam*, Sayı: 24 (11 Haziran 1934), s. 9; H. Avni [Şanda], "Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı Azaldı mı?" *İktisadi Yürüyüş*, Sayı: 27 (Ocak 1941), s. 11; Mehmet Halit Bayrı, "Balıkesir'de Pabuççuluk," *Halk Bilgisi Haberleri*, Sayı: 48 (9 Mayıs 1935), s. 297.

77 A. Vahdi, "Lastik Ayakkapların Yerli Sanayiye Verdiği Zararlar," s. 14-15.

78 "Kunduracılar Hariçten Gelen Mukavva Eşya İçin İtiraz Ettiler," *Son Posta*, 24.06.1932; "Türk Kunduracıları Himaye Etmeli," *Köroğlu*, 27.06.1934.

ayakkabıların kilosuna 150 kuruşluk bir İstihsal Vergisi konmasını kararlaştırdı. Fakat bir yıl sonra, bu verginin etkisini ortadan kaldıran bir kararla, İktisat Vekâleti kauçuk üzerine konan İstihsal Vergisi'ni kilo başına 250 kuruştan 150 kuruşa indirdi. Nisan 1935'te Ayakkabıcılar Cemiyeti bu duruma resmî kanallara başvurarak itiraz edecek, ama bir sonuç alamayacaktı.[79]

Buna rağmen, zanaatkârlar sanayi üretimine karşı mücadeleyi elden bırakmadı. Fabrika üretimi ve ithal ürünler binlercesini işsiz bırakmış olsa da, 1934 Ocak ayı itibarıyla, sadece İstanbul'da 20.000 ayakkabıcı olduğu ve bunların çok çalışarak, düşük maliyetle ucuz ayakkabılar üreterek ayakta kaldığı belirtiliyordu. Öyle ki, *Köroğlu* gazetesinin haberine göre, İstanbul'da açılmış olan birkaç ayakkabı fabrikası, küçük zanaatların ateşli rekabeti karşısında üretimi durdurmak ve kapanmak zorunda kalmıştı. Gazete, el emeğinin halen makineye karşı kafa tutabildiğini yazıyordu.[80]

Bu durum, *Esnaf ve Meslek Mecmuası*'nda "Fabrika ile El İşçiliğinin Rekabeti" başlıklı bir yazıya da konu olmuştu. Buna göre, çok sayıda ayakkabıcı başarılı bir şekilde bütün gayretleriyle çalışıp sanayi mallarına meydan okuyordu. Küçüktüler, ama onların da bazı avantajları vardı. Ayakkabıcı ustaları, gerektiğinde karılarını ve çocuklarını sabahtan akşama kadar çalıştırmaktan kaçınmıyorlardı. Ayrıca, eve iş götürmek ve ailenin harcamalarından kısmak maliyetleri düşüren bir etki yapıyordu. Ayakkabıcı zanaatkârların kıyasıya rekabeti karşısında son bir yıl içinde dört ayakkabı fabrikasının iflasa sürüklendiği belirtiliyordu.[81] Bunda ekonomik krizin bir payı olmuş olabilir, fakat ayakkabıcı zanaatkârların işlerini korumak için verdikleri mücadelenin yarattığı damping etkisinin de bunda kritik bir rol oynamış olabileceği akla yatkın görünüyor.

Kara Tabaklar

Küçük ölçekli tabaklar ise özellikle kendileri için önemli bir müşteri grubunu oluşturan diğer mesleklere zarar verdiğinden dolayı motorlu taşıtların ve demiryolu ulaşımının yayılmasını eleştiriyorlardı. Yine on-

79 "Kunduracıların İsteği," *Son Posta*, 14.04.1935.

80 "El Emeği," *Köroğlu*, 13.01.1934.

81 "Fabrika ile El İşçiliğinin Mücadelesi," *Esnaf Meslek Mecmuası*, Sayı: 3 (1 Ocak 1934), s. 18-19.

ların müşterilerinden biri olan ayakkabıcıların ithal ayakkabılar ve büyük sanayi imâlatı yüzünden düşüşe geçmesinden yakınıyorlardı. Zira tüm bunlar kendilerine olan talebi azaltmış ve işlerini bozmuştu. Üstelik modern metodlarla üretim yapan büyük tabakhaneler piyasaya egemen olmaya başlamıştı; bu da onların en çok şikâyetçi olduğu bir durumdu.[82]

İstanbul'daki Tabaklar Cemiyeti sınırlı sayıdaki büyük ve modern üretim yapan tabaklar ile sayıları yüzü geçen küçük geleneksel tabaklar arasında bir rekabet yaşıyordu. Cemiyet büyük oranda küçük tabakların "*ağalar*" dediği sermayedar tabaklarca yönetiliyordu. Fakat küçük tabaklar, kendilerini zenginlerden ve onların daha steril üretiminden ayırmak için kendilerine "*kara tabaklar*" diyorlardı. Bu kesim tabaklar arasında çoğunluğu teşkil ediyordu. Büyük tabakların avantajı büyük ölçekli ve yeni makinelerle üretim yapmaktı. Ancak küçük tabaklar da daha ucuz ithal ara ve hammaddeleri işleyerek büyüklerle rekabet etmeye başlamışlardı. Sektör içi rekabet ekonomik krizin de etkisiyle fiyatları iyice aşağı çekmişti. Bunun üzerine sermayedar tabakların yönetimindeki cemiyet hükümetten hem ithal deri ürünlere hem de küçük tabakların kullandığı ucuz girdilere daha yüksek gümrük tarifeleri talep etti. Kuşkusuz Avrupa'nın hazır deri ürünlerine karşı gümrük tarifeleri küçük tabakların da ihtiyacı olan bir durumdu. Fakat ham deri gibi ucuz girdilerin de yüksek gümrük vergilerine tabi tutulması, onları yıkıma götürebilirdi. Bu yüzden *kara tabaklar* birleşerek cemiyetin sermaye sahibi tabakların çıkarını gözeten bu kararına itirazlarda bulundular. Bu ve benzeri kararlar karşısında küçük tabaklar cemiyete yabancılaşacak, giderek onlara tabi olsalar da büyük tabakhanelerle rekabete devam edeceklerdi.[83]

Sanayi ve ithal ürünlerin tabaklara etkisi Anadolu'nun daha iç ve uzak bölgelerinde de hissediliyordu. Örneğin, tabaklığın oldukça yaygın ve önemli bir zanaat olduğu Diyarbakır'da tabaklar, ulusal bir gazeteye yazdıkları bir mektupla, giderek pazara hâkim olmaya başlayan ithal kauçuktan yapılmış eşyaları ve lastik ayakkabıları eleştiriyorlar, bunlardan dolayı

---

82 "Rekabet: Dericiler Geçimsizliğe Başladı," *Son Posta*, 06.06.1932.

83 "Dericiler Geçimsizliğe Başladı," *Son Posta*, 01.06.1932. Küçük tabaklar ile sermayedar tabaklar arasındaki rekabet için bkz. Hasan Yelmen, "Kazlıçeşme'de Dericilik," *Kazlıçeşme'de 50 Yıl*, Cilt: 1 (İstanbul: Ezgi Ajans, 1998), s. 245.

işsizlik kıskacında olduklarını belirtiyorlardı. Tabaklarla kaderleri ortak olan Diyarbakırlı ayakkabıcılar, tabaklara destek vererek, kauçuk ürünler ve lastik ayakkabılarla ilgili serzenişlerde bulunuyorlardı.[84]

Arabacılar ve Saraçlar

Aynı şekilde, arabacılar da toplu dilekçeler yoluyla veya meslek cemiyetleri üzerinden motorlu araçlarla rekabet etmeye çalıştılar. Basına gönderdikleri mektuplarla, 1935'te sadece İstanbul'da 15.000 insana ekmek sağlayan arabacılığın, otomobil ve kamyonetler yüzünden yıkılmanın eşiğine geldiğinden yakınıyorlardı.[85] Örneğin gazetelere yazdıkları mektuplarda Erenköy'den arabacı Ahmet, Göztepe'den arabacı Hüseyin ve Kadıköy'den arabacı Hüseyin otomobillerin ve raylı araçların ekmekleriyle oynadığını ileri sürüyordu. Onlara göre tüm meslek erbabı işlerinin kötüye gitmesinden bu araçları sorumlu tutuyordu. Bu gidişle motorlu araçların kendilerini açlığa mahkûm edeceğini söyleyerek bu durumun önüne geçilmesini idarecilerden rica ediyorlardı.[86]

Arabacılar ayrıca Arabacılar Cemiyeti kanalıyla meslekleri için hükümetten koruyucu tedbirler talep ediyorlardı. Arabacılara göre, eski müşterileri taksileri artık daha çok tercih ediyordu. Eskiden arabalarla taşınan eşyaların nakliyesinde şimdilerde kamyonetler daha çok talep edilir olmuştu. Bundan dolayı, Arabacılar Cemiyeti, üyelerinin asgari mali yükümlülüklerini bile yerine getirecek kadar para kazanamaz olduklarını ve hatta işlerini kaybettiklerini öne sürerek otoritelerin ilgisini kendi sorunlarına çekmeye çalışıyordu.[87]

Arabacıların bir başka stratejisi, kendi taleplerini meşrulaştırmak ve güçlendirmek için hükümetin yerli malı siyasetini ve söylemini kullanmaktı. Buna göre, hükümet, motorlu araçların arabacıları ezmesine müsamaha göstererek yerli malını destekleme politikasıyla çelişkiye

---

84 "Diyarbakır Debbağları Lastik Ayakkabıların Rekabetinden Müteessir," *Son Posta*, 29.05.1935.

85 "15 Bin Kişinin Derdi," *Son Posta*, 07.02.1935.

86 Erenköy'den arabacı Ahmet, Göztepe'den arabacı Hüseyin ve Kadıköy'den arabacı Hüseyin'in şikâyet mektupları için bkz. "Arabacılık Tarihe mi Karışıyor?" *Son Posta*, 26.05.1935.

87 "Arabacılık ve Arabacı Vatandaşlar Buhran İçinde," *Tan*, 26.11.1935.

düşüyordu. Bir yandan, vatandaşları yerli malı üretmeye ve tüketmeye çağırıyordu; diğer yandan, Türkiye'de üretilen yerli malların en iyi örneği arabaları ithal motorlu araçlara karşı korumuyordu. Arabaların ithal otomobillere ve kamyonetlere karşı korunması, yerli malı siyasetinin bir gereğiydi ve bir an önce yerine getirilmeliydi.[88] Bu amaçla, hükümetten taşımacılık yapan kamyonet, otobüs ve hamalların asgari ve azami taşıma mesafesi ile yük kapasitesini belirlemesini, kamyonetlerin ve otobüslerin belirli bir asgari yükten daha azını taşımasına, hamalların da daha fazlasını taşımasına izin verilmemesini istiyorlardı.[89] Bunun yanında, arabacılar İktisat Vekâleti'nin arabacıların ruhsatlarını arabanın görünen bir yerine asma ve kauçuk plaka kullanma gibi uygulamalarına itiraz ediyordu. Bunlar darda olan meslek erbabı için hem masraf kapısı demekti hem de kauçuk ürünlerin kendi ve kendileriyle ilgili kardeş zanaatların baş düşmanı olduğu bir dönemde kabul edilemezdi.[90]

Bu kardeş zanaatlardan ikisi nalbantlar ve mıhçılardı. Onlar ise ucuz ithal nal ve mıhlardan sızlanıyordu. Anadolu'da bile Avrupa'nın ucuz nal ve mıhları karşısında geleneksel nal ve mıh imâlatçıları eski kazançlarını yitirmişlerdi. Gerçi bazıları imâlat yapmak yerine ithal ürünleri pazarlayarak geçinir olmuştu, ama bu eski kazançları getirmiyordu. Bu nedenle ithal ürünlere karşı korunma onların da temel talebiydi. Örneğin, Bursa'daki Nalbantlar Cemiyeti ve Mıhçılar Cemiyeti resmî makamlara dilekçeler sunarak ithal at nalı ve mıhlarından yakınıyor ve bunlara karşı gümrük tarifelerinin artırılmasını talep ediyorlardı.[91]

Ayakkabıcı ve saraç ustaları arasında da işlerini çeşitlendirerek ayakta kalmaya çalışanlar çoktu. Örneğin, işleri iyi gitmeyen bazı saraçlar, giderek ucuz kauçuk ve mukavva ürünler satmaya başladılar. Pek çok saraç ve ayakkabıcı kullanılmış veya eskimiş deri ürünlerin onarımı işine öncelik vererek kayıplarını telafi etmeye çalıştı. Kimileri de kendi işlerinin yanı sıra ya da işlerini bırakarak ek gelir getirecek hayvancılık, kahvecilik, manavlık veya küçük lokantacılık gibi her daim müşterileri olan farklı

88 *Ibid.*

89 "15 Bin Kişinin Derdi," *Son Posta*, 07.02.1935.

90 "Arabacılık ve Arabacı Vatandaşlar Buhran İçinde," *Tan*, 26.11.1935.

91 "Taşra Esnaf Cemiyetlerinde," *Esnaf Meslek Mecmuası*, Sayı: 8 (1 Haziran 1934).

işlerle ilgilenmeye başladı.[92] *Esnaf Meslek Mecmuası* 1934'te düşük gelirli emekçiler ve esnaf arasında iş değiştirmenin veya ek iş yapmanın oldukça yaygın olduğunu belirtiyordu.[93]

Sonuç

Sherry Vatter'in Şam'daki zanaatkârlar bağlamında ifade ettiği gibi, mücadele edip varolmaya devam eden veya tamamıyla yok olmaya yüz tutan zanaatkârların hikâyelerinin emek tarihçiliğine dâhil edilmesi ve bu kesimlerin işçi sınıfının bir parçası olarak addedilmesi, aslında fabrika işçilerine alternatif veya rakip bir emek kategorisi yaratmak değil, kapitalizmin etkisinin ve onunla mücadele ve çatışmanın fabrika kapılarının dışında da hissedildiği gerçeğini teslim etmektir.[94]

Gerçekten iki savaş arası dönem zanaatkârlar açısından olağanüstü bir dönemdi. 19. yüzyıldan itibaren ithal ürünler karşısında bocalayan ve mücadele veren zanaatkârlar, 1930'ların korumacı sanayileşme politikalarıyla rahat edememişlerdi. İlk olarak ithalat süreci 1930'larda bile çok durulmamıştı. Krizle daralan ithalat kısa süre sonra tekrar canlanmıştı. İthal girdilerden yararlanan bazı zanaatlar ise, bu girdilerin gümrük vergileriyle pahalılaşmasından mustarip olmuştu. Zanaatkârlar, ithal ürünler yanında devletçi sanayileşmenin rekabeti karşısında zor zamanlar geçirdiler. Ayrıca, kültürel reformların sonucu olarak yaşam tarzındaki Batılılaşmanın getirdiği tüketim kalıplarındaki değişimle karşı karşıya kaldılar. Aşırı rekabetin yıpratıcı etkisi fiyatları iyice düşüren Büyük Buhran'la daha da güçlendi. Bu koşullarda, aşırı rekabetin etkisiyle kazançlar, ücretler ve çalışma koşulları daha da kötüleşti.

Bu durum kuşkusuz tüm zanaatları aynı oranda olumsuz etkilemedi. Örneğin kentlerde motorlu araçların artmasıyla şoförlük yeni bir meslek olarak yükseliyordu. Yine, kentsel modernleşme sürecinde marangozluk, duvar ve inşaat usta ve kalfalığı revaçtaydı. Bu, tabii ki söz konusu mesleklerle uğraşanların farklı sorunlarla boğuşmadıkları anlamına gelmiyordu. Örneğin şoförler taksi sahipleriyle, marangoz ve inşaat ustaları mü-

92 Mehmet Halit [Bayrı], "Balıkesir'de Saraçlık," s. 237.

93 Osman Cemal, "Esnaf Arasında Köşe Kapmaca," *Esnaf Meslek Mecmuası*, Sayı: 10 (1 Ağustos 1934), s. 16.

94 Vatter, *op.cit.*, s. 13.

teahhitlerle, garsonlar lokanta sahipleriyle sürekli mücadele edecekler, bu süreçte esnaf ve sanatkâr cemiyetleri de genel kanının aksine protokol kurumları değil, kavgalara varan mücadelelere sahne olan canlı kurumlar olacaktı.

Kuşkusuz Türkiye'de bir sanayi kapitalizminin sınırlı da olsa gelişmesi ve bu süreçte geleneksel zanaatların büyük kayıplar yaşamaları, söz konusu zanaatlara dayalı imâlat sektörünün varlığını korumaya devam etmesine engel olmadı. Türkiye'de 1950'lere gelindiğinde esnaf ve zanaatkârlar aileleriyle birlikte Türkiye nüfusunun yüzde 10'luk kısmını oluşturarak köylülerden sonraki en büyük demografik grup olmaya devam edecekti.[95] Sanayileşme ve kentleşme sürecinin yavaşlığı kadar, kimi zanaatların mevcut sanayi ve ticaret işletmelerine bağımlı halde varlıklarını sürdürmeleri bunda rol oynadı. Yine 1950'lere kadar Türkiye'nin büyük oranda köylü ve kırsal bir ekonomiye sahip olmaya devam etmesi, mevcut zanaatları ayakta tutacak seviyede bir kırsal talebin varlığını korumasını sağlamış olmalı. Tabii bu durum sadece bu tür yapısal nedenlerden kaynaklanmıyordu. Zanaatkârların bu süreçte kaderlerine boyun eğen bir kitle olmamalarının, değişen koşullar altında varolma mücadelesi vermelerinin de önemli bir rolü olmuştu.

Zanaatkârların görece bağımsız ve bireysel üretime dayalı çalışma biçimlerinin onların ortak bir sınıf algısı ve kolektif eylemlilik kültürü geliştirmelerini güçleştirmiş olduğu söylenebilir. Öte yandan, otoriter bir rejim altında kolektif bir şekilde ancak kısıtlı bir şekilde cemiyetlerin çatısı altında hareket edebildiler. Ayrıca, baş düşmanları olan sanayi otoriter bir devletin kanatları altındayken, sanayiye açıkça ve topluca başkaldırmaları beklenemezdi. Zira bu, devlete isyan sayılırdı.

Bununla birlikte, zanaatkârlar kendi emeklerini ve kolektif kimliklerini az da olsa farklı şekillerde kavradılar ve ifade ettiler. Örneğin, kendilerini, sanayi, ithal ürünler, yeni tüketim kalıplarını özendiren Batılılaşma ve laik reformlar, toplumsal değişimi savunan politikalar ve bunlarla özdeşleşen CHP karşısında konumlandırdılar. Gerek Serbest Cumhu-

95 Bkz. M. Asım Karaömerlioğlu - Emre Balıkçı, "Forgotten People: Turkey's Artisans in the 1950s," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 40:2 (June 2013), s. 188.

riyet Fırkası, gerekse Demokrat Parti onlar için modernleşmeci ve yıkımlarından sorumlu CHP'den evlaydı ve desteklenmeliydi. Zira gerek bu dönemde gerekse daha sonraki yıllarda zanaatkârlar iktisadi, siyasi ve kültürel modernleşme karşısında, eldekinden avuçtakinden olmama anlayışıyla, savunmacı, hatta geçmişte babalarının ve dedelerinin işlerinin bereketli olduğu günlere özlemle bakan nostaljik bir dünya görüşüne sarılmak zorunda kalacaklardı. İleriki yıllarda, bu durum Türkiye'de işçi sınıfını ve işçi sınıfı siyasetini daha komplike hale getirecekti.

Şurası kesin ki, Türkiye'de emekçi kesimlerin yaşam deneyimleri, değişim ve dönüşümleri Karl Marx'ın belirlediği çizgiyi tam olarak izlemedi; daha karmaşık oldu. Geçmişte tezahür etmiş ve zamanımızda halen devam eden bu komplikasyonların çözümü, emek tarihçiliğimizin ve emek siyasetimizin fabrika kapılarının dışındaki emekçi gruplarını, farklı sömürü ilişkilerini, mücadele formlarını ve olanaklarını da dikkate alarak çalışma sahasını genişletmesinden geçiyor.

TÜRKİYE'NİN İLK SENDİKALAR YASASI DÖNEMİNDE GREV HAKKI TARTIŞMALARI

M. GÖRKEM DOĞAN

Grev, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*'nin ilgili maddesinde "bağımlı çalışanların, işveren veya işveren konumundaki kurum veya siyasal otoriteden taleplerini elde edebilmek için üretimi durdurup iş bırakmaları"[1] diye tanımlanıyor. Kuşkusuz yasal çerçevede daha kesin tanımlar da yapılabilir. Fakat böyle tanımlar grev eyleminin siyasal önemini yeterince vurgulamaktan uzak kalırlar. Daha yüksek soyutlama düzeyinde grevler emekçiler tarafından endüstri ilişkileri sisteminin işleyişine karşı yapılan bir saldırıdır. Tam da bu yüzden grev hakkının tanınması, hatta varlığı hep tartışmalı bir konu olagelmiştir.

Bu topraklarda maaşını alamayan kalfaların çalışmayı bırakmasının pek çok tarihsel örneğine literatürde işaret edilmiş durumda. Kapitalist bir çalışma ilişkisi kapsamında değinilen en eski grev örneği ise 1863 tarihli Zonguldak merkezli bir madenci eylemidir.[2] Kuşkusuz grev fenomeninin toplumsal tarihe damga vurması 1908 Devrimi'nin hemen ertesindeki iki aya yayılan yaygın eylemlilik sürecidir.[3] Bu durum siyasette o

1 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, (İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1. cilt, s. 488.

2 Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu", Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (ed.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* içinde, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 27-54.

3 Eylemlere dair bkz: Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri," *Toplum ve Bilim*, no. 78, Ağustos 1998, s.187-209.

kadar etkili olmuştur ki, daha yeni meclis toplanmadan grevleri, o günkü deyimle tatil-i eşgal eylemlerini kontrol altına almak için bir kanun hükmünde kararname yayınlanmış, 1909'da ise bu kararname mecliste tartışılarak yasaya dönüşmüştür.[4]

İlginç bir biçimde 1936 İş Kanunu çıkana dek yürürlükte olan bu yasanın grevleri yasakladığına dair bir görüş bir süre literatürde dillendirilmiştir.[5] Yasa grev yapmayı çok zorlaştırsa da kesinlikle yasaklamamıştır; yasak olan, kamu hizmeti yapan işyerlerinde sendika kurmaktır.[6] Karışıklık yasanın altıncı maddesinin yorumlanmasındaki farklılıklara dayanmaktadır.[7] Bu tartışma 80'lerin ortasında bitmiştir, artık 1927 yılında düzenlenen yasal bir grevin monografisine bile sahibiz.[8] Grev hakkı ancak 1936 İş Kanunu'nun 72. maddesiyle yasaklanmıştı.

Bu yazının amacı, 1947 Şubat'ında yayınlanan 5018 Sayılı Sendikalar Kanunu'nun yasal çerçevesini belirlediği dönemde, yani 1947 ile 1960 arası, işçilere sendika kurma hakkını tanıyan, ama grev yapmayı yasadışı sayan siyasal iktidarların hâkimiyeti altında grev hakkı tartışmalarının ne şekilde gündeme geldiğine bakmak. Tartışma özellikle Mayıs 1950 genel seçimlerine doğru ülkenin gerginleşen politik atmosferine paralel bir biçimde CHP ve DP arasındaki kapışmanın başlıklarından biri olarak gündeme gelmiştir. Literatürde de tam da o dönemki haliyle hatırlanır.[9] Buna göre CHP müfrit bir biçimde grev hakkı karşıtıdır, DP ise kısıtlı

---

4 Yasaya dair meclisteki tartışmalar için bkz: A. Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909: Belgeler-Yorumlar*, (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1982).

5 Örneğin bkz: Bülent Nuri Esen, *Türk İş Hukuku*, (Ankara: AÜHF Yayınları, 1944), s. 136.

6 Bkz: M. Şehmus Güzel, "Tatil-i Eşgal Var mı?" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no.77, Şubat-Mart 1985, s. 37-43.

7 Söz konusu maddenin iki farklı yorumu için bkz: Zafer Toprak, "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine", *Toplum ve Bilim*, no.13, Bahar 1981, s.141-156 ve Mesut Gülmez, "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev, " *Toplum ve Bilim*, no.12 Kış 1980, s. 50-64.

8 Şeyda Oğuz, *1927 Adana Demiryolu Grevi*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2005).

9 Tam da o dönemin tartışmalarının derinlikli bir analizi için bkz: Mesut Gülmez, *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)*, (Ankara: Öteki Yayınevi, 1995), s. 245-288.

bir grev hakkının tanınmasından yanadır. Oysa ki daha geniş bir zaman aralığından bakıldığında söz konusu karşıtlığın seçim stratejilerine ilişkin olduğu ve her iki partinin greve hakkına dair yaklaşımları arasında esaslı bir fark olmadığı görülür. 27 Mayıs'a doğru ise DP grev hakkı karşıtlığında tek başına kalacaktır.

Kuruluş Yıllarında CHP ve Sendikalar

İkinci Dünya Savaşı'nın ücretlileri yoksullaştırıcı toplumsal ortamına bir tepki olarak doğan 1946 sendikacılığını sıkıyönetim eliyle bastıran CHP yönetimi, sendikal hareketin geri kalanını bir yandan çıkardığı Sendikalar Kanunu'yla, diğer yandan söz konusu yasanın amir hükümlerine aykırı olarak açıkça sendikalarla siyasi ilişkiler kurarak, onlara maddi ve başka türlü yardımlar sağlayarak, İstanbul merkezli yürüttüğü bir faaliyetle düzenlemeye çalışmıştır.[10] Gene de o dönemde CHP'de sendikalara karşı ikircikli bir tutum olduğunun altını çizmeliyiz; daha da önemlisi, parti içinde işçi mevzularına hiç karışılmaması gerektiğini düşünen bir grup da vardır. Çalışma Bakanlığı çevresinde oluşan diğer eğilim ise bir yandan bu görüşe karşı sendikaları savunurken, öte yandan sınıf mücadelesine dayalı görüşlerin sendikal alanda boy vermemesi için çalışmaktadır. Örneğin 5018 sayılı yasaya, Çalışma Bakanı Sadi Irmak'ın itirazlarına rağmen Başbakan Recep Peker'in talebiyle greve teşvik ve grev suçlarını tanımlayan ve cezalandıran maddeler eklenmiş, böylece 1936'da başlayan grev yasağı rejimi pekiştirilmiştir.[11]

Yasanın mecliste görüşülmesi esnasında DP'yi temsilen Fuad Köprülü grev yasağını Türkiye'nin dahil olmaya çalıştığı Batı kampında serbest olmasına işaret ederek eleştirmiş, buna yanıt veren Sadi Irmak yasağın esas olarak İş Kanunu'nda var olduğunu özellikle vurguladıktan sonra ülkedeki devletçilik uygulamasının Batı liberalizminden farklı olarak işçiyi koruduğunu belirtmiş ve tam da o dönemde komünist partilerin des-

---

10 CHP ve sendikaların bu dönemdeki ilişkileri için bkz: Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 213-262.

11 M. Şehmus Güzel, "1946 ve Sonrasında Türkiye'de Grev Tartışması," *Toplum ve Bilim*, no. 40, Kış 1988, s. 46-50.

HÜRBİLEK

İŞÇİNİN, ESNAFIN ve KÜÇÜK SANATKÂRIN GAZETESİ

Esnaf Odaları kanunu tadil edilecek

Esnaf, Esnaf odalarının kaldırılmasını dört gözle bekliyor.

Grev yasağı kaldırılacak mı?

Ankarada bu hususta bazı mahfiller müsait görünüyor ve Meclisten böyle bir kanunun kolayca çıkabileceğini söylüyorlar

Kursu bitirenlere, Feshane fabrikasında Salı günü merasimle diplomaları verildi.

Hürbilek gazetesi, 27 Mayıs 1948.

teklediği sendikaların özellikle Fransa'da gerçekleştirdiği grevlere dikkat çekmiştir. Buna rağmen konuşmasını mevzunun İş Kanunu değişikliği esnasında nihai olarak görüşülebileceğini vurgulayarak bitirmiştir.[12]

Bu pekiştirilmiş yasağa rağmen CHP ve birlikte çalıştığı sendikal çevrelerde grev hakkı tartışmaları bütünüyle rafa kalkmamıştır. İkinci Çalışma Bakanı Tahsin Bekir Balta'nın döneminde (Eylül 1947 - Ocak 1949) bu tartışmaların zaman zaman gündeme geldiğini anlıyoruz. Özellikle 1948 yılı boyunca CHP'nin kurduğu, daha sonra İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne devrettiği, ama perde arkasından yönetmeye devam ettiği *Hürbilek* gazetesinin yayınlarında bu konunun işlendiğini görüyoruz.

Haftalık yayınlanmaya çalışılan gazetenin daha üçüncü sayısında, İstanbul İktisat Fakültesi hocalarından Profesör Gerhard Kessler'in uzun bir makalesi yayınlanıyor. Kessler burada grevden korkmanın gereksizliğine ve grev hakkının hem işçiye hem de ulusal refaha hizmet edebileceğine vurgu yapıyor.[13] Gene aynı ay içinde yayınlanan Ankara mahreçli bir habere göre sendikaların gelişmesinin yavaş ilerlediğini düşünen kimi etkili kimseler kısıtlı bir grev hakkının yasallaştırılabileceğini tartışmak-

12 TC, *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi* Cilt 4, 1947, s. 299-307.

13 Gerhard Kessler, "İşçi Sendikalarının Vazifeleri ve Karşılaştıkları Güçlükler", *Hürbilek*, 1 Mayıs 1948.

talar. Buna göre siyasi grevler ve yasanın belirttiği prosedüre uymayan grevler yasak olacak, taslak ayrıca hakem ve lokavt prosedürlerine dair de hükümler içerecek.[14] Bu çalışmaların somutluğuna dair elimizde bir bilgi yok. Bu arada sendikacıların işverenlerin yasal kılıfa uydurarak lokavt yaptıklarına dair pek çok yakınmasını da gazete sayfalarından izleyebiliyoruz.[15]

Gazetenin CHP tarafından görevlendirilen ve bu görevde 1950'ye kadar kalan yazı işleri müdürü Sabahattin Selek de grev hakkının yasallaşması konusuna değinmiştir. Konunun siyasete alet edilerek hükümete saldırma amacıyla kullanılmasından yakınır. Grev hakkının işçiye faydasını sorgular, zira ona göre grev zor ve çetin bir hak arama yöntemidir ve daha yeni kurulmuş olan sendikaların kabiliyetlerinin çok ötesindedir. Dolayısıyla grev yoluyla hakkını arayan işçi verili koşullarda işverene yenilmeye neredeyse mahkûmdur. Bununla birlikte, grev hakkının demokratik bir hak olduğunu ve konunun daha fazla siyasi istismarına mahal vermemek için yasallaşmasının değerlendirilebileceğini ifade eder.[16]

Selek sendikaların dönemin koşullarında henüz grev örgütlemeye yetecek gücü olmadığı temalı başka yazılar da yazar. Örneğin, Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul'daki tramvay işçileri grevine etkin olarak katılan bir işçinin hatıralarını nakleder.[17] Söz konusu işçi daha önceki başarılı grevin kazanımlarını koruyacak mali ve kurumsal yapıları olmadan greve gittiği için işçi örgütlülüğünü suçlamaktadır. Aslında CHP'nin sendikal hareketi destekleyen kesimi sıkça işçi örgütlerinin daha yeterince gelişmediği, dolayısıyla belli bir süre devletin gözetimine ve hakemliğine sığınmalarının daha doğru olduğu fikrine vurgu yapmaktadır. Bu, partinin tesanütçü ve vesayetçi anlayışına da uygundur; gene de unutma-

14 "Grev Yasağı Kaldırılacak mı?", *Hürbilek*, 22 Mayıs 1948.

15 Örneğin Tahsin Bekir Balta'nın İstanbul İşçi Sendikaları Birliği genel merkezini ziyaretine dair haber bu tür şikâyetlerle doludur: "Çalışma Bakanı Sendikalar Birliği Yönetim Kurulu ile Görüştü," *Hürbilek*, 14 Ağustos 1948.

16 Sabahattin Selek, "Grev," *Hürbilek*, 28 Ağustos 1948.

17 Sabahattin Selek, "Maziden Bir Yaprak," *Hürbilek*, 28 Ağustos 1948. Bu, İştirakçi Hilmi'nin örgütlediği ve başarısızlıkla biten tramvay işçileri grevi olmalı. Daha önceki grevler için para kaynağı bulan İstirakçi bu son grevde aynı mahareti sergileyememiş ve grev onun politik kariyerinin de sonunu getirmişti.

mak gerekir ki partinin önemli bir kesimi bu türden bir ilişkiye tümden karşıdır.[18] Daha da önemlisi, oluşturdukları yasal kurumsal çerçeve ile sendikaları kuvvetlendirmekten ziyade zayıf ve hükümete bağımlı hale getirmeyi hedefleyen de bizzat kendileridir.

Sonuç olarak 1950 seçimlerine giderken CHP işçi sendikalarını kontrol altında tutmakta ve siyasal ideolojisiyle uyumlu bir sendikacılığın ülkede yeşermesi için formel ve informel yöntemlere başvurmaktadır. Grev hakkı bu bağlamda temel bir mesele değildir; genel olarak bu hakkın tanınmasının, hele de "devletçi" CHP iktidardayken erken olduğu düşünülse de, kısıtlı ve iyi tanımlanmış bir grev düzenlemesinin gerçekleştirilmesi için fikir jimnastiği diyebileceğimiz türden teşebbüsler de mevcuttur. Bu durum seçime doğru ülkenin siyasi ortamının gerginleşmesine paralel olarak değişmiştir. Grev hakkı tartışması 1950 yılının başından itibaren seçime kadar DP ve CHP arasında temel bir tartışma konusuna dönüşmüştür.

Seçimlere Doğru DP ve Sendikalar

DP 20 Haziran 1949'da topladığı kongresinde grev hakkını programına dahil etti, bununla birlikte programda en başından beri yer alan sınıf mücadelesinin kurumsallaştırılmasına karşı olduğu vurgusunu muhafaza etti. Bu kongre CHP'lilerin adlandırmasıyla Milli Husumet Andı'nın da kabul edildiği kongredir. Asıl adı Milli Teminat Andı olan rapor yasal seçim güvencelerine dairdi, seçimlere 11 ay kalmıştı ve ana muhalefet belli ki seçim hazırlığına yönelik siyasi manevralar yürütmekteydi. Aşağı yukarı aynı dönemde işçilerden ve kimi sendikalardan kendilerine yöneltilen ilgiye de karşılık vermeye başladılar. Öyle ki İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin karşısında, aralarında oradan ayrılan sendikaların da olduğu sendikalar tarafından Hür İşçi Sendikaları Birliği kurulmuştur.

1950 yılının ocak ayında İş Yasası'nda yapılan kimi değişikliklerle sendikaların işyerlerindeki uyuşmazlıklarda işçi temsiliyeti konusundaki

---

18 Parti içindeki bu tip tartışmalara bir örnek için bkz: M. Görkem Doğan, *Governmental Involvement in the Establishment and Performance of the Trade Unions during the Transition to Multi Party Politics: The Case of the Worker's Bureau of the Republican People's Party*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) (İstanbul: BÜ ATA, 2003), s.152-154.

hak ve yetkileri artırıldı, fakat grev konusunda, DP'li hatipler tarafından Sadi Irmak'ın eski sözlerinin hatırlatılmasına rağmen, CHP herhangi bir değişikliğe taraftar değildi. DP adına konuşan Fuad Hulusi Demirelli'ye göre milliyetçi duygularından şüphe edilemeyecek Türk işçisi vatan haini damgası yemekten korktuğu için grev hakkını talep edemiyordu, sendikalar Çalışma Bakanının baskısı altındaydı, üstelik partisi "mutlak bir grev hakkı"ndan yana değildi, bu konuda sınırları iyi çizilmiş bir yasal düzenleme istemekteydiler.[19]

Sözü geçen bakan, Şemsettin Günaltay başbakanlığında 1949 başında kurulan hükümetin Çalışma Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, hakikaten de seleflerinden farklı olarak daha müfrit bir grev karşıtıydı. DP'nin grev hakkını programına almasıyla grev karşıtı bir kampanya başlattı. Genelde işçi topluluklarına grev karşıtı konuşmalar yapıyor ve CHP'ye bağlı sendika yönetimlerine grev istemediklerini belirten yazılı açıklamalar yayınlatıyordu. Daha sonra tüm bunları bakanlığın yayınladığı bir kitapta derledi.[20] *Hürbilek*'in bu dönemdeki yayın politikası da bakana paralel bir biçimde grev karşıtıydı.[21] Tartışma o kadar alevlendi ki, bakanlık müsteşarı Fuat Erciyes sendika yöneticilerine yaptığı bir konuşmada "grev hakkı talep edenin Türklüğünden şüphe ederim" deyiverdi. Buna rağmen 1949 Mayıs'ında, yani daha seçimlere bir yıl varken, ilk Çalışma Bakanı Sadi Irmak hakkın özünü sakatlayacak tahditlerle de olsa grev hakkının tanınabileceğine dair mülâkatlar vermekteydi.[22]

DP'yi destekleyen işçiler grev hakkı istiyordu, çünkü gerçek sorunlarla mücadele ediyorlardı. Örneğin İstanbul'daki tekstil işçileri savaş zamanından kalma bir uygulamayla üç saat ücretsiz fazla mesai yapmaktaydılar. Bu tip işvereni doğrudan rahatsız edecek konularda sessiz kalan CHP'li sendikalar onlara hitap etmiyordu, tam da bu yüzden CHP'lilerin

---

19 TC, *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi* Cilt 23, 18.1.1950, ss. 221-222.

20 Çalışma Bakanlığı, *Grev Olayları ve Türkiyemiz*, (Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., 1950).

21 M. Şehmus Güzel, "Sendikal Basında Hürbilek Gazetesi Örneği", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 78, Mayıs 1985, s. 47-49.

22 Kemal Sülker, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, (İstanbul: TÜSTAV, 2004), s. 100.

tekstil sendikalarını birleştirme girişimleri başarısız kalıyordu.[23] Bu ortamda grev hakkı talebi özel sektördeki tekstil işçilerini birleştiren bir dava haline geldi. İstanbul Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası'ndan ayrılan Ayvansaray şubesi üyeleri DP'lilerin sıklıkla kullandığı bir kahvede toplanarak sendikadan istifa edip yeni bir sendika kurdular, Sirer'e de grev hakkı talep eden bir telgraf yolladılar.[24]

Demokrat Parti İktidarının İlk Dönemi

14 Mayıs 1950 seçimlerinde çarpıcı bir zaferle iktidara gelen DP, işçilere verdiği söz doğrultusunda bir grev yasası taslağı üzerinde çalışmaya başladı. Fakat bu, çalışma ilişkileri alanında planladıkları reformlar arasında ilk sırada gelen bir husus değildi. Yeni Çalışma Bakanı Hasan Polatkan planlanan reformlara dair işçi ve işveren kesimlerine danışılacağından dem vuruyor,[25] greve dair bir düzenlemenin de planlanan reformlar arasında olduğundan bahsediyordu.[26] 1951 yılında bir taslağın İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne incelenmesi için gönderildiği anlaşılmaktadır.[27] Bu taslağın ayrıntıları grev hakkının verilmesine sert bir muhalefet sergilemeyen CHP'lilerin greve dair ifade ettikleri görüşlerin ötesinde bir husus içermiyor gözükmektedir, zira taslak tahkim mekanizması öngörmekte ve grev ile lokavtı aralarında bir tür eşitlik anlayışı gözeterek gündeme getirmektedir. Sendika yöneticileri kısa sürede taslağa dair memnuniyetsizliklerini dile getireceklerdir.[28] Taslağı protesto için sendikalar yasalaştığından beri hep daha ileri tutumuyla bilinen Basın Teknisyenleri Sendikası bir miting önerir, fakat birliğin diğer üyeleri buna yanaşmaz.[29] İşçiden olumlu bir tepki görmeyince zaten bu konuya

---

23 Bu konuya dair örneğin bkz: "Bakırköy Mensucat İşçileri Sendikası Çok Heyecanlı Bir Toplantı Yaptı," *Hürbilek,* 25 Eylül 1948; ya da "Beş Mensucat İşçi Sendikası Birleşiyor," *Hürbilek*, 4 Eylül 1948.

24 Sülker (2004), s. 69-70.

25 "İşçi Sendikaları Birliği Kongresi Dün Toplandı," *Zafer*, 31 Temmuz 1950.

26 "İş Mevzuatımıza Dair Bir Anket," *Zafer*, 21 Ağustos 1950.

27 "Grev ve Lokavt Tasarısının Mühim Esaslarını Yazıyoruz", *İşçi Hakkı*, 12 Temmuz 1951.

28 "Grev Tasarısı İşçileri Tatmin Etmemiştir", *İşçi Hakkı*, 26 Temmuz 1951.

29 "Miting Yerine Basın Toplantısı", *İşçi Hakkı*, 9 Ağustos 1951.

31 Temmuz 1952'de Türk-İş'in kuruluş dilekçesini veren sendikacılar Anıtkabir ziyaretinden dönüyorlar.
Şaban Yıldız Arşivi, *Türkiye'de Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 3, s. 327.

öncelik vermeyen hükümet taslağı rafa kaldırmışa benzemektedir.[30] 27 Mayıs'tan sonra kurulan hükümette Çalışma Bakanlığı yapan Cahit Talas bu taslağın mimarlarından olduğunu belirtmiştir.[31]

1953 Haziran'ında gerçekleştirilen kurultayda CHP de grev hakkının yasal düzenlemeye kavuşmasını parti programına ekledi. Fakat bu, 1949'da DP'nin yaptığına benzer bir seçim hamlesi gibi kullanılmadı. Parti, çalışma ilişkileri alanında, bir tür tek parti vesayetçiliği çok partili siyaset döneminde de uygulanabilirmiş gibi davranmanın yersizliğini görmüştü. Bu durumda partinin sendikal siyasetle alâkalı kesiminin greve karşı bir argümanı kalmamıştı, grev hakkını programlarına yazdılar, ama ilk grev kanunu teklifini meclise ancak 1959'da vereceklerdi. 50'li

30 Türk-İş'in 3. Genel Kurulunda okunan faaliyet raporu böyle düşünmemize neden olmaktadır. "Türk-İş Dün Sabah İlk Toplantısını Yaptı," *Ulus*, 20 Haziran 1957.

31 T.C. Çalışma Bakanlığı, *Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanun Tasarısı Hakkında Beyaz Kitap*, (Ankara: 1961), s. 6.

yıllar boyunca parti gazetesi Ulus'ta sosyal konular hakkında yazan Rebi Barkın, 1953 güzünde işçi ücretlerine dair yayınladığı iki makalede[32] hükümeti işçilere verdiği sözü tutup grevi yasallaştırmamakla değil, tutamayacağı sözler vermekle suçluyordu. Partinin bir sonraki kongresindeki konuşmasında da Barkın aynı noktalara değinmekteydi.[33] Başka bir örnekte ise partinin 40'lı yıllarda işçilerle yakın ilişki kurulmasına karşı olan İzmir teşkilatının 1956 yılında sosyal meselelere dair hazırladığı bir raporda[34] grev konusuna iki ayrı yerde değiniliyordu. Bir yerde grev hakkının yaratacağı kimi sorunlara rağmen işçiler için düzenli istihdam koşullarının güvencesi olabileceği belirtilirken, öneriler kısmında ise parti programına uygun bir biçimde grev hakkının yasallaşması öneriliyordu. Fakat bu kısmın daha ziyade bahsettiği konu, hakkın kısıtlanmasına dair yasal önlemlerdi.

Akademik ve sendikal çevrelerde ise bu yıllarda grev hakkı giderek artan oranda toplu sözleşme hakkının uygulanmasının bir güvencesi olarak konuşulmaya başlanmıştı. Toplu sözleşme 1936 tarihli İş Kanunu'ndan itibaren yasal düzenlemeler içinde yer alsa da, sanayileşen Türkiye'de grev hakkının yokluğunda anlamlı bir toplu sözleşme düzeni kurulamıyordu. Bu konudaki ilk ve tartışmanın bu yöndeki parametresini belirleyen çalışma, Orhan Tuna'nın 1951 yılında yayınlanan "Grev Hakkı: İş Mücadelelerinde Yeri ve Ehemmiyeti"ydi. Yazar, burada grev hakkı olmadan toplu sözleşmelerin içinin boş kalacağını belirtiyor ve hakkın varlığının bile fiilen kullanılmasına gerek kalmadan etkisini göstereceği iddia ediliyordu. Türk-İş de bu yaklaşımı benimseyecekti, nitekim 1963 yılında grevi yasallaştıran yasaya da "Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu" adı verilmiştir.

---

32 Rebi Barkın, "İşçi Ücretleri Davası," *Ulus*, 24 Kasım 1953, 1 Aralık 1953.

33 Rebi Barkın, *Cumhuriyet Halk Partisinin Sosyal Politikası Sosyal Adalet ve Sosyal Emniyet, İşçi Meseleleri, Sendika, Grev ve Lokavt Üzerinde Mütalaalar*, (Ankara: Karınca Matbaası, 1956).

34 Sait Odyak, Haydar Aryal, "Sosyal Meseleler Hakkında Rapor" (İzmir: 1956). Bu rapor 25 daktilo sayfasından oluşmaktadır; orijinal metin Mehmet Ö. Alkan'ın kişisel arşivindedir.

Roller Değişiyor

1954 seçimlerinden sonra sendikalar ve hükümet arasındaki iyi ilişkiler yavaş yavaş gerilmeye başladı. Aralık 1955'te Çalışma Bakanı olan Mümtaz Tarhan, tıpkı Reşat Şemsettin'in CHP'nin üç Çalışma Bakanı arasında muhalif sendikalara karşı en serti olması gibi, DP döneminin en müfrit Çalışma Bakanı'ydı. 1956 yılı boyunca DP'nin resmi gazetesi *Zafer*'de sendika karşıtı yazılar yayınlanmaktaydı, öyle ki Türk-İş yasadışı kurulmuş bir kurum olarak dahi nitelendirilmişti.[35] Hakikaten de o dönem hükümet yerel sendika birliklerinin yasallığına dair bir tartışma başlatmış ve bazılarının kapatılmasına dair girişimlerde bulunmuştu. Aynı zamanda Demokrat Parti'den ayrılan daha liberal bir grup milletvekilinin kurduğu Hürriyet Partisi 1957 Temmuz'unda meclise bir grev yasası teklifi sundu.[36] Tarhan grev hakkını muhalefetin aç midelere sunduğu bozuk yemek diye niteliyordu. *Ulus* gazetesi bunun üzerine bir yazı[37] yayınladı ve DP'ye kendi programının grev hakkı vaat eden yedinci maddesi hatırlatıldı. Yazıda eğer bozulan bir şey varsa sekiz yıldır hayata geçirilmeyen yedinci maddedir deniyordu. Kanun teklifi seçimlerden önce komisyon aşamasını geçemedi ve kadük kaldı.

1959 yılının gergin politik atmosferinde kapanan Hürriyet Partisi'nin bazı üyelerinin de yer aldığı CHP meclis grubu benzer bir teklif sunacak, ama bu girişim de sonuçsuz kalacaktı. 1949'dan farklı olarak grev hakkı konusu bu defa iktidar ve muhalefet arasındaki neredeyse sayısız tartışma başlığından birisiydi, dolayısıyla kamuoyunda on yıl evveline göre çok daha az yer bulmaktaydı. Bu çatışmalı politik atmosferde 27 Mayıs darbesi gerçekleşti.

1961 Anayasası'nın 46. maddesi işçilerin toplu sözleşme ve grev hakkını anayasal güvence altına almaktaydı. Çeşitli taleplere rağmen lokavt ise anayasa metnine giremedi. Bununla birlikte anayasanın iki sene içinde çıkmasını öngördüğü Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ancak 24 Temmuz 1963 günü, yani küçük bir gecikmeyle yürürlüğe girebildi. Daha fazla gecikilmemesinde esaslı bir etken de, anayasanın amir

---

35 Rebi Barkın, "İşçi Sendikaları Birliklerinin Kapatılması," *Ulus*, 15 Ocak 1957.

36 Teklife dair bilgi için bkz: Sülker (2004), s.169-171.

37 Orhan Fehmi, "Grevsiz Demokrasinin Bahaneleri," *Ulus*, 19 Şubat 1957.

Türk - İş, Çalışma Bakanı Tarhanın ithamını reddetti

«Biz masum tek bir vatandaşın şu veya bu sebeple milli duygularının rencide edilmesini, hatta bir kaç vekilin istifa etmesinden daha çok ehemmiyetli görüyoruz»

Bodrumda

GÜT MOLLET, LÜBNAN BAŞBAKANIYLA — Fransız Başbakanıyla Lübnan Başbakanı Sami Solo, Paris'te bulunarak Kuzey Afrika ve Ortadoğu meselelerini gözden geçirmişlerdir.

Ulus gazetesi, 1957.

hükmünün uygulanması için Türkiye işçi tarihinin iki devasa toplumsal hareketinin düzenlenmiş olmasıdır. Bu bağlamda Saraçhane mitingi ve Kavel grevi başlı başına ayrı yazı konularıdır.

Aslında grev hakkının mevzuata girmesinde Türkiye'de işçi hareketinin iki mücadele biçiminin de kullanıldığını görüyoruz.[38] Bir yanda yukarıda zikrettiğimiz iki büyük eylem ve nice daha küçük siyasal mücadele çabası vardır, bir yanda da siyasal iktidara yönelik sayısız lobicilik girişimleri. Örneğin, 1947'den itibaren sendikal hareket içinde bulunmuş, TEKSİF genel başkanlığı yapmış, daha sonra Ecevit kabinelerinde de bakanlık yapacak olan Temsilciler Meclisi üyesi Bahir Ersoy anayasanın 46. maddesi görüşülürken şöyle demektedir: "Bizce grev, sanayide sulhu tarsin eden bir faktör, bir kuvvettir (...) Biz tahripkâr sınıf mücadelesini asla düşünmüyoruz. Türkiye'de, Türkiye tarihinde böyle kayıtlar

38 Burada kastımız devlet vesayeti arayışı ve sınıf siyaseti doğrultusunda çabalardır. Bu iki dinamiğin sendikal hareketin aynı dönemdeki genel etkisi için bkz: Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).

olmadığı gibi, inanıyor ve kalıbımızı basıyoruz ki istikbalde de say ile sermayenin mücadelesi olmayacaktır."[39] Bu konuşmada bir anlamda kurulu düzene güvence veren ve bu odakların grev meselesinde desteğini talep eden Ersoy, grev hakkı için çok başka bir yöntemle mücadele etmektedir. Aslında 1946'dan başlayarak genelde örgütlü işçi hareketinin, özelde ise bu hareketin grev hakkı talebi mücadelesinin izleği de bu iki yöntem arasında salınır. Hükümetteki sermaye partileri ise kendi aralarındaki küçük çekişmelere konu ettikleri bu hakkı ancak sermaye birikim rejiminin değiştiği noktada hakikaten gündemlerine almışlar ve onu endüstri ilişkileri sisteminin bir parçası olarak yasal statüye kavuşturmakta başarılı olmuşlardır.

Yasal sendikaların 1946 yılından sonra başlayan hikâyesi hükümet partileriyle kurdukları ilişkiler tarafından önemli ölçüde şekillendirilmiştir. Bahsi geçen dönemde iktidarda olan her iki partinin sendikal hareket üzerindeki etkisinin temelde aynı yönde olduğu ortadadır. Esas tartışma söz konusu partilerin grev hakkı konusundaki tutumlarının en azından 1950 seçimlerine girerken farklı olup olmadığı noktasında düğümlenmektedir. Dönemin bütününe bakıldığında, buradaki farklılığın seçimin gergin atmosferinde iktidar partisinin muhafazakâr tutumunun yarattığı sert söylemle buna yatkın bir bakanın kişisel özelliklerinin birleşmesinden ortaya çıkan konjonktürel bir durumdan kaynaklandığı görülür. Mesela, seçimden hemen sonra gündeme gelen taslak CHP'nin sendikal harekete dair daha mutedil tavrı olan sorumlularının kabul edemeyeceği bir metin değildi; metin, sendikacılar onu kabul edemeyecek kadar geri buldukları için kadük kalmıştır. Dolayısıyla grev hakkı tartışması, hiç değilse 50'lerin sonuna kadar, iki partiyi sendikal konulara yaklaşımda ayıran temel bir mesele olarak görülemez.

---

39 TC, *Temsilciler Meclisi Tutanak* Dergisi, Cilt 2, 17.4.1961, s. 294.

SALONLARDAN MEYDANLARA DOĞRU: 50'LERDEN 60'LARA İŞÇİ HAREKETİ GREV HAKKININ PEŞİNDE

M. HAKAN KOÇAK

Bu yazıda sosyal ve siyasal tarih yazınımızda yaygın bir görüş olan grev ve benzeri sosyal hakların, uygun siyasi konjonktür oluştuğunda ve/veya ilerici elitlerin iyi niyetli / bilinçli kararlarıyla, 1961 Anayasası ve onu izleyen yasal düzenlemelerle tepeden verildiği, sendikal hareketin bu haklar konusunda hiç ya da yeterli mücadele vermediği yönündeki görüşlere karşı, söz konusu dönüm noktasını önceleyen 1950'li yıllarda grev hakkı için gerçekleşen bir sendikal mücadelenin varlığı hatırlatılacak ve bunun tarihsel anlamı tartışılacaktır. İşçi sınıfı tarihçilerinin üstadı E.P. Thompson "*Tarihi gerçekte olduğu gibi değil, daha sonraki zihinsel meşguliyetlerin ışığında*" okuyanlardan yakınır ve "*yalnızca başarılı olanların hatırlanmasına, çıkmaz sokaklar ve yitirilmiş davalar ve de kaybedenlerin kendilerinin hatırlanmamasına*" hayıflanır.[1] Daha doğrusu, emek tarihi açısından kritik bir yöntemsel eleştiri getirir. Biz bu eleştirinin işaret ettiği yoldan giderek, nihai sonucuna kendi başına, doğrudan ulaşamamış olan, bu anlamda hatırlanmazlar arasına girmiş 1950'li yılların grev hakkı mücadelesine yakından bir bakış geliştirmek istiyoruz.

Öte yandan bu, sendikaların söz konusu dönemde yaptıklarına dair ilk ve en kapsamlı anlatı olmayacak. Tek başına dönemin tanığı Kemal Sülker'in *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler* kitabı[2] bile bu konuda hatırı sayılır malzeme içermektedir. Ancak bugüne kadarki çalışmaların sağ-

1 E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004), s. 43.

2 Kemal Sülker, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, (İstanbul: Tüstav Yayını, 2004).

ladığı güncel birikimi değerlendiren, grev hakkı mücadelesinin farklı boyutlarını bir arada ele alan ve konuyu sosyal tarih bağlamındaki bir tartışma içinden değerlendiren bir yaklaşıma da gereksinim olduğu görülmektedir. Yazıda elden geldiğince böyle bir yaklaşım geliştirilecektir.

Emek Tarihimizde 1950'ler

"Türkiye'de 1950'ler"den söz ettiğimizde, siyasi tarih açısından bunu dönemsel bir bütünlük içinde yapabilmek için 14 Mayıs 1950 seçimleri ile açılan, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile sona eren Demokrat Parti iktidarı ile sınırlamak yerinde olacaktır. Emek tarihi açısından ise bizim önerimiz, bağımsız sınıf hareketinin ortaya çıktığı "1946 parantezinin" ardından tümüyle güdümlü ya da görece bağımsız sendikaların baskı altında ilk adımlarını attıkları 1947-50 arasını ayrı bir kesit olarak almak, tüm bir genel siyasi iklim değişikliğinin sendikalara, işyerlerine de yansıdığı, patronajdan sendikal mücadeleye çeşitli stratejileri bir arada kullanarak bölüşüm ilişkilerine müdahale etmeye başlayan işçi sınıfının oluşum sürecinin bazı karakteristiklerinin belirginleştiği, örgütlenmenin geliştiği, uluslararası dinamiklerin daha belirgin biçimde devreye girdiği 1950'li yılları ise kendi başına bir dönem olarak çalışmaktır. Bu dönemin bitiş tarihi olarak da örneğin, bağımsız sınıf hareketinin sembolik bir zirvesini temsil etmesi bakımından 31 Aralık 1961 Saraçhane Mitingi düşünülebilir.

Dönemin toplu çalışma ilişkilerinin temel hukuksal zeminini 1936 tarihli İş Kanunu ve 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle açılıp bir yılı bile bulamadan sona eren sendikal ve siyasal özgürlük ortamının ardından çıkartılan Sendikalar Kanunu oluşturur. İşçilere bireysel olarak, belirli düzeyde haklar ve sosyal koruma sağlayan bu rejim, toplu haklar konusunda ise sınırlandırıcı ve yasakçıdır. Dönem boyunca mevzuatta yapılan kimi değişikliklere rağmen, esasen CHP tarafından oluşturulmuş olan rejimde yapısal hiçbir değişiklik yaşanmaz. Dünyada soğuk savaşın tırmanış yıllarına denk gelen 1950'lerin Türkiye'sinde işçi hareketi, anti-komünizmin ve milliyetçiliğin baskın karakterde olduğu bir ideolojik iklimde ve Demokrat Parti'nin dozu giderek artan otoriter iktidarı altında gelişimini sürdürmüştür. Tüm bunlar, Türkiye sendikal hareketinin oluşum sürecinde, sonuçları bugüne kadar devam eden karakter özellikleri, doğum izleri bırakmıştır.

Emek Tarihçiliğimizde 1950'ler

Türkiye emek tarihi yazınında, 1950'li yılların deneyimini ihmal etmek, parantez almak, küçümsemek yönünde yaygın bir eğilim görülür. Türkiye işçi hareketi tarihi üzerine yazılmış belli başlı başvuru kitaplarının birçoğunda 1950'li yıllara ilişkin şaşırtıcı bir suskunlukla ya da bir "geçiştirmeyle" karşılaşırız. Örneğin, yayınlandığı tarihte emek tarihçiliğimize özgün katkılar sunmuş bir eserde 40'lı yıllardan doğrudan 1960'lara atlanır,[3] kimilerinde daha uzun bir dönemlendirmenin içinde (1946-61 veya 1923-60 gibi) ve hayli sınırlı bir çerçevede[4] (örneğin sadece Türk-İş'in kuruluşu ve siyasi tavrı ya da birkaç gösteri girişimi gibi) yer verilir, tam da bu yıllara odaklanmış bir başkası ilginç biçimde işçilerin mücadelesine ancak birkaç sayfa yer ayırır ve burada da yalnızca getirilen yasaklar ve "burjuvazinin adamı" sendikacılardan söz edilir[5] vb. Sayılanlar döneme ilişkin külliyatın tamamını oluşturmazlar. Örneğin Ahmet Makal'ın dönemin çalışma ilişkilerine odaklanan kapsamlı yapıtı[6] bize geniş bir bakış açısı sunar. 1950'ler boyunca *Gece Postası* gazetesindeki *İş ve İşçi Alemi* köşesinde işçi hareketinin sorunlarına yer veren Kemal Sülker'in bu değerli koleksiyonu kütüphane arşivlerinde bekleyen en zengin birincil kaynaklardan birisini oluşturur. Sülker'in büyük oranda kendi tanıklıklarına ve topladığı belgelere dayalı olarak hazırladığı kitaplar, dağınıklıklarına ve kimi hatalarına karşın, 50'li yılların işçi hareketine dair zengin ayrıntılar içeren eserlerin başında gelir.[7] 50'li yılları konu edinen birçok çalışma da kitap boyutunda değil, daha çok belli temalara/olaylara odaklanmış makaleler biçiminde karşımıza çıkarlar.[8] Yıldırım

3 M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi*, (İstanbul: Sosyalist Yayınlar, 1993).

4 Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003) ve M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996).

5 Y.N. Rozaliyev, *Türkiye Sanayi Proleteryası*, (İstanbul: Yar Yayınları, 1978).

6 Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri:1946-1963*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2002).

7 Kemal Sülker, *Sendikacılar ve Politika*, (İstanbul: May Yayınları, 1975) ve *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, (İstanbul: Tüstav Yayını, 2004).

8 Örneğin: Yıldırım Koç, "Demokrat Parti, İşçiler ve Sendikalar", *Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar (Tarihten Sayfalar)*, (Ankara, Yol-İş Yayını, 2000), s. 35-85, Ahmet Makal, "Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları

Gece Postası,
29 Nisan 1956.

D. Parti Vilâyet idare Heyetindeki muamma hâla çözülemedi!

6 Sayfa 15 Kuruş

GECE POSTASI

Günlük Müstakil Gazete

O. Köprülünün istifası henüz katî değilmiş

İSTANBUL İŞÇİ SENDİKALARI BİRLİĞİNİN TOPLANTISI DEVAM EDİYOR

İşçiler Dert Döktüler!

1 Grev hakkı tanınmalı 2 İş Kanunu tadil edilmelidir! 3 Asgarî ücret bütün iş yerlerine şamil olmalı 4 Sendika muhtariyeti Ana Yasa teminatına alınmalıdır

Kongrede midecilere şiddetle hücum edildi

İşçiler olgun bir toplantı yaptı, bugün yeni idare heyeti seçimi yapılacak

TİCARET ve SANAYİ ODALARI BİRLİĞİ GİDER VERGİSİNDE FİKRİNİ BİLDİRDİ

Beyana Tabi Mal listeleri hazırlandı

Vergi nisbetleri yeniden tesbit edildi

Vali Dün Şehirde "Et Baskını" Yaptı

Göhay

Koç'un gerçekleştirdiği sendikacı mülâkatlarının özetlerini derleyerek oluşturduğu iki ciltlik *Türk-İş Tarihinden Portreler* isimli çalışma ise işçi hareketi açısından döneme dair en canlı malzemeyi içerir.[9] Aziz Çelik'in yakın zamanlarda yayınlanan *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık* adlı kitabı ise dönemin sendika-siyaset ilişkilerini ayrıntılı ve özenli bir çalışmayla ortaya koyan en yetkin eserdir.[10] Diğer taraftan dönemin akademisyenlerince ortaya konan makale ve kitaplar da önemli bir birikimi temsil ederler. İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Kürsüsü hocalarının makaleleri, Sosyal Siyaset konferans dizisi içinde sundukları tebliğler ve yazdıkları kitaplar hem tanıklıklar ışığında hem de akademik bakışla dönemin işçi hareketine ışık tutar. Aralarından öncelikle Orhan Tuna'nın ismi zikredilebilir.[11] 1950'li yıllarda sayıları hızla artan sendika dergi ve gazeteleri henüz yeterince değerlendirilmemiş birincil kaynaklardır. Ül-

İle Grevleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", *Ameleden İşçiye*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 267-318.

9 Yıldırım Koç, *Türk-İş Tarihinden Portreler (Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler)* Cilt I, (Ankara: Türk-İş Yayını, 1998), Cilt II, (Ankara: Türk-İş Yayını, 1999).

10 Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).

11 Örneğin: Orhan Tuna, *Grev Hakkı : İş Mücadelerinde Yeri ve Ehemmiyeti*, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951).

kenin birçok kentinde, pek çok sendika tarafından çıkarılan onlarca yayın işçi hareketinin derinlemesine çalışılması için gerekli muazzam bir kaynak oluştururlar.[12]

Sayılan bu kıymetli kaynakların varlığına karşın, 50'lerin, işçi hareketi tarihlerinde ayrıntılı biçimde yer almayan bir dönem olması dikkate değerdir. Cahit Talas'ın (50'li yılları kastederek) "*Bu dönemde sendikacılık hareketi yeterince bir savaşım da vermemişti. Türk sendikacılık hareketinin altın dönemi 27 Mayıs Devrimi ile başlar*"[13] değerlendirmesi; Yıldırım Koç'un "*bu dönemde grev hakkı da olmayan sendikal hareket ise işçilere fazla bir yarar sağlamadı*"[14] saptaması; Şehmus Güzel'in (dönemin işçi örgütlenmelerini değerlendirirken yaptığı) "*sendikalar genellikle yalnızca toplumsal yardımlaşma faaliyetleriyle uğraşmış, ekonomik ve siyasi faaliyetler, özellikle sosyalist eğilimde siyasi faaliyetler ihmal edilmiştir*"[15] şeklindeki yorumu emek tarihimizin döneme ilişkin hâkim yaklaşımını yansıtırlar.

Daha önceki bazı çalışmalarımızda 1950'li yılları kendi karmaşık dinamikleri içinde işçi sınıfının –sonraki dönemlerde de izlerine rastlanacak– karakteristik bazı özelliklerinin ve işçi hareketinin birçok arayış ve zaafının belirginleştiği bir oluşum dönemi olarak incelemenin önemine işaret etmiştik.[16] İşçi hareketi açısından 1950'lerle 60'lar arasında bir kesintiden, kopuştan çok sürekliliğin altını çizmeyi, 60'ların ilk dönem gelişiminde 50'lerin hakkı yeterince verilmeyen birikiminin olduğunu belirlemeye çalışmıştık. Elinizdeki metin de geliştirdiğimiz bu yaklaşıma paralel bir açıklama denemesi olacaktır.

---

12 Dönemin sendika yayınlarıyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz: Yüksel Akkaya, "Türkiye'de Erken Dönem Sendikal Basın: 1946-1960", *Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler* içinde, (İstanbul: Yordam Kitap, 2010), s. 130-190.

13 Cahit Talas, *Toplumsal Ekonomi*, (Ankara : İmge Kitabevi, 1997), s. 245.

14 Yıldırım Koç, "İşçi Hakları ve Sendikacılık", *11.Tez*, Sayı: 5 (Şubat 1987), s. 32-75.

15 Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984)*, s.166.

16 Hakan Koçak, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Çalışma ve Toplum*, 2008/3, sayı:18, s. 69-85 ve Hakan Koçak, "Türkiye İşçi Sınıfı Oluşumunun Sessiz Yılları: 1950'ler", *Toplum ve Bilim*, sayı: 113 (2008), s .90-126.

İşçi Hareketi Ayakları Üzerine Dikilirken

Yetersizliklerine, içinde devindiği baskıcı ortama ve üzerine bastığı zayıf hukuksal zemine rağmen 1950'li yıllar boyunca canlı ve gelişen bir işçi hareketi olduğu söylenmelidir. O sırada yürürlükte olan mevzuat çerçevesinde yalnızca işkolu sendikaları olarak değil, işyeri sendikaları, yerel birlikler ve federasyonlar halinde örgütlenen işçi hareketi dağınık ve amatördür belki ama, günümüze göre daha idealist kadrolar eliyle yönetilmektedir. O yıllarda Türkiye'nin her tarafında irili ufaklı birçok sendika kurulur. Dahası günümüzde sendikal örgütlülüğün varlığının şaşırtıcı gelebileceği, simit fırını çalışanları, lokanta garsonları, müzisyenler gibi kesimlerin kendi sendikalarını kurmuş olduklarını görürüz. İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Ankara, İzmir, Hatay, Bursa, Diyarbakır gibi kentlerde kurulan il düzeyindeki sendika birliklerinin ve Karadeniz'de, Ege'de, Güney'de oluşturulan bölgesel birliklerin sağladıkları yerel dinamizm bugün Anadolu'nun genelinde özlenen düzeydedir. Türkiye'nin ilk konfederasyonlaşma süreci de bu dönemin başında yaşanmış ve 1952'de Türk-İş'i ortaya çıkartmıştır.

1951'de 137 sendikada örgütlü 110 bin işçi varken, 1960'ta 432 sendikada örgütlü 282 bin işçi bulunmaktadır. 1960 itibariyle, İş Kanunu'na tâbi işçilerin yüzde 34'ü, toplam ücretlilerin ise yüzde 11'i sendikalarda örgütlü görünmektedir.[17] Bu rakamların dile getirdiği örgütlülük düzeyi günümüzün işçi sendikalarının örgütlülük düzeyinden aşağı değildir. *Gece Postası*, *İşçi Hakkı* gibi büyük ölçüde işçilere yönelik ya da sayfalarında onlara geniş yer veren ulusal gazeteler, yerel işçi gazeteleri, çok sayıda sendika gazetesi / dergisiyle yaygın bir işçi basınının ve dolayısıyla işçi kamuoyunun oluşmasını, işçilerin hem seçmen hem de parti üye ve yöneticileri olarak etkin bir siyasi katılım düzeyine gelmelerini, oldukça donanımlı sendikal yönetici kadrolar oluşmasını ve Demokrat İşçi Partisi, Vatan Partisi gibi sol partilerden ya da Hürriyet Partisi gibi muhalif partilerden aday olan ya da buralarda görev alan öncü işçilerin bağımsız politik bir işçi hareketinin ve işçi partisinin ilk arayışlarını gerçekleştirmiş olmalarını ölçü alırsak, 50'li yıllarda işçi sınıfı oluşumu açısından genel

17 Makal, 2002, s. 276

Cumhuriyet gazetesi, 8 Şubat 1956.

İşçiler Çalışma Vekiline dün cevab verdiler

Grev hakkının henüz erken olduğu yolundaki beyanat işçi teşekküllerinde haklı bir teessür uyandırdı, buna karşı tebliğ ve demeçler neşredildi

Grev Hakkı

Muhalefette bulunduğu yıllar boyunca, Demokrat Parti, işçilere grev hakkı tanınmasını yorulmak bilmez bir gayretle savunuyordu. Büyük şehirlerde, endüstri bölgelerinde işçi kalabalıkları önünde nutuk söyliyen sayın kurucular bu maktayı hiç unutmazlar, iktidara geldikleri zaman grev hakkını mutlaka tanıyacaklarını vaadederlerdi. Oysa ki, altı yıldanberi iktidarda bulunan Demokrat Parti grev hakkını bugüne kadar kanun haline getirip bir türlü yürürlüğe koyamamıştır.

Çalışma Vekili Mümtaz Tarhanın bütçe komisyonunda işçiden, amele diye bahsetmesi ve grev hakkının tanınmasının erken olduğu yolunda yapmış olduğu konuşma, şeh rimiz işçi muhitinde türlütü ya ratmıştır.

İşçiler, dün akşama kadar bağlı oldukları sendikalara müracaat ederek, kendilerine kanunen işçi ismi verildiği halde, amele denilmesinin sebebini sormuşlardır.

Grev hakkı meselesine gelince, Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Federasyonu Başkanı Bahir Ersoy, dün bu mevzuda kendisile görüşen gazetecilere şunları söylemiştir:

«— Sayın Mümtaz Tarhanın Çalışma Vekili olup, hukuki anlayışı tam ve sosyal esprisi mevcud bir insanın iş başına gelmiş olması mü

— Arkası Sa. 5, Sü. 4 te —

Çalışma Vekili Mümtaz Tarhan

kabullerden çok daha fazla birikimin oluştuğunu ve mesafenin alındığını söyleyebiliriz.

Toplulukla iş ihtilafları, işyerindeki ücret, sosyal haklar, prim vb. pek çok konuyla ilgili kazanımların sağlanabildiği, işçiye işverenle pazarlık imkânı sağlayan süreçlerdir. Zorunlu tahkime dayalı bu sistemin bugünkü toplu sözleşme düzeni ile karşılaştırılması mümkün ve doğru olmasa da, dönem içinde değerlendirildiğinde sınıf mücadelesinin işyeri düzeyindeki en önemli araçlarından birisi olarak değerlendirilmelidir. Bu ihtilafları çıkarmak ve yürütmek, sonucundaki maddi kazanımlar hangi boyutta olursa olsun, örgütlü işçiler için muazzam bir eğitim ve özgüven sağlamıştır. 1951-60 yılları arasında 1104 iş ihtilafının çıkarıldığı[18] düşünülürse, bu türden bir deneyimi yaşayan işçi sayısının onbinlerce olduğu görülür ve bu hiç de azımsanacak bir sayı değildir. Buna, Yüksek Hakem Kurulu'na giden ihtilaflardan üçte ikisinin işçiler lehine sonuçlandığı da eklenirse, söz konusu aracın değeri daha da artar. Örneğin 1951 yılın-

18 Makal, 2002, s. 507.

da İstanbul'da İl Hakem Kurulu'na gelen iş ihtilaflarının kapsadığı işçi sayısının, dönemin toplam sendikalı işçi sayısının yarısına ulaştığı ve o sırada İl Hakem Kurulu'nun ortalama olarak yüzde 15-20 dolayında zam oranları sağladığı yönündeki verilere bakıldığında, Alpaslan Işıklı'nın iktidarın dönemin sendikalarının "*başlıca fonksiyonları devlet ve hükümet büyüklerine bağlılık telgrafları çekmekten ibaret olan kuruluşlar haline gelmelerini geniş ölçüde sağladığı*"[19] saptamasına katılmak imkânsız hale gelir. İş ihtilaflarının büyük bölümünün sendikalarca çıkarıldığı ve yürütüldüğü unutulmamalıdır. Ayrıca görece güçlü ve etkin kimi sendikalar, sözlü veya yazılı kolektif akitler (toplu sözleşme), davalar ve bakanlık, hükümet nezdinde yürüttükleri görüşmeler yoluyla da üyelerine önemli kazanımlar sağlamışlardır.[20]

"Grevsiz sendika ceryansız ampülden farksızdır"

Yukarıda genel hatlarıyla özetlediğimiz 1950'li yılların işçi hareketi tablosu açısından kuşkusuz en büyük eksiklik grevlerdir. İşçi hareketinden söz edildiğinde ilk akla gelen eylem veya hareketin düzeyine ilişkin ölçü grevlerdir. Ele alınan dönemde yürürlükte olan 1936 İş Kanunu'nda açıkça yer verilen grev yasağı, 1947'de çıkan Sendikalar Kanunu'nda da sendikalara greve teşvik cezası getirilerek pekiştirilmiştir. 1950'de seçimler öncesinde grev hakkını savunan, hatta programında yer veren DP iktidarda olduğu yıllar boyunca birkaç kez hazırladığı grev kanunu taslaklarını hiçbir zaman meclis gündemine taşımaz ve "*henüz Türkiye sanayiinin ve işçi sınıfının grev için gerekli güce, olgunluğa ulaşmadığı*" biçiminde özetlenebilecek argümanlarla grev yasağını devam ettirir. Buna karşılık hem grev hakkı dönem içinde giderek işçi hareketinin hemen tamamı tarafından sahiplenilen ve savunulan bir temel hakka dönüşmüştür, hem de gerçekleşen çok sayıda iş bırakma ile bu hak, sınırlı sayıda örnekle de olsa, fiilen kullanılmıştır. Hem Mayıs 1950 seçimleri öncesi hem de sonrası, o dönem desteklediklerini partinin politikalarına

---

19 Alpaslan Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), s. 494.

20 Örneğin: Türkiye Petrol İşçileri Sendikası, *Genel Merkezi Faaliyet Raporu*, (İstanbul: Alp Matbaası, 1958). Raporda Petrol Ofisi, Mobil, BP, Shell gibi başlıca petrol şirketleriyle yapılan görüşmeler ve davalar yoluyla sendikanın sağladığı kazanımlar ayrıntılı biçimde aktarılmıştır.

gözü kapalı bağlılığa dönüşmüş partizanca tutumlar alarak zaman zaman kamuoyuna "*grev istemediklerini*" beyan eden sendikalar/sendikacılar gibi tuhaflıklara rastlansa da, grev hakkı dönemin ortalarına gelindiğinde işçi hareketinin içindeki farklı partilere mensup aktörlerce benimsenmiş ve ısrarla savunulur duruma gelmiştir.

DP iktidar olduktan kısa süre sonra hazırlanan grev kanunu tasarısı metni Çalışma Bakanlığı tarafından incelenmesi için İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne (İİSB) gönderilmiştir.[21] Tasarı incelenir ve öneriler geliştirilir. Ancak grev konusunda getirdiği ciddi sınırlamalar yüzünden sendikacılar tarafından benimsenmez. Tasarıyı protesto etme girişimleri bile görülür. Birlik'e bağlı Basın Teknisyenleri Sendikası tasarıyı protesto etmek için Beyazıt'ta bir miting yapma önerisi getirir, ancak öneri Birlik yönetim kurulu tarafından uygun bulunmayarak yerine basın toplantısı yapılması kararı verilir.[22]

Dönemin en aktif işçi hareketi odağı olan İİSB her çalışma dönemi raporunda grev hakkı için yapılan çalışma ve girişimlere değinir. Birlik'in 1953-1954 Devresi Faaliyet Raporu'nda üzerinde titizlikle durulan grev hakkının bu dönemde de tanınmamış olmasından duyulan üzüntü dile getirilir.[23] Birlik yönetimi grev hakkını ilk tanıyan olarak işçi tarihinin özel sayfalarına geçme fırsatı olduğunu ve kendilerinin bu şerefi Adnan Menderes hükümetinden beklediklerini belirtir. 1954-1956 raporunda ise grev hakkı konusuna daha geniş yer ayrılır.[24] "*Grevsiz sendikaların ceryansız ampülden farksız olduğu*" belirtilerek Batı demokrasilerinde asırlık mazisi olan grevin Türk işçisine de verilmesinin gerekliliği vurgulanır.[25] Ancak bu arada talep edilenin siyasi grev olmadığı, bu tür grevlerin başka ülkelerde yıkıcı sonuçlar doğurduğu da belirtilir.

---

21 "Grev ve Lokavt Tasarısının Mühim Esaslarını Yazıyoruz", *İşçi Hakkı*, 12 Temmuz 1951.

22 "Miting Yerine Basın Toplantısı", *İşçi Hakkı*, 9 Ağustos 1951.

23 İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, *1953-1954 Devresi 14 Aylık Faaliyet Raporu*, (İstanbul: Faik Paran Matbaası, 1954).

24 İİSB, *1954-1956 Devresi Faaliyet Raporu*, (İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası, 1956).

25 Dönem boyunca sendikacıların bu türden benzetmelere sıklıkla başvurdukları görülür. Benzer biçimde "grevsiz kolektif iş akdi mermisiz tabanca taşımak gibi" (Kim, 22 Ağustos, 1958) veya "grevsiz sendika silahsız askere benzer" gibi.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin birlik mutemedi Şaban Yıldız'a verdiği kimlik kartı. (*Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 59.)

1954 yılı şubat ayında gerçekleşen II. Çalışma Meclisi'nde sendikacılar Çalışma Bakanlığı tarafından hazırlanan gündeme toplu iş sözleşmesi ve grev haklarının da eklenmesini talep ederler. Bu talep işveren ve bakanlık yetkililerini şaşırtır ve onlar tarafından şiddetle reddedilir.[26] Fakat sendika liderleri meclisin toplantılarında söz alıp toplu sözleşme ve grevi savunan konuşmalar yapınca işverenler salonu topluca terk ederler.

İİSB 1955 yılı 20 Şubat'ında grev hakkı için bir kampanya başlatır. Kampanya, Birlik merkezinde üye sendika yöneticilerinin katıldığı bir basın toplantısı ile açılır. Sonrasında sendika kongrelerinde yapılan konuşmalarla yaygınlaştırılır. Kampanyaya destekler devam etmiştir. 4 Mart 1955 tarihinde gerçekleşen Ankara Sendikalar Birliği Kongresi'nde grev kampanyasının desteklenmesi kararı alınmıştır.[27] 15 Mart 1955 tarihinde Türk-İş'ten gelen bir yazı üzerine Ege İşçi Sendikaları Birliği İcra Heyeti

26 Ağralı, s. 57.

27 *Gece Postası*, 5 Mart 1955.

bir toplantı yaparak grev kampanyasına destek verme kararı almıştır.[28] Konuyla ilgili bir heyet Ankara'ya gönderilerek milletvekilleriyle, eski ve yeni Çalışma Bakanlarıyla görüşmeler yapar. Birlik merkezini ziyaret eden siyasi parti liderlerinden de grev hakkı konusunda çalışma yapmaları talep edilir ve konuyla ilgili kanun teklifi hazırlanacağı yönünde taahhütler alınır. Kampanyanın etkisiyle gazete ve dergilerde akademisyenler ve yazarlar tarafından yüzlerce makale kaleme alınır. Böylece geniş bir kamuoyu oluşturulması başarılır ve grev hakkının verileceği yönünde beklentiler artar. Nitekim dönemin Çalışma Bakanı Hayrettin Erkmen yıllar sonra kendisiyle yapılan bir mülâkatta, o sıralarda kendisini ziyaret eden sendika liderlerine grev hakkıyla ilgili kanun tasarısını gösterdiğini, ancak kendilerine "grevdeki işçiyi nasıl besleyeceksiniz" sorusunu yönelterek sendikaların mali güçsüzlüklerine işaret ettiğini aktarır.[29] Bakan her şeye rağmen tasarıyı Bakanlar Kurulu'na götürmüştür. Ama burada zamansız olduğu yönünde görüşlerin hâkim olması, ardından da Başbakan Menderes'in "tasarıyı zamanı gelince görüşürüz" demesi yüzünden tasarı rafa kalkmıştır. Dönem içinde hükümetin grev hakkı konusunda tutarsız ve çelişkili yönelimleri olduğu görülür. Gazetelerde zaman zaman hükümet yetkililerinin ağzından grev için erken olduğu yorumu yapılırken, bir süre sonra da konuyla ilgili kanun tasarılarının hazırlandığı bilgisi verilir.

Hükümet sendikaların ısrarla talep ettiği grev hakkını vermezken 17 Şubat 1956 tarihinde İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Genel Merkezi'ne giden CHP Genel Başkanı İsmet İnönü burada yaptığı konuşmada grev hakkının verilmesi için çalışacaklarını belirtmiştir.[30]

Sendikaların Bitmeyen Gündemi: Grev Hakkı

Yalnızca İİSB'nin değil, Türk-İş'in ve birçok sendikanın toplantılarında, demeçlerinde ve raporlarında da grev hakkı dönem boyunca çok yoğun biçimde yer alacaktır.

30 Mayıs 1955 tarihinde gerçekleşen İstanbul Tekstil İşçileri Sendikası Eyüp Şubesi Kongresi'nde alınan karar doğrultusunda Başbakan

---

28 *Son Telgraf*, 16 Mart 1955.

29 Fahri Aral, "Hayrettin Erkmen'le DP Üzerine", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 53.

30 *Her Gün*, 18 Şubat 1956; *Akşam*, 18 Şubat 1956.

Adnan Menderes'e ve Çalışma Bakanı Hayrettin Erkmen'e grev hakkının verilmesinin talep edildiği bir telgraf çekilmiştir.[31]

Türk-İş'in 3. Genel Kurul'unda yapılan konuşmalar sırasında bir delege grev hakkı mevzuunda konuşurken bütün Türkiye'deki işçi teşkilatlarının arasından seçilip gelmiş olan delegeler, hep bir ağızdan, mahşeri bir gürültü ile "grev hakkı isteriz!" diye bağırmışlardır."[32]

14 Nisan 1958'de Ankara'da Çalışma Bakanlığı binasında ilk kez toplanan Türk-İş Temsilciler Meclisi'nin açılış konuşmasını yapan konfederasyon başkanı Nuri Beşer -ki DP'nin sayılı hatiplerinden biri olarak tanınmaktadır- grev hakkını savunur, "grev yasağı kaldırılmalıdır" der. Mayıs 1959'daki Türk-İş'in İkinci Temsilciler Meclisi'nde Nuri Beşer bir kez daha, Çalışma Bakanı Haluk Şaman, diğer bakanlar ve bürokratların önünde grev hakkının hâlâ tanınmamış olmasını sert bir dille eleştirir.[33]

1958 yılı ağustos ayı başlarında İstanbul'a gelen Çalışma Bakanı Hayrettin Erkmen İİSB yönetimi ile bir görüşme yapar. Görüşmede Birlik yönetimi bakana 19 maddelik bir talepler listesi iletir. Listede yer alan önemli maddelerden birisi de grev hakkıdır. *Kim* dergisinin haberine göre bakan bu maddeyi görünce "ille mavili mavili" diyerek esprili bir üslûpla grev hakkı talebinin sürekli karşısına çıkmasından duyduğu bıkkınlığı ifade eder.[34]

5 Ağustos 1955 tarihinde gerçekleşen İstanbul İşçi Sendikaları Birliği toplantısına Çalışma Bakanı Hayrettin Erkmen de katılmıştır. İdare heyeti üyesi Celal Beyaz yaptığı konuşmada işçilerin bütün dertlerinin tahakkukunun greve bağlı olduğunu dile getirmiştir. Bunun en doğal hakları olduğunu, artık buna sahip olup bu sıkıntıdan kurtulmak istediklerini ifade etmiştir. Bu konuşmaya müdahale eden Erkmen, "grev hakkı verilse ve üç gün çalışmasanız bu süre içinde kimi ne ile besleyeceksiniz" diye sormuş bu mesele üzerinde çok iyi çalışıp hazırlanmak gerektiğini belirtmiştir.[35]

---

31 *Akşam*, 31 Mayıs 1955.

32 *Maden-İş Dergisi*, Sayı: 14, 6 Temmuz 1957, s. 2.

33 Sülker, *Türkiye'de Grev*.., s. 98.

34 "Vaadler-19 Maddelik Program", *Kim*, 8 Ağustos 1958, s. 30.

35 *Son Telgraf*, 6 Ağustos 1955; *Vatan*, 6 Ağustos 1955.

Emek tarihimizde Demokrat Parti'nin muhalefet yıllarındaki taahhütlerine karşın iktidar döneminde grev hakkını tanımaması, bu yönde attığı adımları hep sonuçsuz bırakması üzerinde yoğun olarak durulmuştur. Ama sendikaların üye ve yöneticileri ağırlıkla DP yanlısı olmasına rağmen, grev hakkının tanınması yönünde aldıkları tutumun, gösterdikleri çabaların yeterli ölçüde konu edildiği söylenemez. *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü* adlı kitabımızda konuyla ilgili örneklere yer verilmiştir.[36] Kitapta ele aldığımız Paşabahçe'de kurulu İstanbul Cam-İş Sendikası'nın ve aktivistlerinin konu hakkındaki tutumları bu duruma iyi bir örnek oluşturur. Üye ve yöneticileri arasından DP'lilerin çoğunluğu oluşturduğu sendikanın yayın organı *Cam-İş* dergisinde konuyla ilgili haberler yer alır. 20 Şubat 1955'te İİSB'nin grev hakkının tanınması için başlattığı kampanya toplantısında sendika adına söz alan Cemil Gider, grevin bazılarının düşündüğü gibi yıkıcı değil, yapıcı ve sanayii geliştirici olduğuna değinerek gayrimeşru ve siyasi değil, meşru ve iktisadi grev hakkı istediklerini ifade eder.[37] Sendika dergisinin sayfalarında Çalışma Bakanı'nın grev aleyhindeki sözleri şiddetle eleştirilir,[38] "grev hakkı istiyoruz" sloganıyla biten yazılar kaleme alınır.[39]

Aralık 1958'de katıldığı DP kongresinde işçilerin yaşadığı sorunları ve grev hakkı da dahil olmak üzere taleplerini dile getiren Zonguldak Maden İşçileri Sendikası 2. Başkanı Mehmet Alpdündar'ın kendi partilileri tarafından komünistlikle suçlanması ise daha çarpıcı bir örnektir. DP il yöneticileri Alpdündar'a "Zonguldak işçilerinin refah içinde yüzdüğünü görmüyor, grev gibi bazı zararlı hakları isteyerek havayı bulandırıyor, bu hareketi komünistlikten başka bir şey değildir" sözleriyle yanıt verir-

---

36 M. Hakan Koçak, *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

37 "Sendika Temsilcileri Grev Hakkının Tanınmasını İstediler", *Cam-İş*, sayı: 29 (1 Mart 1955), s. 1. Aynı sayıda yer alan "Grev Hürriyet Kelimesini İfade Eder" başlıklı yazısında Nevzat Şeker temel bir insan hakkı olarak grevi savunur. (a.g.y., s.1-2).

38 Nevzat Şeker, "Çalışma Bakanımız Buyuruyorlar ki..", *Cam-İş*, sayı: 40 (1 Mart 1956), s. 1.

39 Lütfü Ak, "Grev Hakkının Verilmesi İsteğinde Israr Ediyoruz", *Cam-İş*, sayı: 72 (15 Şubat 1959), s. 1-2.

ler.[40] Olay sendikacılar arasında üzüntü ve büyük bir infial yaratmıştır. Sendika başkan ve temsilcileri komünist olmadıklarını ve bu olayı şuursuz bir hareket olarak gördüklerini dile getirmişlerdir. Grev istediklerini ve istemeye de devam edeceklerini vurgulamışlardır. Sendikalardan birçoğu Türk-İş'e telgraf çekerek bu zihniyeti protesto amaçlı bir miting yapılmasını talep etmişlerdir.[41]

Dönem içinde, Demokrat Parti'nin işçiler için açtığı siyaset alanının ve seçmen olarak güçlerinin önemini gören muhalefetteki CHP'nin de işçilere yönelik politikalar geliştirmek durumunda kalması kayda değer bir gelişmedir. Parti içinde Rebi Barkın gibi işçi sorunlarıyla ilgilenenlerin 1950 öncesinden beri dikkat çektiği ve arşiv belgeleri incelendiğinde gerçekten giderek etkili olduğu da anlaşılan işçi sınıfına dönük politikalar geliştirme yönelimi CHP muhalefete düştükten sonra daha da güç kazanır. CHP lideri İnönü'nün işçi kenti Zonguldak'taki söylevi, "*İşçi meselesi en büyük davamızdır*" başlığını taşır.[42] Yine İnönü, katıldığı İİSB toplantısında "grev hakkı geç kalmış meselelerimizden birisidir" demektedir.[43] Diğer yandan da 1953 programı ile CHP, ilk kez ekonomik ve sosyal sorunlara ağırlık vermeye başlamış ve somut koşulların baskısı altında hareket etmek zorunda kalmıştır. Öyle ki o güne kadar şiddetle karşı çıkılan grev hakkı da programa alınmaktadır. Partinin 1954 yılındaki seçim afişlerinden birinin sloganı şöyledir: "*İşçi!.. hür dünya işçisinin bütün haklarına kavuşacaksın!*" 1958 tarihli bir başka afişte artık sağlanacak hakların neler olabileceği de netleşmiştir: "*İşçi vatandaş sendika hürriyetini, ücretli senelik iznini, grev hakkını, işsizlik sigortasını sana CHP sağlayacak.*" 1959 yılındaysa ünlü *İlk Hedefler Beyannamesi*'nde grev hakkına da yer verilir. Beyannamede ortaya konan taahhütlerin ayrıntılı kanun tekliflerine dönüştürülmesi sürecinde, bilim insanlarının yanı sıra sendika liderlerinden de fikir alınarak hazırlanan sendikal haklarla ilgili metin uluslararası normlara uygun, hayli ileri bir niteliktedir.[44] Böylece

---

40 *Kim*, 9 Ocak 1959, s. 18.

41 *Vatan*, 3 Ocak 1959; *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1959.

42 S. Erdemir (der.), *Muhalefette İsmet İnönü 1950-1956*, (İstanbul: Sıralar Matbaası, 1956), s. 88.

43 *Age.*, s. 361.

44 *Akis*, 9 Aralık 1959, s. 19.

CHP dönemin sendikal kamuoyunda oluşmuş temel talep ve normları kendi programına taşımış olur.

CHP içindeki bu dönüşümde partinin sendikacı kökenli milletvekillerinin ve kurultay delegelerinin büyük payı olduğu da unutulmamalıdır. *İlk Hedefler Beyannamesi*'nin ilan edildiği Ocak 1959'da toplanan 14. Kurultay'ın ***sosyal meseleler komisyonu*** üyeleri arasında yer alan İsmail İnan, Ali Rıza Arı, Burhaneddin Asutay gibi sendikacıların yoğun çabaları grev hakkının parti programında net ve açık ifadeler ile yer almasında önemli rol oynamıştır. 27 Mayıs'ın hemen arifesindeyse sendikacıların aktif olarak yer aldığı ilgili CHP büroları toplu sözleşme ve grev haklarını düzenleyen kapsamlı bir yasa taslağının son hazırlıklarını bitirmek üzeredir.[45]

Hak Yoksa Fiili Grev Var

Grev hakkının verilmesiyle ilgili çabaların yanı sıra yasağa rağmen dönem içinde birçok fiili grev de ortaya çıkmıştır.[46] Ahmet Makal çalışmasında dönem boyunca otuzun üzerinde grevi kayda geçirmiştir. Daha çok işletme düzeyinde faktörlerin etkisiyle ve genellikle bıçak kemiğe dayandığında, son çare olarak başvurulan kısa süreli iş bırakma eylemleri biçiminde gerçekleşen dönem grevlerinin bazıları sonuç alıcı olmuş, bazıları ise başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak hemen hemen her greve güvenlik birimlerince müdahale edilmiş, çok sayıda işçi mahkemelere sevk edilmiş, grevler nedeniyle sendika yöneticileri tutuklanmış, sendikalar kapatılmıştır. Örneğin İstanbul'da Yunus Çimento fabrikasında yaşanan ölümlü iş kazası sonrası iş durduran işçilerin örgütlü olduğu sendikanın başkanı ve başkanvekili işten çıkartılır. 1954'te İzmir'de, 1956'da Adana'da, 1957'de Bursa'da fırın işçilerinin grevleri nedeniyle bu kentler ekmeksiz kalır. Bursa Fırın İşçileri Sendikası başkanı üç gün süren grevi tahrik ettiği gerekçesiyle tutuklanır. Belediye, tekstil, inşaat

---

45 *Akis*, 27 Nisan 1960, s. 26.

46 Dönemin grevleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Makal, "Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları İle Grevleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", *Ameleden İşçiye*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 267-318.

1961 tarihli Saraçhane mitingi, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin kapanmadan önce düzenlediği son etkinlikti. *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 59.

gibi birçok işkolunda çeşitli biçimde iş bırakmalar yaşanmış ve birçoğunda işçiler gözaltına alınmış ya da tutuklanmışlardır.

Liman işçileri ise İstanbul, İzmir ve İskenderun limanlarında gerçekleştirdikleri çok sayıda iş bırakma ile dönemin en aktif işçi grubu olmuştur. Dönemin en yankı uyandıran eylemi İzmir'de liman işçilerinin bir yıl arayla gerçekleştirdiği iki grevdir. Temmuz 1954'te müteahhit aracılığıyla çalıştırılmaya karşı, sendikalarının öncülüğünde iş bırakan 600 kadar liman işçisinin eylemi, yasaklara rağmen gerçekleşmiş tam anlamıyla bir grevdir.[47] Öncülük eden sendikacıların greve teşvik suçundan tutuklandığı, liman işçilerinin örgütlendiği iki sendikanın kapatıldığı ve katılan işçilerin tamamının yargılandığı grev araya giren siyasetçi ve bürokratların da çabasıyla uzlaşmayla sonuçlandırılarak bitirilir. Ancak bir yıl sonra işçiler greve çıkma nedenleri olan müteahhit probleminin devam ediyor olması nedeniyle yeniden greve çıkarlar. Sonuçta işçilerin istediği olur ve

47 Ekrem Tükenmez, "Taşerona Karşı İzmir Liman İşçilerinin 60 Yıl Önceki Grevi", (http://www.yurtsuz.net/News.aspx?newsid=1901&fileid=1196#.VOGu)

işveren Denizcilik Bankası'nın müteahhitle sözleşmesini feshetme kararıyla birlikte işçiler işe geri dönerler. İlk grev için açılan dava ise üç yıl sonra sonuçlanır. Sanıklardan 100'ü suçsuz bulunarak beraat etmiştir. Diğer sanıklardan üçü ise 25'şer gün hapis (tutuklanan sendikacıların bu cezası yattıkları güne sayılır) ve 11'er lira 30'ar kuruş para cezasına çarptırılmışlardır. Ayrıca kapatılmış olan *Deniz İşçileri Sendikası* ile *Alsancak Maden, Kömür ve Hububat Yükleme Boşaltma Sendikası*'nın yeniden açılmasına karar verilmiştir.

Grev dönemin günlük gazetelerinde ve sendika yayınlarında geniş biçimde yer bulur. Grev hakkı tartışmalarının canlanması için de vesile olur.[48] Liman işçilerinin giriştiği cesur hareketin yankısı Türkiye ile sınırlı kalmaz, grev uluslararası düzeyde de ses getirir. Grev sonrası süren yargılamalar konusunda Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a ABD sendika konfederasyonu AFL'nin *Hür Sendika Komitesi* tarafından bir mektup gönderilir. Mektupta liman işçilerinin iş durdurmadan dolayı yargılanmalarından ve yıllar sürebilecek hapis cezası istenmesinden dehşete düşüldüğü ve derin üzüntü duyulduğu belirtilir.[49] AFL, bu yargılamayı çok hassas biçimde izleyeceğini bildirmekte ve Bayar'dan yargılamayı durdurmasını, özgürlük aşığı işçilerin özgürlüklerinin sağlanmasını istemektedir.

10 Ağustos 1958 tarihinde Galata Rıhtımı'nda çalışan tahmil tahliye işçisi beş yüz kişi ücret azlığı ve tatil yevmiyesinin verilmemesini gerekçe göstererek işe gitmemiştir. Bu olay grev mahiyetinde görüldüğü için polis müdahale etmiştir. Fakat sadece üç yüz kişi işbaşı yapmıştır. Diğer iki yüz kişi ise işbaşı yapmamıştır.[50]

Grev yasağına rağmen gerçekleşen iş bırakmalar, çoğu kez işçiler-sendikalarla işveren-devlet arasında olayın grev sayılıp sayılamayacağına dair bir tartışma başlatmıştır. İşçiler kanunsuz olarak grev yapmanın getireceği cezalardan kaçınabilmek adına iş bırakma eylemlerini grev olarak adlandırmaktan uzak dururlar. Bir anlamda örtmece kullanma yöntemine başvururlar. Eylemlerini grev olarak isimlendirmek yerine başka formüller geliştirirler. Bazı vakalarda işçiler/sendikalar olayın gerçekte bir

48 Örn. *Forum*, 15 Ağustos 1954, s. 1 ve *Forum*, 1 Ağustos 1955, s. 6.
49 Çelik, s. 178.
50 Makal (2007), s. 296.

grev değil, lokavt olduğunu ispata çalışırlar. Kimi zaman iş bırakmanın kendisi değil, sözü bile güvenlik güçlerinin harekete geçmesi için yeterli olur. Mart 1959'da Basın Teknisyenleri Sendikası'nın Darphane'de çalışan üyelerinin hakları verilmezse toplu halde iş bırakacakları açıklamasının hemen ardından Emniyet Sendikalar Masası harekete geçer. Sendika yöneticileri ifade için Emniyet'e çağrılır. Verdikleri ifadede, yürürlükte olan İş Kanunu'nun işçilere tanıdığı, işçinin ücret ve diğer hakları verilmezse iş akdini feshedebileceğine dair hükmüne uygun olarak davranma kararının grev sayılmaması gerektiğini vurgularlar.[51]

1949 yılında İstanbul Limanı'nda işe başlayan Mehmet Ali Sarı'nın aktardığı bir iş bırakma deneyimi dönemin grev hareketleriyle ilgili fikir verebilecek niteliktedir.[52] Sarı işe girdikten bir süre sonra işçi mümessili seçilmiş ve en ciddi soruna el atmıştır. Sorun, her gün limanda hazır bulunan işçilerden bir bölümüne iş çıkmaması durumunda evlerine parasız olarak gönderilmeleridir. İşçiler iş çıkmadığı durumlarda da belli bir ücret verilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Sarı, liman başmüdürüne durumu anlatır, ancak müdür kendisine küfür eder ve kovar. Bunun üzerine bir araya gelen işçilere Sarı "sabahleyin işe gitmeyelim" önerisi getirir. Bazıları grevin yasak olduğunu hatırlatırlar. Ancak o, "bunun yasağı filan yok; beni çağırıyor, ücret vermiyor; bir şey olursa beni ortaya atın, bu yaptığımız grev değildir" diyerek onları ikna eder. Sonra yaşananları şöyle aktarır:

> "Sabahleyin gittik. Gemilere göndermek istediler. 'İşe çıkmıyoruz' dedik. 'İş verilmeyen günler için de bize ücret vereceksiniz' dedik. 'Yetkimiz yok' dediler. Biz de 'o zaman umum müdürü getirin' dedik. Üç gün işbaşı yapmadık. Ecnebi gemileri limanda bekliyor. Ekmel Onbulak Çalışma Genel Müdürüydü. Ona haber vermişler, hadiseyi incelemek için kendisi geldi. Beni çağırdılar. Ekmel bey 'tahrikleri sen yapıyormuşsun' dedi. Sonra da 'bak gençsin, sana kıyamıyoruz' diye devam etti. Ben de 'beni işe çağırıyorsun, mecbur tutmuşsun, gelmezsem işime son veriyorsun; geldiğim zaman bana iş vermezsen, hiç olmazsa yol paramı karşılayan bir para ver; bu yaptığımız grev değil' dedim. Sonunda bizi

51 Kim, 13 Mart 1959, s. 27.
52 Koç (1999), s.102.

haklı buldular. Bir protokol imza ettiler. İşçinin işe gelip de kendisine iş verilmeyen günler için beş lira yevmiye verilmesi karar bağlandı."

Sonuç

Emek tarihçilerimizin söz konusu dönemde grev hakkı için verilen mücadelelere dair farklı yaklaşımları olduğu görülmektedir. Ahmet Makal ilgili mevzuatın sıkı düzenlemelerinden kaynaklı çeşitli sorunlarla karşı karşıya olan işçi hareketinin grev hakkı konusundaki taleplerinin yeterli bir takipçisi olamadığını vurgular.[53] Alanın bir başka ismi Yıldırım Koç, 1963-1961 arasında grevin yasak olduğunu, ancak sendikaların grev hakkı için mücadele verdiklerini belirterek daha nesnel bir yorum geliştirir.[54] Yazara göre, 1961 yılında sendikaların mücadelesi, işçilerin seçmen olarak gücü ve iktidarın evcilleştirme politikalarının karmaşık bir ürünü olarak grev hakkı doğmuştur. M. Şehmus Güzel ise işçi sınıfının mücadele birikimine daha güçlü bir vurgu yapar. Ona göre bir yandan işçi sınıfının uzun, kararlı ve bilinçli savaşımı, öte yandan siyasal, ekonomik ve toplumsal koşulların elverişli olması sonucu 1961 Anayasası'nda grev hakkı yer bulmuştur.[55] Görüldüğü gibi, kaynaklardan yararlanma biçimi ve bakış açısı grev hakkı mücadelesine yönelik yaklaşım farkları üretmektedir. Kanımızca bu noktada en dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de "mücadelenin" nasıl tanımlanacağı, nereye oturtulacağıdır. Günümüzün mücadele araç ve yöntemleriyle ya da örneğin grev sayısı gibi kolaycı niceliksel ölçütlerle geçmişe bakmak hatalı olacaktır. Ele aldığımız meseleleri, gerçekleştikleri dönemin genel sosyal, siyasal koşullarının sınırlarını belirlediği bir düzlemde değerlendirmek gerekir.

1950'li yıllarda sendikalar miting veya toplantı düzenlediklerinde işçiler bu çağrılara büyük ölçüde uymaktadır. Ancak o yılların öncü sendikacılarından İsmail İnan'ın sözleriyle polisin engel olmaya çalışması durumunda "*polis kordonlarını aşıp o toplantı düzenlenemez, o şuur yoktur*". Bu sözler verili bir dönemde ve yerde geçerli olan eylem repertuarına işaret etmesi bağlamında önemlidir. Tilly tarafından geliştirilen

---

53 Makal (2002), s. 272.

54 Koç (1987), s. 69.

55 M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi ve Tarihi, 11. Tez*, Sayı: 8 (Haziran 1988), s. 208.

eylem repertuarı kavramı, öğrenilen, paylaşılan ve görece bilinçli tercih süreçleri aracılığıyla dışavurulan sınırlı birtakım rutinleri anlatır.[56] Kısaca ortak çıkarlar temelinde birlikte hareket etme yolları olarak da tanımlanabilir. Eylem repertuarı kolektif eylemin tarihsel haritasını oluşturur. Eylem biçimi ise repertuarın bir alt kavramıdır. Farklı eylem biçimlerin bir arada bir repertuarı oluştururlar. Tarihin her döneminde insanlar ancak sınırlı sayıda alternatif kolektif eylem yolu öğrenirler. Bir toplumsal grubun eylem repertuarı ne kadar çeşitli olursa olsun, ancak belli sayıda eylem biçiminden oluşur. Türkiye'de 1960 öncesinde grev hakkının talep edilmesinin büyük işçi gösterileri ile gündeme gelmemiş olmasını, ortada verilmiş ciddi bir mücadelenin varolmadığına kanıt sayanlar bunu göz önünde bulundurmalıdır. Günümüzün eylem repertuarı içinde belirleyici yer tutan yaygın ve etkin sokak gösterileri 1950'ler Türkiye'sinin standardı değildir. Salon toplantıları, sendika kongreleri, gazete beyanatları, partiler içinde yapılan lobi faaliyetleri ve sınırlı düzeyde de olsa fiili grevlerle gündeme getirilen grev hakkı, 27 Mayıs sonrasında ise en önemli gündemlerden birisi halini almıştır. Burada 50'lerin mücadele birikimini ve oluşan ortak bilinci önemsememek doğru olmaz.

50'ler boyunca oluşan birikim 60'lardaki işçi hareketinin yükselişini belirlemiştir. Kanımızca dönemin bitişini simgeleyen 1961 Aralık ayındaki Saraçhane Mitingi bu alandaki birikimin en görkemli sunumudur. En az yüz bin işçinin katıldığı tahmin edilen ve bir türlü çıkarılmayan grev ve toplu sözleşme yasalarının çıkmasını hızlandırmak için İİSB tarafından düzenlenen miting[57] güncel amacının da ötesinde anlamlar içermekte, işçi sınıfının hegemonik kapasitesinin genişlemesinde önemli bir dönemece işaret etmektedir. Sonraki evrede işçi sınıfı hareketi artık Türkiye'de belirleyici bir güç olma yoluna girecektir. 1961 Anayasası ile bir hak olarak tanınan grev de bu gücün oluşturulmasındaki en önemli eylem biçimlerinden birisi olacaktır.

---

56 Charles Tilly, "Contentious Repertoires in Great Britain 1758-1834", *Repertoires and Cycles of Collective Action*, Mark Traugott (ed.), Durham and London: Duke University Press, 1995, s. 26.

57 Mitingle ilgili genel bilgi için şu kaynağa bkz. *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt 2, (İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, 1998), s. 566-568

TÜRKİYE SENDİKAL HAREKETİNDE SOLLA İLİŞKİYE GEÇİŞ YILLARI: SENDİKADAN SİYASETE, SİYASETTEN SENDİKAYA

SÜREYYA ALGÜL

Bu makale, Türkiye sendikal hareketi içinde yer alan ve sol siyasetle ilişkiye geçerek 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kuran sendikacılar grubunun —İbrahim Güzelce istisna tutulursa— bu yöndeki ilk ve belki de en önemli temasını, bir başka deyişle, sözü geçen grubun, kurucuları arasında bulunduğu Türkiye İşçi Partisi (TİP) içinde sol siyasetle ilişkisini konu edinmektedir. Bu ilişkinin ele alınması önemlidir. Zira en azından başlangıçta bir grup sendikacının en fazla uvriyerist bir siyaset yapma hevesi olarak görünen girişimleri 1960'larda kısa sürede ülkenin en önemli siyasal ve toplumsal muhalefetinin doğmasında rol oynamakla kalmamış, dahası sonraki yıllarda gerek sendikal ve gerekse siyasal alanda azımsanması olanaksız etkiler yaratmıştır diyebiliriz. Öte yandan tam da bu noktada emek tarihi, çalışma ilişkileri, endüstri ilişkileri gibi disiplinlerde yapılan çalışmalarda yalnızca bu konu özelinde değil, genelde 1950 ve 1960'lı yılların sendikal hareketine ilişkin olarak adeta bir geçiştirme halinin göze çarpmaması da olanaksızdır. Bu nedenle öncelikle bu hal ve sebeplere ilişkin kısa bir değerlendirme yapmak önemlidir.

Tekrar Edilen Yanlışlardan Olgu Çıkarmak

Türkiye'ye ilişkin emek tarihi, çalışma ilişkileri, endüstri ilişkileri vs. gibi alanlarda yapılan, sendikalara yönelik çalışmalar içinde ampirik verilerin yoğun olarak kullanıldığı çalışmaların sınırlılığı dikkat çekicidir. Geçmiş dönemlere göre son yıllarda artmakla birlikte, özellikle 1980

öncesine eğilmek isteyen bir araştırmacının karşısına bu anlamda ilk anda çıkacak yayınların fazla olmadığını söyleyebiliriz.[1] Bu durumun nedenlerini irdelemek kuşkusuz bu makalenin sınırlarını aştığından Türkiye'ye özgü birkaç örnek vermekle yetinmek zorundayız. Genel olarak, toplumsal ve siyasal olanı piyasaya indirgeyen neoliberalizmin 1980 sonrasındaki ideolojik hegemonyasının araştırmacılar açısından söz konusu alanlara ilgiyi azaltmasından ya da ilginç bir benzerlikle Marksist anlayışı bir çeşit ekonomizm olarak ele alan, iktisadın siyasal ve toplumsal olguları neredeyse mutlak olarak belirlediğinden hareketle önceliği örneğin kapitalist birikim stratejilerine vererek ampirik bilgiyi küçümseyen, görmezden gelen ya da uygun olanı seçen çalışmalardan söz edebiliriz. Türkiye'de akademik alanda emek, sınıf ve siyaset ilişkilerine odaklanmanın "temelde politik sebeplerle netameli" olmasını, sendikaların kendi tarihlerine ilgisizliğini, kurum arşivlerinin olmamasını ya da yok

1 Aziz Çelik'in yerinde bir tespitle "bir emek vakanüvisi" olarak nitelendirdiği (Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık*, [İstanbul: İletişim Yayınları, 2010], s. 43), sendikacı da olan Kemal Sülker'in çalışmaları için bkz. *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, (İstanbul: Vakit Matbaası, 1955); *Sendikacılar ve Politika*, (İstanbul: May Yayınları, 1975); *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976); *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, (İstanbul: Gerçek Yayınları, 1973). Ahmet Makal'ın 1850-1963 arasındaki dönemi ele alan üç ciltlik çalışma ilişkileri tarihi kitapları için bkz: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri*, (Ankara: İmge Yayınevi, 1997); *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, (Ankara: 1999); *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946*-1963, (Ankara: İmge Yayınevi, 2002); Yıldırım Koç'un eski sendikacıların öykülerini içeren çalışması için bkz. *Türk-İş Tarihinden Portreler I*; *II*, (Ankara: Türk-İş Yayınları, 1998, 1999); Koç'un DİSK'i konu alan çalışması için bkz: *DİSK Tarihi-Efsane mi Gerçek mi (1967-1980)*, (Ankara: Epos Yayınları, 2008); Şehmus Güzel'in daha çok ikincil malzemeye başvurulan ve derleme özelliği taşıyan çalışması için bkz: *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996); Oya Sencer'in (Baydar) Osmanlı emek tarihi üzerine yazdığı kitabı için bkz: *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, (İstanbul: Habora Kitabevi, 1969); Aziz Çelik ve Zafer Aydın'ın Paşabahçe Grevi üzerine kaleme aldıkları çalışmaları için bkz: *Paşabahçe 1966 Gelenek Yaratan Grev*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2006); kaynak taramasını kolaylaştıran önemli bir çalışma olarak bkz: Canan Koç ve Yıldırım Koç, *Türkiye Çalışma Yaşamı Kaynakçası*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2008).

edilmesini,[2] Kemalist okumaların söz konusu alanlardaki örneklerinin sendikal hareketin birikimlerinden, yapıp etmelerinden çok, devlet gibi üstyapıların kuruculuğuna referans vermesini,[3] solda ise daha çok politik kaygılarla oluşturulan işçi sınıfı tarihinin, genellikle kolektif eylemler tarihi olarak kimi zaman abartma ve efsaneleri de içeren bir tür resmi işçi hareketi tarihi yaratmasını[4] görece Türkiye'ye özgü nedenler olarak sıralayabiliriz. Ancak yine de birkaçını sıraladığımız sorunların farkında olarak araştırmasını derinleştiren bir araştırmacı, yıllar içinde tekrarlana tekrarlana gerçek olgularmış gibi gözüken konusuna ilişkin pek çok bilginin yanlışlığını ya da tartışmalılığını görecektir. Sözgelimi, 27 Mayıs sonrası sendikal hak ve özgürlüklerin işçilerin ve onların sendikalarının fazla bir çabası olmaksızın devlet tarafından kısa zamanda tanındığına ilişkin yaygın iddiaların hiç de gerçeği yansıtmadığını anlayacaktır.[5] Ger-

---

2 Çelik, *Vesayetten Siyasete...*, s. 43-44.

3 Örneğin bu tarz okumalar açısından "27 Mayıs 1960 Devrimi Türk Ordusu'nun ilerici çizgide oluşturduğu bir atılım olarak Türk sendikacılığının gelişiminde bir dönüm noktası meydana getirir. Gerçek anlamıyla sendikacılık Türkiye'de bu tarihten sonra başlamış ve kısa sürede gelişme göstermiştir. (...) Bu sonucun alınmasında devrim hükümetlerinin gerçekçi ve ileri görüşlü tutumunun büyük payı olmuştur." Bkz: Anıl Çeçen, *Türkiye'de Sendikacılık*, (Ankara: Özgür İnsan Yayınları, 1973), s. 44-45.

4 Yukarıda sayılan nedenlerle birlikte 50'li yılların ihmaline ilişkin olarak bkz: Hakan Koçak, "50'leri Sınıf Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Çalışma ve Toplum*, 2008/3, sayı 18, s. 69-65.

5 Örneğin Adnan Mahiroğulları, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra kurulan Milli Birlik Komitesi Hükümeti'nin işçi sorunlarıyla yakından ilgilendiğini ileri sürmekte, bu görüşüne kanıt olarak da MBK üyesi Numan Esin'in İstanbul'a gelerek sendikacılarla görüşmesini ve yaptığı sendikal haklardan yana konuşmasını göstermektedir. Mahiroğulları 1963 yılında tanınan sendikal hakların da böylelikle elde edildiği düşüncesindedir. Bkz: Adnan Mahiroğulları, *Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de İşçi Sendikacılığı*, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2005), s. 128-129. Oysa Mahiroğlu'nun bu iddiaları, ne Numan Esin'in cunta içi hesaplaşma sonucu yurtdışına gönderildiği gerçeğini ve dolayısıyla verdiği sözlerin bağlayıcılık sorununu, ne Kurucu Meclis'te anayasa görüşmeleri sırasında grev konusunda encümen üyelerinin var olduğunu söyledikleri "münevver" tereddütlerini ve ne de Cahit Talas'ın Temmuz 1961'de hazırlattığı ve grev hakkını hukuken tanırken uygulanmasını fiilen olanaksızlaştıran tasarısına İstanbul İşçi Sendikaları'nın verdiği ve Saraçhane

çekte ise ne sendikal hareketin bir bütün olarak hak ve özgürlüklerini kazanmak amacıyla sürekli ve militan bir mücadelesi ne de devlet iktidarının iddia edildiği gibi hesapsız bir lütfu söz konusudur.

Sendikal Hareketin Soldaki Kurumlaşması: DİSK

Yukarıda da vurguladığımız gibi, 1960'larda sendikal hareketin bütünlüklü bir mücadelesinden söz edemeyiz. Aksine söz konusu yıllar, sendikal hareketin kurumsal düzeyde Türk-İş ve Türk-İş'ten 1966'da ihraç edilen ve daha önce Şubat 1961'de Türkiye İşçi Partisi'ni (TİP) kurmuş bulunan sendikacılardan Kemal Türkler, İbrahim Güzelce, Kemal Nebioğlu ve Rıza Kuas'ın öncülüğünde Şubat 1967'de kurulan DİSK arasında bölündüğü yılları ifade etmektedir. Ancak DİSK'in kuruluşu aslında bir bakıma bölünmenin resmileşmesidir denilebilir. Zira anılan dönemin başlarında DİSK kurucularının da dahil olduğu ve zaman zaman "İstanbul sendikacıları" olarak adlandırılan, temelde görece daha mücadeleci bir sendikal anlayışı savundukları söylenebilecek olan sendikacıların varlığını atlamamak gerekir. Bu sendikacılardan, DİSK kurucularının da dahil olduğu TİP'li sendikacılar, özellikle Mehmet Ali Aybar'ın 1962'de partinin başına geçmesi ve sol kadroların partiye girmeye başlamalarından sonra TİP içinde sol siyasetle birlikte politize olmuşlardır. Buna karşılık, içindeki kimi sendikaların farklı tutumlarına rağmen, bir çatı örgütü olarak Türk-İş'in Çalışanlar Partisi girişiminin başarısızlığı sonrası 1964'te partiler üstü politika kararıyla aslında temelde siyasal iktidarların politikalarıyla uyumlu bir sendikacılık anlayışını devam ettirdiğini belirtmeliyiz. Aslında bu anlayış, sendikal hareketin 1946 sonrasından beri süregelen vesayetçi geleneğinin bir yansımasıdır. 1965'te Adalet Partisi (AP) Hükümeti'nin işbaşına gelmesi ve TİP'in de Meclis'e girerek ülke çapında sol muhalefetini duyurmaya başlamasından sonraysa, Türk-İş üzerindeki AP etkisi artmış ve TİP'li sendikacılar ile Türk-İş arasındaki ayrışma iyiden iyiye sağ ve sol siyaset içinde siyasallaşarak derinleşmiştir. Dönemin ortalarına doğru, Mart 1965'te, işçilerin

---

Mitingi'nin de önemli bir nedenini oluşturacak tepkileri açıklamaktadır. Söz konusu tasarı için bkz. Çalışma Bakanlığı, *Beyaz Kitap*, (Ankara: Emek Basımevi, 1961), TBMM Kütüphanesi Arşivi.

hak ettikleri primlerin işverence adil biçimde dağıtılmadığı gerekçesiyle Türkiye Taş Kömürü İşletmeleri'nde iş durdurdukları[6], jandarma müdahalesi sonucu iki işçinin öldüğü[7], Türk-İş'in TİP'i ve TİP'li sendikacıları suçladığı[8] Kozlu direnişi, Kasım 1965'te, sonradan DİSK kurucu sendikası olacak olan Maden-İş'in, örgütlü olduğu Karabük demir-çelik tesislerinden tasfiyesi için Türk-İş yönetiminin desteğiyle Çelik-İş adlı sendikanın kurulmasıyla yaşanan Karabük Sorunu[9] ve nihayet, yine Maden-İş'in örgütlü olduğu Sümerbank'a bağlı Mannesman boru fabrikasında işverene yakın bir sendikanın Türk-İş yönetimince desteklenmesiyle bitirilen Kasım 1965'teki Mannesman Grevi[10], TİP'li sendikacıların Türk-İş yönetimine olan güvensizliklerinin daha da artmasına zemin hazırlamıştır. 1966'daki Türk-İş Kongresi'nde TİP'li hiçbir sendikacının yönetime girememesine karşılık, AP'li sendikacıların Türk-İş'te ağırlık kazanmasından sonraysa kopuş süreci belirginleşmiştir. Aynı yılın ocak ve nisan ayları arasındaki Paşabahçe greviyse DİSK'i kuracak sendikacılar açısından Türk-İş'le ilişkilerini koparmak için vesile olmuş, Türk-İş yöneticilerinin de bu yöndeki tutumlarının sonucunda, 12 Şubat 1967'de DİSK kurulmuştur denilebilir. TİP içindeki DİSK kurucusu sendikacıların sendikal hareketin sol siyasetle siyasallaşan varyantını oluşturarak sendikal hareket üzerinde önemli bir değişimi başlattıkları açıktır. Buna karşılık TİP açısından aydınların sendikacılarla ilişkisinin sonucu, partinin büyük bir dinamizm kazanması ve bu dinamizmin, seçim sisteminin uygunluğu gibi etkenlerin de katkısıyla TİP'i ülkenin siyasal yapısını et-

---

6 *Milliyet,* 11.03.1965; Tuncer'e göre, aslında olayların çıkmasının nedeni işverenin adaletsiz prim uygulamasıdır. İşveren, 26 milyon liralık kârından 5 milyon lirayı liyakat zammı olarak dağıtmayı kararlaştırmış, ancak paranın yüzde 65'inin işletme yöneticilerine, kalan yüzde 35'ininse işçilere dağıtılması öngörülmüştür. Üstelik işçilere dağıtılacak primden de 47 bin işçiden ancak 17 bininin yararlanması ve bu adaletsiz uygulamanın, yöneticileri devlet desteğiyle seçilen ve işverene yakın işyeri sendikasınca da desteklenmesi olayları başlatan nedendir. Bkz. Kadir Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu* (İstanbul, Göçebe Yayınları, 1998), s. 84-86.

7 *Milliyet*, 13.03. 1965.

8 Halil Tunç, "Zonguldak olayının nedenleri", *Milliyet*, 17.03.1965.

9 Hilmi Güner ile 20.08.2010'da yapılan görüşme.

10 Hilmi Güner ile 29.01.2011'de yapılan görüşme.

Kozlu Direnişinde öldürülen maden işçisi Mehmet Çavdar'ın cenazesinin arkadaşlarınca beş saatlik yürüyüşle köyüne götürülüşü.
Foto: Özdemir Gürsoy, *Milliyet*, 16 Mart 1965.

kileyen bir güce ulaştırmasıdır. Kısacası TİP'li sendikacılar, sol siyaset ilişkiselliği içinde hem sendikal hareketi, hem TİP'i hem de ülke siyasetini etkilerken, aynı ilişkisellikten etkilenmişlerdir diyebiliriz. Söz konusu olan diyalektik bir ilişkisellik halidir.

Siyasete Mütevazı Bir Giriş: TİP'li Sendikacılar

Aslında bugünden bakıldığında TİP'i kuran sendikacıların[11] siyaset maceralarının başladığı Şubat 1961'de dönemin olumsuz siyasal, toplumsal ve sendikal şartlarının da etkisiyle TİP'e oldukça mütevazı hedefler yükledikleri söylenebilir. Nitekim partinin amacını ortaya koyan 2. maddesinin bir işçi partisi açısından açık bir ideolojik tercih belirtmeye-

11 Aralarında DİSK'in asli kurucularının da olduğu TİP kurucuları şu isimlerden oluşmaktadır: Kemal Türkler, Avni Erakalın, Şaban Yıldız, İbrahim Güzelce, Ahmet Muşlu, Rıza Kuas, Kemal Nebioğlu, Hüseyin Uslubaş, Saffet Göksüzoğlu, Salih Özkarabay, İbrahim Denizcier, Adnan Arkın. Bkz. *TİP Tüzüğü*, 1962: 15.

Kozlu olayları yatıştıktan sonra dönemin Çalışma Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil de madene indi. *Hayat*, 12 Mart 1965.

cek biçimde kaleme alınmış olması da bu açıdan dikkat çekicidir:[12] "Partinin maksadı: Programında yazılı esasları gerçekleştirmek ve ezcümle Türk vatandaşlarını tam bir refaha kavuşturacak, sosyal güvenliğini sağlayacak, dünya çapında tarihi vazifesini tam bir serbesti içinde ifaya imkan verecek, halkın kendi iradesiyle kendi kendini hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın idare eylemesini temin edecek ve bilhassa hiçbir şahıs, zümre, hizip ve teşekkülün kanun üstüne çıkabilmesine izin vermeyecek her türlü mevzuatı temin ve tatbik için kanunun verdiği haklar ve tüzüğün hükümleri dairesinde çalışmaktır."

Şubat 1962'de TİP'in genel başkanlığı'nı üstlenerek partiyi sosyalist bir çizgiye çekecek olan Mehmet Ali Aybar da kendisinden program ya-

12 Varuy'a göre bu madde ile Demokrat İşçi Partisi'nin tüzüğündeki maksat maddesi aynıdır. Bkz. Nebil Varuy, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi: 1961-1971 Olaylar- Belgeler-Yorumlar* (Teksir), İstanbul: Tarih Vakfi-TİP Arşivi, 1975, s. 13; İbrahim Güzelce 1950'lerde faaliyet gösteren söz konusu partinin genel sekreterliğini yapmıştır. Adı geçen partinin dönem içinde sendikacıları işçileri aldatmakla suçlaması sendikacıların tepkisini çekmiş, parti başkanı Orhan Arsal yoğun eleştiriler üzerine görevinden istifa etmiştir. Bkz. Kemal Sülker, *Sendikacılar ve Politika* (İstanbul: May Yayınları, 1975), s. 67-77.

zımı için yardım isteyen sendikacıların bu konudaki beklentilerine ilişkin olarak şunları yazmaktadır:[13] "Bizlerden TİP için bir program taslağı hazırlamamızı istiyorlardı. (...) Daha birkaç kişiden isteyeceklermiş. Taslaklardan birini seçeceklermiş. Programın içeriği hakkında bir önerileri yoktu. Şu ilkeler olsun, şu konulara ağırlık verilsin demiyorlardı."

Sonuçta Artun Ünsal'ın deyişiyle "isminde işçi kelimesi bulunmakla beraber ilk tüzüğü ve programıyla TİP, bir işçi sınıfı partisi olmak şöyle dursun, emekçi partisi niteliğinde bile değildir".[14] Bununla birlikte yine de, Ünsal'ın da altını çizdiği gibi, kurucuları itibariyle "işçilikten gelme ve öteki partilerin vaat ettikleri reformları sabırla beklemekten artık vazgeçerek"[15] "sosyal güvenliğin temini için çalışacaklarını" ilan eden sendikacılarca kurulan bir partinin siyasal yaşama katılımı söz konusudur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, dönemin siyasal, toplumsal ve sendikal şartlarının getirdiği sınırlılıklar ve yetersizlikleri atlamamak önemlidir. Örneğin Ünsal'ın, TİP'in ilk program ve tüzüğüyle adındaki işçi kelimesine karşın işçi sınıfı partisi olmak bir yana emekçi partisi niteliği bile taşımadığı tespiti ne kadar doğruysa, tam da bu program ve tüzüğe rağmen aynı kelimenin Türk-İş yöneticileri tarafından "inhisarcı" bulunarak partinin adının teleffuzundan dahi kaçınıldığına dair iddialar[16] ve bu iddiaları destekler biçimde TİP'e karşı pozisyon alınmaya başlanılan süreçte kurulmaya çalışılan, ancak girişimden ibaret kalan partinin adının Çalışanlar Partisi olması da bir vakıa olarak ortadadır. Dahası, yalnızca TİP'e karşı tavır alan sendikacılar da değil, Güzelce hariç tutulursa TİP kurucularının neredeyse hepsi dönemin anti-komünist ve sol karşıtı siyasal ikliminin etkisi altındadırlar. Öyle ki 1954 yılında Hikmet Kıvılcımlı'nın liderliğinde kurulan Vatan Partisi'ni[17] işçiler arasında örgütlemek ama-

---

13 Mehmet Ali Aybar, *TİP Tarihi* (İstanbul: BDS Yayınları, 1988), s. 176.

14 Artun Ünsal, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 106.

15 Ünsal, 2002: 103.

16 *Vatan*, 28 Ocak 1962.

17 Vatan Partisi 1954 yılında, eski bir TKP'li olan Hikmet Kıvılcımlı tarafından kurulmuş sosyalist bir partidir. Bkz. Aclan Sayılgan, *Solun 94 Yılı — Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Sosyalist Hareketler*, (Ankara: Mars Matbaası, 1968), s. 378.

cıyla sendika kongrelerine Kıvılcımlı'yla birlikte sürekli gittiklerini ve bu çerçevede 1956'da da Maden-İş Sendikası'nın Eyüp Şube Kongresi'ne uğradıklarını belirten Suat Şükrü Kundakçı'nın ileride DİSK'in kurucusu ve genel başkanı olacak olan Kemal Türkler hakkındaki şu anısı bu açıdan çarpıcıdır: "İçeri girdik. ... Kemal Türkler ayakta. 'Hoppala' diye bir ses. Bu ses Kemal Türkler'in. 'Bu komünistler ne diye geldiler yahu!' Aynen böyle, bu sesle birlikte onlar da döndüler (Şaban Yıldız ve beraberindekiler), arkalarına baktılar. Üzeyir Kuran'la Şaban Yıldız'a 'biz normal bir partiyiz ne komünistliği' dedik."[18] TİP yöneticilerinden Nihat Sargın'ın şu sözleriyse sonraki yıllarda kurucuların da sözünü ettiğimiz iklimin üzerlerindeki etkisine işaret ettiklerini göstermektedir:[19] "Bizzat kendilerinden dinledim. Yılların anti-komünizm edebiyatı onları, sol, sosyalist, komünist ne demek, bunların sözcüklerinden bile ürker hale getirmişti. Ayrıca geçmişin politik hareketleri içinde –en geniş anlamıyla ele alınsa dahi– içlerinden pek azı yer alabilmişti." Gerek TİP ve gerekse DİSK kurucularından Kemal Nebioğlu'ysa, her ne kadar kendilerinin TİP'in sosyalist bir parti olduğunu bildiklerini ileri sürerek yukarıda verilen anı ve gözlemleri en azından TİP konusunda bir anlamda yanlışlasa da, sözlerinin devamında dönem içinde sola ilişkin teorik ve pratik birikimsizliğe sendikacılar özelinde şöyle vurgu yapmaktadır:[20] "Biz partinin solda bir parti olduğunu o tarihlerde ifade edemiyorduk. Ama TİP işçi sınıfı mücadelesini siyasal planda sürdürecek bir parti olarak ifade edilmişti. TİP sosyalist bir partiydi, ama sosyalizmi bilmiyorduk. Biz sosyalizmi körlerin fili tarifi gibi, kimisi boruya, kimisi yorgana benziyor demesi gibi tarif ediyorduk. O dönemin İçişleri Bakanı bize bir an önce progra-

---

18 Ersin Tosun (haz.), *Suat Şükrü Kundakçı, Bir Ömür Bir Sohbet*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları., 2005), s. 49.Verilen cevaptan anlaşılacağı üzere dönemin soğuk savaş koşulları içinde Türkiye'de hâkim olan anti-komünist ve daha da genel olarak sol karşıtı iklim sadece sendikacıları değil, sol siyasetlerin söylemini de etkilemektedir.

19 Nihat Sargın, *TİP'li* Yıllar (1961-1971), (İstanbul: Felis Yayınları, 2001), 1. Cilt, s. 66.

20 Hilal Çakmak, "Türkiye'de 1960-1980 Arasında Sendika-Siyaset İlişkisi ve TİP-DİSK İlişkisi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, s. 76.

mımızı bildirmemiz için baskı yapıyordu. Program yazacak doğrı dürüst bir şey bilmiyorduk. Programı hazırlamak için toplandık. Bu toplantıya katılan Saffet Göksüzoğlu, sosyalizmi şöyle tarif ediyordu: İlaç işyerlerini devletleştirdik mi sosyalizm olur. Onun anlayışı buydu. İçimizde bu konuları bilen tek kişi İbrahim Güzelce'ydi."

Parti Yönetmenin Sendika Yönetmekten Farklı Olduğu Gerçeğine Uyanış ve Politizasyon

TİP'in kuruluşundan bir süre sonra Seyfi Demirsoy ve Ziya Hepbir'in de içinde olduğu Türk-İş yöneticisi bir grubun Çalışanlar Partisi adı altında yeni bir parti kurmaya yönelmeleri TİP kurucularını "ölü doğmuş" partilerini canlandırmaya, bu amaçla da partiyi aydınlara açmaya yönlendirmiştir. Sülker'e göre kurucular zamanla "parti yönetmenin sendika yönetmekle aynı şey olmadığı gerçeğini tecrübe ile denemiş olarak partiye lider arama konusunu ele almışlar", önceleri ilk sarada Cahit Talas, Orhan Arsal, Sadi Irmak, Cemil Sait Barlas, Nadir Nadi gibi isimler düşünülmüş, daha sonra da bu isimlere, Mehmet Ali Aybar, Sabahattin Zaim, Sedat Erbil, Yaşar Kemal gibi isimler katılmıştır. Ancak birçok görüşmenin ardından, sonunda Mehmet Ali Aybar'da karar kılınmıştır.[21]

Aybar, bir gece yarısı evine gelen kurucular tarafından, TİP Genel Başkanlığı'nın kendisine teklif edilmesinden sonra düşünmek için zaman istediğini, Behice Boran'ın da aralarında bulunduğu bazı dostlarına danıştığında teklifi kabul etmesinden yana görüş bildirdiklerini ve hatta kendilerinin de partiye gireceklerini söylediklerini, bunun üzerine teklifi kabul ettiğini ve ardından da kurucularla birlikte, kendisini partiye davet

21 Sülker, ayrıca, birbirinden ideolojik olarak farklı isimlerin aynı anda tartışılmasını, kurucuların işçi meseleleriyle ilgili gördükleri herkesi iyi niyetle düşünmelerine bağlamaktadır. Bkz. Kemal Sülker, "TİP'in Kuruluşu ve Başarılı Mücadelesi", *Eylem*, Şubat 1966, sayı 28, s. 13-14. Ünsal, önceleri, kurucular arasında partiyi yaşatıp yaşatmamak konusunda da görüş ayrılıkları olduğunu, örneğin Kemal Nebioğlu'nun Çalışanlar Partisi'ne katılmaya sıcak baktığını, ancak özellikle Şaban Yıldız, İbrahim Güzelce ve Salih Özkarabay'ın TİP'in yaşatılmasında ısrar ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca Ünsal, Aybar'da karar kılınmasında Aybar'ı İstanbul Barosu'ndan tanıyan avukat Sedat Erbil'in güvence vermesinin de önemli bir rol oynadığını belirtmektedir. Bkz. Ünsal; 93-94.

Kavel Grevi, 15-16 Haziran'ı hazırlayan önemli gelişmelerden biriydi.

eden bir basın bülteni hazırladığını belirtmekte, söz konusu bültenin, TİP'i sosyalist bir kimliğe taşıyacak yeni programının ana çizgilerini açıklayan önemli bir belge olduğunu ifade etmektedir.[22]

Aybar'ın kurucularla birlikte hazırladığını söylediği basın bülteni, 8 Şubat 1962 tarihlidir ve "Türkiye İşçi Partisi Bildirisi" başlığını taşımaktadır. Başlığın altında da, "Türkiye İşçi Partisi adına kurucuların 8 Şubat 1962 Perşembe günü parti merkezinde yaptıkları basın toplantısında basına sunulan metindir" ibaresi yer almaktadır. Bültende önce, TİP'in birkaç gün içinde kuruluşunun birinci yılına gireceği hatırlatılarak ülkenin sorunları üzerine bazı görüşler açıklanmakta, ardından da, geçen bir yılda edinilen tecrübelerin partinin tüzük ve programında bazı değişiklikler yapılması lüzumunu doğurduğu, "aydın çevrelerle" yapılagelen temasların ülke gereklerine uygun "orijinal" bir program hazırlama imkânını sağladığı dile getirilmektedir. Daha sonra da, TİP'in nasıl bir parti olduğunu

22 Aybar, 1988: 203-204.

ortaya koyan şu sözler sarf edilmektedir: "Partimiz emek gücünü temsil eden bir partidir. Yani Türkiye'de çalışan bütün halk kitlelerini işçi sınıfının toplumcu aydınlarla işbirliği etmesinden doğan demokratik öncülüğü etrafında toplamayı amaç bilen bir partidir. Hemen şurasını ilave edelim ki partimiz programındaki esasını benimseyen herkese hangi sınıftan olursa olsun açıktır." Bu sözlerin devamındaysa iktidara gelinmesi halinde "demokratik usûllerle" hangi dönüşümlerin hedeflendiği üç madde ile ilan edilmektedir. Birinci maddenin girişinde, "Ulusal ekonominin kilit taşı durumunda olan üretim ve dolaşım araçları önem derecelerine göre bir sıraya konarak devletleştirilir" ifadesi bulunmakta ve devamında, özetle, "daha kurulmamış, fakat ileri ve bağımsız bir toplum olması için kurulması için gereken" ağır endüstri kollarının devlet eliyle kurulacağı ve devlet malı olarak devlet tarafından işletileceği, özel sektöre bırakılan endüstri kolları ile ekonomik faaliyet alanlarının da genel ekonomi planının hedef ve direktiflerine göre işlemesinin sağlanacağı bildirilmektedir. Ulusal kalkınma için "daha uzun yıllar yararlı bir faktör olacağı için", devlet sektörünün ağır bastığı planlı ekonomi düzeninde özel sektörün de korunacağı ve teşvik edileceği belirtilen aynı maddede, tarımdaysa devlet çiftlikleri ve kooperatifler ile özel işletmelerden oluşan karma bir sistemin kurulacağı söylenmektedir. İkinci maddeyle, "toplumun hızla kalkınıp ilerlemesi ve çalışan halk kitlelerinin insanca yaşama şartlarına kavuşması" için ulusal ekonominin belirli sürelerle hazırlanmış bir planla endüstrileşmesi ve bu endüstrileşmeyle birlikte "Milli Kültürün" yayılıp ilerlemesi öngörülmektedir. Üçüncü maddede ise ulusal gelirin nasıl dağıtılacağı konusu açıklanmaktadır. Buna göre, "her vatandaşın emeğinin niceliği ve niteliği" gözetilerek ulusal gelir paylaştırılacaktır. Maddede ayrıca çalışmanın herkes için bir ahlâk borcu olarak nitelendiği ve emeğin de "ahlâk bakımından bir değer" olduğunun belirtildiği görülmektedir. TİP'in ilke ve hedefleri yukarıda özetlendiği biçimde sıralandıktan sonra bültenin son paragrafında Aybar partinin genel başkanlığına şu sözlerle davet edilmiştir: "Muhterem basın mensupları aracılığı ile umumi efkara açıklamakta zevk duyduğumuz mühim konulardan biri de, bir yıldan beri kıymetli desteğini gördüğümüz, sosyal meselelere vukufu ve bu uğurda karşılaştığı güçlüklere mertçe göğüs vermeyi bir vatan borcu bilen gerçek bir aydın olarak tanınan Hukuk Doktoru Doçent Avukat Sayın M.

Ali Aybar'ın Ana Nizamnamemizin verdiği yetkiye dayanarak, Partimiz Genel Başkanlığına getirilmesi hususunda aldığımız karardır. Sayın M. Ali Aybar'ın bu hizmeti seve seve kabul edeceğine inanıyoruz."[23] Aybar da, ülke sorunlarından söz ettiği ve "Türkiye İşçi Partisinin davetini bir memleket vazifesi saydığım için ağır sorumluluğunu bilerek kabul ediyorum" dediği 9 Şubat 1962 tarihli bir bültenle TİP genel başkanlığı görevine geldiğini kamuoyuna duyurmuştur.[24]

Aybar'ın TİP'in liderliğine gelmesi, Sargın'ın deyimiyle "Parti'nin kısa tarihinde ancak kuruluşla karşılaştırılabilecek ölçüde başlı başına bir dönüm noktası" olmuş,[25] hatta bazı yazarlarca, bu dönem "TİP'in ikinci kuruluş dönemi" olarak adlandırılmıştır.[26] TİP'in giderek sosyalist bir kimliğe gireceği bu yeni dönemde, Aybar'ın parti başkanı olmasının hemen ardından, bir yandan aralarında Nazife Cemgil, Adnan Cemgil, Yaşar Kemal, Cemal Hakkı Selek ve Nihat Sargın gibi isimlerin olduğu bir grup aydın TİP'e girmiş, diğer yandan da Aybar tarafından kaleme alınan ve yukarıda sözü edilen ilkeler ışığında, Nisan 1962'de yeni bir tüzük hazırlanmıştır.[27] Yeni Tüzük'te Parti'nin "karakterini" ortaya koyan 2. madde, ilk tüzükteki 2. maddeden oldukça farklıdır. Bu maddeye göre, "Türkiye İşçi Partisi Türk işçi sınıfının ve onun demokratik öncülüğü etrafında toplanmış bütün emekçi sınıf ve tabakaların (ırgat ve küçük köylülerin, aylıklı ve ücretlilerin zanaatkarların, küçük esnaf ve dar gelirli serbest meslek sahipleri ile ilerici gençliğin ve toplumcu aydınların) kanun yolunda iktidara yürüyen siyasi teşkilatıdır. TİP, Yurt ve Dünya olaylarını Türk İşçi Sınıfı ve emekçi halk yığınları açısından değerlendirir, onların menfaatlerini savunur; hak ve hürriyetlerinin gerçekleştirilmesi için mücadele eder. Ulusun büyük çoğunluğunu meydana getiren emekçi halk yığınları bütün zenginliklerin, bütün değerlerin itici kuvvetidir. Üstelik bu işin ağır yükünü de onlar taşırlar. Bundan dolayı emekçi halk

---

23 TİP, 1962: *"Türkiye İşçi Partisi Bildirisi —Türkiye İşçi Partisi adına kurucuların 8 Şubat 1962 Perşembe günü parti merkezinde yaptıkları basın toplantısında basına sunulan metindir"*, Tarih Vakfı - TİP Arşivi.

24 Aybar, 1988: 209-210.

25 Sargın, 2001: 75.

26 Varuy, 1975: 23.

27 Ünsal, 2002: 95-96.

yığınlarının hak, hürriyet ve menfaatleri için mücadele etmek, aslında Türk Ulusunun bütününün hakları, hürriyetleri ve yüksek menfaatleri için mücadele etmektir."[28] Partinin amacını düzenleyen 3. maddesine ise Aybar'ın partiye katılırken kaleme aldığı ilkeler yansımıştır. Ayrıca bu maddenin sonuna doğru, büyük harflerle "insanın insan tarafından sömürülmesi sistemine son" verileceği vurgulanmaktadır.[29] Varuy, 1962 Tüzüğü'nün iki maddesinin Türk Ceza Kanunu'nun bir dönemin ünlü 141 ve 142. maddeleri ihlal edilmeden partinin sınıf öncülüğünü tanımlayacak biçimde düzenlendiğini, 1962 Tüzüğü'nün bütün olarak düşünüldüğünde, partiyi sosyalizm sözcüğünü kullanmadan sosyalist bir kimliğe sahip kıldığını belirtmektedir.[30]

Sonuç olarak önce Şubat 1962'de Aybar'ın ve Aybar'dan sonra da bir grup aydının katılımıyla başlayan sosyalistleşme süreci daha birçok aydının partiye girmesiyle devam etmiş, partinin hareketlendiği, birçok ilde örgütlendiği, 1964'deki 1. Büyük Kongresi'nde yeni bir tüzük ve programın kabul edildiği bu yeni süreçte, iki bağımsız senatörün, Şubat 1963'te Niyazi Ağırnaslı'nın ve daha sonra da Esat Çağa'nın TİP üyesi olmasıyla, parti parlamentoda temsil imkânı da kazanarak ülke siyasetine parlamento düzeyinde de daha fazla müdahil olmuş ve böylece de sesini daha fazla duyurma olanağına kavuşmuştur.[31]

---

28 *TİP Tüzüğü*, 1962:1, Tarih Vakfı - TİP Arşivi.

29 *TİP Tüzüğü*, 1962:2.

30 Varuy, 1975: 31-32.

31 Ünsal, 2002: 2-4, 99-100; Ünsal'ın da belirttiği üzere, bu iki üyenin katılımı sembolik olmakla kalmayacak bazı gelişmeler yaşanmasına neden olmuştur. En önemli gelişmelerden biri de söz konusu üyeliklerle birlikte TİP'in Anayasa Mahkemesi'ne anayasaya aykırı kanunlar için başvuru hakkını kazanmasıdır. Nitekim, Ağırnaslı bu hakkı parti adına kullanarak, Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. ile ölüm cezasını düzenleyen maddelerinin de içinde bulunduğu bazı maddelerinin iptali için 28 Şubat 1963'de Anayasa Mahkemesi'nde dava açmıştır. Her ne kadar mahkeme ilgili kanunların anayasaya aykırı olmadığı sonucuna vararak başvuruyu reddetmişse de, 25 Temmuz 1967'de açıklanan gerekçeli kararda Anayasa'nın "sınırlı sosyalizme açık" olduğuna ve ayrıca bilimsel nitelikli sol eserlerin yayınlanabileceğine hükmetmesi dönem içinde geniş yankı bulmuştur. Bkz. Sargın, 2001: 1108-1203; partinin Anayasa Mahkemesi'ne dava açtığı günlerde Sargın'ın deyişiyle "TİP'in yarı resmi organı" olan Sosyal Adalet dergisinde (bkz. Sargın, 2001: 1109), Yılmaz

TİP'in giderek siyasette sol rüzgarlar estiren ciddi bir güce dönüşmesiyle birlikte bu süreç aynı zamanda partiye yönelik sağcı tepkilerin başladığı ve hatta bu tepkilerin fiili saldırılara da dönüştüğü olaylara da işaret etmektedir. Bu olaylardan biri, Aybar'ın, anayasaya aykırı yasaların kaldırılması ve faşizme karşı güçbirliği yapılması için 600'den fazla aydına gönderdiği bir mektupla Beyazıt Beyaz Saray'da bir toplantı yapılması çağrısında bulunmasından sonra, 11 Kasım 1962'de gerçekleşen toplantının, kendilerine "milliyetçi, mukaddesatçı diyen" bir grup tarafından basılmasıyla gerçekleşmiştir. Söz konusu grup toplantı öncesi "M. A. Aybar Kimdir? M. Ali Aybar Atatürk'ün lanetlediği ve her görüldüğü yerde ezilmesini istediği kanlı ve kamçılı rejim komünizmin propagandasını yapmaktan İzmir ve Ankara Adliyesinde mahkum olmuş bir müsecceldir" ifadeleriyle başlayan ve devamında 141 ve 142. maddelerin kaldırılması için yapılan başvuru dolayısıyla Aybar'ı hedef alan bir bildiri de dağıtmıştır. Ancak grup, tüm çabalarına rağmen toplantıyı engelleyememiş, toplantıdan anayasanın eksiksiz uygulanması ilkesi ile 10 kişilik bir "Faşizmle Mücadele Komitesi" kurulması kararı çıkmıştır. Bununla birlikte, kuruculardan Ahmet Muşlu'nun bu olaydan sonra 15 Kasım 1962'de bir basın toplantısı düzenleyerek TİP'e komünistlerin sızdığını ve bu nedenle istifa ettiğini duyurması ve ardından, yöneticilerden İsmail Topkar'ın da istifa etmemekle birlikte benzer suçlamaları yinelemesi partiyi zor durumda bırakmıştır. Bu gelişmeler üzerine hemen toplanan TİP Merkez Yönetim Kurulu, bir yandan Topkar'ı da istifa etmiş saydığını duyururken, diğer yandan da suçlamalara yanıt verdiği bir bildiri yayınlamıştır.[32] "Genel Başkanımız Mehmet Ali Aybar Kimdir? Türkiye İşçi Partisi'ne Neden Saldırıyorlar? Kimler Saldırıyor?" başlığını taşıyan yedi sayfalık bildiride özetle, Aybar'a ve Parti'ye saldıranların, her geçen gün daha fazla sayıda işçinin, emekçinin, aydının TİP'e katılmasından rahatsız olan, ülkeye gerçek anlamda eşitlik ve demokrasi gelmesini is-

---

Halkacı imzasıyla yayınlanan bir makalede, davada sadece 141 ve 142. maddeler için 40 sayfalık bir mütalaa verildiği, bu maddelerin Faşizm dönemi İtalyası'ndan alındığı ve dolayısıyla 1961 Anayasası'nın ruhuna uymadığı tezinin savunulduğu belirtilmektedir. Bkz. Yılmaz Halkacı, "Türkiye İşçi Partisi ve Anayasaya Aykırı Kanunlar", *Sosyal Adalet*, 26 Mart 1963, Yıl 1, Sayı 2, s. 8-9.

32 Sargın, 2001: 1098-1099.

temeyen çevreler olduğu belirtilmiş, ilerleyen bölümlerde de savunmacı bir üslûpla Aybar'ın daha önceki siyasal eylemleri ile dedesinin de II. Abdülhamid'e karşı Meşrutiyet mücadelesi verdiği ve kendisinin eski bir milli atlet olduğu gibi ayrıntıların yer aldığı kişisel geçmişi anlatılmıştır[33].

Beyaz Saray olayı ve daha sonra yaşananların konumuz açısından asıl önemli yanıysa, kuruculardan Kemal Türkler, İbrahim Güzelce, Kemal Nebioğlu, Şaban Yıldız, İbrahim Denizcier, Salih Özkarabay ve Hüseyin Uslubaş'ın olaylar üzerine bir basın toplantısı düzenleyerek açıkladıkları bir bildiriyle kurucuları oldukları TİP'in bir komünist parti olmadığını belirttikten sonra özetle şu görüşleri ortaya koymalarıdır: " (...) bizler tüzüğümüzde belirtildiği gibi: a) emeğin en yüce değer olduğuna inanıyoruz. Bu itibarla insanın insanı sömürmesine karşıyız b) Türk işçi sınıfının demokratik öncülüğünde bütün emekçi halk yığınlarının haklarını, hürriyetlerini savunuyoruz; böylece yurdumuzun en gerçek menfaatlerini savunduğumuzu biliyoruz c) emekten yana ve emekçilerin denetleyerek kendi elleri ile yürüttükleri planlı bir devletçilik sistemini savunuyoruz d) Ulusal gelirin emeğe göre bölüşülmesini istiyoruz."[34]

---

33 TİP, 1962: *Genel Başkanımız M. Ali Aybar Kimdir? Türkiye İşçi Partisi'ne Niçin Saldırıyorlar? Kimler Saldırıyor?*, İstanbul: Tarih Vakfı - TİP arşivi. Benzer saldırılar 1962 sonuna doğru da sürmüştür. Nitekim 9 Aralık 1962'de de TİP'in Şişli ilçe örgütünün Gültepe'deki açılışı sırasında partililer taşlı sopalı saldırıya uğramışlar, Aybar bu olay üzerine Başbakan İnönü'ye olayı protesto ettiği ve bu tür olayların engellenmesi için gerekenin yapılmasını istediği bir telgraf çekmiştir. Bkz. Sargın, 1102. TİP MYK'da hükümeti hedef alan şu sözlerin de yer aldığı bir bildiri yayınlamıştır: "(...) Hem insan haklarına dayanan demokratik bir sosyal devlet düzeni getirdik diyeceğiz; hem insan hakları sözleşmelerini imza edeceğiz; hem de en iptidai İnsan Haklarını pervasızca çiğneyenleri, cana, mala kayalarla sopalarla tecavüz edenleri müsamahamızla adeta teşvik edeceğiz... Hayır, Medeniyet dünyasında bu samimiyetsiz oyuna yer yoktur. Eğer Hükümet Anayasa'yı, Demokrasi'yi sadece nutukları süsleyen, fakat uygulanmıyan güzel sözler olarak kabul ediyorsa bunu açıklamalıdır. Çünkü Anayasa bir tuzak değildir. Vatandaşa gerçekleri bilerek hareket etme imkanı verilmelidir. Hem demokratik Anayasa hem faşist zorbalıklar bir arada yürümez". Bkz. TİP, 1962: *Bildiri* (Şişli İlçe Merkezi'nin açılışı sırasında saldırıya uğraması üzerine Genel Merkez'in 10 Aralık 1962'de yayınladığı bildiri), Tarih Vakfı - TİP Arşivi.

34 *Vatan*, 24 Kasım 1962. Ayrıca bkz. Sargın, 2001: 1100-1101. Aybar'ın

Yukarıda isimleri geçen kurucuların bu bildirisi, TİP içinde aydınlarla girdikleri ilişki ve TİP'e yönelik saldırılarla birlikte bazı kurucuların giderek sol siyasete angaje olduklarını göstermektedir. Sonradan polis muhbiri de olduğu anlaşılacak olan Ahmet Muşlu bir yana, her ne kadar bu bildiriyi onayladığı belirtilen ilk genel başkan Avni Erakalın[35] daha sonra TİP'in kendi kurduğu parti olmadığını söyleyerek Aralık 1962'de istifa etmişse[36] veya bildiride ismi bulunan bir başka isim olan Denizcier kısa bir süre sonra partiden ayrılıp sendikal yaşamını Türk-İş'te sürdürerek 12 Eylül dönemini de Türk-İş Genel Başkanı olarak karşılamayı seçmişse de, bildiri, özellikle sonradan DİSK'i kuracak olan kurucuların TİP'teki deneyimleriyle birlikte, giderek sol düşünce ve siyaset pratiği içinde pozisyon alacakları bir sürecin bir anlamda ilk işaretlerini vermektedir.[37] Bu süreç, aynı zamanda, Türkiye'deki sendikal hareketin özellikle TİP içindeki sendikacılardan müteşekkil tarafının sol siyasetle tanıştığı, buna karşılık, büyük ölçüde Türk-İş yönetimini oluşturan tarafınınsa anti-sol bir siyasallaşmaya yöneldiği ve ilerleyen yıllarda, sahip olduğu sendikal anlayışla birlikte bölünmeye de uğrayacağı bir süreçtir ve belirtmeliyiz ki, beraber olunan veya ittifak kurulan yapılar kadar, beraber olunmayan veya çatışılan yapılar da birbiriyle ilişki halindedir ve karşıt pozisyonların oluşmasında da birbirini etkilemektedir. Şaban Yıldız'ın yıllar sonra kendi siyasal kimliğinin oluşma sürecinden bahsederken "ben komünist olduğumu bilmiyordum, bana komünist olduğumu hasımlarım öğretti" sözü[38] bir bakıma bu olgunun altını çizmektedir.

---

katılımından sonra kuruculardan bazıları, TİP Sendikacılar Bürosu üyeleri olarak da işçileri TİP'e katılmaya çağıran bildiriler de yayınlamışlardır. Bkz. TİP, (tarihsiz): Türkiye İşçi Partisi Sendikacılar Bürosu üyelerinin işçileri TİP'e çağıran bildirisi, Tarih Vakfı - TİP Arşivi.

35 Sargın, 2001: 1100.

36 Aybar, 1988: 226.

37 Daha önce de belirttiğimiz üzere, İbrahim Güzelce'yi bu konudan istisna olarak değerlendirmek gerekir. Güzelce'nin sol siyasetteki varlığı, hatırlanacağı üzere, en azından 1950'li yılların Demokrat İşçi Parti'nde genel sekreterlik yaptığı döneme kadar uzanmaktadır.

38 Naciye Babalık, *Türkiye Komünist Partisi'nin Sönümlenmesi*, (İstanbul: İmge Yayınları, 2005), s. 63.

TİP ve DİSK Kurucusu Sendikacıların TİP'le İlişkilerinin Niteliği Üzerine

TİP kurucusu sendikacıların gerek TİP içinde ve gerekse Şubat 1967'de DİSK'i kurmalarından sonra toplumsal ve siyasal meselelerle ilgili açıklamalar yaparak bu meselelerle ilgili pozisyonlarını kamuoyuyla paylaşmak konusunda aktif davrandıklarını söylenebiliriz. Özellikle DİSK'in kurulmasıyla konfederasyon adına yapılan açıklamalar, sendikacıların sendikacı kimlikleriyle ve sendikalarını birleştiren kurumsal bir yapı içinden, TİP'in bu meselelerle ilgili siyasal tavır ve söylemiyle paralellik arz eden açıklamalar yapma gücüne kavuşmaları anlamını taşımaktadır. Ancak bu paralelliği bir bağımlılık ilişkisi üzerinden değerlendirmek mümkün değildir. Aslında bu paralellik DİSK eliyle sendikacıların ideolojik ve siyasal perspektifini yansıtırken, öte yandan da TİP'e yakınlıklarının altını da arzu ettikleri düzeyde çizmelerine olanak veren özerk pozisyonlarının oturduğu iki temel ayaktan biridir. Sendikacıların TİP'le ilişkilerinde özerk pozisyonlarının ikinci ayağı ise, TİP organlarında görev alan sendikacıların parti içindeki varlığıdır. Aşağıda söz edileceği gibi, TİP'in gerek sendikalarda ve gerekse DİSK içindeki varlığı TİP'li olsalar da sendikacıların kendi sendikalarını ve DİSK'i TİP'e açmaktaki isteksizlikleri dolayısıyla sınırlı kalmış, bu durum TİP içinde kimi zaman eleştirilse de genellikle TİP yönetimi tarafında çeşitli sebeplerle anlayışla karşılanmıştır.[39]

Sendikacıların TİP'in siyasal ve toplumsal meselelerdeki tutumuna paralel açıklamalarının bir örneği, yukarıda sözü edilen Temel Haklar ve Hürriyetler yasa tasarısına Türkler'in ağzından 11 Mart 1967'de ver-

---

39 Örneğin Sargın bu konuya değinirken şunları söylemektedir: "(...) sendika yöneticisi arkadaşlarımı çok da haksız bulduğum, kınadığım da sanılmasın. Üyeleri arasında TİP'liler dışında değişik politik görüşlere sahip, değişik politik partilere bağlı birçok insanın yer aldığı, hatta bunların büyük çoğunluğu oluşturduğu bir sendikada bir TİP'li olarak TİP kurucusu ve yöneticisi olarak bulunup aynı zamanda sendikanın yönetimini yitirmeksizin görev yapmak kolay değildi. Belki bazen endişelerinde aşırıya kaçtıkları oluyordu, ama bu noktada dahi, işin içinde olmadan, dışarıdan verilecek bir kolay hükmün doğruyu ne kadar ne kadar yansıtabileceği tartışmaya değer."

diği tepkidir. TİP yönetimi de tasarıyı gündeme geldiği günlerden beri açık biçimde eleştirmiştir ve bu eleştiriler 3-4 Mart 1967'de Aybar, 12 Mart'ta da partinin dönem içindeki Genel Sekreteri Nihat Sargın[40] tarafından tekrarlanmıştır.[41] Bir diğer örnek de DİSK aracılığıyla sendikacıların Vietnam Savaşı konusunda açıklamalar yaparak ABD'yi kınaması ve bir grup aydın tarafından kurulan Russell Mahkemesi'ne telgraf göndererek desteklerini bildirmeleridir[42]. TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, bu mahkemenin bir üyesi olarak Londra'daki toplantılara katılmıştır[43] ve DİSK'in telgrafının Aybar'ın şahsında TİP'e destek anlamına da geldiği açıktır. TİP'in öncülük ettiği ve örnekleri verilen bu faaliyetler dışında dönem içinde birçok siyasal ve toplumsal olayda da sendikacıların özellikle DİSK'in kurumsal kimliği üzerinden verdikleri tepkiler TİP'le paraleldir. 17 Temmuz 1968'de polisin 6. Filo eylemi dolayısıyla öğrenci yurtlarını basarak tutuklamalar yapmasına karşı yayınlanan bildiri,[44] Vedat Demircioğlu'nun öldürülmesi üzerine yayınlanan bildiri,[45] Kayseri'de TİP ve Türkiye Öğretmenler Sendikası'na (TÖS) yönelik saldırıları kınayan açıklama[46] bu konudaki örnekler olarak verilebilir.

DİSK 1969 seçimleri öncesi TİP'i desteklediğini açıklamıştır. Açıklama ana hatlarıyla şöyledir:[47] "(...) DİSK Yönetim Kurulu emekçilerin tüm haklarını alabilmesi için yalnız mesleki mücadele ile yetinmemeleri gerektiğini tespit etmiş, Anayasadaki demokratik hakları kullanarak seçimlerde DİSK ilklerine en uygun partiyi desteklemenin zorunlu olduğunu kararlaştırmıştır. Partiler hakkında Yürütme Kurullarınca yapılan açıklamalar ve teşkil edilen bilim kurulunun sunduğu rapor incelenmiş, sonunda Türkiye İşçi Partisi'nin bu seçimlerde desteklenmesi uygun bu-

---

40 Ünsal, 2002: 181.

41 Sargın, 2001: 1196.

42 Sargın, 2001, Cilt 2: 1214.

43 Aybar, 1988, Cilt 2: 131.

44 DİSK, polisin öğrenci yurtlarını basarak tutuklamalar yapmasını eleştiren *Bildiri*, 17 Temmuz 1968, Mehmet Karaca özel arşivi.

45 DİSK, Vedat Demircioğlu'nun öldürülmesi üzerine yayınlanan *Basın Bildirisi*, 25.07.1968, Mehmet Karaca özel arşivi.

46 *DİSK Ajansı*, 16.12.1969.

47 *DİSK Ajansı*, 29.9.1969.

TİP Merkez Yürütme Kurulu üyeleri, 1966. Ön sırada oturanlar: Cemal Hakkı Selek, Mehmet Ali Aybar, Rıza Kuas. Ayaktakiler: Sina Pamukçu, Kemal Nebioğlu, Ali Karcı, Nihat Sargın, Behice Boran, Kemal Sülker, Salih Özkaray, Adnan Cemgil. *Tarih Vakfı TİP Arşivi Nazife-Adnan Cemgil Bağışı*

lunmuştur." Bu açıklama DİSK 2. Genel Kurulu'nda alınan, hangi partinin destekleneceğinin belirlenmesi için parti program ve faaliyetlerine bakacak bir komisyon kurulması kararının verilmesinden[48] yaklaşık 19 ay sonra yapılmıştır. TİP'i destekleme kararının seçimler öncesi yapılması normal karşılanabilir. Ancak yine de açıklamanın kongrede alınan karardan uzun bir süre sonra çıkması ve bu kez "bilim kurulu" olarak adlandırılan kurulun çalışmalarından sonra karar verildiğinin vurgulanması anlamlıdır. Bir bakıma TİP'e yapılan bu destek açıklamasının da destekle birlikte DİSK'in ve dolayısıyla sendikacıların TİP'ten özerkliğinin altını çizdiği söylenebilir. Dahası, Ünsal'a göre, DİSK içinde bilim kurulunun oluşturulması DİSK'in TİP'ten kopmaya başlamasının dolaylı bir yansımasıdır. Yıldırım ve Canan Koç ise DİSK'in TİP'e verdiği desteğin lafta

48 *DİSK II. Genel Kurulu* (Karar Defteri), 24-25 Şubat 1968 (7 sayfa), İstanbul: TÜSTAV-DİSK Merkez Arşivi.

kaldığını, konfederasyonun bu destek için önemli bir kaynak ayırmadığı gibi herhangi bir kampanya düzenlemediğini öne sürmektedir.[49]

Sendikacıların TİP'le ilişkisindeki özerk pozisyonun ikinci ayağı da TİP yönetimlerindeki sendikacıların varlığıdır. Her ne kadar Maden-İş ve DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler yalnızca Yönetim Kurulu üyesi olmakla yetinmişse de, özellikle Rıza Kuas ve Kemal Nebioğlu milletvekilliklerinin yanı sıra değişik dönemlerde partinin genel sekreteri de olarak[50] önemli görevlerde bulunmuşlardır. Kurucu sendikacıların TİP yönetimi içindeki varlıkları ilk bakışta organik bir ilişki gibi görünebilir.[51] Ancak ilişkinin yönü tek taraflıdır. Başka bir deyişle TİP yönetimi içindeki sendika liderlerinden söz etmek mümkündür, ancak sendikalar içindeki TİP'lilerden söz etmek güçtür. Aslında sendikacılar TİP Tüzüğü'nün parti organlarının yarısının işçi üyelerden oluşmasını öngören 53. maddesiyle[52] elde ettikleri bir ayrıcalığı sonuna kadar kullanmışlardır diyebi-

49 Yıldırım Koç ve Canan Koç, *DİSK Tarihi efsane mi gerçek mi (1967-1980)*, (Ankara: Epos Yayınları, 2008), s. 125.

50 Nebioğlu, Nisan 1962-Ağustos 1962, Kasım 1968-Aralık 1968 arasında, Kuas ise, Şubat 1964-Kasım 1966, Aralık 1968-Kasım 1969 arasında genel sekereterlik yapmıştır. Ayrıca bir dönem de Güzelce ve Sülker aynı görevi yerine getirmişlerdir. Bkz. Ünsal, 2002: 181.

51 Üstelik DİSK'te sendika başkanı düzeyinde olmasalar da görev alan sendikacıların bazıları aynı zamanda TİP'te çeşitli düzeylerde görev almışlardır. Örneğin Nejat Ökten, DİSK 2. Kongresi'nde Yönetim Kurulu üyesi olduğu dönemde aynı zamanda TİP'lidir. İbrahim Çetkin de DİSK Genel Sekreter yardımcılığı yaptığı dönemde TİP'lidir ve Kasım 1969-Ocak 1970 arası TİP Genel Sekreterliği yapmıştır. Bkz. Ünsal, 2002: 181.

52 Ünsal 2002: 91; Sargın, 2001; 90; Yahya Kanbolat'a göre Kemal Türkler 53. maddenin bizzat Aybar tarafından tüzüğe konduğunu ileri sürmüştür: "Hocanın yani Aybar'ın bu madde üzerindeki ısrarının nedenini bilmiyorduk. Kafamızdan aydın-işçi gibi bir ayrım geçmemişti. Maddeyi bulan hocadır. Buna neden gerek duyduğunu sorduğumuzda gülümseyerek bize ileride anlarsınız demişti." Ancak Kanbolat, ilgili maddenin sendikacılarca istendiği ve Aybar ile bu konuda pazarlık edildiği düşüncesinde olduğunu vurgulamaktadır. Bkz: Yahya Kanbolat, *Olduğu Gibi– Türkiye İşçi Partisi Üzerine Anılar*, (Hatay: Bayır Yayınları, 1979), s. 31-32. Barış Ünlü ve Sadun Aren'e göre de söz konusu madde Aybar tarafından hazırlanmıştır. Bkz. Barış Ünlü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 182; Sadun Aren, *TİP Olayı (1961-1971)*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1993), s.

liriz. Örneğin, 1964 yılında toplanan Birinci Kongre'de seçimlere sıra geldiğinde Kemal Türkler 53. maddeye dayanarak işçi adaylar için ayrı bir seçim sandığı kurulmasını önermiş ve önerisi kabul görmüştür.[53] Kurucu sendikacıların TİP'in sendikaları ve DİSK içinde varlık göstermesini istememelerine ilişkin olarak Sargın'ın sözleri aydınlatıcıdır:[54] "(...) Partili militanlardan çoğundan dinlediğim, 'yöneticileri partili olmayan sendikaların üyeleri arasında çok daha rahat çalışabilmekteyiz'." Ünsal da Boran'ın bu konuda dile getirdiği, "Partili sendika yöneticileri de kendi sendikal kitlelerinde partinin doğrudan çalışma yapmasından yana görünmüyordu. Onlar da ortamın elverişsizliğini biliyorlar, çalışmaları kontrolleri altında tutmak istiyorlardı. Bu açıkça söylenmiyorsa da seziliyordu" sözlerini aktarmakta ve şunları yazmaktadır: "(...) Asıl tedirginlik, sendika yöneticilerinin işçiler üzerindeki etkinliklerini yitirme endişesinden kaynaklanıyordu. İster 'sendika ağası', ister 'devrimci sendika başkanı' olsun, sendikacılar, kendi örgütlerini hep kendi özel alanları olarak görme alışkanlığından ve sendikacılığın sağladığı ekonomik ve sosyal olanakları yitirme endişesinden kolay kolay kopamazlardı."

Ancak belirtmeliyiz ki, DİSK yönetiminin TİP'e karşı bu genel tutumuna rağmen gerektiğinde sendikaların eylemlerinde TİP kadrolarının desteği söz konusudur. Örneğin Eylül 1974'te Maden-İş Genel Sekreterliği'ni üstlenen Mehmet Ertürk'e göre, aşağıda konu edilecek olan 15-16 Haziran Direnişi'nde 15-16 Haziran'ı yönlendiren kadrolar "*ya TİP'lidir veya TİP eğilimlidirler*".[55] Daha da önemlisi, sözü edilen tutuma karşın, dönem içinde sendikalarda alt düzeyde görev yapmakta olan ve TİP'e üye ya da eğilimli olarak siyasallaşan sendika kadroları,

---

53. Belirtmeliyiz ki sözü geçen madde sonraki dönemde parti içinde tartışma yaratmış, örneğin 1964'te yapılan Birinci Büyük Kongre sonrası 53. maddeye karşı çıkan bazı üyeler partiden ihraç edilmişlerdir. Bkz. Sargın, 2001: 211-220. İçlerinde Aybar'ın da olduğu parti üyesi aydınların bazıları, 53. maddenin varlığını, temel olarak *"işçi sınıfının öncülüğü"* ilkesinin bir gereği olduğunu öne sürerek desteklemişlerdir. Bkz. Aren, 1993: 54; Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizmin Sorunları*, (İstanbul: Tekin Yayınları, 1970), s. 62-67.

53 Sargın, 2001: 90.

54 Sargın, 2001, Cilt 1: 449-450.

55 Mehmet Ertürk ile 21-27.07.2012'de gerçekleştirilen görüşmeler.

1974 sonrasındaki süreçte, DİSK içinde etkinlik kurarak belli bir döneme kadar konfederasyonun siyasal tutumunu önemli ölçüde domine etmişlerdir. Bu kadrolar her ne kadar aynı süreçte farklı sol siyasetlere yönelseler de, örneğin Türkler'in daha fazla CHP'ye yatkınlık gösteren eğilimine karşın, DİSK içinde sosyalist sol siyasetlerin taşıyıcısı olmuşlardır. Kısacası dönem içinde DİSK'in TİP'e karşı özerk bir pozisyon alarak TİP'in kendi içinde örgütlenmesine izin vermemesi, konfederasyon içindeki henüz üst düzeyde yönetici olmayan genç kuşak kadroların siyasallaşarak militanlaşmasına engel olamamıştır diyebiliriz.

DİSK yöneticilerinin TİP içindeki mesaileri de eleştiri konusudur. Sargın, TİP bürolarında üye işçi bulunamadığını, TİP'te işçi deyince akla sendikacıların geldiğini, ama parti içindeki çalışması boyunca yönetim kurullarında sendikacıları pek görmediğini, sendikacıların zamanlarının çoğunu sendikalarında geçirdiklerini belirtmektedir.[56] Nebil Varuy da kendi görev döneminde sendikacıların parti ile ilişkilerinin çok zayıf olduğunu, Kuas haricinde DİSK liderlerini partide hemen hiç görmediğini, ilişkilerin gevşek olduğunu söylemektedir.[57]

15-16 Haziran İşçi Direnişi, TİP'ten Kopuş ve Sonrası: Yükselen Sendikal Hareket, Polarize Olan Sol

TİP, ülke siyasetinde ses getirdiği ölçüde giderek artan ölçüde devletin ve sağ siyasetlerin tepkisini çekmiştir. Aynı tepki, kurulmasından sonra gerek devlet ve gerekse Türk-İş ve sağ basın tarafından sık sık TİP'in "yan örgütü" olarak suçlanan DİSK'e de aynı ölçüde yoğunlaşarak yönelmiştir. Nihayet 1969'dan itibaren, TİP'in 1969 seçimlerindeki başarısızlığının da etkisiyle içine düşmüş olduğu ideolojik ve politik krizin derinleştiği, DİSK kurucusu sendikacıların TİP'e olan ilgilerinin azaldığı, buna karşılık DİSK'in özellikle işyerlerindeki referandumlar ve fabrika işgalleriyle sesini duyurduğu ve üye kazanarak güçlenmeye başladığı bir süreçte, DİSK'in kapatılmasını sağlayacak yasal düzenlemeye ilişkin haberler basında yer almaya başlamıştır. Nitekim, Ocak 1969 tarihli Türk-İş dergisinde üye sendikalardan Çimse-İş Başkanı ve Ankara Mil-

56 Sargın, 2001, Cilt 1: 132-133.

57 Nebil Varuy ile 25.04.2010'da gerçekleştirilen görüşme.

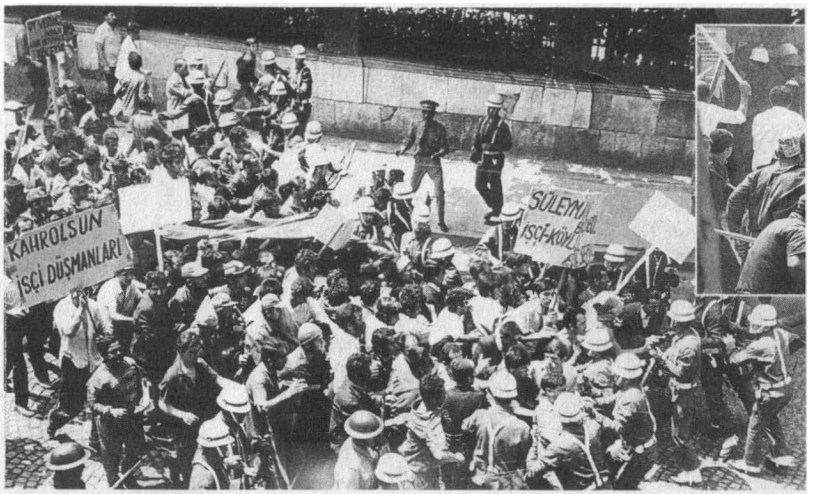
letvekili Hasan Türkay ile Metal-İş Başkanı ve İstanbul Milletvekili Kaya Özdemir'in TBMM Bütçe Karma Komisyonu görüşmelerine katıldıkları ve işçi sorunlarına değinerek çıkarılması gerekli kanunların önemine vurgu yaptıkları belirtilmektedir. Şubat 1969 tarihli Türk-İş dergisindeyse söz konusu kanun tasarıları için Çalışma Bakanlığı, Türk-İş ve Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) birlikte çalıştıkları yazılmaktadır.[58] 274 ve 275 sayılı Sendikalar Yasası'nda değişiklik öngören ve DİSK'in kapatılmasını, bir konfederasyonun kurulabilmesi için ülkedeki sendika ve federasyonlar ile sendikalı işçilerin üçte birini üye yapması koşuluyla sağlamayı amaçlayan kanun tasarılarının Meclis Genel Kurulu'na sevk edilmesi sürecinin başladığı Mayıs 1970'te, AP temsilcilerinin tasarıların temel hedefinin DİSK olduğunu gizlemeye gerek duymadıkları göze çarpmaktadır. Öyle ki, Meclis komisyonunda konuşan Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk, "ideolojik akımların aleti haline gelmiş sendikalar ile tabela sendikaları bu kanun çıkar çıkmaz kendiliğinden infisah edecektir" derken, 11 Mayıs 1970'te Erzurum'da toplanan Türk-İş Genel Kurulu'nda kürsüye çıkan TBMM Çalışma Komisyonu Başkanı Turgut Toker de, tasarıların yasalaşmasıyla Türk-İş'ten başka konfederasyon kalmayacağını delegelerin alkışları arasında ilan etmektedir.[59]

DİSK'i kapatmayı amaçlayan yasa tasarısıysa, 274 ve 275 sayılı yasaların çıkarılmasından yaklaşık yedi yıl sonra TBMM gündemine Süleyman Demirel'in imzasıyla hükümet tasarısı olarak ve "Sendikalar Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna bir madde ile 31. maddesine bir bend eklenmesi hakkında kanun tasarısı" başlığıyla getirilmiştir. Verilen başka önergelerle birleştiren tasarı görüşmeler-

---

58 Türk-İş dergisi, "Sendikalar Kanunu ile Toplu-İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu teklifleri Mecliste", sayı 71, s. 22-23; Türk-İş dergisi, "Toplu Sözleşme Grev Kanunu tadil gerekçesi", sayı 72, s. 6.

59 *Milliyet*, 15.05.1970; 16.05.1970; Ocak 1977'den itibaren DİSK Başkanlığı'nı üstlenecek olan Türk-İş üyesi ve CHP Milletvekili Abdullah Baştürk'ün imzacı olduğu, Rıza Kuas'ın DİSK'in TİP'in yan örgütü olduğu suçlamalarına tek başına cevap vermeye çalıştığı söz konusu tasarının genel kuruldaki görüşmelerinin tümü için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 6, 1.6.1970-24.6.1970, Birleşim 93-110, Ankara: TBMM Matbaası, s. 260-309, 318, 390.

15-16 Haziran 1970, işçilerle askerler ve askeri inzibat karşı karşıya.
Cumhuriyetin 75. Yılı, 1954-1978.

den sonra 12 Haziran 1970'te kabul edilmiş,[60] ancak öncelikle TİP'in Anayasa Mahkemesi'nde açtığı iptal davası sonucunda iptal edilmiştir.[61] Söz konusu tasarının TBMM gündemine gelmesi sonucunda DİSK'in örgütlediği, ancak boyutları itibariyle DİSK yöneticilerinin öngörülerini de aştığı söylenebilecek söz konusu 15-16 Haziran direnişiyse, ülke siyasetini etkilediği gibi, genelde sendikal hareketi ve özelde de DİSK'i etkilemiştir diyebiliriz.

İktidarın DİSK'i kapatma kararlılığı karşısında, DİSK yöneticileri bir yandan başkanlığını DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in yaptığı bir "Uyarı Heyeti" kurarak devlet ileri gelenleriyle görüşmek üzere

60 Genel Kurul'daki görüşmelerinin tümü için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 6, 1.6.1970-24.6.1970, Birleşim 93-110, Ankara: TBMM Matbaası, s. 260-309, 318, 390.

61 Türkiye İşçi Partisi Genel Merkezi Basın Bürosu tarafından yapılan ve 274-275 sayılı yasalarda değişiklik yapan kanunun iptali için anayasa mahkemesine başvurulduğunu belirten *Basın Bülteni*, 13 Ağustos 1970, İstanbul: Tarih Vakfı - TİP Arşivi.

yola koyulurlarken, diğer yandan da direniş hazırlıklarını başlatmışlardır. 1974'te DİSK'in dönem içindeki en büyük sendikası olan Maden-İş'in genel sekreterliğine seçilecek olan Mehmet Ertürk söz konusu hazırlıklar hakkında şunları söylemektedir:[62] "DİSK üç kere işçileri bilgilendirme toplantısı yaptı, DİSK'in en üst katında. Bu toplantılara her bir bölgeden temsilciler katıldı. O bölgenin en diri unsurları. Hepsi toplantıya geldiler ve toplantıda işçiler sürekli bilgilendirildi. Başta Kemal Türkler ve Rıza Kuas olmak üzere. Rıza Kuas Meclis'te neler olup bittiğini, bu yasanın nasıl getirildiğini, bu yasa geldiğinde DİSK'li işçilerin durumunun ne olacağını gayet açık seçik anlattı. Ve biz işçiler açıkça gördük ki bu yasa uygulandığı takdirde bizim sendikal örgütümüz bitecek. (...) Yasa geçtiğinde işçiler bekliyorlardı, hazırdılar direnmeye. (...) 15-16 Haziran spontane bir harekettir diye kimse bana kabul ettiremez. Tamamen örgütlü, tamamen bilinçli bir harekettir 15-16 Haziran. İşçiler içinde fabrika komiteleri ve bölge komiteleri kuruldu. Mesela ben 14. bölge komitesindeydim, ama fabrika işçisiydim aynı zamanda. Bizim bölge komitesinde Profilo'dan bir kişi vardı, Philips'ten bir kişi vardı, Kavel'den bir kişi vardı, Demir-Döküm'den bir kişi vardı, Rabak'tan bir kişi vardı. Bu, altıncı bölgenin komitesiydi mesela. Bölgelerin altında da fabrika temsilcileri ve lokal yöneticileri var. Hepsi birden bir ağ kuruyor zaten. Düşün, her yirmi kişiyi temsil eden bir kişi var, bu lokal temsilcisi. Bunların başında temsilciler var, onların başında lokal başkanı ve baş temsilci var. Bir de bunların üzerine biz bölge komitesini kurduk, özellikle 15-16 Haziran'a yönelik. Bunlar kalıcı değildi, özellikle 15-16 Haziran'a yönelik kuruldu."

Sonuçta, bilindiği üzere, DİSK yöneticilerinin bütün çabalarına rağmen, DİSK'in varlığına son verecek tasarıların Meclis Genel Kurulu'na gelmesi, görüşülmesi ve kabul edilmesi, yaygın olarak Kocaeli ve İstanbul'da gerçekleşen ve DİSK üyesi işçilerin yanı sıra Türk-İş'e bağlı işyerlerinden de binlerce işçinin katıldığı ve tarihe 15-16 Haziran Direnişi olarak geçen eylemlere neden olmuş, eylemler sırasında üçü işçi olmak üzere beş kişi yaşamını yitirmiştir. Olaylar üzerine İstanbul ve Kocaeli'nde 17 Haziran'da sıkıyönetim ilan edilirken, DİSK Genel

62 Mehmet Ertürk ile 21.07.2009'da gerçekleştirilen görüşme.

Merkezi aranmış ve içlerinde Kemal Türkler'in de olduğu bazı DİSK yöneticileri gözaltına alınarak kurulan sıkıyönetim mahkemesi tarafından tutuklanmış, haklarında davalar açılmış ve yaklaşık üç ay tutuklu kalmışlardır.[63]

Sonuç Yerine

Gerek Şubat 1961'de TİP'i kurarak ülkenin sendikal ve siyasal gündemine müdahil olan ve kendileri de sol siyaset içinde politize olarak 1967'de de DİSK'i kuran sendikacılar ve gerekse TİP açısından 15-16 Haziran ile birlikte bir dönemin sona erdiğini söyleyebiliriz. DİSK'i kuran sendikacılar açısından 15-16 Haziran'ın bir yandan temel olarak MDD, Aren-Boran ve Aybarcı gruplar arasındaki ideolojik ve politik çatışmalarla parçalanmakta olan TİP'e baktıklarında kendi güçlerinin farkına vardıkları, diğer yandan da hem bu olaylar sonrasındaki kovuşturmalar ve hem de ardından gelen 12 Mart dolayısıyla devlet iktidarının gücünün hissettirildiği[64] bir sürece işaret ettiğini söyleyebiliriz. Aynı süreçte diğer

---

63 Turgan Arınır ve Sırrı Öztürk, *İşçi Sınıfı-Sendikalar ve 15/16 Haziran*, (İstanbul: Sorun Yayınları, 1976), s. 92, 97, 179, 181.

64 Örneğin,15-16 Haziran'dan sonra Türkler başta olmak üzere DİSK yöneticilerinin tutuklu olduğu sırada, muhtemelen davalara delil bulmak amacıyla, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı'nın 17 Temmuz 1970 tarihli bir yazıyla DİSK'ten Yönetim ve Yürütme Kurulu karar defterlerini "tetkikine lüzum görüldüğü" kaydıyla istediği görülmektedir. İstenen karar defterleriyse DİSK Genel Sekreter Yardımcısı İbrahim Çetkin tarafından askeri savcı ve zabıt katibine zabıt varakası tutularak verilmiştir. Ancak sıkıyönetimin bitmesinden bir hafta kadar sonra, 1. Ordu Komutanlığı'ndan DİSK'e gönderilen bir yazı, DİSK'in karar defterlerini geri istediğini, ancak komutanlığın karar defterlerinin kendilerinde olmadığı cevabını verdiğini göstermektedir. Ekteki zabıt varakasına rağmen 1. Ordu Komutanlığı'nın cevabı kadar, savcılığın adının büyük, DİSK ve kurullarının adının küçük harflerle yazılması da ilginçtir: "Sıkıyönetim Savcılığınca alındığı iddia edilen disk yönetim kurulu ve yürütme kurulu karar defterlerinin suç dosyası ile birlikte İstanbul C. Savcılığı'na gönderilmiş olabileceği ihtimaline binaen oradan istenmesini rica ederim." Bkz: DİSK Yönetim ve Yürütme Kurulu karar defterlerinin Sıkıyönetim Askeri Savcılığı'na teslim edildiğini belgeleyen Zabıt Varakası, 20.07.1970, İstanbul: TÜSTAV-DİSK Merkez Arşivi; 1.

15-16 Haziran Direnişi nedeniyle 31 Ağustos 1970'te başlanan yargılamada DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler ve arkadaşları sonraki günlerde tahliye oldular. *Cumhuriyetin 75. Yılı, 1954-1978.* (Yapı Kredi Yayınları, 1998).

sol kesimlerle birlikte hedefe oturtulan ve sonunda da kapatılan TİP'in üyesi olmanın "*yan örgüt*" suçlaması altındaki DİSK yöneticileri için taşınması giderek tehlikeli bir unvan olduğu öne sürülebilir. Dolayısıyla bu durumun da, TİP kimliğini DİSK yöneticileri nezdinde zoraki bir aidiyete dönüştürdüğü düşünülebilir. DİSK yöneticilerinin TİP'ten giderek kopuşunun pragmatik bir seçim olup olmadığı sorusuna verilecek cevabın ise bakış açısına göre hem evet hem de hayır olması mümkündür. Örneğin TİP kimliğine sahip bir partili için muhtemelen süreç içinde görülen, sendikacıların özellikle partinin bunalıma düştüğü 1968'den[65] itibaren ilgilerini yitirdikleri, 1969 seçiminden sonra milletvekilliğinin de

Ordu Komutanlığı'ndan DİSK Başkanlığı'na, geri istenen karar defterlerinin İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'na gönderilmiş olabileceğine ilişkin cevap yazısı, 25.09.1970, İstanbul: TÜSTAV-DİSK Merkez Arşivi.

65 Bkz. Ünsal, 2002: 299-305.

artık neredeyse olanaksızlaştığı ve bunalımın derinleştiği koşullar ve 15-16 Haziran'ın verdiği özgüvenle, üyeliğin devamının da tehlikeli olmaya başlamasıyla pragmatik davrandıklarıdır. Üstelik aynı partili, sendikacıların TİP'in kadrolarından gerektiğinde sendikal eylemler için yararlandıklarını, ancak ihtiyaç duyulduğunda TİP'e yeterli desteği vermediklerini de söyleyecektir. DİSK yöneticileri açısındansa muhtemelen, kendi kurdukları ve aydınlara açtıkları partinin bir süre sonra çok da derinlikli olarak kavramadıkları teorik tartışmalar ve sonrasında da bölünmelerin içine düştüğü, partili gençlerin dışarıdakilerle birlikte illegaliteden gelen MDD öncü kadrolarıyla kurdukları ilişkinin etkisiyle giderek radikalleştiği ve bir süre sonra şiddet unsurunun da bu radikalliğin bir parçası olduğu koşullar söz konusudur. Üstelik, bütün yolu birlikte yürüdükleri ve güven duydukları Aybar ideolojik bölünmeler ve genel seçim başarısızlığının ardından 1969 Kasım'ında partiden ayrılmıştır ve 15-16 Haziran'ı gerçekleştirecek kadar ivme ve dolayısıyla özgüven kazanmış bir işçi hareketinin temsilcileri olarak derin çatışmaların içindeki TİP'in içinden ve dışından ve özellikle de MDD çevrelerinden kendilerine de sert eleştiriler yönelmektedir.[66] Dahası, *Türk Solu*'nun Derby işgalinde attığı "İşçi gençlik el ele" manşetindeki gibi çıkışlar, aynı çatışmaların kendi sendikaları ve üst örgütleri içinde de yaşanması olasılığından endişeye kapılmalarına neden olmuş olmalıdır. Dolayısıyla bu koşullar altındaki sendikacılar açısından muhtemelen yaşanan, pragmatist bir seçimden çok, sürdürülme koşulları fiilen ortadan kalkan bir evliliğin TİP'in 12 Mart

66 Örneğin, MDD çevresinin yayın organı durumundaki *Türk Solu* dergisinde yazan Sadık Göksu bir yazısında DİSK'ten, "DİSK adlı olup partilerüstü sendikacılığa karşı olduğunu öne süren şu sosyalist (!) konfederasyon (...)" diyerek söz etmektedir. Bkz. Sadık Göksu, "Türk İşçisi Emperyalizmin İşgalcilerini Tanıyor", *Türk Solu*, 25 Haziran 1968, sayı 32, s. 3. *Türk Solu*'nun 9 Temmuz 1968'deki nüshasında ise Lastik-İş Sendikası'nın örgütlü olduğu Derby lastik fabrikasındaki işgal eylemi konu edilerek, çok daha sert bir yorum yapıldığı göze çarpmaktadır: "(...) Büyük bir başarı olarak nitelendirilmek istenen DİSK'in kuruluşunun bir hayli münakaşa götürebileceği DİSK'e yakın bilinen çevrelerin eleştirileri bile açıkça ortaya çıkmaktadır. Bütün bu zayıf ve oportünist tutumlarına rağmen, yıllardır endişesiz saltanat süren sömürücüler bu yeni çaba karşısında telaşa düştüler". Bkz. *Türk Solu*, "İşgal İşgal İşçi Gençlik el ele", 9 Temmuz 1968, sayı 34, s. 1, 3.

döneminde kapatılmasıyla resmen bitişidir.[67] DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in tam da 15-16 Haziran sonrasında, Ekim 1970'teki 4. ve son TİP Kongresi'ndeki[68] konuşmasına bu noktada değinmeliyiz. Geriye dönülüp bakıldığında bir ilişkinin ve aidiyetin henüz resmiyete dökülmemiş bitişini adeta Türkler'in aşağıda alıntıladığımız sözlerinde görmekteyiz. DİSK yöneticilerinin ağır eleştiriler aldığı, hatta Yavuz Ünal gibi üyeler tarafından "bu sendika ağaları ne yaparlar" sözlerinin yöneltildiği[69] bir havada kürsüye çıkan Türkler'in konuşması özgüven yüklüdür. Türkler konuşmasında her ne kadar parti ile bağları güçlendirmekten söz etse de, bir yandan DİSK'i öne çıkaran ve 15-16 Haziran'daki rolünü sahiplenen, diğer yandan da ilişkilerin kopukluğunu teyid eden şu sözleri çarpıcıdır:[70] "Olaylar işçi sınıfının şahlanışı olarak görülünce, bir yandan TİP bunu kendi çalışmalarıyla olmuş gibi göstermek istemiş, MDD'ciler bunları kendilerinin oluşturduğunu göstermek istemiştir. Ne kadar taraf fikir sahibi kişiler varsa, hepsi ayrı ayrı sahip çıkmak istemiş, fakat DİSK açısından meseleyi teslimiyet noktasına getirmeyi kabul etmemişlerdir. (...) DİSK ile parti arasında, sendikacı ile parti arasında soğukluk vardır. İlişkiler güçlendirilmelidir. Ben bir yandan kelleyi koltuğa alarak, memlekette esas sosyalist mücadeleyi sürdürecek işçi sınıfı üzerinde çalışırken, işçi sınıfının bilinçlendirilmesinde çalışırken, bunun yanında emekçi sınıf ve tabakalarla elimizdeki imkanlarla bağ kurmaya çalışırken, bunlar sosyalist mücadele sayılmayacaksa, (...) belki ileride, sendikacılar parti için-

67 1963-1974 yılları arasında Maden-İş Genel Başkan Vekili olarak görev yapan ve aynı zamanda TİP üyesi de olan Hilmi Güner'e göre partinin 12 Mart sonrasında kapatılması, Kemal Türkler'i üzmek bir yana, sevindirmiştir. Hilmi Güner ile 29.01.2011'de gerçekleştirilen görüşme.

68 Ünsal, 2002: 168.

69 Yavuz Ünal ile 28.01.2011'de gerçekleştirilen görüşme; Ünal, söz konusu kongrede MYK üyeliğine seçilmiştir. Bkz. Ünsal, 2002: 176.

70 *Ant Sosyalist Teori ve Eylem Dergisi*, "Tasfiyeciliğe Karşı Mücadele Edelim", Aralık 1970, Sayı 8, s. 36; Bu arada TİP 4. Kongresi'nde işçi kesiminden genel sekreter seçilen Şaban Erik, 15-16 Haziran dolayısıyla tutuklanan Türkler'e kendisinin yöneticisi olduğu Türk-İş'e bağlı Yol-İş Sendikası'nın 15-16 Haziran'ı destekleyen gazetesini götürdüklerinde Türkler'in TİP'liliği vurguladığı gerekçesiyle söz konusu gazeteyi almadığını öne sürmektedir. Şaban Erik ile 18.01.2011'de gerçekleştirilen görüşme.

de baş belası olur zihniyetiyle parti il ve ilçe kademelerine kadar aleyhine rivayet çıkarılırsa, bu soğukluk buz haline gelir. (...) DİSK'in başkanı, Maden-İş'in başkanı pazar, cumartesi yok gecenin 11'ine, 12'sine kadar çalışma mecburiyetindedir, bu yüzden parti görevi almıyorsa, suçlu olmamalı, horlama cihetine gidilmemelidir. O tarafta yaptığımız görev anlayışında en az parti başkanı kadar sorumluluk anlayışı içinde bulunuyoruz."

Sonuç olarak 1961'de siyasete mütevazı bir giriş yapan sendikacılar, 15-16 Haziran İşçi Direnişi ile sendikal hareketin yükseldiğinin görüldüğü ve bu yükselişin önemli bir aktörü olarak DİSK'in de öne çıktığı, buna karşılık TİP'ten kopuşun yaşandığı bir momentin aktörleri haline gelmişlerdir. DİSK'in öne çıktığı bu moment, aynı zamanda, TİP'in şahsında Türkiye solunun ideolojik ve politik olarak bir yandan polarize olduğu, diğer yandan da şiddeti de barındıran bir radikalleşmeye doğru yönelme emareleri gösterdiği bir sürece işaret etmektedir. DİSK yöneticisi sendikacılar açısındansa 15-16 Haziran'ın da etkisiyle bu koşullar altında özgüven kazandıkları ve TİP ile zaten bir süreden beri kopuşa doğru giden ilişkilerinin sona ermesini hızlandıran sonuçlar söz konusudur. Ancak direnişe yönelik devlet iktidarının tepkisi ve ardından gelen 12 Mart süreciyle, sözünü ettiğimiz ilişkinin bitişi resmiyete dökülürken, bir yandan da bu bitişle birlikte 12 Mart ortamında varolma mücadelesi veren DİSK'i, TKP örgütlenmesiyle tanışana kadar, siyasal ve sendikal perspektiften yoksun bir üç yıl bekleyecektir.

1980 SONRASI SENDİKAL HAREKET: TÜRKİYE'DE SENDİKACILIĞIN KUĞU ŞARKISI

M. GÖRKEM DOĞAN

24 Ocak ve 12 Eylül sonrasında sendikal hareketin Türkiye'deki eylem ve etkinlikleri 1960 ile 1980 arasının artık destanlaşan dönemine göre sönük sayıldığı için neredeyse yok sayılmaktadır. Oysa ki 80'lerin özellikle ikinci yarısında sendikal hareket hükümete karşı toplumsal ve siyasal muhalefetin odağında yer almıştı ve gerçekleştirdiği kimi eylemler ancak 15-16 Haziran direnişiyle karşılaştırılabilirdi. Üstelik bu eylemliliğin sonucu olarak özellikle kamu kesiminde istihdam edilen işçilerin maddi durumlarında bir iyileşme sağladıkları da bir gerçektir. Bu iyileşme memurlar arasında da sendikalaşma hareketinin meşruiyet ve güç kazanmasına yol açmıştır. 90'lı yıllar da kamu emekçileri hareketinin önemli eylem ve etkinliklerine sahne olmuştur. Bunlar da yasal alanda kimi kısmi kazanımlarla sonuçlanmıştır.

Bununla birlikte 90'lar aynı zamanda sendikal harekette yavaş bir duraklama, çürüme ve gerileme dönemine de işaret eder. Bu yüzden 2000'lerin ilk on yılının sonu geldiğinde Türkiye'de sendikal hareket geçmiş kırk yıldan farklı olarak etkin bir toplumsal aktör olarak görülmeyecektir. Belki de bu çürümenin 90'ların başındaki kısmi iyileşmeden bağımsız olmaması 80'lerin sonunun toptan görmezden gelinmesine yol açıyor olabilir. Sebebi ne olursa olsun bu yazı bütünlüklü bir biçimde 24 Ocak ve 12 Eylül sonrasında ve bu parametreler doğrultusunda şekillenen sendikal hareketin izleğini anlamlandırmaya odaklanacaktır.

Bu doğrultuda önce 12 Eylül darbesinin hemen sonrası duruma bakıp 80'lerin ikinci yarısında buna tepki olarak gelişen sendikal hareketi

irdeleyeceğiz. Daha sonra ise 80'lerin kısmi başarısı, ardından 90'lardaki zemin kaybına odaklanacağız. Böylece 12 Eylül sonrası belini doğrultamadığı düşünülen sendikal hareketin 90'lı yıllardaki kendi tercihlerinin de sermaye devletinin ona karşı tavrı kadar bugünkü durumun ortaya çıkmasında etken olduğunu gösterebilmek amacındayız.

12 Eylül Dönemi ve Sendikalar

12 Eylül darbesinin çalışma ilişkileri konusundaki ilk uygulaması 16 Eylül'de yayınlanan Milli Güvenlik Komitesi (MGK) bildirisinde yer alır. Buna göre grev ve lokavt yapılabilmesine cevaz veren tüm yasal düzenlemeler ikinci bir emre kadar askıya alınmıştır, halen sürmekte olan grev ve lokavtlar da böylece ertelenmiş oluyordu. Ertesi gün, yani 17 Eylül'de ek ücret ve yan ödemelere yüzde 70 oranında ve avans niteliğinde ek ödeme yapılmasına dair bir genelge yayınlandı. 6 Ekim'de yayınlanan bir başka genelge ile toplu iş sözleşmeleri düzeninin ne şekilde oturtulacağı belirlenene kadar ücret meselesinin bu şekilde düzenlenmek istendiği ortaya çıkıyordu.

Darbe hükümetinin 29 Eylül'de açıkladığı hükümet programı, 24 Ocak kararlarının uygulanmasına sadık kalınacağını açıkça belirtiyordu. Zaten IMF destekli bu programın son Demirel hükümeti döneminde oluşturulmasına ve uygulanmasına katkı yapmış Turgut Özal ve Kaya Erdem gibi üst düzey bürokratlar da yeni hükümette bakan olarak ekonomiden sorumlu koltukları işgal etmekteydiler. Yeni hükümetin Çalışma Bakanlığı'nda iş hukukçusu Turhan Esener, Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nda ise Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide oturmaktaydı. Hem Esener hem de Şide 12 Mart'ın ertesindeki ilk seçimlerden sonra Kasım 1974'te Sadi Irmak'ın başbakanlığında kurulan ve güvenoyu alamayan partiler üstü hükümette de aynı görevlerde bulunmuştu.

Darbenin hemen sonrasında Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ve bir süre sonra Hak-İş kapatıldı.[1] Bu sendikaların yönetimleri kayyımlara devredildi. Açık bırakılan ve genel sekreteri bakan yapılan Türk-İş'inse toplu sözleşme bağıtlama hakkı yoktu. Yüzde 70'lik artış, 24 Ocak son-

1 Hak-İş'in faaliyetine 1983 yılı içerisinde yeniden izin verildi.

rası ekonomik ortam ve sendikaların faaliyetleri üzerindeki ağır baskının sonucu olarak milli gelir içerisinde ücretlerin payının hızla gerilemesini engelleyememiştir. Üstelik unutulmamalıdır ki, Türkiye'de sosyal mevzuat esas itibariyle kamu iktisadi teşekküllerinde uygulanması için çıkarılır. Dolayısıyla toplu iş sözleşmesi rejimini askıya aldıkları süre içerisinde grev ve lokavtı, işçi çıkarılmasını yasaklayıp yüzde 70'lik sabit bir zam oranını belirleyen darbe hükümeti bu düzenlemeleri esas olarak memur ya da işçi statüsündeki kamu çalışanları için uygulamıştır. Özel kesim işyerlerinde sabit zam uygulaması ile işten çıkarma yasağına riayet edilemediği gibi, daha göze batacak örneklerde hükümetin özel izniyle mücbir neden gösterilerek işçi çıkarılması yoluna da gidilmiştir. Bu özel izinlerden faydalanan kuruluşlardan biri de OYAK'tır.

12 Eylül rejiminin iş uyuşmazlıklarını çözmek üzere öngördüğü sistem zorunlu hakem uygulamasıdır. Bu amaçla 27 Aralık 1980 tarihinde çıkarılan bir yasaya dayanarak yeniden düzenlenen Yüksek Hakem Kurulu toplu iş sözleşmelerini sonuçlandırma görevini üstlenmiştir. Kurul çok partili hayata dönülmesiyle ömrünü tamamlamayacak ve yeni Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası'ndaki (TİSGLY) görevi ve şekliyle varlığını devam ettirecektir. Tahkim uygulaması aslında 27 Mayıs sonrasında yayınlanan 275 sayılı TİSGLY'de de vardır. Fakat darbe döneminde iş barışının sağlanmasında temel bir yöntem gibi sunulmuş ve bu amaçla kullanılmıştır. Kurulun bu dönemki icraatına baktığımızda[2] genel olarak sosyal mevzuata dair söylediklerimizi burada da tekrarlayabiliriz: Böylesi uygulamalar esas itibariyle kamu sektöründe geçerli olup özel sektörde etkisizdir. Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım* adlı eserinde özel işyerlerinde kurul kararlarının görmezden gelinmesinin kimi örneklerini de sıralamaktadır. Bunun ötesinde doğal olarak zorunlu tahkim kurumu serbest toplu sözleşmelerden çok daha geri hükümlerle sözleşmelere imza atmış, kazanılmış hakların işveren lehine geriletilmesine vesile olmuştur.

Bir önceki dönemin militan işçi mücadelesinin gerisindeki en önemli etken olan DİSK ise MGK'nın 7 numaralı bildirisiyle faaliyetinin durdu-

2 Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1982).

rulması, kimi yöneticilerinin yurtdışına çıkması ve mal varlıklarının kayyıma devredilmesi sonucunda büyük ölçüde zarar gördü. Fakat bu sonucun ortaya çıkmasında DİSK yönetiminin de payı vardır. 14 Eylül'de yayınlanan 49 numaralı bildiriye uyan pek çok DİSK yöneticisi kendi kendilerine gidip sıkıyönetim makamlarına teslim olmuştur. Bunlar yüz günden fazla gözaltında tutulmuş ve çeşitli işkencelere maruz bırakılmışlardır.[3] 1981 yılının sonunda başlayan DİSK davasında 78'i idamla olmak üzere 1477 sendikacı ve sendika uzmanı yargılandı. DİSK anayasal düzeni yıkmaya teşebbüsle suçlanıyordu. Daha ilk duruşmada davada savaş hali hükümlerinin uygulanmasına karar verildi. Buna gayrinizami harp usûlleri de dâhildi, öyle ki sanıkların dava dosyasına konan dilekçeleri bile kaybedildi.

2821 ve 2822 Sayılı Yasalar

1963 yılında yürürlüğe giren ve Türkiye'de çalışma ilişkilerinin 1960 ile 1980 arası girdiği yönelimin kurumsal çerçevesini belirleyen 274 ve 275 sayılı yasalar işveren çevrelerinde 60'lar boyunca bir sıkıntı kaynağı gibi değerlendirildi. Merkez sağ partiler de bu değerlendirmeyi benimsemiştir. DİSK'in kurulup serpilmesi ve işçi örgütlülüğü içindeki Türk-İş ağırlığını ciddi bir biçimde tehdit eder hale gelmesi, söz konusu yasaların demokratik karakterinden kimi işçi kuruluşlarının dahi yakınmasına neden oldu.[4] 70'ler geldiğinde Meclis'te bu yasaların değiştirilmesi yönünde çabalar vardı ve bu çabaların sözcülüğünü de Türk-İş kökenli milletvekilleri yapmaktaydı. Örneğin, 275 sayılı yasanın değiştirilmesi için gündeme gelen değişiklik önerisi, 1317 sayılı kanun, sendikal yaşamımızın kimi çoğulcu öğelerinin altını oyarak işkollarında Türk-İş tekelini sağlamlaştırmaya yönelik hükümler içeriyordu.[5] Açıkçası, yapılan hesap daha gelişme aşamasında olan DİSK'i daha fazla serpilmeden boğmaktı. Bu yasa Anayasa Mahkemesi tarafından usûl yönünden iptal edildi. Fakat tekrar parlamento gündemine getirilmemesinin asıl nedeni, tarihe 15-16

3 Faruk Pekin, "DİSK'in Yirmi Yılı", *11. Tez* 5. Kitap, Şubat 1987, s. 203-208.

4 Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar (Tarihten sayfalar)*, (Ankara: Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, 2000).

5 Roberto Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1984).

Haziran direnişi diye geçen olayları tetiklemiş olmasıdır. Direniş sadece Anayasa Mahkemesi sonrası değişikliklerin sumenaltı edilmesine yol açmamış, aynı zamanda TİSGLK'da yapılması düşünülen benzer değişikliklerin de asla TBMM gündemine gelmemesini sağlamıştır.

Fakat çok partili hayat süresince gündeme getirilemeyen değişiklikler 1980 darbesi ile birlikte yeniden uygulanılabilir hale geldi. Darbe rejiminin 1983'te yürürlüğe giren Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu, 2821 ve 2822 sayılı kanunlar Türk-İş tekelinin korunması için işyeri ve işkolu barajları getirirken, yeni yasal çerçeve sendikalara üyeliği de zorlaştırıyordu. Kimi sendikal örgütlenme biçimleri ise yasaklanıyordu. Grev hakkı da daraltılıp prosedürü zorlaştırılmıştı. Yasa metinleri yakından incelenecek olursa, işverenlerin özellikle 1977 sonrasında yakındıkları sendika aidatlarının check-off sistemiyle toplanması gibi kimi uygulamaların budandığı, hak grevi örneğinde olduğu gibi eski yasanın cevaz verdiği bazı başka kazanımların ise tümüyle kaldırıldığı da görülür. Özellikle sendikal barajlar sistemi 12 Eylül sonrası çalışma ilişkileri rejimine damga vuracak ve sendikal tekellerin oluşmasına olanak vererek sendikal bürokrasi ve statükoyu tahkim edecektir.

Aslında 1982 Anayasası'nın kendisi, 1983'te çıkarılan bu yasalardaki değişikliklerin habercisiydi. Anayasal düzenlemeye tabi olması gerekmeyen detayları anayasal metne sokarak grev hakkı örneğinde olduğu gibi kısıtlayıcı biçimlerde kullanan bu metin, örgütlü işçi hareketinin dişlerini sökecek biçimde kişi hak ve özgürlüklerinde kısıtlamalar içermektedir. Bu bağlamda 27 Mayıs'ta anayasa metninin dışında bırakılan lokavtın, yirmi yıl boyunca bu durumu eşitliğin bozulması biçiminde yorumlayan işveren kesiminin taleplerine uyularak yeni anayasa metninde içerilmesinin de simgesel önemi ve anlamı vardır.

Gerekçesinde iş mücadelelerinin devletin iktisadi, sosyal ve siyasi düzenini sarsmasına imkân vermemek gibi ilkelerin öne çıkarıldığı yeni Sendikalar Yasası'nın ve TİSGLK'nın son müzakeresinin tutanakları[6] yasalardan beklenen faydaların neler olduğuna dair ipuçları içermektedir. Genel olarak siyasi partilere getirilen kısıtlamaların[7] sendikalara da uygu-

6 T.C. *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, 9. cilt, 144-146 birleşimler.

7 Siyasal partilere 12 Eylül rejimiyle getirilen kısıtlamalar için bkz. Taha Parla,

lanması ilkesi gözetilmiştir. Bunun dışında yasa hazırlanırken dikkat edilen ilkeleri Sosyal Güvenlik İş ve İşçi İlişkileri Komisyonu Başkanı Albay Erberk İnam şu şekilde açıklamıştır: "Türk sendikacılığına bir karakter ve ruh kazandırılması, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarımız ile geleneklerimiz ve kültürel yapımıza uygun bir sendika modelinin oluşturulması ve böylece geçmiş dönemin dağınık, zayıf ve karaktersiz sendikacılığının izale edilmesi."[8] Bu satırlarda ifade edilen fikirlerin 1983 yılından tam otuz altı yıl evvel ilk sendikalar yasası çıkarılırken de dile getirildiğini belirtmek isterim.[9]

Yeni sendikalar yasasının en temel özellikleri, sendika çoğulculuğuna indirdiği darbe ile sendikayı olabilecek en dar anlamıyla tanımlayarak sendikal faaliyeti kısıtlamasıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün hep eleştirdiği yüksek işkolu ve işyeri barajlarını getirerek ve sadece bu barajları geçen sendikalara çeşitli haklar tanıyarak güçlü ve merkezi sendikaları teşvik etmekte, bu yolla da sendikal eylemlilikte taban inisiyatifini ve yaratıcılığını bütünüyle örselemektedir.[10] Daha önce de belirtildiği gibi, bunlar Türk-İş'in desteklediği düzenlemelerdir. Sadık Şide, tutanaklardan izlendiği kadarıyla, kimi zaman Çalışma Bakanı Turhan Esener'e muhalefet ederek konfederasyonunun tekelleşmesine olanak verecek hükümleri savunmuştur.

2822 sayılı TİSGLK ise hem grev hakkının uygulanmasını zorlaştırmakta hem de çeşitli kısıtlamalar ve yukarıda değindiğimiz yüksek barajlar yoluyla grev hakkının işgücünün sadece küçük bir azınlığı tarafından yasal olarak kullanılmasına olanak sağlamaktadır.[11] Yasadışı grev ve işçi eylemliliklerine dair ceza maddelerinin de olabildiğince ağır olmasına özel bir özen gösterilmiştir. Çalışma ilişkilerinin düzenlenmesinde iş ya-

---

Türkiye'nin Siyasal Rejimi 1980-1989, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 111-119.

8 T.C. *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi* 9. cilt, B.144, O.1, 2.5.1983, s. 79.

9 T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi.* Cilt 4 (1947), s. 294-324.

10 M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996), s. 268-278.

11 M. Şehmus Güzel, "Grev Hakkı, Anayasa ve Lokavt", *AYKO Eğitim ve Bilim Dergisi*, sayı 1, Haziran 1982, s. 112-122.

salarından ziyade ceza yasalarına yapılan bu atıflar, Büyük Britanya'da 1981-82'de endüstri ilişkilerinin düzenlenmesine dair yapılan yasal değişikliklerde de yer almaktaydı. Yani darbeciler batıdaki yeni muhafazakâr siyasi eğilimlerle örtüşmektedir.

İşçi örgütleri yeni Sendikalar Yasası'na uyum sağlamak için hızla kongrelerini topladılar, işyeri sendikaları ve federasyonlar ya kendilerini feshetti, ya ulusal işkolu sendikaları biçiminde yeniden örgütlenmeye başladılar ya da işkollarında zaten var olan diğer ulusal sendikalara katıldılar. Yasa amacına ulaştı, ülkedeki sendika sayısı önemli oranda azaldı. Açıkçası, halen çalışabilen sendikaların çoğu Türk-İş üyesiydi, zaten onların dışında açık olan tek sendika konfederasyonu Hak-İş'ti. DİSK'in Yargıtay'da beraat etmesi ve tekrar faaliyete geçmesi ancak 1991 yılından sonra mümkün olacaktı. 80'lerde Türk-İş'in dışında kalmak isteyen sendikaların tek seçeneği bağımsız kalmaktı.

Otomobil-İş 80'lerin bağımsız sendikaları arasında en önemlisidir.[12] Onun hikâyesi genel olarak dönemin çalışma rejiminin nasıl işlediğini de yansıtır. Türk-İş üyesi Metal Federasyonu'nun dağılması ile 1974 yılından itibaren bağımsız kalan bu sendika, metal işkolunda örgütlüydü. 12 Eylül sonrasında iki ay faaliyetten men edildi, daha sonra darbe dönemi boyunca açık olmasına rağmen fiilen işlevsizdi ve yönetim kurulu toplantıları polis nezaretinde yapılmaktaydı.[13] DİSK üyesi Maden-İş'in açılmayacağı ortaya çıkınca eski Maden-İş üyeleri 1983 sonrası Otomobil-İş'e üye olmaya başladılar. Maden işkolunda 80 öncesinde de DİSK'in en etkin, büyük ve militan sendikalarından biri olan Kemal Türkler başkanlığındaki Maden-İş'e karşı çeşitli çevrelerin desteğiyle kimi zaman ölümlü olaylara da yol açan bir mücadele sürdüren Türk Metal Sendikası halen örgütlü ve artık 12 Eylül sayesinde eskisinden çok daha güçlüydü.

Otomobil-İş'in bu hızlı gelişmesi, 97 işyerinde örgütlenmeyi başarması Türk Metal'le aralarında derhal bir yetki mücadelesine neden oldu.

---

12 1993 yılında, 1991'de yeniden açılan Maden-İş ile Otomobil-İş birleşti. Kurulan yeni sendika bugün hâlâ DİSK üyesi olarak faaliyet gösteren Birleşik Metal'dir.

13 Darbe döneminde bir üyesi bakan olan Türk-İş'in yönetim kurulu toplantıları hariç diğer tüm sendikalar her tür toplantılarını güvenlik kuvvetlerinin kontrolünde yapmak zorundaydılar.

Türk Metal, rakibinin yüzde 10'luk işkolu barajını aşamadığını öne sürerek dava açtı. Çalışma Bakanlığı Ocak 1984'te sendikanın yüzde 8'de kaldığını ilan etti. Bunun anlamı Otomobil-İş'in toplu iş sözleşmesi bağıtlama hakkı bulunmadığıydı, böylece çoğunlukta olduğu işyerlerinde de hızla istifalar yaşanmaya başlandı. İşçiler herhangi bir yetkisi olmayan bir sendikaya üye kalmayı istemiyordu. İşyerlerinde işverenler tarafından sarı sendikaların kurulmasını engellemek amacıyla bu yüksek barajları savunan Türk-İş[14] aslında sadece sarı sendikaları bertaraf etmekle kalmıyor, üyesi olan sendikalara alternatif sendikal kuruluşlar oluşturulmasının da önüne geçiyordu. Herhangi bir işçinin, ulusal çaptaki böylesi yüksek bir barajı aşması için bir sendikaya gereken uzun yıllar boyunca toplu iş sözleşmesi ve grev hakkından fiilen feragat ederek beklemesi pek mümkün değildi.

Temmuz 1984'te Çalışma Bakanlığı Otomobil-İş'in yüzde 10'u bulduğunu açıkladı. İşçilerin önemli bir kesiminin sendikalarına sahip çıkmasıyla kimi işyerlerindeki üyelik meselesi iş mahkemelerinde Otomobil-İş lehine sonuçlanmıştı. Bunu o dönem başarabilen başka bir bağımsız sendika yoktur. Gene de aynı işkolundaki iki sendika arasındaki yetki davalarının sonu gelmedi. Örneğin, 80 öncesi Maden-İş ve Türk Metal arasında büyük mücadelelere neden olan Erdemir'de yetki davaları işçilerin yıllarca kendi adlarına toplu iş sözleşmesi bağıtlayamamasıyla sonuçlandı.

80 sonrasının ilk önemli grevini de Otomobil-İş örgütledi. 1986 sonunda Netaş işvereniyle sürdürülen toplu iş sözleşmesi görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine sendika grev kararı aldı. Grev süresince hükümetin desteğiyle işyeri kimi zaman memur statüsündeki PTT teknisyenlerinin, kimi zaman da stajyer öğrenci adı altında işçilerin çalıştırılmasıyla grev kırıcılığı yoluyla açık tutulmaya çalışıldı. Grev süresince her türlü engelleme eyleminin ağır cezai müeyyidelerinin olması işçileri zor durumda bırakmaktaydı. Hükümet sendikanın muhakkak yenilmesini istiyordu. Şubat 1987'de sendikanın talepleri kabul edildi, fakat bunun ertesinde örgütlü işçiler hızla işten çıkarılmaya başlandı. Otomobil-

---

14 Yıldırım Koç, "İşçi Hakları ve Sendikacılık", *11. Tez* 5. Kitap, Şubat 1987, s. 32-75.

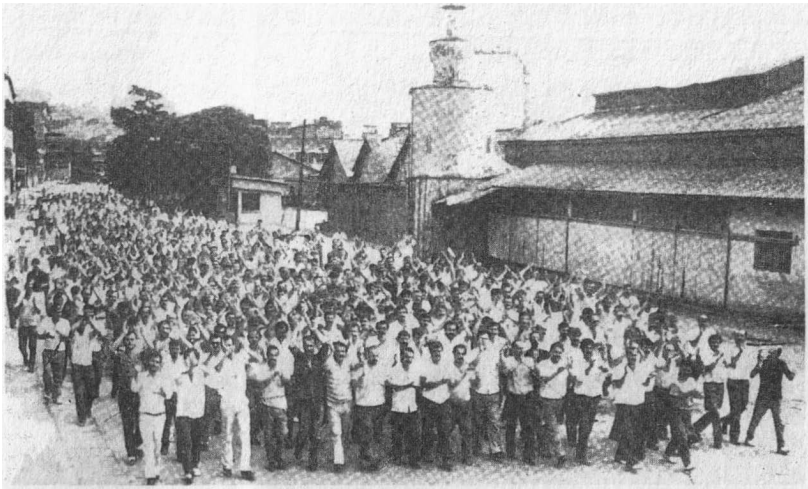
İş Netaş'taki yetkisini kaybetti. İşten çıkarmalara karşı iş yavaşlatma, işyerini terk etmeme gibi eylemlere başvurulduysa da, bu tür eylemler 2822 sayılı TİSGLK'da açıkça yasaklandığı için işyerine sivil polis ve çevik kuvvet davet edilerek bu eylemler de ezildi. Netaş grevi yeni yasal düzenlemenin işçi hareketleri üzerindeki kurumsal etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Özel kesim işyerlerinde sendikalaşan işçiler kolayca işten atılabilmekteydi. Özellikle işyerlerinde öne çıkan işçiler çoğu zaman işten çıkarılmayla yüz yüze kalıyordu.[15] Buna rağmen 80'li yılların ikinci yarısı, fitilini Netaş grevinin ateşlediği önemli bir protesto döngüsüne sahne olmuştur.

KİT Sendikacılığının Son Büyük Seferberliği

24 Ocak ve 12 Eylül, 1960 sonrasında serpilen Marmara bölgesi merkezli ve özel sektörün kurduğu montaj sanayiini örgütleyen militan ve işyeri temelli sendikacılığın gerek sermaye birikim rejimindeki altyapısını, gerekse örgütsel kapasitesini vurdu. Daha açık söylersek, 24 Ocak birincisini, 12 Eylül ikincisini vurmuştu. Bununla birlikte sendikaların yasal olarak kurulduğu 1947'den itibaren oluşmaya başlayan, 50'lerde Anadolu'ya yayılarak kökleşen, 1960'tan sonra ise mali olarak güçlenen KİT sendikalarının örgütsel altyapısı hâlâ sağlamdı. 2821 ve 2822'nin kısıtlamaları ve politik atmosfer bu köklü sendikaların üyelerinin çıkarlarını eskisi gibi savunmalarına izin vermiyordu, ama çok partili hayatın geri gelmesiyle bu durumun değişmesi büyük bir olasılıktı.

Askeri yönetim gerileyip ülkenin siyasi hayatı normalleştikçe 12 Eylül'ün sağladığı tekel konumları sayesinde KİT işçilerinin reel ücretlerindeki gerilemeleri tersine çevirebileceğini düşünen Türk-İş yöneticileri Özal hükümetinin piyasacı söylemi karşısında hayal kırıklığına uğrayacaktı. Özelleştirme programına ideolojik destek sağlamak için önce söylem düzeyinde KİT işçiliğine karşı bir saldırıya girişen Turgut Özal, Türk-İş'in alışık olduğu merkez parti liderlerinden çok farklı bir profil çiziyordu. Sendikacılarla kolayca görüşmüyor, onların taleplerine kamuoyu önünde küçümseyen karşılıklar veriyordu. "Ankara'da Türk-İş

15 Sendika üyeliği nedeniyle işten çıkarmada ispat yükümlülüğünün işverene ait olması Türkiye'de ancak 2000'den sonra gündeme gelen bir ILO standardıdır.

SEKA işçileri toplu sözleşme görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine 13 Temmuz 1988'de fabrika çıkışında yürüyüşe geçtiler. 6 Eylül'de de greve çıktılar. (*Selüloz-İş, 1 Şubat 1990 / Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*)

vardır" söyleminin bir karşılığı kalmamıştı. Tam da bu ortamda başlangıcını Netaş grevinin yaptığı özel sektördeki işçi hareketliliği giderek kamu sektörüne yayılacak ve Türk-İş liderliğini 80'lerin sonuna doğru emsali görülmemiş bir taban hareketini Ankara'da temsil etmek durumunda bırakacaktı. Piyasacı Özal hükümetine karşı toplumsal muhalefeti 1989 yerel ve 1991 genel seçimlerinde sendikal hareket oluşturdu ve ANAP döneminin sonunu getirdi.

1986 sonu ve 1987 başında, Netaş grevi ile aynı anda, Türk-İş'in sosyal demokrat eğilimli üyesi Petrol-İş, örgütlü olduğu bazı özel ilaç fabrikalarında greve çıkmıştı.[16] Esas gücünün olduğu kamu kesiminde ise çok partili hayata geçişle bekledikleri iyileşmeyi görmeyen ve yasal olarak çoğu grev hakkı olmayan işçiler 1987 kamu kesimi toplu sözleşme görüşmelerini de düşünerek kimi dayanışma eylemleri gerçekleştirmeye

16 Bu grevlerin bir değerlendirmesi için bkz. Petrol-İş, *63 Grev 63 Mücadele*, (İstanbul: Petrol-İş Yayınları, 1987.

başladılar. Bu eylemler iş giriş ve çıkışlarında yapılan sessiz yürüyüşler, öğle yemeği boykotları, sakal kesmemek ve benzeri pasif sayılabilecek eylemlerdi. Bununla birlikte polis bunlara müdahale ediyor, ama Petrol-İş üyeleri Türkiye çapında bulundukları yerlerde bu tür eylemlere başvurmaktan yılmıyorlardı. Daha muhafazakâr Türk-İş sendikalarının tabanlarına bu rahatsızlığın yayılması biraz sürecekti.

1987 yazında hareketlilik Zeytinburnu'na yayıldı, iki küçük sol kanat Türk-İş sendikası TÜMTİS ve Deri-İş bu ilçedeki dericilerde ve ambarlarda direnişe geçti. Dönemin en büyük market zinciri Migros'ta başka bir küçük Türk-İş sendikası, Tez-Koop-İş greve çıkınca işçi direnişi orta sınıf mahallelerde de görünür hale geldi. Burada vurgulamak gerekir ki, özel sektörde örgütlü bu Türk-İş sendikalarında azımsanmayacak miktarda 80 öncesinin DİSK deneyimiyle tanışık üye vardı ve onlar bu hareketlerde inisiyatif almaktaydılar. 1987'nin bu grev dalgası sendikal hareketin üstündeki ölü toprağını da silkeleyecekti. Öyle ki Türk Metal bile Seydişehir Alüminyum'da üç aylık bir grev gerçekleştirecekti. Unutmamak gerekir ki 1987, aynı zamanda eski siyasetçilerin üzerindeki yasağın kaldırılmasına dair referandumun da gerçekleştirildiği yıldı. Siyasal demokratikleşmeyi içeren siyasi fırsat yapısı grev dalgasına olanak vermişti.

1988 yılı Selüloz-İş'in tarihindeki ilk ciddi grev hareketine tanık olacaktı. Türkiye'nin kâğıt üretim tekeli SEKA'da örgütlü bu sendika üyeleri, darbeden beri bozulan ekonomik durumları için kimi iyileştirmeler istediler. Hükümet ise 1987'de kaybettiği referandumdan sonra gerçekleştirdiği baskın genel seçimleri kazanmanın verdiği moralle tavizsiz bir tutum takındı. Üstelik, SEKA'daki toplu sözleşmenin 1989 kamu kesimi toplu sözleşmelerine örnek teşkil etmesinden çekiniyordu. Böylece Özal KİT işçilerine karşı ödünsüz ve aşağılayıcı tutumunu takınarak sendikayı greve zorlayacaktı.[17] Sonuç, 1987'de başlayan dalganın 1988'e taşınması oldu. Böylece 1987'nin grev dalgası 1989 toplu sözleşme sürecine farklı yerlerde de olsa da sendikal hareket açısından kesintisiz bir seferberlikle bağlanmış oluyordu. Üstelik 1989, yerel seçimlerin de yapılacağı bir yıldı.

---

17 "SEKA Grev ve Eylemleri, 1988", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, c. 3, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), s. 5-7.

1989, 600 bin kamu işçisini ilgilendiren bir toplu sözleşme yılıydı. Son iki seneyi neredeyse kesintisiz bir seferberlik içinde geçirmiş olan sendikal hareketin bu toplu sözleşmeden beklentisi yüksekti. Özal'ın "işçi düşmanı" retoriğine karşı tabanda bir öfkenin biriktiği anlaşılıyordu. Türk-İş yönetimi kamu işveren temsilcisinin karşısına tüm üyelerini ortaklaştırdığı bir talep ve temsiliyet görüntüsüyle çıkmayı da becermişti. Hükümet ise amentüsü olan mali disiplini bozmaya hiç niyetli değildi. KİT'lerin verimsizliği ve lüzumsuzluğuna dair söylemlerini güçlendiriyorlardı. Tabanda ise işçiler arasında beklenti, hareketlilik ve seferberlik vardı.

Görüşmeler çıkmaza girer gibi gözükünce bu taban hareketliliği inisiyatifini gösterdi ve öğle yemeği yememe, toplu viziteye çıkma, mesailere geç başlama, sakal kesmeme gibi pasif gözüken, ama kamuoyunda etkisi ve görünürlüğü çok olan eylem biçimlerine başvurdular. 12 Eylül sonrasının yasal toplumsal muhalefet sınırlarını sürekli test eden bu yöntemler, Anadolu'nun pek çok yerine yayılmış devlet işletmelerinde toplumsal hareketliliklerin oluşmasına yol açmıştır. 1989'un mart ve nisan ayları bütünüyle bu atmosfer içinde geçti. Yerel sendika önderliklerinin aktörü olduğu 89 Bahar Eylemleri diye bilinen bu eylemlilikler[18] Türk-İş merkezinin de geri adım atmasını imkânsızlaştırdı. Sonuçta mayıs ayında imzalanan toplu sözleşme 24 Ocak'tan beri ilk defa reel ücretlerde ilerlemeye işaret edecekti. Martta, tam da bu eylemlerin ortasında yapılan yerel seçimler ise sosyal demokrat ana muhalefet partisinin zaferiyle sonuçlanacaktı. 1989 sonbaharında Turgut Özal parlamentodaki çoğunluğuna dayanarak cumhurbaşkanlığına seçildi.

Kamu işçilerinin bu başarılarının getirdiği özgüven hem özel sektörde hem de devlet memurları arasında sendikal faaliyetin daha cesaretli yapılmasına yol açacaktı. Metal ve kimya gibi lokomotif sektörlerde 1990 yılına uzanan bir hareketlilik görülecektir. Kamu çalışanlarının sendikalaşma mücadelesi ise tam da bu dönemeçte kuvveden fiile çıkmaya başlayacaktır. Dolayısıyla kamu işçilerinin siyasal tepkisi 1987 yılının başından itibaren Türkiye'yi bir protesto döngüsünün içine sokmuştur.

---

18 Faruk Pekin, "89 Baharı ve İşçi Eylemlilikleri Üzerine", *Birikim*, no. 2, 1989, s. 19-24.

Selüloz-İş üyesi işçiler 1993'te bir gösteri sırasında
(*Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*)

Bu protesto döngüsünün kaynaklarından biri de, kamu işçilerinin ahlâk ekonomisine hükümet tarafından yapılan saldırının yarattığı adaletsizlik çerçevesidir.[19]

Ahlâk ekonomisi kavramı, E.P. Thompson'a göre, bir toplumsal grup içindeki çeşitli tarafların iktisadi işleyişteki karşılıklı yükümlülüklerinin ve bu ilişkinin işleyişinin zeminini oluşturan normların nasıl olması gerektiğine dair artık gelenekselleşmiş bir anlayıştır. Galler ve İngiltere'de 18. yüzyılın ortalarında başlayıp sonuna kadar süren yiyecek ayaklanmalarını açıklamak için öne sürdüğü bu kavramın yaygın kullanımından hoşnut olmasa da, Thatcher hükümetine karşı 1985 yılında gerçekleştirilen büyük madenci grevinin de bu bağlamda değerlendirilebileceğini söyler.[20]

19 Mustafa Görkem Doğan, "When Neoliberalism Confronts the Moral Economy of Workers: The Final Spring of Turkish Labor Unions", *European Journal of Turkish Studies* [Online], 11 | 2010. URL : http://ejts.revues.org/4321.

20 Edward Palmer Thompson, "Ahlaki Ekonominin Gözden Geçirilmesi", *Avam ve Görenek– İngiltere'de Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar* içinde, (İstanbul:

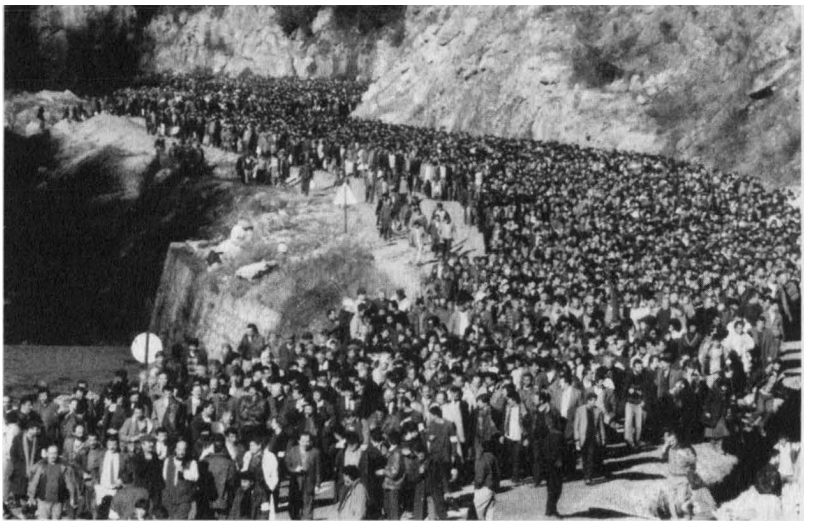
İngiltere ile aynı tarihsel bağlamda Özal hükümetinin giriştiği neoliberal ideolojik saldırı, çatışmacı siyaset pratikleri de içeren böylesi bir toplumsal hareketliliği tetiklemiştir.

1987 yılının başından itibaren içine girilen bu protesto döngüsünün en yüksek noktası, Zonguldak madencilerinin tarihte gerçekleştirdikleri en büyük eyleme girişmeleri olacaktır. Zonguldak kömür havzası hükümetin özelleştirmeci söylem saldırısının odak noktalarından biridir; taş kömürü işletmelerinin verimsizliği ve bütçede büyük bir açık oluşturduğu, taş kömürü ithal edilse daha ucuza geleceği gerek hükümet, gerekse özel sektör çevreleri tarafından sıkça dile getirilen görüşlerdi. Zonguldak'ın ne madencileri ne de halkı bir asırdır ülkenin taş kömürünü üreten bu havzanın lüzumsuzluğuna dair bir söyleme alışıktı. Üstelik havzada örgütlü KİT sendikası GMİS'in (Genel Maden İşçileri Sendikası) liderliği 1986 kongresinden beri tedrici bir dönüşüm içindeydi. 1989 kongresinde yönetim tamamıyla daha genç bir ekibin eline geçti. Bu dönüşüm 24 Şubat 1990'da Amasya Yeniçeltek'te gerçekleşen ve 69 madencinin hayatına mâlolan kazayı protesto etmek için Zonguldak'ta bir miting ve iki saatlik iş bırakma düzenlemek gibi dayanışma hareketlerinde kendini gösteriyordu. Tam da bu ortamda 1990 güzünde Zonguldak madenlerini işleten kamu kurumu olan Türkiye Taşkömürü Kurumu'nda toplu sözleşme görüşmeleri başladı.

Toplu sözleşme görüşmeleri boyunca kamu işvereni neredeyse GMİS'i greve zorlayacak bir tutum takınmıştı. Kasımın son günüyse GMİS 42 bin madenci adına grev kararını aldı. Hükümetin hâlâ maden ocaklarını kapatmaktan bahsettiği bu ortamda Türk-İş yönetimi, üyesi olan GMİS ile dayanışmak için 3 Ocak 1991 günü garip bir genel eylem çağrısı yaptı ve Türk-İş başkanı o gün işe gitmeyeceğini ilan etti, üyelerini de aynısını yapmaya davet etti. Bu eylem de pazarlıklarda GMİS'in beklediği teklifleri masaya getirtmeyince, sendika madencileri Ankara'ya götürmeye karar verdi. Valilik otobüsleri şehre sokmayınca GMİS Başkanı Şemsi Denizer Ankara'ya yürüyerek gideceğini belirtti ve madenci-

---

Birikim Yayınları, 2006), s. 309-406. Özellikle 208 no'lu dipnota bakılmalı. Çevirmenden farklı olarak ben kavramın ahlâk ekonomisi diye çevrilmesinin daha doğru olduğu kanısındayım.

Zonguldak'tan Ankara'ya büyük madenci yürüyüşü, 1991.

leri kendisine eşlik etmeye çağırdı. Çağrıya neredeyse bütün Zonguldak uydu.

Kışın ortasında Zonguldak halkının dağları aşarak Ankara-İstanbul karayoluna doğru ilerlemeleri epik bir görüntü oluşturuyordu.[21] Yürüyüşün üçüncü gününde halk İstanbul'u Ankara'ya bağlayan otoyola iyice yaklaşmıştı, Ankara'da hükümet çevrelerinde de panik hali baş göstermekteydi. Askeri birlikler önlerini kesti, GMİS yöneticileri Ankara'ya pazarlıklar için çağrıldı ve halk şehre geri döndü. Sonunda imzalanan toplu sözleşme, yürüyüşün görkeminin yakınından bile geçmiyordu. 1991 baharındaki toplu sözleşme görüşmeleri de iki sene öncesinden farklı olarak daha kurumsal geçiyordu, yerel eylemlilikler bütünüyle Türk-İş genel merkezinin kontrolündeydi. Buna rağmen ekim ayında yapılacak genel seçimlerin de etkisiyle sloganlar daha politikti.

---

21 Grevin ve yürüyüşün ayrıntılı bir hikâyesi için bkz. Sevkuthan Karakaş, *Eylem Günlüğü: Zonguldak Maden Grevi ve Yürüyüşü Kasım 90 - Ocak 91*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1992).

1991 genel seçimleri ile Anavatan Partisi'nin siyasi sonu gelmiş oldu. Böylece sendikal harekete karşı aktif husumetin söylem düzeyinde sürekli canlı tutulduğu dönem de bitti. Fakat ANAP piyasacı ideolojisini toplumun geniş kesimlerine, hatta Türk-İş liderliğine dahi benimsetmişti.[22] Bu dönemin reel sosyalizmin çöküşüyle çakışması da tesadüf değildir. Dolayısıyla 90'lar boyunca tedrici olarak sendikal hareket sürekli zemin kaybedecek, ama buna karşı kimi zayıf tepeden birlikler ve hukuki mücadele dışında bir toplumsal çaba sendikal hareket içinden gerçekleştirilmeyecektir. Her özelleştirme çabası karşısında KİT sendikalarının esas kırmızı çizgisi, varolan üyelerin özlük haklarının çiğnenmemesi olacaktır. 1987-91 protesto döngüsünden gerekli dersleri çıkaran sermaye sınıfının devleti de neredeyse 2000'lerin ilk on yılın ortasına kadar bu çizgiyi aşmamaya özen gösterecektir. Dolayısıyla özelleştirmeler yapılırken çalışanlar başka işletmelere kaydırılır. Böylece Türkiye'deki sanayi üretiminin çoğunluğunu oluşturan kamu sektörü bahsettiğimiz döneme kadar bütünüyle silinmiş olur. Buna paralel olarak da Türkiye'nin maddi olanakları en geniş işçi sendikaları olan KİT sendikaları da, esas olarak bu kurumlarda örgütlendiklerinden fiilen sıfırlanmış olur.

Bu sıfırlanma sadece örgütsel bir çözülmeye işaret etmez, üye sayılarının azaldığı doğrudur, ama hâlâ kuvvetli mali kaynakları olan bu sendikaların işçi sınıfının genelinin sorunlarına değil, sadece üyelerinin refah ve güvencesine ilgi göstermesi, AKP hükümetleri döneminde iyice yaygınlaşan güvencesiz kesimler arasında sendikal hareketin moral otorite iddiasında bulunmasını da imkânsızlaştıracaktır. Bu konuya sonuçta değinmek üzere 1987-91 döneminin yaktığı ateşin devlet memurları arasındaki yansımasına, yani kamu çalışanlarının sendikalaşma hareketine dönelim.

Kamu Çalışanları Sendikalaşma Hareketi

Kamu çalışanlarının sendikalaşma mücadelesi 27 Mayıs anayasasının sendikal haklar alanındaki hayırhah tutumunun etkisiyle ilk kez kuvve-

22 Çalışma ilişkilerinde eski dönemin kapandığının Özal söylemine karşı mücadele eden Türk-İş yöneticilerinde dahi ne kadar yerleşik olduğu için bkz. Erdinç Yazıcı, *Yeni Bir Dünyanın Eşiğinde Türk-İş ve Değişim (Değişim Tartışmaları)*, (Ankara: Doruk Yayınları, 1993).

den fiile çıkmıştır. 12 Mart döneminde yapılan anayasa değişiklikleriyle bu haklar kısıtlanınca, 70'ler kamu çalışanları arasında yaygın bir dernekleşme eğilimine tanık olmuştur. 80'lerin ikinci yarısında sokaklar işçi hareketi tarafından hareketlendirilirken, kamu çalışanları arasında da sendikalaşmaya dair fikirler daha yaygın bir biçimde tartışılmaktadır.

Özellikle 12 Eylül anayasasının statü hukukuna tabi kamu çalışanlarının sendikalaşmasına dair açık bir yasaklama hükmü ihtiva etmediğinden, fiilen sendikaların kurulabileceği algısı giderek güçlenmekteydi. Özellikle 80 öncesi büyük şehir ortamında radikal sol çevrelerle tanışmış kamu çalışanları, kurdukları Kamu Çalışanları Platformları aracılığıyla devlet memurları arasında bir seferberlik ve örgütlenme nüvesi oluşturmaktaydı. Öğretmen hareketinin Türkiye toplumsal hareketlerindeki kilit konumu bu noktada ayrıca akılda tutulmalıdır. Yeni bir TÖB-DER vakası istemeyen 12 Eylül hukukuna göre öğretmenlerin dernek üyeliği yasak olmasına rağmen emekli öğretmenler 1986'dan itibaren *ABECE* dergisi ve Eğit-Der aracılığıyla örgütlenmeye girişmiştir. Bu kurumların lokalleri, çalışan öğretmenlerin toplanma merkezi haline hızlıca gelir.

1990 Mayıs'ının sonunda ilk kamu çalışanı sendikası olan Eğitim-İş kurulacaktır. Eğit-Der içinde örgütlenen öğretmenler bir sendika kurmayı bir süredir tasarlasa da Eğitim-İş, Eğit-Der içinde sadece bir grubun ön almasıyla kurulmuştur. Bu ayrılık, daha sonra kurulan Eğit-Sen ile Eğitim-İş'in Eğitim-Sen olarak birleşmesiyle aşılacaktır. Kamu çalışanları sendikalaşma hareketinde eğitimciler başı çekse de, belediye memurlarının da çok hareketli olduğunu belirtmek gerekir. 1989 yerel seçimlerindeki SHP zaferinin de belediyelerdeki sol görüşlü memurların işini kolaylaştırdığını belirtmek gerekir.

Bu hareket daha baştan merkezileşmeye de çalışmıştır.[23] 80'lerin ikinci yarısından itibaren farklı işkollarındaki sendikalaşma çabalarını bilen ve bir biçimde bunları koordine eden kamu çalışanları, Kamu Çalışanları Sendikalaşma Platformu'nu oluşturarak işveren karşısında merkezi bir muhatabı baştan oluşturmaya çalışır. Bu koordinasyonun varlığında sol

---

23 Bu kısımdaki yargıların pek çoğunun belgesel dayanağı için bakınız Turgut Üzüm, *KESK Tarihi: Kamu Çalışanlarının Sendikal Mücadele Tarihi*, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011).

KESK üyeleri 1996'da hükümeti protesto amacıyla sessiz oturma eyleminde.
(*Cumhuriyet gazetesi arşivi / Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*)

görüşlü kamu çalışanlarının etkinliği belirleyicidir. Devlet tarafından istihdam edilen işçilerin sendikalarının 1989'un ardından gerçekleştirdikleri başarılı toplu sözleşmeler, bağıl gelir seviyeleri iyice gerileyen devlet memurları arasında sol görüşlü olanların sendikalaşmaya dair çalışmasını bir ölçüde kolaylaştırıp meşrulaştırmıştır. 1990'da fiilen kurulan sendikalar hem bu meşruiyetten yararlanmış hem de 12 Eylülcülerin bıraktığı yasal boşlukları militan bir mücadeleyle değerlendirmiştir. Bu mücadelede sosyalist dünya görüşüne sahip kamu emekçilerinin öncülüğünün altını tekrar çizmek gerekir.

Bunun karşısında, özellikle dönemin koalisyon hükümetinin SHP'li Çalışma Bakanı'nın kamu çalışanlarının sendikalaşması konusundaki hayırhah tutumunu da göz önünde bulunduran sağ kesimler, 1992 Haziran'ında tepeden inme bir kamu çalışanı konfederasyonunu, Türkiye Kamu-Sen'i kurdu. Konfederasyonu oluşturan işkolu sendikaları daha kurulmadan bir konfederasyonun peydah olması yukarıdan aşağı kontrollü bir biçimde örgütlenme çabasına işaret etmektedir. Sol eğilimli sendikalar ise Sendikalar Arası Eşgüdüm Komitesi'ni oluşturarak hükümetle

yeni bir sendikal düzenleme için müzakere yürütmeye başlayacaklardır. Böyle çeşitli ortaklık girişimlerinin kısa süreli kalmasına rağmen tabanın bu yöndeki ısrarlı baskısı sonucu ortak konfederasyon Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) sendikalaşma hareketinin motoru olan işkolu sendikalarınca Aralık 1995'te kurulacaktır. Bundan tam bir yıl önce, 20 Aralık 1994'te ise bu konfederasyonu oluşturacak sendikalar bir günlük iş bırakma eylemiyle sokağa çıkacak ve ilk büyük gövde gösterilerini yapacaklardı.

Bu örgütlenme etkinliklerinin kolay bir ortamda sürdürüldüğü düşünülmemelidir. Demokratikleşmeye dair büyük umutlarla kurulan koalisyon hükümeti Kürt ulusal demokratik hareketi ve sosyalist hareketin unsurlarına karşı yürütülen gizli savaşın hem siyasi sorumlusu hem de seyircisidir. Kamu çalışanları sendikalaşma hareketinin militanları disiplin soruşturmalarını, adli kovuşturmaları, sürgünleri olağan saymaktadır. Hareketin bazı isimleri yargısız infazlara da kurban gitmiştir. Tüm bunlara rağmen hareket meşru, militan ve kitlesel bir çizgide ısrar ettikçe büyümeye devam etmiştir. 1 Mart 1995'te bir günlük uyarı eylemi, ardından 15 ile 18 Haziran arası Ankara - Kızılay'daki oturma eylemi kamu çalışanlarının kararlılığını yansıtmıştır. 15-16 Haziran eylemlerine göndermeyle bu günlerde Güvenpark'ta kurulan çadır, 17 Haziran Cumartesi günü Türkiye'nin dört bir yanından gelen kamu emekçilerinin katılımı ve gece alandan ayrılmayarak eylemi sürdürmeleriyle bir gecelik bir işgal eylemine dönüşmüş ve kamu emekçilerinin mücadeleci militan eylem geleneğini belirlemiştir.

2001 Haziran'ında kabul edilen 4688 sayılı kamu çalışanlarının sendikalarını düzenleyen kanun 2002'den itibaren kamu emekçilerinin mücadelesini bir toplumsal hareket olmaktan çıkarmış, yavaş ama kesin bir biçimde kurumsal yapılarda temsil edilen daha durağan bir yapıya büründürmüştür. Buna karşın, kamu emekçileri sendikaları işçi sendikalarından farklı olarak hâlâ, fakat giderek azalan oranda, üyelerini sokak eylemlerine seferber edebilmektedir. Bununla birlikte 2000'li yılların sendikal hareket açısından gerileme ve kayıp anlamına geldiği tespitine kamu çalışanları hareketi istisna oluşturmaz. Kurumsallaşması artsa da 90'lara oranla canlılığı yeni binyılın ilk on yılında her geçen gün azalmıştır.

Ekonomik Krizin Görünür Kıldığı Sendikal Kriz

1994 yılının ardından Türkiye ekonomisi AKP iktidarının ilk yıllarına kadar neredeyse sürekli bir kriz içinde bulunmuştur. Krizi aşmak için başvurulan uluslararası finans kurumlarının destek karşılığı şart koştuğu yapısal uyum programlarının öngördüğü siyasalar genel olarak emekçi kesimlerden bir kaynak transferi öngörmekte ve bunların örgütlülüklerinin kurumsal gücünü dağıtmayı hedeflemekteydi. Bu çabalar sonucu özellikle özelleştirme uygulamaları hızlanmış, sosyal güvenlikte emekçiler açısından ciddi hak kayıpları içeren düzenlemeler yapılmış ve esnek çalışmayı yaygınlaştıracak yeni bir İş Kanunu kabul edilmiştir.

Bu düzenlemelere karşı sendikal muhalefetin mücadele stratejisi kimi kamucu aydınların en genel anlamıyla emekçiler lehine konuşacağı bazı odaklar oluşturmak, hukuki girişimlerde bulunmak ve özellikle varolan sendika üyelerinin kazanılmış haklarını ve sadece bunları savunmak üzere sokağa çıkmaktır. Dolayısıyla bu süreçte öne çıkan 90'ların ilk yarısının Demokrasi Platformu ya da 1999'da kurulan ve kamuoyunda daha etkili olan Emek Platformu'nun etkinlikleri ve Anayasa Mahkemesi'ne taşınan özelleştirme karşıtı davalar olmuştur. Köy Hizmetleri'nin ya da SEKA'nın kapatılmasına karşı Türk-İş sendikalarınca yürütülen eylemlilikler daha ziyade üyelerin kazanılmış haklarını korumaya yöneliktir ve bu amaca ulaşınca sönümlenmiştir.[24]

80'lerden devralınan bir eğilimle 90'ların başında yaygın olan grev ve diğer işçi eylemlerinde 90'ların sonuna doğru önemli bir azalma olmuştur. Özelleştirmelerle KİT sendikalarının üye tabanı da zaten ortadan kaybolmuştur. Bunun sonucunda, sendika üyeliği oranları çok büyük ölçüde gerilemiştir. Daha da önemlisi, sendikaların işçiler arasındaki moral meşruiyeti azalmıştır. AKP hükümetleri, özellikle 2007 sonrası, sendikal hareketi ayrıcalıklı dar bir işçi kesiminin temsilcisi olarak resmetmekte çok rahat davranabilmiştir. Sendikal önderliklerin işçi sınıfının bütünü adına konuşabilme meşruiyeti gün geçtikçe azalmaktadır.

---

24 Sendikal hareketin bu stratejisinin daha ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Mustafa Görkem Doğan, "The Deradicalization of Organized Labor", İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden (der.) *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony* içinde, (Londra: Pluto Press, 2014), s. 189-197.

Bu noktada belirleyici gelişmelerden biri de 2003 yılında kabul edilen 4857 sayılı İş Kanunu'dur. Bu yasa ve takip eden düzenlemelerle esnek ve güvencesiz çalışma ülkede yaygınlaşmıştır. Taşeronluk ilişkilerinin de üretim sürecinde yaygınlaşması[25] ve kamu sektörü istihdamında da önemli bir yer tutmaya başlamasıyla işçi sınıfı örgütlülüğü büyük ölçüde dağıtılmıştır. Bu kapsamda 2012 yılında çıkarılan 6356 sayılı yeni Sendikalar Yasası ise bu güvencesiz ve esnek çalışma ortamında sendikal hareketi hâlâ bir cendere içinde tutmayı amaçlamakta ve onların bu yeni döneme uyum sağlamalarını kolaylaştıracak örgütsel esnekliğe ulaşmalarını yasa yoluyla engellemektedir. Bunun sonucu olarak sendikaların yanı sıra dernekler ve kimisi kendiliğindenci başka inisiyatifler de işçi sınıfı hareketi içinde günümüzde öne çıkmaya başlamıştır.

Kuşkusuz sendikal harekette dağınıklık ve zayıflama örgütlü işçi hareketinin sonunun geldiği anlamına gelmez. Bununla birlikte 90'ların ortasından itibaren yaşanan süreç sendikal hareketin geleceği noktasında soru işaretleri yaratmaktadır. Son yıllarda görülen kendiliğindenci hareketler 2000'li yıllarda işçi sınıfı hareketi tarihini çalışmak isteyenlerin kurumsal kaynaklardan daha farklı sosyal tarih araçlarına yönelmek zorunda kalacağını düşündürtüyor. Bugün sendikal hareket özellikle örgütsel biçim anlamında eski ezberlere takılmadan yeniden inşa edilebilir.

---

25 Gebze'de örgütlü otomotiv sanayiinde bu durumu inceleyen önemli bir çalışma için bkz. F. Serkan Öngel, *Kapitalizm Kıskacında Kent ve Emek: Gebze Bölgesi ve Otomotiv Sanayi Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: Nota Bene Yayınları, 2012).

YAZARLAR

Görkem Akgöz: Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü; Avrupa Emek Tarihçileri Ağı Koordinasyon Komitesi üyesi. 2003 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden lisans, 2005'te SUNY Binghamton Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden yüksek lisans, 2007'de aynı bölümden doktora yeterlilik, 2012 senesinde Amsterdam Üniversitesi'nden doktora derecelerini aldı. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi. Amsterdam'da bulunan Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü'nde üç sene misafir araştırmacı olarak çalıştı. Erken cumhuriyet döneminde işçi sınıfının oluşumu, milliyetçilik ve işçi sınıfı, 1947 sendikacılığının ilk dönemleri, toplumsal cinsiyet ve ekonomik kriz üzerine çalışmaları var. 2015 yılında "Fabrikaya Geri Dönmek: Endüstriyel İşyerinin Teori ve Pratiğini 21. Yüzyıl Tarih ve Sosyal Kuramına Yazmak" adlı projesiyle British Academy'den iki yıllık fon desteği aldı. Halen bu proje üzerinde çalışmakta ve Avrupa Emek Tarihçileri Ağı bünyesinde Fabrika Tarihi Çalışma Grubu'nun yürütücülüğünü yapmaktadır.

Süreyya Algül: Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim elemanı. 1995 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden lisans derecesini aldı. 1993 ve 1995-98 yılları arasında, İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında Mersin-Yumuktepe Höyüğü ve Van Karagündüz Höyüğü'nde yapılan arkeolojik kazılarda yer aldı. 1998'de İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden yüksek lisans, 2013 yılında Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı'ndan doktora derecelerini aldı. "Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi: DİSK Örneği (1967-1975)" başlıklı doktora tezi aynı yıl Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyal Politikalar Merkezi tarafından verilen Cahit Talas Sosyal Politika Ödülü'ne değer görüldü. Algül'ün bu çalışması İletişim Yayınları tarafından 2015 yılında yayınlandı.

Mehmet Öznur Alkan: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni 1985'te bitirdi. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yüksek lisansını, aynı yerde 1996'da doktorasını tamamladı. 1989 yılında araştırma görevlisi olarak girdiği İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde halen Siyasi Tarih Anabilim Dalı'ndadır. Hava Harp Okulu ve Deniz Harp Okulu'nda dersler vermiştir. İstanbul Kültür Üniversitesi'nde dersler vermektedir. 2000-2001 öğretim yılında Wisconsin Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Yine aynı bölümün daveti üzerine 2009-2010 öğretim yılında Osmanlı'ya Göçler üzerine bir proje yürütmüştür. Köln Üniversitesi'nde Erasmus Programı'na bağlı kısa süreli ders ve konferanslar verdiği gibi, yine Köln Üniversitesi'nden gelen davet üzerine misafir öğretim üyesi olarak 2008-2009 kış döneminde dönemlik ders yürütmüştür. Mülkiyeliler Birliği, Türkiye Felsefe Kurumu üyesi ve Tarih Vakfı kurucularındandır. *Toplumsal Tarih* dergisi ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları Yayın Kurulu üyesidir. Başlıca kitap ve derlemeleri şunlardır: *Prof. Bahri Savcı Kaynakçası: Cumhuriyet'e-Demokrasiye-İnsan Haklarına ve Laik Hukuk Devletine Adanmış Bir Yaşam (1995); Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları (İ. Turan ve A. Yücekök ile birlikte, 1998); İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e, Selanik'ten İstanbul'a Terakki Okulları (2003); Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924 (2000); Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası — Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi (2001); Prof. Dr. Bülent Tanör Armağanı (2006); Mete Tunçay'a Armağan (Tanıl Bora ve Murat Koraltürk ile birlikte, 2007); Prens Sabahaddin: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne (2007); Yadigâr-ı Hürriyet: Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan (2010); Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan (2014).* Ayrıca *Tarih ve Toplum*, *Toplumsal Tarih*, *Toplum ve Bilim*, *Birikim*, *Cogito*, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, *Andante*, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, *Felsefe Dergisi*, *Popüler Kültür*, *Panzehir*, *Fenerbahçe Dergisi* gibi dergilerde kendi alanında yayınlanmış 200'ün üzerinde makalesi bulunmaktadır. NTV ve CNN Türk kanallarında Türkiye tarihi ve siyasal hayatı ile ilgili yayınlanmış 15 belgeseli mevcuttur.

Elçin Arabacı: 1998'de ODTÜ Uluslararası İlişkiler'den lisans, 2003'te Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2006'da Sabancı Üniversitesi Tarih Bölümü'nden yüksek lisans derecelerini aldı.

Milliyetçiliğin bilişsel kökenleri ve 19. yüzyıl Osmanlı- İslam modernleşmesine ilişkin çalışmaları vardır. Halen Georgetown Üniversitesi'nde doktora adayı olarak Tanzimat ve Hamidiye dönemi Bursa'sında sanayileşme kaynaklı sosyal gerilim ve hareketler üzerine doktora tezi çalışmalarını sürdürüyor.

Stefo Benlisoy: İTÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü öğretim görevlisi. Boğaziçi Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde lisans, aynı üniversitede Tarih bölümünde yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı. *Başlangıç*, *Birikim*, *Mesele*, *Toplum ve Bilim*, *Tarih ve Toplum*, *Toplumsal Tarih*, *Yeniyol* gibi dergilerde çeşitli yazıları yayınlanmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında milli kimlik ve milliyetçiliğin oluşumu, düşünce ve matbuat tarihi, Türkiye sol ve işçi hareketi, ekolojik tarih alanlarıyla ilgilenmektedir. İstos Yayınevi yayın kurulunda yer almaktadır.

Y. Doğan Çetinkaya: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi; Tarih Vakfı ve Emek ve Toplum Araştırmaları Merkezi Yönetim Kurulu üyesi. 1997 yılında İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden lisans, 2002 senesinde Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden yüksek lisans, 2004 yılında Budapeşte Central European Üniversitesi Tarih Bölümü'nden ikinci yüksek lisans, 2010 yılında da Hollanda'nın Leiden Üniversitesi'nden doktora derecelerini aldı. *Toplumsal Tarih* dergisi ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları Yayın Kurulu üyesi. Atina'da Panteion Üniversitesi'nde bir sene misafir öğretim üyeliği ve Eğitim-Sen 6 No'lu Üniversiteler Şubesi'nde de iki dönem yönetim kurulu üyeliği yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nda kitle siyasetinin dönüşümü, modern toplumsal sınıfların oluşumu, toplumsal hareketler, erken dönem milliyetçiliklerinin toplumsal kökenleri, Türkiye futbol tarihi, Türk solunun tarihi ve Ortadoğu üzerine çalışmaları var. Yukarıdaki konularda yayınladığı çalışmalarının yanı sıra kitapları şunlardır: *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004 ve 2014), *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim* (ed., İletişim Yayınları, 2008 ve 2014), *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (I.B. Tauris, 2014), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm* (ed., İletişim Yayınları, 2014), *Osmanlıyı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, (İletişim Yayınları, 2015).

Mustafa Görkem Doğan: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi. Lisans ve doktorasını Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde, yüksek lisansını ise aynı üniversitenin Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yaptı. 2005 yılından beri KESK ve Eğitim-Sen'de çeşitli görevler üstlenmiştir. Halen Eğitim-Sen İstanbul 6 No'lu Üniversiteler Şubesi Yürütme Kurulu üyeliğini sürdürmektedir. Çalışmaları sendikal hareketin siyasal kurumlar ve partilerle ilişkilerine odaklanmaktadır.

M. Hakan Koçak: Kocaeli Üniversitesi İİBF. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü öğretim üyesi. Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü mezunu. Aynı bölümde yüksek lisans yaptı. Marmara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'ndeki doktorasını "*Paşabahçe Semtinde İşçi Sınıfının Oluşumu, Cam İşçi Hareketinin Gelişimi ve Yönelimleri*" başlıklı tez çalışması ile 2009 yılında tamamladı. Sendikal eğitim ve örgütlenme çalışmalarında görev aldı. Karadeniz'de küçük balıkçıların sosyo-ekonomik durumunu konu alan saha araştırmalarına katıldı. Tarih Vakfi'nda sözlü tarih araştırma projelerinde çalıştı. Çeşitli platformlarda sınıf araştırmaları çalışmalarına destek sundu. Çalışmaları ağırlıkla emek tarihi, çalışma sosyolojisi, Türkiye işçi hareketinin sosyal yapısı ve gelişme dinamikleri gibi konularda yoğunlaşmıştır. Bu konularda çeşitli dergi ve kitaplarda makaleleri yayınlanmıştır. İletişim Yayınları'ndan çıkan *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü* adlı bir kitabı bulunmaktadır.

Murat Metinsoy: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi. 2000 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden lisans, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nden 2004'te yüksek lisans, 2010'da doktora derecelerini aldı. Boğaziçi Üniversitesi'nde araştırma görevlisi ve öğretim görevlisi olarak çalıştı. 2007-2008'de Ohio State University'nin doktora bursuyla Amerika Birleşik Devletleri'nde doktora çalışmaları yaptı. 2010-2011 yıllarında ARIT ve TÜBİTAK, 2012-2014 yıllarında da TÜBA burslarıyla ODTÜ Tarih Bölümü'nde doktora sonrası araştırmaları yaptı. Master tezinin çevirisi olan *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2007) başlıklı kitabı ile 2007'de Türk Sosyal Bilimler

Derneği tarafından Yılın Genç Sosyal Bilimcisi Ödülü'nü, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin "Bankacılık ve Finans Tarihi Yarışması"nda kitap dalındaki ödülü aldı. Otoriter rejimlerde enformel-gündelik siyaset, kamuoyu ve toplumsal direniş, tek parti Türkiye'sinde emekçi kesimlerin mücadeleleri, taşrada toplumsal ve siyasi yaşam, laik reformların algılanışı gibi konulardaki çalışmaları *International Journal of Middle East Studies, Tarih ve Toplum*, *Toplum ve Bilim* gibi ulusal/uluslararası dergilerde ve ulusal/uluslararası derleme kitaplarda yayınlandı. Yakında *'Masters of the Nation': Peasants and Rural Unrest in the Making of Modern Turkey during the Interwar Period* başlıklı monografik çalışması yayınlanacaktır.

Can Nacar: Koç Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi. 2002 yılında Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden lisans ve 2004 yılında Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nden yüksek lisans derecelerini aldı. Doktorasını 2010'da Binghamton Üniversitesi'nde "Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict and Collective Struggle" adlı tezle tamamladı. Osmanlı İmparatorluğu ve erken cumhuriyet döneminin sosyal ve emek tarihi üzerine çalışmaları var. Bu konular hakkında yayınladığı bazı makaleler şunlardır: "Labor Activism and the State in the Ottoman Tobacco Industry", *International Journal of Middle East Studies* 46, no.3 (2014): 533-551; "The Régie Monopoly and Tobacco Workers in Late Ottoman Istanbul", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no.1 (2014): 206-219; " 'Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu': İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler", *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi* içinde, ed. Touraj Atabaki ve Gavin Brockett, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012: 153-176.

Barış Alp Özden: Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde doktor ve araştırma görevlisi. 2000 yılında İ.Ü. İktisat Fakültesi'nden lisans, 2004'tee Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nden yüksek lisans, 2011'de aynı enstitüden doktora derecelerini aldı. Emek tarihi, Türkiye siyaseti ve siyasal iktisadı alanlarında çalışmaktadır. Bu alanlardaki çalışmaları *Çalışma ve Toplum*, *New Perspectives on Turkey*, *Toplumsal Tarih* ve *Başlangıç* dergilerinde yayınlanmıştır. *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony* (İsmet Akça ve Ahmet Bekmen ile birlikte, Pluto

Press: 2014) başlıklı derlemesi ve *Neoliberalizmin Gerçek 100ü* (Hayri Kozanoğlu ve Nurullah Gür ile birlikte, İletişim: 2008, 2015) başlıklı kitapları bulunmaktadır.

Erol Ülker: İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Bölümü öğretim üyesi. 1999 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. 2003 yılında Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden, 2004 yılında ise Central European University Milliyetçilik Çalışmaları Bölümü'nden yüksek lisans dereceleri aldı. 2013 yılında Şikago Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yürütmekte olduğu çalışmalarını tamamlayarak doktora derecesini aldı. Başlıca akademik ilgi alanları arasında modern Ortadoğu, Osmanlı-Türkiye tarihi, milliyetçilik, sosyal hareketler ve emek tarihi yer almaktadır.

Sinan Yıldırmaz: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi. Lisans eğitimini 1998 yılında İ.Ü. İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladıktan sonra, 2002 yılında yüksek lisans, 2009'da doktora derecelerini Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde aldı. *Praksis* ve *İktisat Dergisi* yayın kurulu üyesi. Temel çalışma alanı Türkiye sosyal ve siyasal tarihi olmakla birlikte, siyaset bilimi ve siyasi tarihin çeşitli alanlarında da araştırmalarını sürdürmektedir. Türkiye'nin toplumsal ve siyasal tarihine ilişkin çalışmaları dışında, Türkiye'de muhafazakârlık ve edebiyat üzerine çeşitli makaleleri yayınlanan Yıldırmaz'ın temel ilgi alanları arasında emek tarihi, köylülük çalışmaları, sosyal tarih, kitap/okuma tarihi ve düşünce tarihi yer almaktadır. Türkiye'de köylülüğün sosyal tarihini incelediği *Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization* başlıklı kitabı 2015 yılı içerisinde I.B. Tauris yayınevinden yayınlanacaktır.

DİZİN

II. Abdülhamid viii, x, 66, 370
II. Meşrutiyet viii, x, xi, 4, 29, 41, 42, 145, 174
1 Mayıs Emek ve Dayanışma Günü x, 22, 29-55, 193, 219, 220
12 Eylül Darbesi viii, xiii, 50, 371, 386-388, 390-394, 397, 402, 403
12 Mart Muhtırası 373, 381, 383-385, 387, 402
15-16 Haziran Direnişi xiii, 376, 379-382, 386, 389
1838 Baltalimanı Antlaşması x, 62
1908 Boykotu 20, 131, 142
1908 Devrimi 20, 42, 182, 207, 226, 322
1908 Grevleri 6, 8, 140, 141, 207, 322
1961 Anayasası xiii, 50, 332, 335, 353, 354, 369
1982 Anayasası 390
24 Ocak Kararları 386, 387, 394, 397
27 Mayıs Darbesi 49, 50, 324, 330, 332, 336, 339, 349, 354, 357, 388, 390, 401
6. Filo eylemi 373
ABECE dergisi 402
Adalet Partisi (AP) 358
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 23, 401, 405
Ağırnaslı, Niyazi 368
ahlâk ekonomisi 22, 25, 26, 398, 399
Ahmad, Feroz 133, 138, 287
Akın, Yiğit ix, 1, 2, 19, 233, 254, 276
Alpdündar, Mehmet 347
Alsancak Maden, Kömür ve Hububat Yükleme Boşaltma Sendikası 351
Altun, Dilek 59
Amele Siyanet Cemiyeti 221, 222, 228
Amele Teali Cemiyeti 47, 48
American Federation of Labor (AFL / ABD sendika konfederasyonu) 351
Anadolu Demiryolları İşçileri Sendikası 149
Anadolu Osmanlı Demiryolları Grevi 149
Anavatan Partisi (ANAP) 395, 401
Arabacılar Cemiyeti 317
Aren, Sadun 375, 381

Arı, Ali Rıza 349
Arsal, Orhan 361, 364
Asutay, Burhaneddin 349
Ayakkabıcılar Cemiyeti 314, 315
Aybar, Mehmet Ali 358, 361-364, 369, 373-375
Aydın, Zafer ix, 356
Aygen, Reşat Enis 279
Aytekin, E. Atilla ix, 19, 20
Azmi Bey (Mutasarrıf) 151, 153, 158, 161, 165, 168

Bâbıâli 56, 96, 102, 130, 151, 168, 170
Bahar Eylemleri (1989) 397
Bakırköy Bez Fabrikası xi, 237, 239, 242, 252
Balsoy, Gülhan ix
Balta, Tahsin Bekir 325, 326
Barkın, Rebi 331, 332, 348
Barlas, Cemil Sait 364
Basın Teknisyenleri Sendikası 329, 343, 352
Bayar, Celal 351
Baydar, Oya 209
Bayrı, Mehmet Halit 301, 314
Behar, Cem 124
Belgrat Kongresi 185
Benaroya, Abraam 43, 44, 175, 180, 181
Berkes, Mediha 281
Berkes, Niyazi 281
Beşer, Nuri 346
Beynelmilel İşçiler İttihadı (Bİİ) 227, 228, 230
Birelma, Alpkan ix, 25
Blackbourn, David 12
Boran, Behice 281, 364, 374, 376, 381
Bulgar "dar" sosyalistleri 176, 192, 205
Bulgaristan Sosyalist Merkezi 190
Bursa Fırın İşçileri Sendikası 349

Cam-İş 347
Cemgil, Adnan 367, 374
Cemgil, Nazife 367
Chicago Polis Heykeli 31, 34, 35-38
Cillov, Halûk 297, 298, 311, 312, 313
Cohen, Robin 248
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) xiii, 256, 295, 308, 309, 320, 321, 323-330, 332, 334, 345, 348, 349, 377

Çağa, Esat 368
Çalışanlar Partisi 358, 362, 364
Çelik, Aziz ix, 338, 356
Çelik-İş 359
Çetik, Mete 21
Çimse-İş 377
Çun, Mustafa Fazıl 214, 216, 217

Dalcı, Mehmet Akif 50
Dalsar, Fahri 58, 59, 61
Damat Ferit Paşa 215, 217
Degan, Mathias J. 32, 34, 38
Demircioğlu, Vedat 373

Demirel, Süleyman 378, 387
Demirelli, Fuad Hulusi 328
Demokrat İşçi Partisi 340, 361
Demokrat Parti (DP) 321, 329, 332, 336, 347, 348
Demokrasi Platformu 405
Deniz İşçileri Sendikası 351
Denizcier, İbrahim 360, 370, 371
Denizer, Şemsi 399
Derby işgali 383
Deri-İş 396
Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti 205
Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) 20, 50, 355-359, 363, 371-396
Dinler, Demet Ş. ix
Durak, Yasin ix
Durkheim, Emile 280

Eğit-Der 402
Eğitim-İş 402
Eğitim-Sen 402, 409, 410
Eğit-Sen 402
Eley, Geoff 12
Emek Platformu 405
Emek ve Dayanışma Günü 30, 50, 51
Engel, George 32, 33
Erakalın, Avni 262, 265-269, 360, 371
Erbil, Sedat 364
Erciyes, Fuat 328
Erdem, Kaya 387
Erder, Leyla 69-71
Erder, Sema 282
Erişçi, Lütfi viii, 6, 209
Erkmen, Hayrettin 345, 346
Ersoy, Bahir 333, 334
Ertürk, Mehmet 376, 380
Esener, Turhan 387, 391

Fethi Naci 277
Fielden, Samuel 32, 33, 40
Fischer, Adolph 32, 33

Gavril, Arhangelos 146, 147, 149
Gece Postası 247, 256, 258, 259, 261-265, 267, 269, 337, 338, 340, 344
Genel Maden İşçileri Sendikası (GMİS) 399, 400
Gerber, Haim 66, 93, 94, 285
Giannios, Nikos 174-178, 181-205
Ginsberg, Roland 228
Göksüzoğlu, Saffet 360, 364
Güler, Hasan ix
Günaltay, Şemsettin 328
Gürboğa, Nurşen ix
Güzel, M. Şehmus 206, 209, 339, 353
Güzelce, İbrahim 355, 358, 360, 361, 364, 370, 371

Hak-İş 387, 392
Hakkı Onur viii, 148
Hakkı Paşa 186-188
Hanagan, Michael 10, 135, 136
Hatipoğlu, Ş. Raşit 277

Hatzopoulos, Konstantinos 190
Haymarket Şehitleri Anıtı 31, 36-38
Haymarket Vakası 29, 32, 34-41, 52
Hınçakyan Partisi 130
Hobsbawm, Eric John 10, 136, 271, 288
Hür İşçi Sendikaları Birliği 327
Hürbilek gazetesi 325, 328
Hürriyet Partisi 332, 340

Irmak, Sadi 324, 328, 364, 387

İdrak gazetesi 142
İlk Hedefler Beyannamesi 348, 349
İnalcık, Halil 5, 83, 285
İnam, Erberk 391
İnan, İsmail 349, 353
İngiltere madenci grevi (1985) 398
İnhisar-ı Duhan İdaresi 124
İnönü, İsmet 311, 312, 345, 348, 370
İslamoğlu, Huricihan 26, 27
İstanbul İşçi Sendikaları Birliği 325, 326, 327, 329, 343-346, 350
İstanbul Konsorsiyumu 211, 212
İstanbul Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası 266, 269, 270
İş İhtilaflarını Uzlaştırma ve Tahkim Nizamnamesi (1939) 246
İş Kanunu (4857 sayılı, 1936) 258-266, 323-325, 331, 336, 340, 342, 352
İş Kanunu (3146 sayılı, 1995) 405
İş Kanunu (4857 sayılı, 2003) 406
İşçi Hakkı gazetesi 340
İşçi Sigortaları Kurumu 238
İştirak gazetesi 44, 45, 176
İştirakçi Hilmi (Hüseyin Hilmi) xi, 9, 47, 176, 204, 207, 209, 214, 216, 217, 222-230

Kabadayı, M. Erdem ix
Kamu Çalışanları Sendikalaşma Platformu 402
Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) 17, 403, 404
Karaca, Cem 53
Karakışla, Yavuz Selim 149
Kaya, Alp Yücel 27
Kautsky, Karl 274
Kessler, Gerhard 325
Kıvılcımlı, Hikmet 146, 297, 362
Koç, Canan 374
Koç, Yıldırım 17, 337, 338, 339, 353, 356, 375, 389, 393
Koçak, M. Hakan xiii, 25
Komintern 216
Konstantinopol Tramvay ve Elektrik Şirketi 211, 217, 218, 224, 225

Kordatos, Yanis 174, 175
Kozlu direnişi 359
Köprülü, Fuad 324
Kuas, Rıza 358, 360, 374, 375, 378, 380
Kundakçı, Suat Şükrü 363

Le Play, Frederic 280
LeVine, Mark 66
Lingg, Louis 32, 33

Maden-İş 346, 359, 363, 375, 376, 380, 384, 385, 392, 393
Mahmut Şevket Paşa 207
Makal, Ahmet 21, 233, 349, 353
Maksimos, Sarafim 228
Mannesman Grevi 359
Marx, Karl 275, 321
Menderes, Adnan 48, 49, 343, 345, 346
Milli Demokratik Devrim (MDD) 381, 383, 384
Meslek dergisi 213
Metal-İş 378
Mıntzuri, Hagop 120, 122
Milli Güvenlik Komitesi (MGK) 387, 388
Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) 387
Mustafa Suphi 214, 225
Muşlu, Ahmet 360, 369, 371

Nacar, Can x, 21
Nadir Nadi 364
Nebioğlu, Kemal 358, 360, 363, 364, 370, 374, 375
Neebe, Oscar 32, 33, 39, 40
neoliberalizm vii, viii, 17, 23-27, 132, 356, 399
Neologos [Yeni Söz] gazetesi 179
Netaş grevi 394, 395

Odman, Aslı ix, 24
Oğuzoğlu, Yusuf 59
Orhan Kemal 277, 278
Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) 388
Osmanlı Bankası baskını 131
Osmanlı Sosyalist Fırkası 207
Otomobil-İş 392, 393

Öngel, F. Serkan ix
Özal, Turgut ii, 387, 394, 397
Özdemir, Kaya 378
Özden, Barış Alp v, xii, 1, 16, 17, 20, 23, 313, 405, 411
Özkarabay, Salih 360, 364, 370
Özsan, Sarper 53
Öztürk, Seyfi 378

Papadopoulos, Stefanos 177, 184
Paris Komünü 13, 137
Parsons, Albert Richard 32, 33, 38, 39
Parsons, Lucy 37, 38, 39
Parvus, Alexander 192, 205
Peker, Recep 324
Petrol-İş 395, 396
Polatkan, Hasan 329
Prens Sabahaddin 408

Quataert, Donald 2, 5, 58, 61, 68, 69, 122, 129, 132, 139, 149, 285, 287, 292, 306, 322

Rabotniçeski İskra (İşçi Kıvılcımı) gazetesi 176
Russell Mahkemesi 373

Samuel, Raphael 14, 135
Saraçhane Mitingi (1961) 333, 336, 350, 354, 357
Saraçlar Cemiyeti 314
Sargın, Nihat 363, 367, 368, 372-377
Schwab, Michael 32, 33, 40
SEKA 395, 396, 405
Selânik Bulgar Sosyalist Merkezi 175
Selânik İşçi Federasyonu 175, 191
Selüloz-İş 395, 396, 398
Selek, Sabahattin 326
Sendikalar Kanunu (1947) xiii, 323, 324, 336, 342, 378, 394
Sendikalar Yasası (2012) 406
Sennett, Richard 307, 308
Serbest Cumhuriyet Fırkası 320
Sewell, William J. 137
Silahtarağa Elektrik Fabrikası 210
Sirer, Reşat Şemsettin 328, 329
Skliros, Yeorgios 180
Sosyaldemokrat Halkçı Parti 402, 403
Sönmez, Mustafa 388

Spies, August 32, 33, 40
Sülker, Kemal viii, 6, 7, 247, 256, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 269, 328, 335, 337, 356, 361, 364, 374
Sümerbank Beykoz Deri ve Ayakkabı Fabrikası 314

Şafak, Can ix
Şakir Rasim Bey 226
Şaman, Haluk 346
Şanda, Hüseyin Avni viii, 6, 148, 301
Şide, Sadık 387, 391

Tabaklar Cemiyeti 316
Takrir-i Sükûn Kanunu 48
Talas, Cahit 330, 339, 357, 364, 407
Tarhan, Mümtaz 332
Taşnaksutyun Partisi 130, 131
Tatil-i Eşgâl Kanun-i Muvakkati 151
Tökin, İsmail Hüsrev 306
Türkiye Tekstil, Örme ve Giyim Sanayi İşçileri Sendikası (TEKSİF) 267, 333
Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti 45, 205
Tevfik Nureddin 176
Tez-Koop-İş 396
Thatcher, Margaret 398
Thompson, Edward Palmer v, x, xii, 1-3, 5, 7, 10, 11, 15, 17-28, 133, 136, 137, 232, 284, 285, 288, 335, 398

Tilly, Charles 353
Türkiye Komünist Partisi (TKP) 214, 385
Topkar, İsmail 369
Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu 50, 331, 332, 390
Tramvay ve Tünel Kumpanyaları Amelesi Heyet-i Müttehidesi 216
Toker, Turgut 378
Toprak, Zafer viii, 8, 46, 148
Tuna, Orhan 256, 260, 261, 331, 338
Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği (TÖB-DER) 402
Tüm Taşıma İşçileri Sendikası (TÜMTİS) 396
Türk Komünist Teşkilatı 214
Türk Metal Sendikası 392
Türk Solu dergisi 383
Türk-İş 330-332, 337, 338, 340, 344-346, 348, 356, 358, 359, 362, 364, 371, 377, 378, 380, 384, 387, 389, 390-397, 399, 400, 401, 405
Türkay, Hasan 378
Türkiye İşçi Partisi (TİP) xiii, 355, 358, 365, 367, 369, 373
Türkiye İştirakiyun Teşkilatları 214
Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) 378
Türkiye Kamu-Sen 403
Türkiye Komünist Fırkası (TKF) 214
Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) 373
Türkiye Sosyalist Fırkası xi, 47, 142, 206, 207
Türkiye Sosyalist Merkezi v, xi, 174, 178, 190, 205
Türkiye Umum Emekçi Grubu 48
Türkmen, Nuray ix
Tüzer, Ahmet Fikri 309

Ulus gazetesi 332
Uslubaş, Hüseyin 360, 370

Ülken, Hilmi Ziya 10, 281
Ünal, Yavuz 384
Ünsal, Artun 362, 364, 368, 374, 376

Van der Linden, Marcel 9, 10, 135, 136
Vardağlı, Tutku ix, 21
Varuy, Nebil 361, 368, 377
Vatan Partisi 340, 362
Vatman İttihadı Cemiyeti 214
Vatter, Sherry 15, 138, 286, 319
Venizelos, Eleftherios 188-190
Vlahof Efendi (Dimitar) 42-3

Weatherman grubu 35

Yaşar Kemal 364, 367
Yeniçeriler 86, 122, 128

Yıldırım, Kadir ix, 2, 63, 141, 149, 206
Yıldız, Şaban 266, 268, 330, 344, 360, 363, 364, 370, 371
Yunanistan Emekçi Sınıfları Derneği (STETE) 192
Yüksek Hakem Kurulu 341, 388

Zaim, Sabahaddin 258
Zohrab, Krikor 122
Zonguldak büyük madenci yürüyüyü 400
Zonguldak Maden İşçileri Sendikası 347
Zonguldak madenci eylemi (1863) 322
Zürcher, Erik J. 132

Toplumsal sınıfların öldüğünün genel kabul gördüğü 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye işçi sınıfı tarihi araştırmalarında niceliksel ve niteliksel bir uyanış yaşanıyor. Hatta 2000'li yıllarda bu alanda bir bahar yaşıyoruz, zira neoliberal iktisadi ve siyasal sistem içinde yetişmiş genç kuşak tarihçiler içinden emek tarihiyle ilgilenen çok sayıda genç tarihçi çıktı. Küresel kapitalist sistem kendi karşıtı toplumsal hareketleri yaratırken yeni bir kuşak da ezilenlerin ve sıradan insanın geçmişine daha fazla ilgi duymaya başlıyordu. Elinizde tuttuğunuz kitap, Tanzimat'tan günümüze modern Türkiye tarihinin farklı dönemleri üzerine bu yeni kuşak çalışmalardan bir seçme sunuyor. Okuyucu bu kitap ile hem Türkiye işçi sınıfı tarihinin farklı dönemleri üzerine eski bilgilerini tazelemek ve sorgulamak hem de bunları yeni bulgularla karşılaştırmak fırsatını elde ediyor. Dahası uluslararası işçi sınıfı ve emek tarihi çalışmalarının yıllardır ortaya koyduğu bazı akım ve eğilimlerin vurguladığı noktalar da yeni kuşak çalışmalarla Türkiyeli okuyucuya sunulmuş oluyor. Elinizdeki derleme hem konuyla yakından ilgilenenler hem de genel okuyucu için Türkiye çağdaş emek tarihi çalışmalarına bir pencere açıyor.

THG
0813047
DNB

TARİH VAKFI
www.tarihvakfi.org.tr
ISBN 978-975-3333-28-3